De Gulden Passer. Jaargang 85

bron
De Gulden Passer. Jaargang 85. Vereniging van Antwerpse Bibliofielen, Antwerpen 2007

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005200701_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

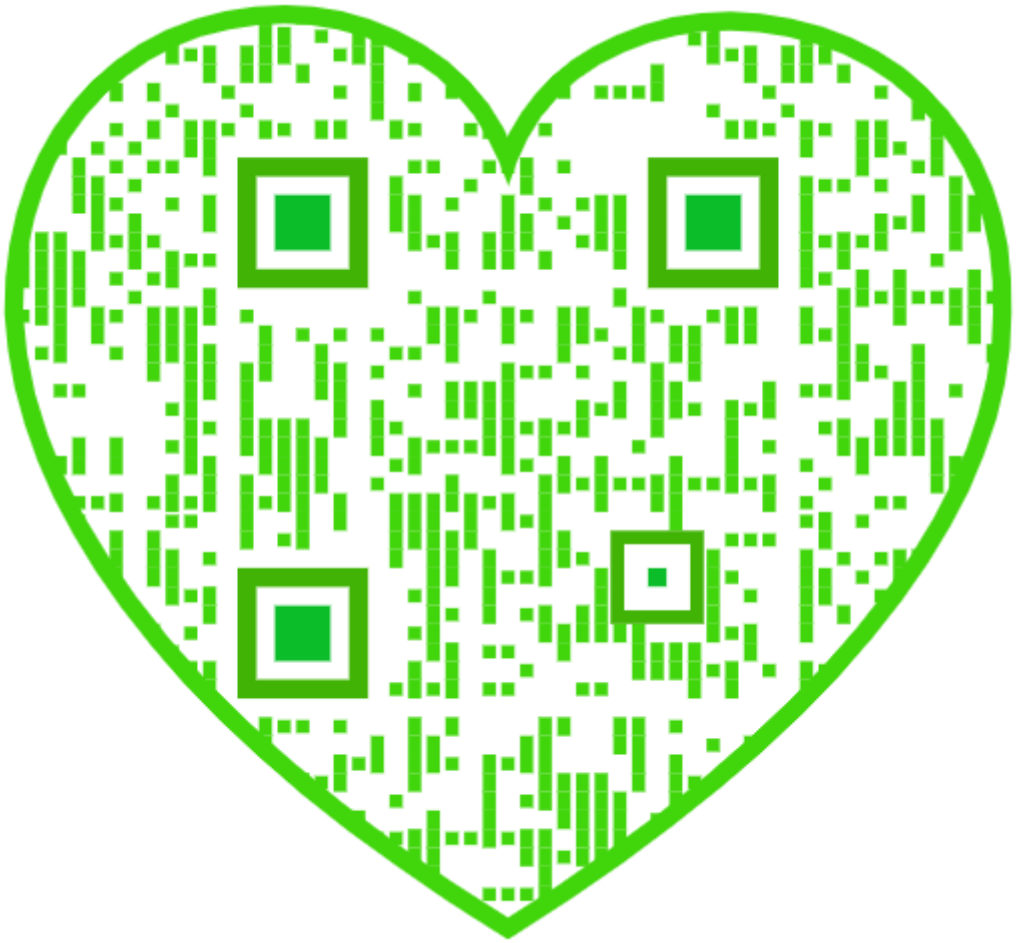

[De Gulden Passer 2007]

Barones Francine de Nave
Van Officina Plantiniana tot unesco-Werelderfgoed
Het ‘Complex Woning-Ateliers-Museum Plantin-Moretus’ te Antwerpen

Op 15 juli 2005 werd de oude Officina Plantiniana als enige op wereldvlak nog volledig bewaarde drukkerij-uitgeverij met woning uit de zestiende-zeventiende eeuw door de vertegenwoordigers van 21 landen uit de vijf continenten (waaronder niet België), verenigd in het Comité van het Werelderfgoed van de UNESCO, te Durban in Zuid-Afrika verklaard tot UNESCO-Werelderfgoed. Op 17 juli 2005 werd deze culturele site met historisch monument én inclusief zijn patrimonium onder de noemer ‘Complex Woning-Ateliers-Museum Plantin-Moretus’ na een procedure van ruim negen jaar met de nieuwe status van cultureel site van uitzonderlijke universele waarde ingeschreven op de Lijst van het Werelderfgoed van de UNESCO. Deze datum is daarmee de belangrijkste in de geschiedenis van de Officina Plantiniana geworden na die van haar oprichting op 5 april 1555, toen Plantin zijn eerste drukkersprivilegie verkreeg van de Geheime Raad der Nederlanden, en die van haar verkoop aan de Stad Antwerpen en de Belgische Staat op 20 april 1876, toen de Officina Plantiniana voortaan de nieuwe toekomst van Museum Plantin-Moretus tegemoetging.

De exclusieve Lijst van het Werelderfgoed van de UNESCO concretiseert de missie van de UNESCO[1], te weten ‘de identificatie, bescherming en preservatie van cultureel en natuurlijk erfgoed van bijzondere waarde voor het mensdom en de wereld’. Deze werd vastgelegd in de ‘World Heritage Convention’, het op 16 november 1972 door de Algemene Vergadering van de UNESCO aangenomen Verdrag betreffende de Bescherming van het Cultureel en Natuurlijk Werelderfgoed, dat op 17 december 1975 in werking trad.

Omdat België de ‘Conventie betreffende het Werelderfgoed’ in 1996 ondertekend heeft, konden vanaf 1998 tot op 15 juli 2005 dank zij het inzicht en de kunde van ere-afdelingshoofd Monumenten en Landschappen van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Edgard Goedleven, en zijn Waalse en Brusselse collega's niet minder dan 8 culturele sites voor België ingeschreven worden op deze Lijst. Met de geheel uitzonderlijke toevoeging voor het Belgische cultuurpatrimonium van het ‘Complex Woning-Ateliers-Museum Plantin-Moretus’ aan deze zeer exclusieve Lijst, telde deze op 17 juli 2005 na meer dan dertig jaar in totaal slechts 628 culturele sites, 160 natuurlijke sites en 24 gemengde sites. Dat het ‘Complex Plantin-Moretus’ hierop kon geplaatst worden was bijgevolg een totaal uitzonderlijk iets, het orgelpunt van een zeer lang verhaal bepaald door de voor de wording tot werelderfgoed vigerende zeer strenge en langdurige selectieprocedure.

1 UNESCO staat voor Organisatie van de Verenigde Naties voor Onderwijs, Wetenschap, Cultuur en Communicatie.

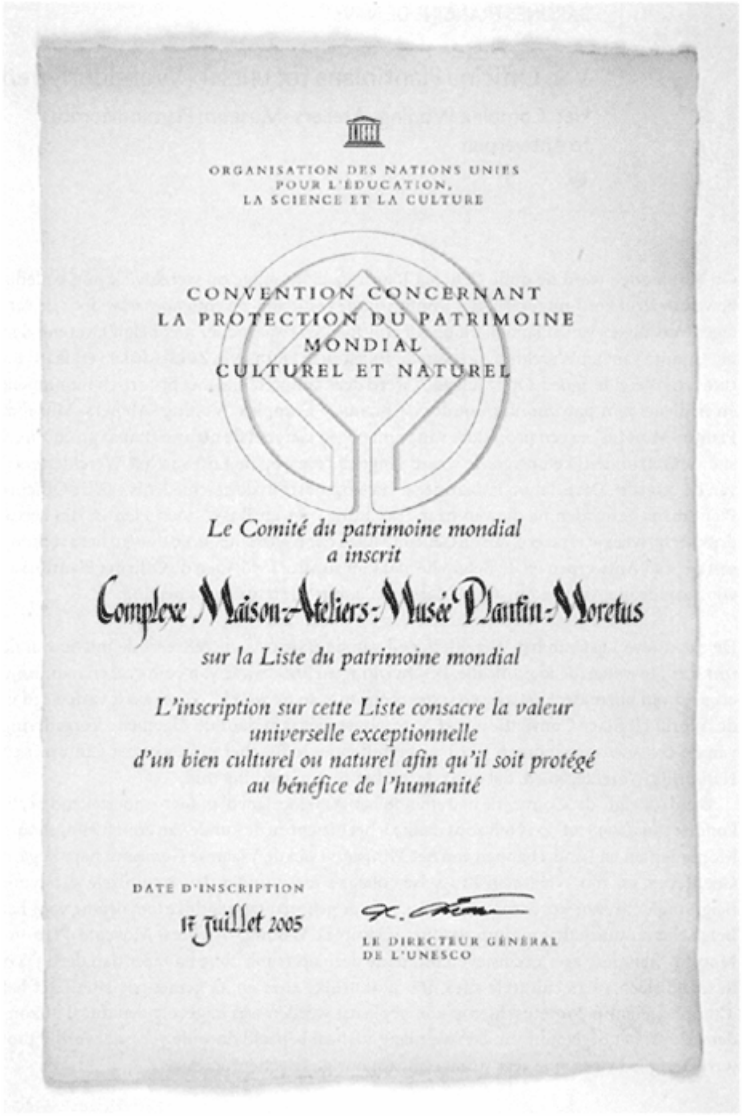

ORGANISATION DES NATIONS UNIES
POUR L'ÉDUCATION,
LA SCIENCE ET LA CULTURE

CONVENTION CONCERNANT
LA PROTECTION DU PATRIMOINE
MONDIAL
CULTUREL ET NATUREL

Le Comité du patrimoine mondial
a inscrit

Complexe Maison-Ateliers-Musée Plantin-Moretus

sur la Liste du patrimoine mondial

L'inscription sur cette Liste consacre la valeur
universelle exceptionnelle
d'un bien culturel ou naturel afin qu'il soit protégé
au bénéfice de l'humanité

DATE D'INSCRIPTION
17 juillet 2005

LE DIRECTEUR GÉNÉRAL
DE L'UNESCO

Het diploma met verklaring tot UNESCO-Werelderfgoed van het 'Complex Woning - Ateliers - Museum Plantin-Moretus', overhandigd door de heer Francesco Bandarin, directeur van het Centrum voor het Werelderfgoed bij de UNESCO

De erkenning tot UNESCO-Werelderfgoed van de culturele site Plantin-Moretus is in essentie het resultaat van het zeer gelukkig samenvallen van een aantal beslissende factoren: ten eerste het genie van Christoffel Plantin, ten tweede de bewaarzin van het uitgevers- en drukkersgeslacht Moretus (tweede helft zestiende eeuw - 1876), ten derde de acculturatiepolitiek van het verlicht Antwerps stadsbestuur van de late negentiende eeuw (1876 sqq.) en ten vierde de enthousiaste gedrevenheid voor monumentenzorg van de Afdeling Monumenten en Landschappen van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap onder de intelligente en markante leiding van specialist in de materie Edgard Goedleven, evenals het initiatief en doorzettingsvermogen van ondergetekende directeur van het Museum Plantin-Moretus.

Aan basis daarvan stond uiteraard Christoffel Plantin (Saint-Auvertin bij Tours, ca. 1520 - Antwerpen, 1 juli 1589). Deze belangrijkste drukker-uitgever uit de tweede helft van de zestiende eeuw had het geniale idee om als eerste de uitvinding van de boekdrukkunst met losse metalen letters door Johannes Gutenberg (Mainz ca. 1400-1468) op grote schaal te valoriseren. Daarmee werd hij de eerste industriële drukker uit de geschiedenis. Zijn daarbij niet zo vanzelfsprekend streven naar optimale kwaliteit in zijn productie, zowel naar vorm als inhoud, maakte hem als typograaf tot het eerste belangrijke moment in de geschiedenis van de boekdrukkunst na Gutenberg. Plantins ultieme zorg om ook op het inhoudelijke vlak kwalitatief steeds de beste werken uit te brengen bezorgde hem met allerlei baanbrekende publicaties op de terreinen van het humanisme en de wetenschappen daarbij een plaats onder de grote wegbereiders van de westerse beschaving.

Op het hoogtepunt van zijn uitgevers- en drukkerscarrière legde Plantin de basis voor het thans tot UNESCO-Werelderfgoed verklaarde gebouwencomplex van zijn Officina. Omstreeks 1548/49 te Antwerpen overgekomen vanuit Parijs, werd zijn in 1555 ingezette carrière van drukker-uitgever in 1570 bekroond met een benoeming tot Koninklijk Aartsdrukker. In 1571 kreeg Plantin vanwege de Spaanse vorst Filips II bovendien ook het virtuele monopolie voor het drukken van godsdienstige werken voor de gebieden onder Spaans gezag. Voor zijn Officina Plantiniana of 'Gulden Passer', die sinds het opstarten in 1568 van de productie van zijn meesterwerk, de *Biblia Regia* of *Biblia Polyglotta*, een periode van hoogconjunctuur beleefde, leken de verdere economische perspectieven toen meer dan ooit verzekerd in het typografisch centrum Antwerpen dat zich dankzij Plantin sinds 1555 had kunnen profileren als een van de drie typografische hoofdsteden van het zestiende-eeuwse Europa. Met aldus gewaarborgde productie- en afzetmogelijkheden, en daardoor verzekerd kapitaal en opbrengsten, lagen verdere expansie en investeringen voor de hand. In 1576 kon Plantin dan ook zonder aarzelen ingaan op verdere uitdagingen voor de uitbreiding van zijn intussen tot de grootste en belangrijkste uitgeverij-drukkerij van haar tijd uitgegroeide 'Gulden Passer'. Daartoe nam hij een ruim polyvalent terrein in erfpacht gelegen tussen de Hoogstraat, Heilig Geeststraat en de huidige Vrijdagmarkt, in de onmiddellijke buurt van zijn toenmalige vestiging aan de Kammenstraat. In dit vroegere eigendom van de Spaanse koopman Martin Lopez kon hij op 24 juni 1576 zijn 'officina' onderbrengen. In 1579 richtte hij hier een nieuw drukkersatelier in. Zijn Officina Plantiniana zou hier voor altijd gevestigd blijven.

Dat de Officina Plantiniana hier vanaf 1579 tot in 1867 nagenoeg driehonderd jaar lang productief kon blijven en in stand gehouden, is de bijdrage geweest van zijn

nazaten en opvolgers, de Moretussen. Plantins schoonzoon Jan I Moretus legde de basis voor de ver-

zekerde bloei van het bedrijf tot in de achttiende eeuw. Hij kon zich niet alleen het ambt van officieel drukker van de Stad Antwerpen reserveren, dat verder tot in 1705 door zijn opvolgers zou gemonopoliseerd worden. Hij slaagde er ook in het verkoopsmonopolie van godsdienstige werken voor de Spaanse markt in 1607 terug te verwerven. Pas in 1764 zou dit door de toenmalige Spaanse vorst om protectionistische redenen ten gerieve van de eigen Spaanse drukkers worden ingetrokken. Dat betekende toen zoveel als de economische genadeslag voor het bedrijf dat aansluitend niet verder werd gemoderniseerd.

Jan I Moretus heeft echter niet alleen gezorgd voor de verzekerde afzet van de productie van het bedrijf. Hij bezorgde het ook een gegarandeerde continuïteit en verdere instandhouding door de vastlegging in onderling akkoord met zijn echtgenote Martine Plantin in hun testamentaire beschikking van 3 maart 1610 van een geniale preventieve maatregel tegen elke vorm van verdeling. Deze beschikking bepaalde dat de drukkerij-uitgeverij met alle toebehoren alleen mocht toekomen aan die afstammeling(en) die voor de bedrijfsleiding door de familie het meest bekwaam werd(en) geacht. Het respecteren van deze clausule gedurende meer dan tweehonderdvijftig jaar in de opeenvolgende Moretusgeneraties heeft de verdere conservering als één enkele entiteit van het bedrijf bewerkt tot in de tweede helft van de negentiende eeuw.

Dat de drukkerij-uitgeverij De Gulden Passer bovendien in haar pre-industriële toestand is in stand gehouden, is ook het gelukkige gevolg geweest van het feit dat de familie Moretus in 1692 in de adelstand werd opgenomen. Rijke huwelijken, zeer geslaagde investeringen en geldspeculaties maakten haar tot de rijkste van de Zuidelijke Nederlanden in de eerste helft van de achttiende eeuw. Opbrengsten uit het bedrijf werden daarbij van secundair belang. Van noodzakelijke modernisering omwille van verzekerde competiviteit is dan ook met het intreden van de industriële omwenteling afgezien. De Officina Plantiniana evolueerde daardoor vanaf de late achttiende eeuw geleidelijk aan tot industrieel erfgoed dat meer en meer alle rendabiliteit verloor. Slechts uit louter familiepiëteit werd het bedrijf dan ook doorheen de negentiende eeuw in stand gehouden. Het respect voor het werk van de voorouders is ten slotte ook van doorslaggevende betekenis geweest voor de beslissing tot verkoop van de laatste eigenaar Jonkheer Edward Moretus. Toen hij op 20 april 1876 de beslissende stap zette tot stopzetting van meer dan driehonderd jaar drukkers- en uitgeverspraktijk gebeurde dit om het hem toegekomen, meer dan drie eeuwen lang door de Moretussen gekoesterde familiale erfgoed een verder gegarandeerde toekomst te bezorgen onder de vorm van museum.

Het feit dat de Stad Antwerpen met de steun van de Belgische staat op 20 april 1876 de tot bijzondere bezienswaardigheid uit een ver typografisch verleden geëvolueerde ‘Gulden Passer’ aankocht voor de toen zeer indrukwekkende som van 1.200.000 Belgische goudfrank is te beschouwen als een daad van opmerkelijk cultuurmecenaat. Het briljante bestuur van de toen in volle economische expansie verkerende stad Antwerpen was inderdaad sterk gericht op volksontwikkeling in de meest brede zin en monumentenzorg. Het creëren van musea werd daarbij een wel overwogen beleidskeuze. Na de aankoop van het Steen in 1842 voor de organisatie van een eerste Museum voor Oudheden, dat in 1864 kon geopend worden, besteedde het Antwerps stadsbestuur alle zorgen en middelen aan de ombouw van de Officina Plantiniana tot Museum Plantin-Moretus'. Reeds op 19 augustus 1877 kon dit tweede

Antwerps stedelijk museum onder de deskundige en zeer bekwame leiding van zijn eerste conservator, Max Rooses, voor het publiek feestelijk worden opengesteld.

De stad Antwerpen heeft verder blijvend ruime middelen besteed aan zowel de instandhouding van dit monumentale erfgoed als zijn publieke valorisatie. In deze context zorgde zij voor de inveiligheidsstelling van het unieke patrimonium in het kasteel van Lavaux-Sainte-Anne bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Na de desastreuze V-bominslag op de Vrijdagmarkt van 2 januari 1945 ging zij ook onmiddellijk over tot de restauratie van het geteisterde museale gebouwencomplex. Reeds op 28 juli 1951 kon daardoor onder de enthousiaste en deskundige leiding van zijn nieuwe conservator en adjunct- conservator, dr. Leon Voet en dr. Hendrik D.L. Vervliet, het Museum Plantin-Moretus feestelijk zijn deuren heropenen. Het werd onmiddellijk het boegbeeld voor de stedelijke zeer actieve politiek van grote historische tentoonstellingen over Antwerpens rijke verleden, die tot in 1993 bleef aangehouden.

Vanaf de jaren zeventig keerde voor de stad Antwerpen echter economisch het getij. Meer en meer zag het stadsbestuur zich geconfronteerd met een zeer zware schuldenlast. Ca. 1990 resulteerde dit in de globale pensionering van al haar zestig-plus-werknemers. Bezuiniging werd voor alles het leidmotief, ook op het terrein van restauratie- en instandhoudingswerken. Na een laatste serie werken in het oude Plantijnse Huis einde jaren tachtig en begin jaren negentig, kwam het op dit vlak onherroepelijk tot een stilstand met de coalitiewisseling einde 1994. Overheidssteun werd toen overduidelijk meer dan nodig. Om deze reden, maar niet minder voor de maximale veiligstelling voor altijd van dit unieke erfgoed op het institutioneel-juridische vlak trad ondergetekende, sinds 1982 verantwoordelijk voor het meer dan 450 jaar lang in situ bewaarde historische erfgoed Plantin-Moretus, in oktober 1996 in contact met het voor monumentenzorg gedreven Afdelingshoofd Monumenten en Landschappen van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Edgard Goedleven. Het was meteen een schot in de roos. De heer Goedleven zag onmiddellijk het uitzonderlijke belang in van de culturele site Plantin-Moretus en werd direct bereid gevonden om zijn expertise op het vlak van beschermings- en subsidiëringsmogelijkheden onder de vorm van stapsgewijze begeleiding en opvolging aan ondergetekende ter beschikking te stellen. Zo werd toen de facto de procedure opgestart die negen jaar later zou leiden tot de inschrijving van het Museum Plantin-Moretus als enige museum ter wereld in de Lijst van het Werelderfgoed van de UNESCO, die exclusief is voorbehouden aan monumenten onder de vormen van gebouwen en landschappen.

De verklaring tot UNESCO-Werelderfgoed is steeds het resultaat van de stelselmatige invulling van zeer strenge eisen en is inherent aan het met succes doorlopen van een zeer zwaar en langdurig examenparcours.

De door het Comité van het Werelderfgoed van de UNESCO bepaalde selectieprocedure stelt ten eerste dat de kandiderende site reeds in eigen land een beschermd monument moet zijn. Ten tweede moet dit monument al weerhouden zijn in een preselectie en opgenomen in de Indicatieve Lijst van het Werelderfgoed. Deze Lijst wordt door het Comité van het Werelderfgoed van de UNESCO per afzonderlijke staat en alleen op voorstel van die staat vastgesteld. Daartoe moet deze staat reeds lid zijn van de UNESCO Conventie door ondertekening van de UNESCO Conventie voor de Bescherming van het Cultureel en Natuurlijk werelderfgoed. België werd pas na een zware procedureslag ingevolge zijn bijzonder ingewikkelde staatsstructuur

lid van de UNESCO Conventie op 24 juli 1996 nadat dit verdrag bij goedkeuring door de drie Gewesten en de Duitstalige Gemeenschap bekrachtigd was door

de Federale overheid. Het verdrag trad hier dan ook zeer laat in werking op 24 oktober 1996.

Voor een site, die voor werelderfgoederkenning in aanmerking komt, dient zijn kandidatuur na zijn opname in de Indicatieve Lijst aansluitend door de regering van de betrokken staat te worden ingediend aan de hand van een volgens zeer strikte normen samengesteld dossier. Slechts voor zover dit dossier aan alle gestelde vereisten voldoet, wordt de kandidatuur door de griffie van de UNESCO aanvaard.

Vervolgens wordt de inhoud van dit dossier in situ op integriteit en authenticiteit onderzocht in opdracht van de UNESCO door een extern specialist, lid van ICOMOS (International Committee on Monuments and Sites). Zijn rapport is beslissend voor de plaatsing al dan niet van de kandidatuur op de dagorde van de vergadering van het Comité van het Werelderfgoed van de UNESCO. Ten slotte beslissen de vertegenwoordigers van 21 landen uit de onderscheiden continenten, verenigd in dit Comité, of de voorgestelde site al dan niet voldoet aan een of meer van de gestelde criteria, de zeer hoge eisen bepaald door het Comité van het Werelderfgoed van de UNESCO voor de uiteindelijke verklaring tot werelderfgoed.

Dit zeer zware en langdurige parcours werd in 1997 onmiddellijk ingezet voor de culturele site Plantin-Moretus. Op 10 juli 1997 kwam het daarbij reeds tot een eerste succes: de klassering van de gehele culturele site als beschermd monument bij besluit van de toenmalige Vlaams Minister van Cultuur, Gezin en Welzijn, Luc Martens. Deze klassering gold buiten het gehele historische gebouwencomplex van het museum om ook reeds zijn patrimonium, hetzij ‘de woning met inbegrip van de roerende elementen’, ‘onroerend door bestemming’. Dit betekende een bijzondere stap vooruit gezien de wettelijke bescherming van het historische gebouwencomplex Plantin-Moretus tevoren nog geheel beperkt was gebleven tot alleen de Vrijdagmarkt- en binnenplaatsgevels (bij Koninklijk Besluit van 25 maart 1938), evenals de daken en gevels van zijn gebouwen aan de Heilig Geeststraat (beschermd bij Koninklijk Besluit van 2 september 1976).

Dank zij de erkenning tot beschermd monument kon de Stad Antwerpen voor zijn nu pas in zijn geheel beschermde monument Plantin-Moretus vanwege het Vlaamse Gewest voortaan subsidiegelden betrekken voor instandhoudingswerken. Vooralsnog moesten deze in 1997 noodzakelijk beperkt blijven tot het stadsaandeel in het eigendom van dit complex. Sinds de gezamenlijke aankoop van 20 april 1876 door Stad en Staat was dit immers toen nog steeds een gedeeld eigendom, intussen met het Vlaams Gewest, dat sinds 4 oktober 1994 ingevolge de federalisering van de Belgische Staat van het oorspronkelijke staatsaandeel in het bezit was gesteld.

De beperking van de subsidiemogelijkheden tot exclusief het eigen stadsaandeel in dit eigendom was uiteraard zeer nadelig voor de goede instandhouding van dit complex. Om daaraan te verhelpen werd door de heer Goedleven de overdracht aan de Stad Antwerpen van het eigendomsaandeel van het Vlaamse Gewest bewerkt. Aan de schenking van deze drieëntwintig dertigsten in de totaliteit van de gronden en gebouwen koppelde hij de voorwaarde dat de stad Antwerpen als goed erfgoedbewaarder dit eigendom blijvend zou bewaren en dit meer bepaald in zijn hoedanigheid van museum. De stad Antwerpen heeft aan deze voorafgaande vereiste direct gevolg gegeven en ging hiervoor het beslissende engagement aan bij collegebesluit van 2 oktober 1997, dat op 24 november 1997 bekrachtigd werd door de Gemeenteraad. Onder de garantie dat het historische gebouwencomplex Plantin-

Moretus nooit nog zou kunnen verhandeld worden en verder ingericht zou blijven als het Museum Plantin-Moretus werd aansluitend bij decreet van 2 december 1998 van het Vlaams Parlement, bekrachtigd op 8 december 1998 door de Vlaamse regering en geacteerd op 26 januari 1999 in het *Belgisch Staatsblad*, het onroerend goed Museum Plantin-Moretus door schenking (overdracht) volledig stadsbezit.

Na deze zeer substantiële verrijking van het Antwerps stadspatrimonium ten bedrage van niet minder dan 61.410.000 BEF (21.493.500 BEF voor het eigendomsaandeel met betrekking tot de grond en de gebouwen [in 1999] en 39.916.500 BEF voor de gebouwen zoals geboekt op patrimoniumnummer 871 (Plantin-Moretus Museum) kon de stad Antwerpen aansluitend direct gebruik maken van de meteen voorhanden, zeer substantiële subsidiëringsmogelijkheden voor instandhoudings- en restauratiewerken aan de Plantin-Moretus-gebouwen. De complete restauratie van de daken met de inrichting van het Christoffel Plantinauditorium dank zij betoelaging door het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap was in 1999 daarvan het eerste resultaat. Eind 1999 kon op deze basis ook de gehele restauratie van alle binnengevels en de zuidgevel aan de Steenhouwersvest worden opgestart voor voltooiing in mei 2001.

Afgezien van subsidies voor instandhoudings- en restauratiewerken aan het gebouw konden vanwege het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap vanaf 1999 ook zeer beduidende middelen betrokken worden voor de conservering van het patrimonium en de werking van de instelling. Op basis van een lijvig dossier, in oktober 1998 ingediend door ondergetekende en in december 1998 in situ verdedigd voor een commissie van experten, werd het Museum Plantin-Moretus op 15 februari 1999 naar de bepalingen van het nieuwe Vlaamse museumdecreet als 'landelijk' museum erkend onder de eerste tien instellingen van internationaal niveau in het Vlaamse museumlandschap. Daarmee kon het museum sedertdien jaarlijks genieten van zeer substantiële werkings- en projectsubsidies die de onderscheiden terreinen van de museumwerking (verwerven, conserveren/restaureren, onderzoek, publiek openstellen en bekend maken) ten goede komen.

In augustus 2000 kwam het tot verdere actie. Ondergetekende ging toen de uitdaging aan om het oude Plantin-Moretusarchief als uniek bedrijfs- en familie-archief te presenteren voor opname in de Lijst van het roerend Werelderfgoed van de UNESCO (het 'Mémoire du Monde'- 'Memory of the World' register van de UNESCO). De aanleiding daartoe was het zeer toevallige bezoek van mevrouw Rosa Maria Fernandez de Zamora op 8 augustus 2000. Als coördinator van de Biblioteca Nacional van Mexico en UNESCO-afgevaardigde van dat land bezocht zij op doorreis naar het IFL-congres-2000 te Jeruzalem het ook in Mexico zeer vermaarde Museum Plantin-Moretus. Tijdens de rondleiding kon ondergetekende vanwege mevrouw De Zamora vernemen dat het oude Plantin-Moretusarchief een goede kans kon maken voor opname in het 'geheugen van de mensheid'-register dat de UNESCO gecreëerd had voor de vastlegging voor verdere preservatie en publieke raadpleegbaarheid van documenten van universeel belang. Nog in volle vakantietijd stelde zij onmiddellijk het daartoe vereiste dossier samen. In een wedren tegen de tijd en mede dank zij de inzet van medewerker geco-opsteller Steven Leman, die voor de vertaling naar het Engels zorgde, kon dit dossier met alle vereiste informatie naar de vele gestelde selectiecriteria qua totstandkoming, omvang, volledigheid, samenstelling, eigendom,

belang, relevante publicaties en profiel van de museumdirecteur-archiefbewaarder
op 27 september 2000 net vóór de deadline van 1 oktober

2000 te Parijs worden ingediend. Nauwelijks enkele dagen later, op 6 oktober 2000, kon ondergetekende te Tokyo daarbij persoonlijk haar initiatief nog toelichten aan de afgevaardigde van Japan bij de UNESCO, mevr. prof. dr. em. Tomiko Matsuura, terwijl aansluitend dit dossier dankzij de bemiddeling van de najaar 2000 te Antwerpen toegekomen consul-generaal van Frankrijk, Alain de Keghel, van nabij te Parijs kon worden opgevolgd. Begin juni 2001 kreeg de consul-generaal van Frankrijk daarbij het goede nieuws dat dit dossier bij de UNESC-instanties te Parijs alle steun verkregen had. Succes volgde op 4 september 2001. Als neerslag van meer dan drie eeuwen continuïteit van de Officina Plantiniana en op basis van de oudste getuigenissen van de kennis van de oude boekdrukkunstpraktijk en editietechnieken werd het Plantin-Moretusarchief toen door de UNESCO-jury onder voorzitterschap van UNESCO-directeur-generaal Koïchiro Matsuura als van belang voor het mensdom tot Werelderfgoed verklaard en ingeschreven in het 'Mémoire du Monde - Memory of the World'-register van de UNESCO, de lijst van het roerende culturele werelderfgoed!

De erkenning van het Plantin-Moretusarchief tot werelderfgoed is verder van beslissende betekenis geweest. Ze is vooreerst een sterk argument geworden in de motivering voor de toevoeging van het Museum Plantin-Moretus aan de Indicatieve Lijst van het Werelderfgoed met betrekking tot België. Ze zou ook een van de bepalende factoren worden voor de finale inschrijving op 17 juli 2005 van het site Plantin-Moretus in de Lijst van het Werelderfgoed van de UNESCO.

Nog in juni 2001 werd reeds bij de eerste positieve berichten over de mogelijke erkenning door de UNESCO van het Plantin-Moretusarchief tot roerend cultureel Werelderfgoed in het 'Memory of the World'-register door ondergetekende het initiatief genomen tot de kandidatuurstelling van zijn niet minder exclusieve bewaarplaats voor toevoeging aan de Indicatieve Lijst van het Werelderfgoed voor België. Goed onderbouwd kreeg dit voorstel directe steun van afdelingshoofd E. Goedleven, mede omwille van het feit dat het historisch monument Plantin-Moretus ingevolge de in 1998 ingezette opeenvolgende instandhoudings- en restauratiewerken intussen in goede staat was gebracht, wat overduidelijk het belang kon aantonen door de betrokken overheid gehecht aan dit monument. Zo werd nog in juni 2001 de beslissende stap gezet naar de finale erkenning tot UNESCO-Werelderfgoed van de culturele site Plantin-Moretus.

Naar de instructies van afdelingshoofd E. Goedleven en in zijn opdracht werd aansluitend het voor de toevoeging aan de Indicatieve Lijst vereiste dossier in samenwerking met zijn medewerkster mevrouw Suzanne Van Aerschot-Van Haeverbeeck samengesteld. Op basis daarvan stelde de toenmalige voor monumentenzorg bevoegde Vlaamse minister van Binnenlandse Aangelegenheden, Ambtenarenzaken en Buitenlands Beleid, Paul Van Grembergen, in februari 2002 de actualisatie van de Indicatieve Lijst voor België voor met de inschrijving van het Museum Plantin-Moretus. Ook ditmaal volgde succes! Op 10 juni 2002 ontving minister Van Grembergen vanwege de heer Francesco Bandarin, directeur van het Centrum voor het Werelderfgoed bij de UNESCO te Parijs, het schitterende nieuws van de inschrijving in de Indicatieve Lijst van het Werelderfgoed voor België van de site Plantin-Moretus naar de beslissing toen getroffen te Boedapest door het Comité van het Werelderfgoed van de UNESCO tijdens zijn 26ste bijeenkomst. Daarmee stond eindelijk de weg vrij open naar de zo betrachte inschrijving op de UNESCO-Lijst van het Werelderfgoed!

De finale erkenning tot UNESCO-Werelderfgoed behoorde toen echter niet tot de directe perspectieven. In zijn zelfde 26ste bijeenkomst van juni 2002 had het Comité van het

Foto van de overhandiging van het diploma door de heer Bandarin aan directeur barones Francine de Nave op 30 januari 2006

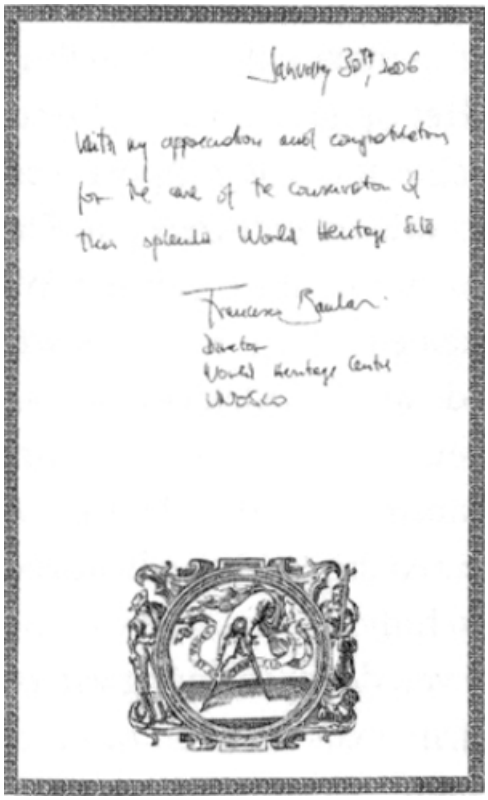

De waardering geformuleerd op 30 januari 2006 door de heer Bandarin in het Gulden Boek van het 'Complex... Plantin-Moretus'.

Werelderfgoed van de UNESCO immers ook beslist tot een feitelijk moratorium met betrekking tot de toevoeging aan de Lijst van sites gelegen in West-Europa. Zeker gold dit voor de jaren 2002-2003 om voorrang te verlenen aan die landen, vooral in de Derde Wereld en het vroegere Oostblok, die toen ofwel nog niet ofwel door middel van slechts één enkel monument op de Lijst vertegenwoordigd waren. De mogelijke

inschrijving van het culturele site Plantin-Moretus kon daarmee pas ten vroegste naar 2004 worden tegemoetgezien!

In november 2003, reeds na het oprustgaan van de heer Goedleven, signaleerde mevrouw Van Aerschot plots dat het finaal in te dienen dossier nu zeer dringend moest worden samengesteld. In co-productie met haar kon dit dossier, samengesteld in het Frans als een van de officiële UNESCO-talen, nog net vóór de gestelde deadline van 1 februari 2004 worden afgerond. Als enige door alle regeringen van ons land samen gedragen initiatief werd het toen met de steun van zowel de Vlaamse, Waalse als Federale Regeringen overgemaakt aan de UNESCO-diensten te Parijs door de heer Yves Haesendonck, Permanent Vertegenwoordiger van België bij de UNESCO. Reeds enkele weken later volgde het gelukkige bericht dat het dossier getoetst was op volledigheid door de diensten van het Centrum voor het Werelderfgoed bij de UNESCO en voor verdere behandeling ontvankelijk was verklaard! Onderzoek in situ van de inhoud van dit dossier door een extern expert, lid van ICOMOS ('International Committee on Monuments and Sites' of 'Internationale Raad voor Monumenten en Landschappen') in opdracht van de UNESCO kon daarmee verder worden tegemoetgezien!

In augustus 2004 was het zover en kon deze zeer strenge, één dag lang durende examinering doorgaan. De inhoud van het overgemaakte dossier werd toen door de Nederlandse expert, ir. arch. L. Wever, zeer kritisch onderzocht vanuit diverse invalshoeken: authenticiteit en integriteit van het historisch monument Plantin-Moretus en zijn collecties, het gevoerde beleid en beheer qua missie, doelstellingen en perspectieven met toetsing aan de

basisprincipes van de UNESCO met betrekking tot optimale bewaring van de culturele site en zijn maximale openstelling voor het publiek.

Het op grond van het onderzoek door de heer Wever aansluitend in april 2005 uitgebrachte ICOMOS-rapport was gelukkig overtuigend positief! Volgens dit rapport beantwoordde de culturele site Plantin-Moretus aan niet minder dan vier van de in totaal zes door het Comité van het Werelderfgoed van de UNESCO aan potentieel werelderfgoed gestelde criteria! Het rapport stelde dan ook de inschrijving in de Lijst van het Werelderfgoed van de UNESCO voor aan het Comité van het Werelderfgoed van de UNESCO mits dit gebeurde onder de benaming 'Complex Woning-Ateliers-Museum Plantin-Moretus' ('Plantin-Moretus- House - Workshops - Museum Complex'). Op deze wijze kon immers de hoedanigheid van historisch monument van deze culturele site benadrukt worden met verschuiving van deze van museum naar het achterplan en kon het euvel voorkomen worden van de inschrijving van een museum in de Lijst van het Werelderfgoed van de UNESCO, waarin zoals vermeld om redenen van exclusiviteit principieel geen musea worden opgenomen.

Over de hoedanigheid van het 'Complex Plantin-Moretus' zijn aansluitend tot op het ogenblik van de finale beslissing van 15 juli 2005 en de inschrijving van 17 juli 2005 verder steeds bijzondere twijfels blijven bestaan. Ondergetekende kon dit reeds ervaren bij een uitzonderlijke ontmoeting met de heer Koïchiro Matsuura, directeur-generaal van de UNESCO, in het MUHKA in januari 2005. Hij confronteerde haar toen direct met de vraag of het bij de culturele site Plantin-Moretus ging om een monument dan wel een museum. Geheel onwetend over de inhoud van het toen nog niet ontvangen ICOMOS-rapport stelde ondergetekende bij deze cruciale vraag uitdrukkelijk het historisch monument prioritair. Samen met het positieve ICOMOS-rapport van april 2005 heeft deze benadering van de culturele site Plantin-Moretus aansluitend bewerkt dat zijn kandidatuur in juli 2005 finaal weerhouden werd onder de toen slechts 28 in totaal op wereldvlak geselecteerde kandidaturen. De verklaring van de culturele site Plantin-Moretus tot UNESCO-Werelderfgoed was daarmee toen echter nog absoluut niet zeker. Nog tijdens de dagen van beraadslaging van het Comité van het Werelderfgoed van de UNESCO te Durban in Zuid-Afrika van 10 tot 17 juli 2005, na de openingssessie ingeleid door UNESCO directeur-generaal Koïchiro Matsuura, dook nog steeds de visie op dat het bij het 'Complex... Plantin-Moretus' in wezen om een museum ging! In de hartversterkende, toen haast dagelijks vanuit Durban komende berichtgeving van ambassadeur Yves Haesendonck, Permanent vertegenwoordiger van België bij de UNESCO, heeft ondergetekende tegen deze kritiek aangebracht dat de culturele site Plantin-Moretus in wezen een uitzonderlijk historisch monument is dat precies omwille van zijn verder behoud met inclusief zijn meer dan driehonderd jaar lang in situ bewaarde stoffering van woning en bedrijf moest worden omgevormd en uitgebouwd tot een museum. Zijn museale bestemming diende bijgevolg alleen geïnterpreteerd te worden als absoluut noodzakelijk en essentieel voor de verdere intacte bewaring van dit monument! Deze stelling is verder dank zij de inzet van ambassadeur Haesendonck, hierin gesecondeerd door Jos Aelvoet, Vlaams vertegenwoordiger bij de UNESCO, en afdelingshoofd Monumenten en Landschappen Joris Scheurs, verspreid geworden onder de te Durban verenigde vertegenwoordigers

van de 21 landen in de wereld waaronder niet België, die als leden van het Comité van het Werelderfgoed van de UNESCO beslisten over de inschrijving al dan niet in

de Lijst van het Werelderfgoed van de UNESCO van de 28 voorgelegde kandidaturen. Op 12 juli 2005 kon ambassadeur Haesendonck al enthousiast berichten dat de kandidatuur van het 'Complex Plantin-Moretus' geplaatst was op de dagorde van het Comité. Uiteindelijk kon hij op 15 juli 2005 als een bijzonder gelukkig ambassadeur het prachtige nieuws meedelen dat het Comité van het Werelderfgoed van de UNESCO onder de uiteindelijk slechts 17 tot werelderfgoed verklaarde sites ook het 'Complex... Plantin-Moretus' had geselecteerd! Volgens zijn mededeling dankte deze culturele site daarbij zijn exclusieve erkenning als enige nog volledig met woon- en werkvertrekken ingerichte drukkerij-uitgeverij bewaard uit de zestiende eeuw op wereldvlak ook aan het feit dat het hier ging om een geheel uitzonderlijk cultureel site die tot zover op de Lijst van het Werelderfgoed van de UNESCO nog ontbroken had.

Op 17 juli 2005 werd het 'Complex Woning-Ateliers-Museum Plantin-Moretus' als het 804de item ingeschreven in de Lijst van het Werelderfgoed van de UNESCO op basis van volgende motivering die direct daaropvolgend in een persbericht via het internet door het Centrum voor het Werelderfgoed bij de UNESCO wereldwijd werd verspreid: 'The Plantin-Moretus Museum is a printing plant and publishing house dating from the Renaissance and Baroque periods. Situated in Antwerp, one of the three leading cities of early European printing along with Paris and Venice, it is associated with the history of the invention and spread of typography. Its name refers to the greatest printer-publisher of the second half of the 16th century: Christophe Plantin (c. 1520-1589). The monument is of outstanding architectural value. It contains exhaustive evidence of the life and work of what was the most prolific printing and publishing house in Europe in the late 16th century. The building of the company, which remained in activity until 1867, contains a large collection of old printing equipment, an extensive library, invaluable archives and works of art, among them a painting [sic] by Rubens.' Daarmee was niet alleen het museum, maar wel het conglomeraat van de onderscheiden zeer belangrijke componenten van dit unieke geheel toen als een van de zeer zeldzame culturele sites in West-Europa als 'van bijzondere waarde voor het mensdom en de wereld' ingeschreven in de Lijst van het Werelderfgoed van de UNESCO na een procedure van negen jaar en met rangneming onder 's werelds allerbelangrijkste monumenten, zoals de Chinese muur (1987), de piramiden in Egypte (1979), de Acropolis in Athene (1987), het paleis en park van Versailles (1979), de oude stad Kyoto in Japan (1993) en Machu Picchu in Peru (1983)!

Dat het 'Complex Woning-Ateliers-Museum Plantin-Moretus' kon promoveren tot UNESCO-Werelderfgoed dankt het aan het feit dat het naar de bewijsvoering met betrekking tot zijn uitzonderlijk niveau, ontwikkeld in het ingezonden dossier, kon beantwoorden aan niet minder dan vier van de zes aan werelderfgoedsites door de UNESCO gestelde criteria.[2] In vertaling vanuit de Franse versie van het ICOMOS-verslag van april 2005 kunnen deze als volgt worden omschreven.

2 Om aan de door het Comité van het Werelderfgoed van de UNESCO gestelde criteria te voldoen moeten de kandiderende sites: 1) ofwel een meesterwerk van de menselijke creativiteit zijn; 2) ofwel getuigen van een aanzienlijke uitwisseling van invloeden die, gedurende een bepaalde periode of in een bepaald cultureel gebied, de ontwikkeling van de architectuur, de monumentale kunsten, de stedenbouw van landschappen mee bepaald hebben; 3) ofwel een unieke of alvast uitzonderlijke getuigenis vormen van een culturele traditie of een levende of verdwenen beschaving; 4) ofwel een sprekend voorbeeld zijn van een type van gebouw,

Ten eerste getuigt het ‘Complex Plantin-Moretus’ via de publicaties van de Officina Plantiniana van de cruciale rol die dit belangrijk humanistisch centrum in zestiende-eeuws Europa heeft gespeeld in de ontwikkeling van de wetenschappen en de cultuur (criterium II).

Ten tweede vormen het in 2001 in het ‘Mémoire du Monde’, ‘Memory of the World’ - register van de UNESCO ingeschreven Plantijnse archieven, omvattend de boekhouding van de Officina, de handelsregisters en de correspondentie met meerdere geleerden en humanisten met wereldfaam, een uitzonderlijke getuigenis over een bepalende culturele traditie (criterium III).

Ten derde biedt dit uitzonderlijke voorbeeld van het samengaan in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw van het familiaal woonmilieu met het kader van werk en handel een documentaire waarde zonder weerga over beduidende periodes in de geschiedenis [van de stijlontwikkeling] in Europa: de renaissance, de barok en het classicisme (Criterium IV).

Ten vierde en ten laatste is het ‘Complex Plantin-Moretus’ tastbaar verbonden met ideeën, overtuigingen, technologieën en literaire en plastische kunstwerken van uitzonderlijke universele betekenis (criterium VI).[3]

Het ‘Complex Woning-Ateliers-Museum Plantin-Moretus’ geniet als UNESCO-Werelderfgoed sinds 17 juli 2005 maximale bescherming. Dit geldt inclusief zijn patrimonium met vooraan het unieke bedrijfs- en familiearchief Plantin-Moretus (158 strekkende meter documenten vanaf het midden van de zestiende eeuw tot 1876), de zeer rijke bibliotheek (± 25.000 banden van gedrukte werken naast 638 manuscripten), de uitzonderlijke kunstcollecties (met onder meer 21 Rubensschilderijen, ± 15.000 houtblokken en ± 3.000 koperplaten) en de voor de zestiende eeuw unieke typografische verzamelingen (met in totaal niet minder dan 9 ton losse loden letters, ± 5.000 stempels en ± 20.000 matrijzen).

gebouwengroep of landschap dat kenmerkend is voor één of meer belangrijke periodes van de menselijke geschiedenis; 5) ofwel een sprekend voorbeeld zijn van een traditionele vorm van nederzetting of landgebruik die voor een of meerdere culturen representatief is, vooral wanneer de site kwetsbaar wordt als gevolg van onomkeerbare wijzigingen; 6) ofwel direct of materieel verband houden met gebeurtenissen, levende tradities, ideeën, overtuigingen of artistieke en literaire werken met een uitzonderlijke universele betekenis (dit laatste criterium wordt alleen in uitzonderlijke omstandigheden en in combinatie met andere criteria toegepast). De authenticiteit van de site is belangrijk, net als de bescherming en het beheer ervan. Zie de toelichtende brochure ‘Werelderfgoed. De UNESCO Conventie en het Vlaams Werelderfgoed onder de loep’, uitgegeven in 1999 door UNESCO @ Vlaanderen, te Koksijde.

3 In het persbericht, nog op 15 juli 2005 via het Persagentschap Belga verspreid door Vlaams minister Dirk Van Mechelen, zijn deze criteria als volgt geformuleerd:
Criterium II: Het Complex Plantin-Moretus, als centrum voor het Europees humanisme van de 16de eeuw, heeft door zijn wereldwijd verspreide publicaties een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van kunst, cultuur en wetenschappen.
Criterium III: De sinds 2001 in de ‘Memory of the World’ opgenomen bedrijfsarchieven, die ook briefwisseling met de vooraanstaande geleerden en humanisten bevatten, brengen een unieke getuigenis van een bepalende culturele traditie.
Criterium IV: Het gebouwencomplex biedt een bijzonder beeld van het toenmalig samengaan van de leef- en bedrijfscultuur van de leef- en bedrijfscultuur van de zestiende tot de achttiende eeuw, en documenteren aldus op uitzonderlijke wijze de context van belangrijke stromingen als renaissance, barok en classicisme.
Criterium VI: Het Plantin-Moretus Complex is materieel verbonden met de wereld van ideeën, geloof, technologieën en artistieke en literaire werken van uitzonderlijk universeel belang.

Voor optimale conservatie in situ en openstelling voor het publiek staat dit geheel voortaan onder directe UNESCO-controle. In geval van oorlog betekent dit de vrijwaring van dit pand tijdens bombardementen tenzij het door inpalming door de vijand tot strategisch doelwit zou verworden zijn. In casu kunnen de beslissende generaals alsdan nog preservatie vooropstellen. Afgezien van deze uitzonderingstoestand houdt dit statuut niet minder in dan dat de eigenaar van deze culturele site voor immer verplicht is tot zijn optimale instandhouding. Hij kan zijn historisch monument bijgevolg noch verkopen, noch renta-

biliseren door verhuring of verpachting aan derden. Bovendien moet hij ook het roerende patrimonium, hier toegekomen sinds de zestiende eeuw, in perfecte staat van bewaring houden. Naar de collecties toe betekent dit niet meer of minder dan dat deze als intrinsiek verbonden aan het monument nooit nog kunnen worden afgestoten, noch in langdurig bruikleen gegeven. Alleen bruikleen voor beperkte duur (drie maanden) blijft mogelijk als gewettigd voor de instandhouding van de museale werking in de lijn van de andere UNESCO-vereiste gesteld aan Werelderfgoed, namelijk zijn maximale openstelling voor optimale bekendmaking aan het publiek vanuit de visie dat de bezoeker op deze wijze wordt gesensibiliseerd voor permanente zorg voor cultureel erfgoed van uitzonderlijk belang.

Op grond van de twee voormelde vereisten door de UNESCO gesteld aan Werelderfgoed werd nog in 2005 direct werk gemaakt van het al sedert jaren geplande nieuwbouwproject. De geplande nieuwbouw is inderdaad dringend nodig om met optimaal ingerichte depots te kunnen tegemoetkomen aan de zich al zeer lang stellende behoeften aan betere en ruimere opbergingsmogelijkheden voor de zeer uitgebreide, zeer kostbare en vaak unieke collecties met vooraan het in 2001 door de UNESCO tot roerend cultureel werelderfgoed verklaarde Plantin-Moretusarchief. Nog op 6 december 2005 werd daartoe aan de heer J. Van Rillaer, directeur-generaal van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, een '*Conceptnota Nieuwbouw*' overgemaakt met betrekking tot de zich stellende problematiek.

In 2005 is ook verder gewerkt aan de instandhouding van het historisch monument Plantin-Moretus. Ook werden de middelen in de najaar 2005 samengestelde begroting-2006 opgetrokken voor het voor werelderfgoed verplichte conservatie-, restauratie- en publiekswerkingsbeleid. Daarbij kon budget worden voorzien voor de bezoldiging van een stafmedewerker-publiekswerking (categorie A) waarmee de personeelsbezetting in 2006 werd uitgebreid. In het tweede halfjaar 2005 kon immers al duidelijk ervaren worden dat de voorhanden personeelsmiddelen nauwelijks nog waren afgestemd op de fel toenemende bevraging van de instelling sinds haar erkenning tot UNESCO-Werelderfgoed. Zomer 2005 kwam het in deze context ook tot aanpassing en verfijning van de interne organisatiestructuur, onder meer voor het opstarten van het nieuwbouwproject en dit van de historische reconstructie van de centrale binnentuin naar de recente bevinding op grond van nauwgezet onderzoek van het Plantin-Moretusarchief dat hier reeds in 1574 een tuin voorhanden was.

De rangverheffing tot UNESCO-Werelderfgoed heeft sinds 17 juli 2005 echter niet alleen een bijzondere impact gehad op het statuut van de instelling, haar conservatie- en restauratiebeleid en haar financiële en personeelsgebonden werkingsmiddelen. Als UNESCO-Werelderfgoed geniet het 'Complex Plantin-Moretus' sedertdien ook absolute wereldfaam. Dat genereert vandaag uitzonderlijke kansen voor wereldwijde netwerkvorming. Meerdere vragen om creatie van samenwerkingsverbanden zijn intussen toegekomen. Op 29 oktober 2005 werd het sinds 13 april 1999 in voege getreden exclusieve samenwerkingsakkoord tussen het Printing Museum, Tokyo van de Toppan Printing Company Ltd. en het Museum Plantin-Moretus / Prentenkabinet op deze basis officieel bekrachtigd voor onbepaalde duur. In december 2005 vroeg de Minister van Cultuur van de Mexicaanse deelstaat Puebla om de creatie van een samenwerkingsakkoord met de UNESCO-Werelderfgoedbibliotheek van Puebla. Vragen om samenwerking zijn verder toegekomen vanuit Colombia (Bogotá), Spanje (Medina del Campo) en Hongarije. Het 'Complex Plantin-Moretus' wil hier graag

op inspelen gezien de daarmee samenhangende potentiële nieuwe mogelijkheden voor onderzoek van zijn collecties.

De exclusieve UNESCO-Werelderfgoederkenning, die het Museum Plantin-Moretus voortaan laat onderscheiden van alle andere musea in de wereld, biedt echter niet alleen uitzonderlijke troeven voor dit unieke monument en zijn collecties. Het bezorgt ze ook aan ons land, onze regio en onze stad. Het enorme prestige verbonden aan de UNESCO-erkenning houdt immers een uitzonderlijk potentieel in voor de toeristische promotie van Antwerpen, Vlaanderen en ons land. Met de inschrijving van 17 juli 2005 van het 'Complex Woning - Ateliers - Museum Plantin-Moretus' in de UNESCO-Werelderfgoedlijst kregen Antwerpen, Vlaanderen en België er immers meteen een trekpleister van wereldniveau bij en daarmee ook een verzekerde plaats op de wereldkaart van het culturele erfgoed. Dat kan sterke impulsen geven op toeristisch vlak en op economisch terrein positieve effecten genereren. Voor het Antwerps stadsbestuur waren dit redenen te over om na de actering door het College (op 12 augustus 2005) en de Gemeenteraad (op 12 september 2005) van de rangverheffing tot UNESCO-Werelderfgoed zijn 'Complex Woning - Ateliers - Museum Plantin-Moretus' volop in de publieke belangstelling te brengen door middel van een feestzitting. Op 30 januari 2006 kon deze doorgaan n.a.v. de officiële overhandiging door de directeur in persoon van het Centrum voor het Werelderfgoed bij de UNESCO, de heer Francesco Bandarin, van het betreffende UNESCO-diploma met aansluitende inhuldiging aan de museumgevel van het plaket dat voortaan het Werelderfgoedprestige van het 'Complex Woning - Ateliers - Museum Plantin-Moretus' voor ieder zichtbaar honoreert. Daaruit mag blijken dat dit monument van universele waarde, officieel en internationaal erkend, en best beschermde museum op wereldvlak de bijzondere waardering geniet van de stad Antwerpen als zijn rechtmatige eigenaar en inrichtende overheid. Daarin deelt ook Vlaams minister van Financiën en Begroting en Ruimtelijke Ordening, bevoegd voor Monumenten, Landschappen en Archeologie, Dirk Van Mechelen. In zijn feestrede van 30 januari 2006 poneerde hij dat 'werelderfgoed een gedeelde verantwoordelijkheid is' en deed hij een oproep tot de Stad en de Provincie Antwerpen en de eigen 'administratie om in de komende jaren de op til zijnde plannen en projecten, zoals onder meer de reeds aangehaalde en zo noodzakelijke nieuwbouw, te kunnen realiseren'. 'Het Plantin-Moretus Complex vervult' [immers] volgens minister Van Mechelen 'als werelderfgoed nu meer dan ooit een voorbeeldfunctie'. Afdelingshoofd Monumenten, Landschappen en Archeologie Joris Scheers stelde daarbij dat de 'Beheerder, eigenaar en verantwoordelijke lokale en regionale overheden... er meer dan ooit toe verplicht [zijn] de Werelderfgoedsite in behoorlijke staat te behouden, te valoriseren en te ontsluiten [waarbij] het Werelderfgoedcomité naast de Afdeling Monumenten en Landschappen [zullen] toezien op de verdere evolutie van het goed'. Afdelingshoofd Scheers benadrukte ook dat het Comité [van het Werelderfgoed] 'Naast de zorg om de Werelderfgoedsite zelf... ook nauwkeurig zijn bouwfysische toestand en de stedenbouwkundige en architecturale ontwikkeling [zal] opvolgen van de onmiddellijke en ruimere omgeving of de zo genaamde bufferzone'. Dat houdt in dat voor de vrijwaring van deze site bij uitbreiding ook op stedenbouwkundig vlak in de directe omgeving ervan ook geen ontsierende hoogbouw mag worden opgetrokken en bij niet-respecteren van de door de UNESCO aan werelderfgoed gestelde vereisten zijn inschrijving volgt op de UNESCO-lijst van het bedreigde werelderfgoed! De oude Officina Plantiniana stelt daarmee vandaag de dag in haar nieuwe hoedanigheid van UNESCO-Werelderfgoed als 'Complex

Woning-Ateliers-Museum Plantin-Moretus' de gemeenschap voor een veel zwaardere verantwoordelijkheid. Met inclusief zijn patrimonium beschikt dit unieke historisch monument als enig museum ter wereld daarbij over de meest optimale garanties voor een geconsolideerde verdere toekomst!

Michiel Verweij

Vierhonderd handschriften in tweeënhalve eeuw
Het geval van Peraldus*

Cultuurgeschiedenis bestaat ook, misschien zelfs vooral, uit vergeten bestsellers.[1] Door hun aard van bestseller zijn ze immers bij uitstek in staat een beeld te geven van wat in een bepaalde tijd leeft en van belang wordt gevonden, terwijl hun verlies aan actualiteit dat hen later in de vergeethoek heeft geduwd, juist het specifieke van een periode naar voren laat komen. Een interessant voorbeeld hiervan wordt gevormd door de belangrijkste middeleeuwse encyclopedieën over de deugden en ondeugden, nl. de *Summa de vitiis* en de *Summa de virtutibus* van Guilielmus Peraldus of Guillaume Peyraut (fl. midden dertiende eeuw).[2]

In hun tijd kenden beide *Summae* een groot succes. Ruim tweeënhalve eeuw leverde voor de *Summa de virtutibus* bijna 400 bewaard gebleven handschriften op, waarna nog twee eeuwen lang gedrukte edities verschenen. Na 1668 werd het stil en pas het moderne wetenschappelijk onderzoek richtte weer aandacht op het vlijtig bijeengesprokkelde werk van Peraldus. Omdat wij als het ware gepreformeerd zijn

* Het materiaal voor dit artikel berust op persoonlijk onderzoek in bibliotheken in België, het Verenigd Koninkrijk, Duitsland, Frankrijk, Oostenrijk, Tsjechië, Zwitserland, Italië en Vaticaanstad. Verschillende handschriften in Franse bibliotheken werden op mijn verzoek beschreven door I. Bejczy (Radboud Universiteit Nijmegen). De voorbereiding van mijn onderzoek was niet mogelijk geweest zonder het *Tabularium* van de Leuvense Universiteitsbibliotheek met zijn zelfs internationaal bekende uitgebreide collectie handschriftencatalogi. Dit onderzoek geschiedde deels in het kader van het pioneer-project *A genealogy of morals* aan de Radboud Universiteit Nijmegen, deels tijdens mijn huidige werk aan de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

1 De literatuur over Peraldus is tamelijk schaars. Het belangrijkste overzichtsartikel is nog steeds: A. Dondaine, 'Guillaume Peyraut. Vie et oeuvres' in *Archivum fratrum praedicatorum*, 18 (1948), 162-236. In verband met de datering van de *Summa de virtutibus* zie ook: I. Bejczy, 'John of La Rochelle and William Peraldus on the Virtues and Vices' in *Archivum Franciscanum Historicum*, 97 (2004), 99-110.

2 Lijsten met handschriften vindt men in Dondaine, 'Guillaume Peyraut', 193-197; T. Kaeppeli, *Scriptores ordinis praedicatorum medii aevi*, vol. 2, Rome 1975, 133-142. M.W. Bloomfield, *Incipits of Latin works on the virtues and vices*, *1100-1500 A.D. Including a section of incipits of works on the Pater Noster*, Cambridge, Mass. 1979, klasseert Peraldus' *Summa de virtutibus* onder incipit-nummer 5601, Overigens is het werk van Bloomfield onontbeerlijk als beginpunt van elk onderzoek naar de deugden en de traktaten daarover in genoemde periode, maar het bevat tegelijk tal van fouten. Enkele zullen in het onderstaande gecorrigeerd worden. Het was te wensen geweest dat dit werk van den beginne degelijk was gemaakt. Een gecorrigeerde editie wordt voorbereid door I. Bejczy en R. Newhauser. Een volledige inventaris met summiere beschrijving vindt men in M. Verweij, 'The manuscript transmission of the *Summa de virtutibus* by Guillielmus Peraldus. A preliminary survey of the manuscripts' in *Medioevo*, 31 (2006), 103-296. Zie over enkele afzonderlijke handschriften van Peraldus: M. Verweij, 'Three Peraldus Manuscripts at Gonville and Caius College, Cambridge' in *Transactions of the Cambridge Bibliographical Society*, 12 (2002), 322-330; id., 'Zwei (oder drei) Chemnitzer Peraldushandschriften in Leipzig' in *Codices manuscripti*, 44/45 (2003), 3-12; id., 'Peraldus manuscripts in Sankt Gallen. A question of context' in *Scriptorium*, 60 (2006), 107-123; id., 'La matérialité des manuscrits. Conséquences pour l'histoire et pour les éditions critiques', in T. Van Hemelryck - C. Van Hoorebeeck, *L'écrit et le manuscrit à la fin du Moyen Age*, Texte, Codex & Contexte 1, Turnhout 2006, 367-377.

altijd naar het zogezegd belangrijkste, het originele, het nieuwe te zoeken, ging de aandacht in verband met de studie van deugden en ondeugden in het middeleeuwse denken en wereldbeeld altijd meer naar de ‘grote denkers’. Het werk van Peraldus viel daarbuiten. Niet alleen ging het hier om een

verzamelwerk, een encyclopedie, maar bovendien stond Peraldus nagenoeg buiten het gelijktijdig discours. Dat blijkt al uit de zeer geringe invloed van Aristoteles in Peraldus' *Summae.* Peraldus lijkt zo meer tot de oudere patristische Latijnse traditie te behoren en eerder een tijdperk af te sluiten dan iets nieuws te bieden.

Maar in de middeleeuwen dacht men er anders over. Zijn werk werd buitengewoon gewaardeerd. Het aantal van circa 400 bewaard gebleven handschriften doet duizelen als men de niet bewaarde daaraan toevoegt. De grootste aantallen handschriften in de middeleeuwen voor individuele werken, zoals de Bijbel of de *Etymologiae* van Isidorus van Sevilla, liggen rond de 1000 bewaarde exemplaren, waarbij dient opgemerkt dat dit aantal zich over veel meer eeuwen uitstrekt dan Peraldus. Opvallend is in dit alles, zoals verderop nog betoogd zal worden, dat de meeste handschriften die we nog kennen, in abdijen van contemplatieve orden moeten worden gesitueerd. Daarnaast konden verschillende exemplaren tot privé-gebruik of -bezit worden getraceerd. Universitaire milieus waren dan weer minder gevoelig voor het werk (vermoedelijk door het niet-academische karakter ervan dat eerder op de Latijnse patristische traditie stoelt dan op de toen actuele discussie rond de *Ethica* van Aristoteles), al bezat de Parijse Sorbonne wel enkele exemplaren, steeds schenkingen van oud-studenten. Die laatste exemplaren kwamen dus opnieuw uit de privésector.

De Nederlanden lijken op het eerste gezicht een minder actieve rol te hebben gespeeld in de Peraldiaanse traditie. In de huidige Benelux zijn nog slechts acht handschriften bewaard, waarvan één een recente aanwinst van vermoedelijk Duitse herkomst is. Daartegenover staat echter, zoals nog zal blijken, dat juist hier een verkorte versie werd vervaardigd, die een beperkt succes kende. Maar acht handschriften is niet veel. Als men bedenkt dat de middeleeuwse handschriftencollectie van de Koninklijke Bibliotheek van België in Brussel tot de vijf grootste ter wereld gerekend wordt, steken de zes handschriften van Peraldus' *Summa de virtutibus* toch wat schril af tegen de aantallen in net iets kleinere bibliotheken als München (29) of Praag (27). In München komt de typische populariteit van dit werk in het midden van de vijftiende eeuw in Zuid-Beieren tot uiting, terwijl bijna alle handschriften in Praag verkorte versies bevatten, met name van een variant die eigen is aan Bohemen en Oostenrijk. Maar dit verklaart nog niet het relatief geringe aantal in Brussel: misschien hangt dat samen met een achteruitgang van de meeste oude abdijen die juist de grootste 'afnemers' waren elders in Europa, tegenover het stedelijk milieu. Feit is dat de grote Brabantse abdijen als Park en Gembloers in de Brusselse collectie wel degelijk zijn vertegenwoordigd met een Peraldusexemplaar. Misschien is de geschiedenis van de collectie in Brussel wel de grootste verklaring. De Bourgondische hertogen en hun opvolgers zullen weinig belangstelling hebben gehad voor dit werk. Als dan in de achttiende en begin negentiende eeuw enkele abdijbibliotheken naar Brussel worden overgebracht, belanden genoemde exemplaren in de collectie, maar in het algemeen zijn er minder abdijen in Brussel vertegenwoordigd dan in München.

In het onderstaande wordt eerst dit werk van Peraldus voorgesteld, waarna op de handschriftelijke overlevering wordt ingegaan. Een tweede deel bestaat dan uit een gedetailleerde beschrijving van de in België bewaarde handschriften van de *Summa de virtutibus.* Een korte notitie met vermelding van de handschriften in de Benelux van Peraldus' *Summa de vitiis*, alsmede het handschriftenbezit in Noord-Frankrijk

(immers cultureel en historisch deel van de Nederlanden en er nauw mee verbonden) besluit dit artikel.

Guilelmus Peraldus en zijn *Summa de virtutibus*

Guilielmus Peraldus stamde uit de Ardèche en werd dominicaan in Lyon. Hij is ook een tijdje prior van het dominicanerklooster van Lyon geweest. Hij schreef verschillende werken, zoals een cyclus preken bij de epistellezingen voor het hele kerkelijk jaar of een tractaat over de opvoeding van vorsten *(De eruditione principum)*, maar zijn voornaamste werken blijven de twee *Summae.* De *Summa de vitiis* is het oudste van de twee en werd vermoedelijk in de vroege jaren 1230 geschreven. De *Summa de virtutibus*, waar het in het vervolg over zal gaan, is iets jonger en werd in ieder geval geschreven vóór 1248. Het oudste handschrift is gedateerd in 1249 (Lyon, Bibliothèque municipale, ms. 678). Zoals uit de titels al blijkt, zijn Peraldus' werken in het Latijn geschreven.

Hoewel nogal wat catalogi van handschriften de neiging hebben om deze twee werken als één enkele titel te beschouwen en zo zelfs voor een van de twee *Summae* alleen te verwijzen naar de *Summa de virtutibus et vitiis*, is dat toch pertinent onjuist. De meeste handschriften bevatten slechts een van de twee, handschriften met beide werken samen zijn veel zeldzamer. Bovendien valt ook op dat de handschriften die ze toch alle twee bevatten, vaak sporen in de productie vertonen waaruit blijkt dat de twee teksten in een afzonderlijke campagne zijn geschreven, ook al was de kopiist dezelfde. Zulke sporen zijn onder meer de wijze van versiering van de initialen of de aanwezigheid van rubriek. Soms gaat het nog wat verder. Het gebruik van koptitels is frequent in middeleeuwse handschriften, maar komt zeker niet in alle manuscripten voor. Er bestaan handschriften van Peraldus, waarin de *Summa de vitiis* wél koptitels heeft, maar de *Summa de virtutibus* niet. Veel middeleeuwse handschriften hebben geen eigentijdse foliëring, maar wanneer ze deze wel hebben, ziet men vaak dat de twee *Summae* een eigen telling dragen. Het was namelijk de gewoonte, niet om het aantal folio's van het handschrift te tellen, maar het aantal bladen van een bepaald werk. Uiteraard kwam dit ook overeen met de praktijk dat inbinden en schrijven twee geheel verschillende activiteiten waren: de samenstelling van de uiteindelijke codex werd niet door de kopiist bepaald, maar door de eigenaar. Deze materiële aanduidingen worden versterkt door de verwijzingen die Peraldus zelf geregeld in zijn *Summa de virtutibus* naar de *Summa de vitiis* maakte (maar nooit andersom), zodat duidelijk vaststaat dat de twee werken wel zeker als twee afzonderlijke werken beschouwd moeten worden. Opbouw en structuur van de twee *Summae* zijn dan ook niet gelijk en hebben geen verband met elkaar, met andere woorden: Peraldus construeert zijn uiteenzetting over de deugden als een zelfstandig betoog en plaatst de deugden niet systematisch tegenover de ondeugden. Vanaf het moment dat de beide werken in druk verschenen, werden ze wel aan elkaar gekoppeld en samen onder één titel afgedrukt. Daarmee ontstond dus een samenhang en zelfs een ineenvloeiing van deze twee werken die veel intenser was dan in de middeleeuwse handschriftelijke overlevering het geval is.

Een mooi voorbeeld van deze situatie vindt men in de handschriften van de twee *Summae* in de Koninklijke Bibliotheek van België te Brussel. Vier bevatten beide *Summae*, twee alleen de *Summa de virtutibus* en drie alleen de *Summa de vitiis.* De handschriften die slechts één van beide *Summae* bevatten, kunnen niet met elkaar in verband gebracht worden, noch wat de productie betreft, noch wat de herkomst aangaat, en zijn dus mogelijk geïsoleerde producten.

De *Summa de virtutibus* bestaat uit vijf delen van ongelijke lengte, voorafgegaan door

een inhoudstafel en een proloog. Na een eerste sectie ‘over de deugd in het algemeen’ *(de virtute in communi)*, volgen de twee grootste en voornaamste afdelingen, ‘over de theologale deugden’ *(de virtutibus theologicis)* en ‘over de kardinale deugden’ *(de virtutibus cardinalibus)*, die samen ruwweg 4/5 van het werk in beslag nemen. Het laatste vijfde wordt gevuld met de delen ‘over de gaven’ *(de donis)* en ‘over de zaligheden’ *(de beatitudinibus)*. De ‘gaven’ zijn de gaven van de Heilige Geest, zoals godsvrucht, terwijl de uiteenzetting over de zaligheden het stramien volgt van de zaligsprekingen uit de Bergrede van Christus (Mattheus 5:3-12).

Binnen elk van deze hoofddelen *(partes* of ‘delen’ genaamd) vindt men na enkele algemene beschouwingen verschillende traktaten of *tractatus*, overeenkomend met elk van de onderdelen die binnen die categorie vallen, dus een traktaat over het geloof, de hoop en de liefde, alsmede een traktaat over de voorzichtigheid, de gematigdheid, de kracht en de rechtvaardigheid. Deze traktaten zijn steeds op dezelfde manier opgebouwd. Eerst wordt een definitie gegeven *(descriptio)*, dan wordt de desbetreffende deugd ‘aanbevolen’ *(de commendatione prudentie* etc.), waarna nog volgen beschouwingen over het nut, over de verschillende onderdelen en over de elementen die zich tegen de desbetreffende deugd opstellen om deze te bestrijden *(de adversantibus prudentie* etc.). Na een algemene uiteenzetting over de titeldeugd volgt een reeks ‘onderdeugden’ die bij die deugd zijn ondergebracht. Zo vindt men bij de kracht (*fortitudo*) ook de standvastigheid *(constantia)* of bij de rechtvaardigheid *(iustitia)* ook een lange uiteenzetting over het gebed *(oratio)*, de vasten *(ieiunium)*, de barmhartigheid *(misericordia)* en dergelijke zaken die voor ons moeilijk met het begrip *iustitia* in verband kunnen worden gebracht. De secties over de drie theologale deugden zijn min of meer even lang, maar bij de kardinale deugden loopt de verhouding enigszins mank: *prudentia* is het kortste, waarna in steeds langere tekst volgen *temperantia*, *fortitudo* en *iustitia.* De *Summa de virtutibus* omvat gemiddeld 250 folia, waarvan de kardinale deugden er 90 tot 100 vullen. *Prudentia* komt op ongeveer 10, *iustitia* op ongeveer 40 folia.

De tekst zelf is vooral een aaneenschakeling van citaten en definities die zelf ook vaak weer citaten zijn. Dat komt uiteraard ook overeen met de intentie van het werk: de *Summa de virtutibus* is niet bedoeld als een originele beschouwing, maar als een overzicht van al wat men al weet en wat ergens over deugden gevonden wordt. Peraldus presenteert zijn definities grofweg op twee manieren. Ofwel geeft hij een omschrijving die hij dan met een of meer citaten staaft, ofwel biedt hij een citaat als basistekst die hij dan met andere citaten aanvult. Zijn tekst is dan ook eerder een lappendeken van citaten dan een eigen tekst. De citaten uit iets oudere bronnen identificeert hij meestal zelf: Bijbelpassages, klassieke Romeinse auteurs, kerkvaders en van de recentere middeleeuwse auteurs Bernardus van Clairvaux. Onder de kerkvaders staan Augustinus en Gregorius de Grote op de eerste plaats, bij de klassieke Romeinse auteurs zijn dat Cicero, Seneca, Macrobius en Boethius. Interessant is de slechts spaarzame aanwezigheid van Aristoteles. Enkele citaten worden aan hem toegeschreven, maar deze blijken niet altijd te traceren in de bekende vertalingen van de Griekse filosoof. Op het moment dat Peraldus schreef, was men druk bezig om Aristoteles in het Latijn te vertalen en werd hij in toenemende mate de spil van het academisch onderwijs, maar bij Peraldus is daar minder van te merken. In die zin sluit Peraldus eerder aan bij de iets oudere cultuurfase waarin Augustinus en de Latijnse traditie voornamer waren.

Binnen deze Romeinse traditie zijn - zoals boven vermeld - twee ‘klassieke’ auteurs en twee laat-antieke met name van belang. Macrobius schreef een commentaar op Cicero's

Somnium Scipionis, een passage uit diens *De republica*; de geboren Romein Boethius († 526) is in de eerste plaats bekend vanwege zijn *De consolatione philosophiae*, waarin hij vrouwe Philosophia ten tonele voert om hem in de gevangenis tot berusting en inzicht te brengen. Van de filosoof Seneca (4 v.C.-65) worden passages uit zijn 'Brieven' geciteerd, terwijl van de redenaar en filosoof Cicero (106-43 v.C.) vooral drie werken geciteerd worden, zijn *De officiis* en twee theoretische handleidingen voor de welsprekendheid, *De inventione*, en de *Rhetorica ad Herennium* die inmiddels is ontmaskerd als niet-ciceroniaans. Deze twee retorische werken dienden in de middeleeuwen als grondslag voor het onderwijs in de welsprekendheid, maar werden ook voor andere onderwerpen geëxcerpeerd. Het gaat steeds om werken die in de middeleeuwen ruime verspreiding vonden (in tegenstelling tot andere werken die pas door het humanisme in de veertiende en vooral de vijftiende eeuw van onder het stof werden gehaald, zoals bijvoorbeeld de brievenverzamelingen van Cicero) en die in die zin representatief zijn voor wat men in de middeleeuwen aan klassiek proza kende en las. Vermoedelijk heeft Peraldus niet zelf al zijn citaten verzameld, maar ook lustig gekopieerd uit bestaande verzamelingen van citaten of *florilegia.* Dat geldt met name voor een aantal citaten uit Seneca, waar hele passages sterk zijn ingekort, maar het is nog niet mogelijk gebleken een specifiek *florilegium* te identificeren.

Illustratief in dit opzicht is de wijze waarop Peraldus omgaat met een anoniem werk, het *Moralium dogma philosophorum* (12de eeuw). Dit werk biedt, net als Peraldus, een geordende verzameling omschrijvingen, geïllustreerd met citaten, maar wel van minder brede opzet. Bovendien valt in het *Moralium dogma* de afwezigheid van christelijke (bijbelse of patristische) bronnen op: bij Peraldus lijkt het zelfs de gewoonte om elk hoofdstuk in ieder geval te beginnen met een christelijk citaat, ook al zijn de profane ontleningen soms inhoudelijk belangrijker. Het laatste hoofdstuk van de sectie over de *fortitudo* bij Peraldus (over de grootmoedigheid, *magnificentia*) blijkt bij analyse volledig aan het *Moralium dogma* te zijn ontleend, althans wat het kader van definities betreft, dit (uiteraard) zonder bronvermelding. Opvallend is nu dat Peraldus slechts enkele citaten uit het *Moralium dogma* (dat wil zeggen: citaten die ook in het *Moralium dogma* als zodanig herkenbaar zijn gemaakt door verwijzing naar de bron of aanduiding dat het om een citaat gaat) overneemt. De meeste laat hij achterwege, terwijl hij nieuwe toevoegt, onder meer (maar niet uitsluitend) uit christelijke auteurs en de Bijbel. Nu wil het lot (want van toeval te spreken zou hier misplaatst zijn) dat het *Moralium dogma* al enkele citaten, voornamelijk uit Cicero, in de kadertekst opneemt (en dus niet als citaat kenbaar maakt). Deze citaten zijn door Peraldus braaf gekopieerd, zonder bronvermelding en waarschijnlijk zonder dat hij zich realiseerde dat het om citaten ging, anders zou hij ze in overeenstemming met zijn gewone manier van werken wel geïdentificeerd hebben.

Verspreiding van een middeleeuwse bestseller

Peraldus' werken bleken een succes: men kan rustig het woord bestseller op de twee *Summae* toepassen. Tussen circa 1468 en 1668, respectievelijk het jaar van de eerste

en de laatste druk, verschenen er 38 edities. Daarnaast staat de handschriftelijke overlevering.[3] Op dit

3 Zagreb, Nacionalna i Sveučilišna Biblioteka, ms. MR 113.

moment zijn er 396 manuscripten met de *Summa de virtutibus* bekend. Bovendien zijn nog tal van bibliotheken onvoldoende ontsloten, zodat er ongetwijfeld nog meer handschriften met deze tekst zullen opduiken. Ik ben vertrokken van de bestaande lijsten voor de werken van Peraldus van Dondaine en Kaeppeli, die ruim 300 handschriften voor deze *Summa* vermelden. Enkele daarvan zijn abusief gebleken, maar ik heb door verder onderzoek in catalogi de lijst kunnen uitbreiden tot genoemd aantal. Mijn volledige lijst telt 473 manuscripten, waarvan 68 niet de *Summa de virtutibus* bevatten (en dus geschrapt moeten worden) en 9 een tekst die door sommige auteurs als een verkorting van Peraldus' tekst wordt beschouwd en door andere juist niet. Niet alle handschriften geven namelijk de volledige tekst: er zijn ook verkorte versies bij, *abbreviationes*. Met dit aantal manuscripten behoort Peraldus tot de top. Verreweg de meeste middeleeuwse teksten zijn in een veel kleiner aantal tot ons gekomen.

De geografische verspreiding omvat de kern van het middeleeuwse Europa. Met name Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk, Tsjechië en Italië zijn belangrijke gebieden voor de Peraldusverspreiding. Engeland volgt met een beduidend lager aantal. De vooraanstaande plaats van Tsjechië wordt bepaald door het belang van het laatmiddeleeuwse Praag. Het Iberisch schiereiland levert op dit moment tamelijk weinig handschriften van Peraldus, maar dit kan ook een gevolg zijn van onvoldoende ontsluiting van de Spaanse en Portugese bibliotheken. De ontsluiting van het handschriftenbestand is eigenlijk nog in volle gang en juist de grootste bibliotheken (Londen, Parijs, Wenen, München, Vaticaan) hebben ontstellend beknopte catalogi, vaak niet meer dan inventarislijsten met één of twee regels per handschrift. Wat dat betreft, is de Koninklijke Bibliotheek in Brussel met zijn catalogus van Van den Gheyn een uitzondering. De laatste decennia is men in verschillende landen, onder meer in Duitsland en Oostenrijk, bezig om systematisch catalogi uit te geven, maar de aandacht gaat daarbij eerst naar kleinere verzamelingen, zoals kloosterbibliotheken. De grote bibliotheken hebben bovendien nog als nadeel dat heel wat handschriften daar beland zijn als gevolg van een schenking van een privéverzamelaar, zodat de verdere herkomst vaak onduidelijk is, terwijl het ook kan gebeuren dat die handschriften van verdergelegen streken afkomstig zijn. Zo is de *New British Library* in Londen wel zeker een van de grote bibliotheken voor Peraldus, maar nogal wat handschriften daar komen eigenlijk uit Italië, zodat het 'echte' Engelse aantal kleiner is dan men eerst zou vermoeden. Ook in de *Biblioteca Apostolica Vaticana* vindt men handschriften van zeer diverse herkomst. Naast echt Italiaanse handschriften zitten er in het fonds van de *Reginenses* (de handschriften die voorheen aan koningin Christina van Zweden behoorden) heel wat Franse stukken, terwijl het fonds van de *Palatini* (handschriften die tijdens de Dertigjarige oorlog uit Heidelberg als oorlogsbuit zijn meegesleept en later in de *Vaticana* zijn beland) heel wat van oorsprong Duitse handschriften bevat. De meeste handschriften in Parijs zijn daarentegen wel van Franse origine (een behoorlijk aantal zelfs oorspronkelijk uit Parijs zelf), zoals die in Praag meestal uit Bohemen komen en die in München uit Zuid-Beieren. In de laatste bibliotheek zijn alle handschriften uit de Beierse abdijen die in 1803 werden opgeheven, samengebracht. Waarmee overigens de grootste Peralduscollecties van dit moment de revue gepasseerd zijn: München bezit er 29 (+ 3 'valse meldingen'), Parijs 31, Praag 27, Londen 14 (+ 3 'valse'), het Vaticaan 14 (+ 1 'valse'); in andere bibliotheken in Rome nog 3 (+ 1 'valse'). Daarnaast heeft Wenen er 15 (+ 2 'valse')

en Oxford 16 (+ 5 ‘valse’). Opvallend is dat dit rijtje niet overeenkomt met het rijtje van de grootste verzamelingen middeleeuwse handschriften: in de top

5 zitten Vaticaan, Parijs en Londen, gevolgd door Wenen en Brussel. Brussel neemt voor Peraldushandschriften slechts een relatief bescheiden plaats in, terwijl München, dat volgt op Brussel in de top 10 van handschriftencollecties, zowat bovenaan staat en ook Praag heel wat meer Peraldushandschriften heeft dan Londen of het Vaticaan. Ook Oxford heeft relatief veel Peraldusmanuscripten: dit lijkt in eerste instantie in tegenspraak met het bovenvermelde gebrek aan belangstelling in academische kringen, maar nogal wat van deze handschriften zijn schenkingen uit de vroegmoderne periode en behoren niet tot het oorspronkelijke bezit van de collegebibliotheken. In Cambridge zijn er dan weer beduidend minder *Peraldiana* te vinden (2 + 3 'valse' + 3 met een *abbreviatio* die niet langer als peraldisch wordt beschouwd). De juiste reden hiervoor is niet geheel duidelijk, al vormt de geschiedenis van de verscheidene instellingen zelf natuurlijk een belangrijke sleutel. Een algemene regel voor het verband tussen de huidige bewaarplaats en de oorspronkelijke bewaarplaats(en) is dan ook eigenlijk niet te geven. Afgezien van de samenstelling van de collectie van de huidige bewaarplaats zijn natuurlijk de lotgevallen van de oorspronkelijke instellingen van belang: het toeval speelt daarbij ook een grote rol, met branden, plunderingen, gebrek aan interesse dat oudere bestanden heeft aangetast, of juist belangstelling die aanleiding is tot verzamelen. Voor het ontstaan van die oorspronkelijke collecties is dan ook nog het netwerk van belang waarin die instelling zich bevond en dat mede verklaart waarom bepaalde teksten wel tot een gegeven regio zijn doorgedrongen of juist niet.

In Oost-Europa vindt men naast Tsjechië nog een belangrijk aantal *Peraldiana* in Polen. Enkele verspreide handschriften in Kroatië[4], Hongarije[5] en Roemenië (Zevenburgen)[6] vormen de afbakening in zuidoostelijke richting. In Noord-Europa is de oogst eerder gering: twee handschriften in Kopenhagen[7] en vier in Uppsala[8] getuigen niet van een bloeiende Peralduslectuur. In hoeverre de reformatie hier verliezen heeft doen ontstaan is moeilijk te zeggen. In Nederland is geen enkel handschrift van de *Summa de virtutibus* bewaard (wel twee van de *Summa de vitiis* in resp. Utrecht en Groningen),[9] maar in België is de situatie aanzienlijk beter. Naast individuele handschriften van de *Summa de vitiis* in Antwerpen, Brugge, Gent, Namen en Bergen, bevindt zich een handschrift van de *Summa de virtutibus* in Brugge (afkomstig uit de abdij Ter Duinen nabij Koksijde) en een tweede in de Maurits Sabbebibliotheek in Leuven, terwijl de Koninklijke Bibliotheek van België te Brussel in totaal negen manuscripten van de peraldiaanse *Summae* bezit. Bovendien zijn deze handschriften (behalve het exemplaar in Leuven) alle afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden zelf en vertegenwoordigen ze dus de 'inheems-Nederlandse' Peralduscultuur. Verderop in een appendix bij dit artikel zal ik de Brugse, Brusselse en Leuvense handschriften van de *Summa de virtutibus* nader voorstellen en bespreken.

4 Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, ms. Cod. lat. 486; Esztergom, Föszékesegyházi Könyvtár, ms. I. 23; Györ, Egyházmegyei Könyvtár, ms. I. 3; Pannonhalma, Föapátsági Könyvtár, ms. 118. E. 38b.

6 Alba Iulia, Bibliotheca Batthyaneum, ms. 413 (?); ms. 597 (?).

7 Kongelige Bibliotek, ms. Gl. kgl. S. 56 fol; ms. Ny kgl. S. 616 8vo.

8 Universitetsbibliotek, ms. C 642; ms. C 645; ms. C 646; ms. C 607.

9 Zie voor de Belgische en Nederlandse handschriften die hier worden genoemd, het P.S. in de Appendix.

Een interessant geval van geografische verspreiding van deze handschriften doet zich voor in Zuid-Beieren. Sinds 1803, toen de kloosters geseculariseerd werden, bevinden de handschriften uit de bibliotheken van de Beierse abdijen zich in de *Bayerische Staatsbibliothek* in München. Opvallend veel van deze handschriften stammen uit de vijftiende eeuw, meer bepaald uit het midden van die eeuw of zelfs nog nauwkeuriger uit de jaren 1460. Juist

omdat een relatief groot aantal hiervan gedateerd is, is het mogelijk zo nauwkeurig te zijn. Deze handschriften blijken qua tekstoverlevering aan elkaar verwant (op zich niet onverwacht, maar in de praktijk toch geen automatisme),[10] omdat ze een reeks kleine varianten (of fouten) met elkaar delen, die elders niet voorkomen. De conclusie moet dan ook zijn dat er juist in Zuid-Beieren in het midden van de vijftiende eeuw een relatief grote belangstelling, mogelijk hernieuwde belangstelling voor deze tekst bestond, terwijl datzelfde fenomeen zich elders niet voordeed. Een concentratie zoals in Munchen heb ik elders niet aangetroffen. Bij het gebied rond München sluit ook de streek rond Sankt-Gallen aan. Op dit moment worden in de *Stiftsbibliothek* in Sankt-Gallen vier Peraldushandschriften bewaard en een in de *Kantonsbibliothek.* Het laatste (Vad., Hs. 345; gedateerd in 1445) moet net als een manuscript uit de *Stiftsbibliothek* (Hs. 795; gedateerd in 1459) gekopieerd zijn op een ouder handschrift dat zich nog steeds in de *Stiftsbibliothek* bevindt (Hs. 974), maar dat in 1462 van een alfabetische index werd voorzien: genoeg bewijzen dus voor een hernieuwde belangstelling voor de *Summa de virtutibus*, net als in de grote Zuid-Beierse abdijen. Als men dan de handschriften uit de rest van Zwitserland daarmee vergelijkt (één in Aarau en vijf in Bazel) of die in Tirol (vier in Innsbruck), dan blijkt de situatie hier in de verste verte niet aan dit patroon te beantwoorden. De handschriften uit Bazel stammen alle uit de veertiende eeuw en komen uit kloosters in de stad zelf, die in Innsbruck komen eveneens uit de veertiende of zelfs de dertiende eeuw en vertonen eerder een samenhang met Italië, terwijl de codex uit Aarau ook uit de dertiende eeuw stamt.

Over het algemeen kan men niet echt zeggen dat de belangstelling als zodanig per tijdvak veel verschilt, behalve in het net behandelde geval. Er is echter wel een interessante vaststelling te doen wat betreft de bestemmelingen van de verschillende handschriften. Er is vaak gefluisterd in de bescheiden wetenschappelijke behandeling van Peraldus dat de twee *Summae* vooral als hulpmiddel bij prediking dienden. Op zich zou dat ook niet zo verwonderlijk zijn geweest, gezien het feit dat de auteur tot de orde van de dominicanen behoort en dat juist dezen - net als de franciscanen - zich bijzonder op de prediking toelegden. Alleen blijkt dat van de handschriften waarvoor een middeleeuwse herkomst kan worden bepaald, slechts ongeveer 15% in dominicaanse of franciscaanse milieus is te situeren. Naast een stel handschriften die met een individuele eigenaar kunnen worden verbonden, blijkt het merendeel van de handschriften het eigendom geweest van bibliotheken van benedictijnen, cisterciënzers, kartuizers, norbertijnen of augustijnen. Zeker de eerste drie horen tot de contemplatieve orden en hebben zelden een belangrijke preekactiviteit ontwikkeld, althans buitenshuis: binnen het klooster is het natuurlijk niet uit te sluiten dat Peraldus voor de prediking is gebruikt. Opvallend is het geringe aandeel van de academische wereld in de Peraldusverspreiding. Op dit moment is er één handschrift bekend waarvan het zeker is dat het geschreven is in een academisch milieu op verzoek van een universitair docent, namelijk Erfurt, Amplon. Fol. 359.[11] In de colophon (fol. 335ra) vermeldt de kopiist datum en naam: 1437 en *Johannes Hoppferstat de*

10 De handschriften in Reims (Bibliothèque municipale, ms. 541 en 542) en Hildesheim (Dombibliothek, ms. 639 en ms. St. God. nr. 50), die op enkele luttele honderd meters van elkaar werden bewaard, blijken textueel niets met elkaar gemeen te hebben.

11 Cf. W. Schum, *Beschreibender Verzeichniss der Amplonianischen Handschriften-Sammlung zu Erfurt*, Berlijn 1887, 251-252.

Rotenburga in Tubero (Rotenburg ob der Tauber). Johannes Hoppferstat immatriculeerde in Erfurt in 1433 en was in 1436 net *baccalaureus artium* geproclameerd. Het boek belandde in de Amploniana (de oude universiteitsbiblio-

theek van Erfurt) uit de collectie van Hermann Gresemunt uit het Westfaalse Messchede, die het handschrift had gekregen uit de collectie van zijn broer Gotschalc. De laatste was een vooraanstaand theoloog in Erfurt (rector in 1437, 1445 en 1456). Hij overleed vermoedelijk in 1472. Hermann was een stuk jonger: hij immatriculeerde in 1445 en was rector in 1463.[12] Gezien de jaartallen ligt het voor de hand te veronderstellen dat dit handschrift werd geschreven voor Gotschalc Gresemunt. De expliciete vermelding van herkomstnamen suggereert een plaats waar mensen van verschillende origine regel waren, zoals een universiteitsstad. De zeven handschriften afkomstig uit de Sorbonne in Parijs zijn (voorzover hun herkomst valt na te gaan) vaak van oud-studenten, maar er schijnt nooit een expliciete opdracht vanwege de instelling gegeven te zijn.[13] Hetzelfde patroon vindt men ook in Oxford, Cambridge of Praag. In het geval van Leuven, de enige middeleeuwse universiteit in de Lage Landen, is de zaak iets moeilijker in te schatten. Vooralsnog ontbreekt iedere aanduiding dat men in de omgeving van de universiteit een exemplaar van Peraldus' *Summa de virtutibus* bezat.[14] De centrale universiteitsbibliotheek dateert pas van 1636, van de faculteitsbibliotheken en die van de verschillende colleges is (te) weinig bekend. Als belangrijke boekenverzameling voor de universiteit diende wel de bibliotheek van de norbertijnerabdij Park, in de aangrenzende deelgemeente Heverlee, en daar bevond zich inderdaad een Peralduscodex. Maar het gaat hier wel om een kloosterbibliotheek en niet om een universitair instituut. Het handschrift dat nu in Leuven zit, is een recente aanwinst, terwijl een handschrift uit de oude Leuvense jezuïetenbibliotheek (nu te Brussel) niet met de oude universiteit in verband kan worden gebracht.

Kenmerken van de productie

Overigens verschaft het materiële uiterlijk van de handschriften ons bijkomende gegevens over de manier waarop men met deze tekst omging, hoe men tegenover deze tekst stond. Het begrip ‘middeleeuwse handschriften’ roept bij ons eerst en vooral het beeld op van miniaturen en fraai versierde marges en initialen. De Peraldusonderzoeker komt wat dat betreft echter bedrogen uit. Miniaturen of gehistorieerde initialen komen in feite niet voor. Met een beetje geluk zijn de

12 Zie over Hoppferstat: H. Weissenborn, *Acten der Erfurter Universität*, Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete 8, 1. Theil, Halle 1881 = Nendeln 1976, 158; R.C. Schwinges - K. Wriedt, *Das Bakkalarenregister der Artesfakultät der Universität Erfurt 1392-1521*, Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Thüringen, Große Reihe, Band 3, Jena - Stuttgart 1995, 51. Over Gotscalcus Gresemunt: Weissenborn, I, 128, 170, 205, 255; Schwinges - Wriedt, 36. Over Hermann Gresemunt: Weissenbron, I, 205, 296; Schwinges - Wriedt, 80, 148.

13 Deze handschriften bevinden zich op dit moment alle in de Bibliothèque nationale in Parijs. Het gaat om: ms. lat. 15375, ms. lat. 15376, ms. lat. 15915, ms. lat. 16383, ms. lat. 16426, ms. lat. 16427 en ms. lat. 16541.

14 Op 22 juni 1982 werd er een handschrift van Peraldus' *Summa de viciis et virtutibus* uit de 13de eeuw, mogelijk uit Vlaanderen, afkomstig uit het bezit van het *Collegium Trilingue*, te koop aangeboden bij Sotheby's in Londen (huidige bewaarplaats onbekend), maar het is niet helemaal zeker of daar ook inderdaad de *Summa de virtutibus* in zat en, zo ja, in welke versie. Het bezittersmerk van het *Trilingue* staat op fol. 1r en dateert (uiteraard) uit de 16de eeuw.

voornaamste initialen (die het begin van een *pars* markeren of zelfs alleen aan het begin van het werk) wat versierd met florale of anderssoortige decoratieve motieven, maar het blijft allemaal sober, elementair en standaard. Zeker in de vijftiende eeuw zijn veel initialen slechts eenvoudige vergrote letters in rubriek. Dat wijst op een tekst die niet als luxeproduct werd beschouwd, maar die voornamelijk diende voor

consultatie en praktisch gebruik. Het was geen liturgisch handschrift noch iets waarmee men pronkte, maar diende praktische doeleinden als referentiewerk. Toch ontbreken in zeer veel handschriften, zeker die in bovengenoemde kloosters kunnen worden gelokaliseerd, aantekeningen in de marge, die van feitelijk gebruik getuigen, al sluit dit natuurlijk niet uit dat ze daadwerkelijk zullen zijn gebruikt: men schreef blijkbaar niet (snel) in bibliotheekhandschriften.

Veel handschriften beantwoorden zo aan een type dat men in feite als een echt type voor bibliotheken van instellingen (kloosters) kan betitelen. De productie is regelmatig en goed (ruime marges, vrij grote letters, identiek aantal regels over het hele handschrift). Vaak zijn nog koptitels aangebracht, wat de consultatie aanzienlijk vergemakkelijkt. Soms heeft de kopiist of iemand anders een alfabetische index toegevoegd, die niet tot het standaard geheel behoort. Het gaat om degelijke producten, zoals men ze voor een gebruiksbibliotheek van een instelling kan voorstellen. Daarnaast bestaan er ook handschriften die veel kleiner zijn, die extra aantekeningen bevatten, veel kleinere letters hebben, wemelen van afkortingen, soms ook een duidelijk minder regelmatige productie vertonen en die daardoor eerder als particulier bezit te kenschetsen zijn (meestal van leden van de seculiere geestelijkheid). Toch bestaan er ook handschriften van het ‘duurdere’ type die aan particuliere eigenaars toegeschreven moeten worden. Soms vindt men zelfs een echt luxehandschrift, zoals de set Parijs, Bibliothèque nationale, Ms. lat. 3238, die maar liefst vier delen bevat met zowel de *Summa de virtutibus* als de *Summa de vitiis*.[15] Al deze delen zijn ruim geschreven, met fraaie letters van redelijk formaat, niet al te dicht beschreven kolommen, ruime marges, maar de versiering van initialen blijft eerder sober. De veertiende-eeuwse set was het eigendom van Guillaume de Brosse, aartsbisschop van Sens bij Parijs van 1330 tot 1338. De handschriften van de *Summa de virtutibus* in Brugge en Brussel stammen, voorzover te traceren, alle uit monastieke milieus en wel uit contemplatieve orden (de cisterciënzerkloosters van Ter Duinen en Aulne, de benedictijnenabdij van Gembloers, de norbertijnenabdij van Park bij Leuven, het Brugse kartuizerinnenklooster), al lijken verschillende codices een vroegere privébezitter te hebben gehad (dat laatste lijkt wel zeker voor het Leuvense exemplaar).

Abbreviationes

Zoals boven al vermeld, bevatten niet alle handschriften van de *Summa de virtutibus* de volledige tekst. Al in een vroeg stadium zijn er verkorte versies gemaakt, in feite samenvattingen. Deze *abbreviationes* bestaan hoofdzakelijk uit twee klassen. Er zijn *abbreviationes* die slechts een enkele maal voorkomen (zoals die in Brussel, Koninklijke Bibliotheek, ms. 3614-23, afkomstig uit het Leuvense jezuïetenklooster en daarom aangeduid als *abbreviatio Lovaniensis*), terwijl andere als het ware school hebben gemaakt en soms in een hele reeks afschriften zijn overgeleverd. Zij vormen dus met andere woorden een eigen tak van overlevering. Peraldus heeft nogal de neiging om erg expliciet te zeggen wat hij gedaan heeft en wat hij gaat doen (*Dicto*

15 Cf. *Bibliothèque nationale. Catalogue général des manuscrits latins*, tome 4: *nos 3014 à 3277*, Parijs 1958, 407-408.

de fortitudine, *nunc dicendum est de iusticia de qua sic dicemus*, ‘nu we hebben gesproken over de kracht, moeten we het gaan hebben over de rechtvaardigheid, waarover we als volgt beginnen’ etc.): deze formules sneuvelen vaak in de *abbreviationes*,

terwijl andere een versterkt christelijk karakter geven door de keuze van onderwerpen of het weglaten van veel klassiek-Romeinse citaten. Een van de vroegste *abbreviationes*, die van het *Obmissis*-type, is betuigd in een zevental handschriften, waarvan sommige uit de dertiende eeuw stammen en de andere uit de vroege veertiende.[16] De bijnaam van deze *abbreviatio* is ontleend aan het eerste woord van de proloog, waarin de *abbreviator* rekenschap aflegt van wat hij doet (vooral het weglaten van citaten). Dezelfde proloog gaat ook vooraf aan een gelijkaardige *abbreviatio* van de *Summa de vitiis*, zodat beide vermoedelijk door dezelfde *abbreviator* bewerkt zijn.

Bij de *Abbreviatio Obmissis* is het niet mogelijk gebleken om een bepaald geografisch gebied aan te duiden waarin deze bewuste *abbreviatio* is ontstaan of gecirculeerd heeft, maar bij bepaalde *abbreviationes* is dat wel het geval. Zo blijken in Oostenrijk en in Tsjechië maar liefst 52 handschriften een bepaalde *abbreviatio* te bevatten, die ik dan ook voorzien heb van de aanduiding: *abbreviatio Austriaca.* In de Nationale Bibliotheek in Praag bevat meer dan de helft van de daar bewaarde handschriften van de *Summa de virtutibus* niet de volledige tekst maar juist deze *abbreviatio Austriaca.* In Wenen is de verhouding iets kleiner. Ik vermoed (maar kan dat nog niet bewijzen) dat dit type eigenlijk niet afkomstig is uit Oostenrijk, maar uit Bohemen. Opvallend is dat deze *abbreviatio* niet voorkomt in Tirol. In München bleek een aantal handschriften deze versie te bevatten, maar die handschriften konden alle ofwel op het Beiers-Oostenrijkse grensgebied ofwel op bewezen Weense connecties worden teruggebracht. In Beieren zelf komt dit type verder niet voor. Het gaat dus wel zeker om een variant die in essentie beperkt is tot Oostenrijk en Bohemen. Qua inhoud is het opvallend dat het stuk over de *prudentia* is gereduceerd tot ongeveer twee folia, terwijl de *temperantia* veel uitvoeriger blijft, zij het dat de nadruk hier vooral is komen te liggen op alles wat met *castitas*, kuisheid, te maken heeft.

Een andere *abbreviatio* (het *Cupientes*-type of de *Normannica*) is vertegenwoordigd in acht handschriften uit de invloedssfeer van de Anjous (Engeland, Normandië, Anjou) alsmede uit het kernland van Frankrijk (Parijs, Troyes), zonder dat het al mogelijk is gebleken dit type nader te verankeren.[17] Een vierde type *abbreviatio* is interessant vanuit het standpunt van onze contreien: het gaat om een type dat is overgeleverd in vijf handschriften, voornamelijk geconcentreerd in de Zuidelijke Nederlanden en aangrenzende gebieden, *abbreviatio Belgica.* Het gaat hier om handschriften nu in Brugge, Brussel, Keulen en Reims (maar oorspronkelijk uit Dowaai), waaraan ook nog een manuscript uit Boedapest moet worden gevoegd.[18] Dat laatste lijkt problematisch, maar dit handschrift is eigenlijk afkomstig uit Firenze,

16 Leipzig, Universitätsbibliothek, ms. 446; ib., ms. 446 + 447 (fragmenten); Rijsel, Bibliothèque municipale, ms. 114; Metz, Bibliothèque municipale, ms. 483; ib. ms. 485; Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, ms. 851; Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Vat. Lat. 9993.

17 Angers, Bibliothèque municipale, ms. 232 (223); Bayeux, Bibliothèque municipale, ms. 38; Oxford, Bodleian Library, ms. 35 (= SC 1884); Parijs, Bibliothèque nationale de France, ms. lat. 12400; ib., ms. lat. 15376; Praag, Národní Knihovna České republiky, ms. X.H. 5 (= 1983); Rouen, Bibliothèque municipale, ms. 631; Troyes, Médiathèque de l'agglomération troyenne, ms. 1760.

18 Zie onder in de Appendix nummers 1 en 6.

waar het werd gekocht door een Venetiaanse monnik,[19] en er hebben altijd intensieve betrekkingen bestaan tussen Noord-Italië en de Lage Landen, zodat het bestaan van dit handschrift geen onoverkomelijk probleem hoeft te zijn om deze versie te situeren in de Zuidelijke Nederlanden.

19 Cf. R. Newhauser, *A catalogue of Latin texts with material on the vices and virtues in manuscripts in Hungary*, Gratia. Bamberger Schriften zur Renaissanceforschung 29, Wiesbaden 1996, 29-30. De vroegere bezitsaanduidingen bevinden zich op fol. 3r en 105r.

Peraldus in de Nederlanden

Of de afwezigheid van handschriften van Peraldus' *Summa de virtutibus* in Nederland samenhangt met de opheffing van de abdijen ten gevolge van de reformatie, is moeilijk uit te maken. In de Zuidelijke Nederlanden bleven - zoals al is gezegd - acht handschriften bewaard, waarvan zeven in ieder geval een verleden in de Nederlanden hebben gehad. Geen een hiervan lijkt afkomstig uit een dominicanen- of franciscanenklooster. De exemplaren die de tand des tijds hebben overleefd, zijn tot ons gekomen uit kloosterbibliotheken van enkele grote benedictijnen-, cisterciënzer- en norbertijnenabdijen. Bovendien kan voor een aantal een eerder privébezit waarschijnlijk worden gemaakt.

Van de acht handschriften bevatten er vier de volledige tekst van de *Summa de virtutibus* en vier een *abbreviatio*. Het percentage *abbreviationes* is daarmee in België vrij hoog: elders vindt men een verhouding van 1 op 3 (Wenen en München) of minder (Parijs). Van de drie 'autochtone' handschriften met een *abbreviatio* bevatten er twee het type van de *abbreviatio Belgica* dat mogelijk zelfs precieser te lokaliseren is in het graafschap Vlaanderen. Eén autochtoon handschrift bevat een voorlopig unieke vorm van *abbreviatio* die ik dan *abbreviatio Lovaniensis* heb gedoopt, naar de herkomst van het handschrift uit de Leuvense jezuïetenbibliotheek. Twee handschriften met de volledige tekst zouden kunnen wijzen op een productie in Parijs of naar een model dat in Parijs geschreven werd. Deze connectie tussen de Lage Landen en Parijs is meer dan voor de hand liggend in de late middeleeuwen.

Met een eigen type abbreviatio en nog een unieke variant, de verspreiding over privéeigenaars en contemplatieve abdijen, de verdeling tussen lokale productie en een mogelijke band met Parijs vormt de totaliteit van de handschriftelijke overlevering van Peraldus in België enerzijds een goede doorsnee van het geheel, met anderzijds enkele eigen kenmerken die de Zuidelijke Nederlanden in ruime zin (dus inclusief het huidige Noord-Frankrijk en het Rijnland) tot een eigen 'peraldiaanse provincie' maken.

Dit verhaal lijkt verder weinig meer met de tekst als zodanig te maken te hebben. Toch is de studie van de verschillende handschriften van belang om te trachten althans iets te benaderen van de manier waarop de teksten hun weg hebben gevonden in Europa. Waar werd een bepaalde tekst gelezen, door welk publiek, in welke vorm, welk statuut had een tekst en dat soort vragen. Het gaat niet alleen om directe nawerking van een tekst bij andere auteurs. De meeste lezers schrijven zelf niet of nauwelijks. Middeleeuwse handschriften zijn unieke historische objecten die door hun materialiteit en tekstbestand een heel verhaal vertellen.

Appendix: Handschriften van Peraldus' *Summa de virtutibus* in de Nederlanden

Een algemene aantekening bij de nummers van Brusselse handschriften: in tegenstelling tot verreweg de meeste bibliotheken zijn in Brussel, althans voor de zogenaamde eerste serie, niet de handschriften als object genummerd (dus de afzonderlijke volumes), maar de teksten die in die handschriften te vinden zijn. Vandaar de soms raadselachtig samengestelde nummers. Een tweede complicatie is dat er een onderscheid gemaakt moet worden tussen de nummers die de handschriften officieel dragen en waaronder ze in het magazijn staan opgesteld (en moeten worden aangevraagd) en de nummers die ze hebben in de systematische catalogus van Van den Gheyn. Hieronder worden de handschriften gerangschikt op hun officiële nummering.

1 Brugge, Stadsbibliotheek, hs. 215

MATERIËLE BESCHRIJVING: laatmiddeleeuwse band (hersteld en gedeeltelijk vernieuwd), bruin leer op hout, zonder versiering; op de achterzijde middeleeuws etiket op een stukje perkament in een metalen rand: ‘Summula vitiorum et virtutum et Pharetra et Concordantie Boneventure’. Perkament; 155 × 116 mm; 497 folio's; bladspiegel (voor de *Summa de virtutibus*): 111 × 78 mm; 35 regels op twee kolommen (in de *Summa de virtutibus*). Geen miniaturen. De meeste initialen zijn onversierd, in rood of blauw; enkele zijn versierd met elementaire standaarddecoratie (zoals de F op fol. 80r). Titels in rubriek. Zowel middeleeuwse als moderne foliering, waarbij de middeleeuwse met elk nieuw werk opnieuw begint. Het laatste gedeelte van het handschrift is beschadigd waarbij sommige bladen half uit het boek gescheurd zijn.

INHOUD: fol. 1ra-78v: (Peraldus), *Summa de vitiis* (abbreviatio; Bloomfield 5843; inc.: ‘Summa diligentia vitanda sunt vicia. Ecci. xxi. quasi facie colubris’); fol. 79ra-146r: (Peraldus), *Summa de virtutibus* (abbreviatio; Bloomfield 2118; inc.: ‘Incipit Summa de virtutibus abbreviata. de commendatione fidei. Fides est fundamentum omnium bonorum ut dicit Augustinus unde videtur ruinam querere qui sine ea vult edificare. Ro. xi. d.’; expl.: ‘presentis pressure sunt debita quibus obligaverunt patres nostri celestem hereditatem. Explicit de virtutibus’); fol. 147r-148v blanco; fol. 149ra-306v: Bonaventura, *Pharetra* (inc.: ‘In conversionis me primordio’; de katernen 15 en 16 van de *Pharetra* zijn omgewisseld bij het binden); fol. 307ra-497v: Bonaventura, *Concordantie* (inc.: ‘presens opusculum in quinque partes dividitur. Prima de aversione, secunda de revocatione’; volgens de catalogus van De Poorter vormen fol. 482r-497v een andere tekst, namelijk ‘thema's voor preken voor de belangrijkste feesten van het liturgisch jaar’, maar de foliëring loopt door en beide teksten zijn in dezelfde hand: in ieder geval hoort deze eventuele tweede tekst tot dezelfde productie als het eerste gedeelte).

LITERATUUR: P.J. Laude, *Catalogue méthodique, descriptif et analytique des manuscrits de la bibliothèque publique de Bruges*, Brugge 1859, 196-198; A. De Poorter, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque publique de la ville de Bruges*, Gembloux - Parijs 1934, 257-259; M.-T. Isaac, *Les livres manuscrits de l'abbaye*

des Dunes d'après la catalogue du XVIIe siècle, Aubel 1984, 204. Handschrift vermeld in de lijsten van Dondaine en Kaeppeli en in het werk van Bloomfield onder het incipit-nummer 2118. Cf. Verweij, 'The manuscript transmission', 240.

Dit vrij kleine verzamelhandschrift met onder meer enkele theologische werken van Bonaventura stamt uit de dertiende eeuw en was ooit eigendom van de cisterciënzerabdij Ter Duinen nabij Koksijde. Nadien belandde het in de Brugse Stadsbibliotheek. Er zijn geen aanwijzingen over de herkomst in het handschrift zelf. Op de versozijde van het voorste schutblad bevinden zich twee inhoudsopgaven, beide uit de moderne periode (respectievelijk zeventiende en achttiende/negentiende eeuw). De twee *abbreviationes* van de *Summa de vitiis* en de *Summa de virtutibus* zijn in dezelfde hand (met tamelijk klein schrift), maar de andere twee teksten zijn in afzonderlijke hand, zodat deze codex het (wellicht toevallige) resultaat is van verschillende productiecampagnes. Van een herkenbare systematische correctie is geen spoor. De tekst van de *Summa de virtutibus* hoort tot het type van de *abbreviatio Belgica*, waarvan nog vier andere handschriften bekend zijn (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, ms. 11454-55 (cf. infra s. 6); Keulen, Dombibliothek, Hs. 53; Boedapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. lat. 486, en Reims, Bibliothèque municipale, ms. 549). De codex uit Boedapest is te traceren tot Firenze en die uit Reims tot Dowaai. Gezien de verspreiding van deze handschriften lijkt het aannemelijk dat het tekstbestand afkomstig is uit de Zuidelijke Nederlanden (misschien zelfs meer bepaald het graafschap Vlaanderen) en zo een eigen Beneluxtak vormt aan de wijd uithangende Peralduskruin. Dit tekstbestand wordt onder meer gekenmerkt door de afwezigheid van de proloog, alsmede van het deel over de deugden in het algemeen. Er is wel een inhoudstabel (fol. 79r-80r). De tekst (die in het

handschrift de titel krijgt: *Summa de virtutibus abbreviata*) begint meteen met de eerste van de drie theologale deugden, het Geloof. Het slot komt wel met de algemene traditie overeen. Uit de vergelijking van verschillende passages met de volledige tekst blijkt dat het wel degelijk om een verkorting van Peraldus' tekst gaat. Het kleine formaat komt overeen met de exemplaren in Brussel en Keulen: mogelijk gaat het om een handschrift dat ofwel in een eerder stadium privébezit was of dat in ieder geval voor privégebruik bedoeld was, ook al ontbreken expliciete aanduidingen in dit geval (zoals die wel te vinden zijn in de exemplaren van Reims en Boedapest).

2 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België (kbr), ms. 161

MATERIËLE BESCHRIJVING: 15de-eeuwse band (gerestaureerd), bruin leer op hout, versierd door inkerving met een patroon van rand en ruiten; metalen sluiting en knoppen verdwenen. Perkament; 344 × 243 mm; 289 folio's; bladspiegel: 258 × 168 mm; 35 regels op twee kolommen; één los blad + 36 katernen van 8 folio's, katernen genummerd op laatste folio verso (vaak afgesneden bij inbinden). Geen miniaturen. De meeste initialen rood of blauw met elementaire standaard decoratie in de andere kleur en een kettingachtige versiering van rood en blauw die zich vanuit de initiaal in de marge voortzet; de voornaamste initialen vertonen hetzelfde type decoratie, maar meer uitgewerkt in zowel rood als blauw. Rubriek: titels, paragraaftekens. Foliëring: zowel middeleeuws als modern; de middeleeuwse in Romeinse cijfers in de rechterbovenhoek van de rectozijde, beginnend op modern folionummer 5 (begin van de proloog: zoals meestal wordt de index niet meegeteld); op een aantal folio's is bovendien een identiek nummer in droge pen te zien, mogelijk als klad voor het middeleeuwse nummer (bijv. fol. 22r en 23r). De marges bevatten vrijwel geen aantekeningen, maar wel zeer geregeld correcties. Op sommige plaatsen, zeker in het begin, is de rubriek wat vaag geworden of 'uitgeveegd'. Op sommige folio's zoals fol. 49 en 51 bevindt zich een klein gat dat ontstaan moet zijn na het schrijven. Aanvankelijk waren er aanduidingen voor de rubricator te vinden, maar deze zijn meestal afgesneden bij het inbinden.

INHOUD: fol. 2ra-289vb: Peraldus, *Summa de virtutibus* (inc.: index capitulorum (fol. 2ra): 'Presens opus habet quinque partes principales, prima est de virtute in communi. secunda est de tribus virtutibus theologicis'; Prologus (fol. 5ra): 'Incipit summa de virtutibus. Cum circa utilia studere debeamus exemplo salomonis dicentis. cogitavi in corde meo abstrahere a vino carnem meam ut animam meam transfer[e]rem ad sapientiam devitaremque stultitiam donec viderem quid esset utile filiis hominum'; expl. (fol. 289vb): 'presentes pressure sunt debita quibus obligaverunt parentes nostri celestem hereditatem. Tractatus virtutum explicit benedictus dominus virtutum qui incepit et perfecit, amen.')

LITERATUUR: J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, III, Brussel 1903, 314, no, 2146; *Monasticon belge*, tome III *Province de Flandre occidentale*, 4e volume, Luik 1978, 1263-1287 (speciaal 1266). Handschrift vermeld in de lijsten van Dondaine en Kaeppeli en in het werk van Bloomfield onder incipit-nummer 5601. Cf. Verweij, 'The manuscript transmission', 120.

Dit handschrift uit de veertiende eeuw bevat alleen de tekst van Peraldus' *Summa de virtutibus* (volledige versie). De productie is bijzonder regelmatig, zoals uit de perfecte structuur van de katernen blijkt. Hoewel de tekst in eerste aanleg nogal wat lacunes en fouten vertoonde, zijn deze (in ieder geval gedeeltelijk) weggewerkt door een systematische correctie. Op zich bevestigt dat opnieuw de indruk van zorgvuldige productie. De versiering van de initialen is standaard en sober, overeenkomstig het karakter van de tekst als gebruikstekst. De tekst wordt (zoals normaal) voorafgegaan door inhoudstafel en proloog. Het handschrift is, blijkens een eigendomsmerk op fol. 1r, afkomstig uit het kartuizerinnenklooster van Brugge: 'Summa virtutum. Pertinet domui sancte Anne Monialium ordinis Cartusiensis iuxta Brugas' (opschrift uit de veertiende of vroege vijftiende eeuw). Op fol. 1r bevinden zich nog enkele oude nummers: 'L.2.' (vijftiende eeuw), '1342 Vetustissimum' (achttiende eeuw), 'N°. 10' (achttiende of negentiende eeuw), naast twee nummers uit de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (166, doorgestreept, en 161, het huidige nummer). Verspreid over het handschrift bevinden zich enkele stempels van de Koninklijke Bibliotheek. Interessanter is wellicht een gewiste aantekening op fol. 2r, in de benedenmarge: 'D fm Toeghe / Jacobus fm / h. iii' (?). Hoewel de betekenis en de lezing niet helemaal zeker zijn, zou het een aanwijzing kunnen zijn dat het handschrift geschonken is ('D' kan een afkorting zijn van 'donum') door (klooster)broeders. Opmerkelijk is in ieder geval dat het eigendomsmerk van de Brugse kartuis op een afzonderlijk blad vooraan de eigenlijke codex is toegevoegd. Zowel op basis van het handschrifttype van deze aantekening als van het feit dat de band vijftiende-eeuws is, moet worden besloten dat dit handschrift in ieder geval vanaf de vijftiende eeuw in dit Brugse klooster aanwezig was, maar mogelijk niet voor deze instelling geschreven werd. Bovendien, - en dit is in het licht van de verspreiding van dit werk van Peraldus zeer interessant - was de kartuis van Sint Anna in Brugge een vrouwenklooster: daarmee is dit een van de zeer weinige handschriften

van deze tekst die in een vrouwenklooster gesitueerd kunnen worden, aangezien verreweg de meeste uit een mannelijke context afkomstig zijn. De bibliotheek van dit kartuizerklooster was niet zo heel groot en telde in totaal slechts een zestal manuscripten (nu alle in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel): het Peraldushandschrift is het oudste, wat op zich ook suggereert dat dit klooster inderdaad niet de oorspronkelijke bestemmeling was.

3 Brussel, kbr, ms. 1608-09

MATERIËLE BESCHRIJVING: 15de-eeuwse band (gerestaureerd), bruin leer op hout met ingekerfde versiering met een rand en ruitpatroon; sluiting en knoppen verdwenen; op het voorplat een middeleeuws etiket (metalen omsluiting verloren): 'Summa viciorum et virtutum'; de huidige folio's 1 en 310 (perkament, veertiende eeuw, fragmenten uit de Bijbel, zonder rubriek) waren oorspronkelijk tegen de binnenkant van de band bevestigd (en zouden dus eigenlijk ook niet als teksten in dit handschrift mogen worden geteld). Papier (watermerken: ossehoofd met asterisk op lijn, lobbekruis); 280 × 217 mm; 310 folio's; bladspiegel: 215 × 163 mm; 53-56 regels op twee kolommen. Katernenstructuur: los blad, i-ix^{14} x^{15} (+ één afgesneden blad) xi-xix^{16} xx^{14} xxi^{9} los blad; reclamanten in de *Summa de vitiis*, maar niet in de *Summa de virtutibus*. Geen miniaturen. Geen (versierde) initialen: slechts enkele initialen zijn ingevuld (enkel rood). Rubriek: slechts op enkele folio's met name als er een bladwijzer is (fol. 2r. fol. 85v-86r (fol. 82v-83r. fol. 89v-91r. fol. 93v-94r in zwart); fol. 143r-153v. 272v-273r. fol. 289v-291v): initialen, titels, onderstrepingen. Moderne foliëring en sporen van een middeleeuwse (Romeinse cijfers, centrale bovenmarge, maar meestal weggesneden). Hier en daar koptitels (fol. 30r-39r. fol. 50r ('De avaricia') en fol. 145r-154r ('De virtute in communi', 'De fide')). Op sommige plaatsen zijn indices met verwijzing naar folionummers ingevoegd (wat normaal niet het geval is. Aanwijzingen voor de rubricator in klein schrift bevinden zich op de voor deze titels voorziene plaats, maar zijn nooit ingevuld. Enkele bladwijzers.

INHOUD: fol. 2ra-142vb: Peraldus, *Summa de vitiis* (inc.: 'Tractaturi de viciis primo agemus de vicio in communi'; expl.: 'locutum esse aliquando penituit tacere vero nunquam. Explicit tractatus de vicio lingue benedictus deus qui incepit et complevit amen'; fol. 143ra-308rb: *Summa de virtutibus* (inc. index capitulorum (fol. 143ra): 'Incipiunt capitula in tractatu de virtutibus. Presens opus habet quinque partes principales. Prima est de virtute in communi. secunda de tribus virtutibus theologicis'; inc. (fol. 144va): 'Incipit prologus. Cum circa utilia studere debeamus exemplo salomonis dicentis cogitavi in corde meo abstrahere a vino carnem meam ut animam meam transferrem ad sapienciam devitaremque stulticiam donec viderem quid esset utile filiis hominum'; expl. (fol. 308rb): 'presentes pressure sunt debita quibus obligaverunt parentes nostri celestem hereditatem ad quam etc"eter"a [E]xplicit tractatus virtutum. Benedictus dominus deus virtutum qui incepit et complevit nunc et in evum amen Deo gracias et beate virgini')

LITERATUUR: J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, III, Brussel 1903, 316, no. 2152; F. Masai - M. Wittek, *Manuscrits datés conservés en Belgique*, tome II: *1401-1440. Manuscrits conservés à la*

Bibliothèque Royale Albert Ier Bruxelles, Brussel - Gent 1972, 61-62, pl. 411. Vermeld in de lijsten van Dondaine en Kaeppeli en bij Bloomfield onder incipit-nummer 5601. Cf. Verweij, 'The manuscript transmission', 121.

Dit handschrift is gedateerd 1440 (voor de *Summa de virtutibus*) en 1442 (voor de *Summa de vitiis*). Niet alleen de exacte datum van voltooiing is bekend, maar zelfs de naam van de kopiist (de hele codex is in dezelfde hand geschreven): de priester Gherardus Johannis, die verder echter in de nevelen van de geschiedenis verdwenen is. Op fol. 309r vindt men de colophon voor de *Summa de virtutibus*: 'Hec est summa virtutum scripta per manus gherardi johannis et finita per eundem presbyterum anno a nativitate domini xiiii^c^ quadragesimo ipso die sancti luce evangeliste Benedictus deus dominus virtutum qui incepit et complevit nunc et in evum Amen / Deo laus et gloria amen nunc et semper et in secula seculorum amen / assit huic fini sancta maria dei'. Helaas is er geen enkele aanwijzing voor de geografische herkomst in het handschrift opgenomen, al zou de naam *Gherardus* naar de Nederlanden kunnen wijzen. De watermerken spreken geen absoluut duidelijke taal. Het lobbekruis (Briquet 5634) wijst richting Wallonië (Namen) of graafschap Vlaanderen, terwijl het ossehoofd (Briquet 14172) eerder naar de Noordelijke Nederlanden zou kunnen wijzen. In ieder geval kan men voorlopig een oorsprong in de Nederlanden zelf voorstellen. Hetzelfde geldt voor de herkomst: ook hier ontbreekt elke aanwijzing in de vorm van eigendomsmerk, al behoorde dit handschrift al tot de collectie vóór de Franse revolutie. Gezien dit laatste feit ligt het voor de hand aan te nemen dat het tot de bibliotheek van een op het eind van de achttiende eeuw opgeheven klooster behoord heeft en dus (met het oog op de vormingsgeschiedenis van het Brusselse fonds) zeer waarschijnlijk uit de Zuidelijke Nederlanden kwam. Het handschrift bevat een versie van Peraldus' *Summa de vitiis* met een afwijkend incipit (mogelijk een licht ingekorte versie, ook met het oog op het aantal folio's) en de volledige tekst van diens *Summa de virtutibus.* In de tekst doen zich enkele (deels bijzondere) varianten voor, maar het is op dit ogenblik nog niet mogelijk om het tekstbestand te koppelen aan een bepaalde traditie. Wat

opvalt is het onvoltooide statuut. De initialen en titels in rubriek waren voorzien, maar zijn vrijwel volledig afwezig. Wel vindt men (haast onleesbaar, zoals meestal) de aanwijzingen voor de rubricator terug. Dat maakt dat consultatie van dit handschrift eigenlijk heel moeilijk is: een lezer kan nauwelijks iets terugvinden. Sporen van gebruik vindt men amper, op enkele nummeringen van lijstjes in de tekst na. Wat heel handig was voorzien, namelijk deel-inhoudsopgaven, is door het afsnijden van de folionummers (al bij het inbinden, dus in de vijftiende eeuw!) doorkruist. Door het gebrek aan reliëf en het minder fraaie, kleinere handschrift zal dit manuscript het ook nooit tot museumstuk brengen (terwijl Brussel, KBR, ms. 161 een mooi voorbeeld van een middeleeuwse gebruikscodex is). Het is een typisch vijftiende-eeuws handschrift van een gebruikstekst, waarbij het overigens zeer duidelijk leesbare schrifttype niet echt meer kalligrafisch oogt.

4 Brussel, kbr, ms. 3614-23

MATERIËLE BESCHRIJVING: 19de-eeuwse band uit de tijd van koning Leopold I (1831-1865). Papier (watermerk: 'ij' met een kruis); 293 × 203 mm; iii + 369 folio's; bladspiegel (*Summa de virtutibus*): 210 × 141 mm; 40 regels op twee kolommen *(Summa de virtutibus)*. Katernen: i-xii^{10} xiii^{14} (eind van een tekst) xiv-xxi^{10} xxii^{8} xxiii-xxviii^{10} xxix^{8} xxx-xxxi^{10} xxxii^{6} xxxiii-xxxv^{12} xxxvi^{16}. Geen miniaturen. De meeste initialen zijn enkel in rood, zonder enige versiering, alleen de eerste initialen van een tekst of een boek in een werk zijn ofwel rood met versiering in paars ofwel blauw met gelijkaardige versiering in rood. Rubriek in initialen, paragraaf-tekens; titels rood onderstreept. Foliëring zowel middeleeuws als modern. Het handschrift bestaat duidelijk uit drie onderdelen die ieder hun eigen nummering hebben (fol. 2-135, fol. 136-317 en fol. 318-368). In het eerste deel ook koptitels. Nauwelijks aantekeningen in de marge. Over het algemeen is dit handschrift het gevolg van een degelijke productie met goede verdeling van het schriftbeeld over de ruimte. Deel 1 en 2 zijn tamelijk nauw verwant (hetzelfde systeem van ruimtegebruik met veel wit, evenveel folio's per katern, hetzelfde type initialen), maar niet van dezelfde hand: ze kunnen dezelfde oorsprong hebben, maar behoren niet tot dezelfde productiecampagne. Deel 3 staat hier iets losser van.

INHOUD: fol. i-iii blanco; fol. 1r: 17de-eeuwse inhoudsopgave (dit blad is later tussengevoegd, zoals blijkt uit het feit dat de letters van het eigendomsmerk op fol. 2r doorgedrukt zijn op fol. iiiv); **I**: fol. 2ra-134vb: Johannes de Combis, *Compendium theologiae* (inc.: 'Veritatis theologice sublimitas cum superni sit splendoris radius'); fol. 135 blanco; **II**: fol. 136ra-185va: Peraldus, *Tractatus de vii sacramentis* (inc.: 'Quoniam me sepius rogasti petre postquam sacerdocii sacrum ordinem suscepisti'); fol. 186ra-226va: (Peraldus), *Summa de viciis abbreviata cum suis notabilibus speciebus* (inc. (niet in Bloomfield!): 'Tractaturi de viciis primo dicemus de peccato in generali. peccatum summa diligentia est fugiendum'); fol. 227ra-26orb: (Peraldus), *Summa de virtutibus abbreviata cum suis notabilibus speciebus* (inc. (niet in Bloomfield!): 'Incipit summa de virtutibus abbreviata cum suis notabilibus speciebus. Tractaturi de virtutibus cum fides sit omnium bonorum fundamentum ut dicit Augustinus primo dicendum est de fide. fidem sic Hugo describit'; expl.: 'posset

esse deo acceptabilis curiositas tamen vel superbia ex qua multi talia faciunt est detestabilis'); fol. 261ra-274rb: Johannes Gerson, *De decem preceptis de modo confitendi et de modo moriendi scientia* (inc. (Bloomfield 0734): 'Cristianitati suus qualiscunque zelator'); fol. 275ra-292va: Johannes Gerson, *Conclusiones de diversis materiis moralibus valde utiles* (inc. (Bloomfield 0339 = 1849): 'Agamus nunc interim quod natura et nature imitatrix ars solent'); fol. 292vb-295vb: Henricus Languensem de Hassia, *Epistola exhortatoria ad vitam spiritualem* (inc.: 'Amicorum sincerissime virtutis et scientie meritis'); fol. 296ra-304va: Johannes Gerson, *Tractatus* (inc.: 'Sinite parvulos venire ad me'); fol. 305ra-316vb: Henricus de Hassia, *Racionale compendiosum eorum que in missa aguntur* (inc.: 'Cum brevis fuit missa et in verbis et in cerimoniis'); fol. 317r: bul van Urbanus IV *De indulgentiis venerandi* [sic!!!] *eukaristie*; fol. 317v blanco; **III**: fol. 318ra-368va: Johannes Nyder, *Consolatorium timorate consciencie* (inc. (Bloomfield 0465): 'Apud disciplinas reperimus philosophicas'; (Bloomfield leest: 'physicas']).

LITERATUUR: J. Van Den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, III, Brussel 1903, 105, no. 1716; M. Wittek - T. Glorieux-de Gand, *Manuscrits datés conservés en Belgique*, tome IV: *1461-1480. Manuscrits conservés à la Bibliothèque Royale Albert 1er*, Bruxelles, Brussel-Gent 1982, 74, pl. 902. Dit handschrift wordt vermeld bij Dondaine en Kaeppeli. Cf. Verweij, 'The manuscript transmission', 257.

Dit verzamelhandschrift met een reeks theologische teksten van onder meer Johannes Gerson en Henricus de Hassia stamt uit de jaren 1470 (de watermerken zijn gedateerd in de periode 1472-1476) en bestaat uit drie delen. Het deel dat de twee *Summae* van Peraldus bevat, werd voltooid op 27 juni 1475 volgens het colophon op fol. 260v: 'Explicit summa fratris willelmi ordinis fratrum predicatorum de lyons de viciis et virtutibus per manus Bartholomei moerinc de qua benedicta atque indivisa trinitas cum matre atque semper virgine sint benedicta in seculorum secula amen / anno domini m^o^ cccc^o^ lxxv^o^ d xxvii^a^ die mensis iunii'. Helaas geeft het colophon geen plaatsaanduiding, maar de naam Moerinc schijnt typisch te zijn voor het graafschap Vlaanderen, meer bepaald voor Brugge. Opvallend in dit colophon is overigens ook de toeschrijving aan een auteur: de meeste handschriften leveren de

Summa de virtutibus anoniem over. Bovendien is de identificatie van die auteur zelfs volledig correct. Als middeleeuwse handschriften Peraldus identificeren, noemen ze hem meestal ten onrechte 'bisschop van Lyon'. De spelling 'Willelmi' kan eventueel een extra argument zijn om de productie naar Germaans taalgebied te plaatsen (tegenover het Romaanse 'Guillielmus'), terwijl de Franse vorm 'Lyons' in plaats van het Latijnse 'Lugdunum' eerder vreemd is. Voor de productie van het handschrift mag dan voorlopig aan Vlaanderen of Brabant worden gedacht. Van de middeleeuwse herkomst van dit handschrift is weinig bekend, maar in de zeventiende eeuw behoorde het volgens eigendomsmerk op fol. 1r ('S2 Societatis Jesu') en fol. 2r ('S2 Coll. Societatis Jesu Lovanii') aan het jezuïetencollege in Leuven. Na de opheffing van de jezuïetenorde in 1773 kwam het handschrift dan naar Brussel. Het tekstbestand van de peraldiaanse Summae in dit manuscript geldt tot nader order als uniek: het gaat om een *abbreviatio* die nergens anders wordt aangetroffen en die ik dan ook betiteld heb als *abbreviatio Lovaniensis.* De tekst is vrij kort samengevat en beslaat slechts 32 folio's. 22 hiervan zijn gewijd aan de kardinale deugden die dus duidelijk de meeste aandacht krijgen. Algemene opmerkingen over theologale en kardinale deugden ontbreken (net als in de *Belgica* overigens). Veel hoofdstukken beginnen met de formule *Sequitur de*, 'Er volgt nu over', wat het samenvattingachtig karakter aanzienlijk versterkt. Indeling, volgorde en vooral de onderverdeling met de 'onderdeugden' wijzen duidelijk naar Peraldus. Vooral de secties over de *dona* en de *beatitudines* zijn nogal stiefmoederlijk bedeeld. Terwijl de *abbreviatio Belgica* een voorbeeld is van een regionaal-gebonden, maar verder verspreide *abbreviatio*, is de *Lovaniensis* een voorbeeld van een unieke verkorting.

5 Brussel, kbr, ms. 5614-16

MATERIËLE BESCHRIJVING: oude band (17de-18de eeuw), bruin leer op karton, rug versierd met goudopdruk en titel: 'Summa virtutum et vitiorum'. Perkament; 158 × 106 mm; 452 folio's (de laatste is afgescheurd en zodoende gereduceerd tot een restje, vandaar ook dat Van den Gheyn dit blad ten onrechte niet meetelde en dus slechts 451 folio's opgeeft); bladspiegel: 117 × 78 mm; 42 regels op 2 kolommen. Katernenindeling (gedeeltelijk nogal moeilijk te zien, vandaar dat deze cijfers slechts als voorlopig mogen worden beschouwd): i^{7} ii^{6} iii-viii^{16} ix^{18} x-xiii^{16} xiv^{15} xv-xvii^{16} xviii^{14} xix-xxii^{16} xxiii^{8} xxiv-xxviii^{16}; enkele reclamanten, vooral in het eerste gedeelte (tot en met katern xv), in het tweede gedeelte alleen op fol. 356v; de vierde katern is genummerd: fol. 30r: 'II'. Geen miniaturen. De meeste initialen zijn rood of blauw met elementaire standaarddecoratie; alleen de voornaamste initialen zijn in rood én blauw met wat meer uitgewerkte decoratie van hetzelfde type. Rubriek: titels, oorspronkelijke koptitels in het eerste gedeelte; aanstrepingen, paragraaftekens in *De virtutibus.* Zowel moderne als middeleeuwse foliëring; in feite zijn er zelfs twee middeleeuwse foliëringen, althans gedeeltelijk: in de *Summa de vitiis* (eerste tekst) is er in de benedenmarge op de versozijde een foliëring in Romeinse cijfers aangebracht, welke hernomen wordt door een andere hand in de linkerbovenhoek van de versozijde en tevens wordt voortgezet over de rest van de codex; het middeleeuwse systeem begint op fol. 14v met het eerste blad waarop de eigenlijke

tekst aanvangt, zodat de inhoudsopgave niet is meegeteld (zoals gebruikelijk). In het eerste gedeelte is er lichte schade aan de bovenkant van de bladen, met tekstverlies, terwijl aan het einde serieuze schade te vinden is in de benedenmarge. Zoals al is gezegd, is het laatste blad bijna geheel verdwenen. Tot fol. 279r veel aantekeningen in de marge (samenvattende rijtjes) in dezelfde 14de-eeuwse hand als de foliëring aan de bovenkant en de koptitels in zwart. Fol. 13 is slechts een enkele kolom met het slot van de inhoudsopgave van de *Summa de vitiis*, terwijl de eigenlijke tekst op fol. 14ra begint (op een nieuwe katern). In de *Summa de vitiis* is een kleine elementaire koptitel te vinden aan de binnenkant van de opening; de annotator voorzag een groot gedeelte van dit handschrift van grotere koptitels in zwart (tot fol. 274r).

INHOUD: fol. 1ra-2rb: fragment van een commentaar of een preek op een passage van de Apocalyps (inc.: 'Vidi turbam magnam quam dinumerare nemo poterat ex omnibus gentibus et tribubus et populis et linguis stantes ante thronum dei.apoc.vii^{o}. Thronus iste quem vidit iohannes'; deze tekst moet onvoltooid zijn gebleven, aangezien de tekst middenin een zin eindigt en vervolgens tekst 2 komt); fol. 2v-4v: gedicht over de ondeugden (Bloomfield 1507 (andere handschriften met deze tekst in Klagenfurt, München en het Vaticaan); inc.: 'Superbia. / Deicit infatuat condempnat deprimit inflat / crimina cuncta parit. virtutum germina perdit'); fol. 5ra-7rc: alfabetische index bij de twee *Summae* (inc.: 'Acceleratio conversionis lxxxxiii. accidia. lxxxiiii usque xciii'; met enkele 15de-eeuwse toevoegingen; de index is in dezelfde hand als de koptitels, de aantekeningen en de doorlopende foliëring); fol. 7v blanco; fol. 8ra-205vb: Peraldus, *Summa de vitiis* (Bloomfield 1628; inc.: 'Incipit tractatus moralis de septem capitalibus viciis. Tractatus iste continet .ix. partes... (fol. 14ra:) Incipit summa de viciis. et primo de vicio gule. Dicturi de singulis viciis cum oportunitas se offert, incipiemus a vicio gule'; expl.: 'locum *(sic)* esse aliquando penituit. tacere vero nunquam. Explicit summa viciorum. quam quidam frater de ordine predicatorum compilavit. laus tibi sit c<hrist>e quoniam liber explicit iste'); fol. 206 blanco met uitzondering van het folionummer op de versozijde (boven: 'cxciii'; onder: 'xciii'); fol. 207ra-452r (?): Peraldus, *Summa de virtutibus* (inc. inhoudsopgave: 'capitu□lorum tractatuum distinguuntur in hac summa intitulata de virtutibus et primo prime particule principalis. Presens opus habet .v. partes principales. Prima est de vir-

tute in communi. secunda de tribus virtutibus theologicis'; (fol. 209va:) 'Incipit tractatus moralis de virtutibus cccccccc Incipit tractatus de virtutibus moralis prologus. Cum circa utilia studere debeamus exemplo salomonis dicentis. Cogitativi in corde meo abstrahere a vino carnem meam ut animam meam transferem. ad sapienciam. devitaremque stulticiam donec viderem quid esset utile filiis hominum'; explicit ontbreekt ten gevolge van de beschadiging).

LITERATUUR: J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, III, Brussel 1903, 314-315, no. 2148; Verweij, 'La matérialité', 373-375. Dit handschrift is vermeld in de lijsten van Dondaine en Kaeppeli en bij Bloomfield onder het incipit-nummer 5601. Cf. Verweij, 'The manuscript transmission', 122.

Een handschrift van vrij klein formaat, daterend uit de veertiende eeuw, met de volledige tekst van zowel de *Summa de vitiis* als de *Summa de virtutibus* (in die volgorde). De kleine verschillen in uitzicht (*Summa de vitiis* heeft foliëring door de kopiist, de *Summa de virtutibus* niet; oorspronkelijke koptitels alleen in de *Summa de vitiis*; paragraaftekens alleen in de *Summa de virtutibus*) wijzen op verscheiden productiecampagnes voor de twee hoofddelen, ook al is het overgrote deel van het handschrift in dezelfde hand (een tweede hand begint op fol. 357vb) en komen ze dus uit hetzelfde atelier. Later in de veertiende eeuw of misschien al in het begin van de vijftiende eeuw heeft een lezer of bezitter de twee teksten samen van een alfabetische index voorzien (meestal is een alfabetische index slechts bij één werk afzonderlijk) en heeft dezelfde persoon een doorlopende foliëring aangebracht. Hij voegde zijn alfabetische index op een aparte katern, waar ook een gedicht over de ondeugden te vinden is (in nog een andere hand), volgend op een onvoltooid gebleven fragment uit een commentaar of preek op een passage uit de Apocalyps. Volgens Van den Gheyn wijst de band naar de benedictijnenabdij van Gembloers, ook al ontbreken nadere bezitsaanduidingen in het handschrift zelf. Het handschrift is in zijn verschijningsvorm echter in hoge mate atypisch voor een manuscript uit een kloosterbibliotheek: het kleine formaat, de overvloedige hoeveelheid aantekeningen in de marge en de tamelijk kleine en dicht op elkaar geschreven letters suggereren eerder een privé-eigenaar. Ook al ontbreken hier eveneens expliciete aanwijzingen, het feit dat één hand verantwoordelijk was voor de koptitels, aantekeningen en de continue foliëring ondersteunt deze hypothese. Later is het handschrift dan in de bibliotheek van Gembloers terecht gekomen en daarvandaan in de Koninklijke Bibliotheek. Waar het handschrift is geschreven is een andere vraag. De decoratie van de initialen is dermate standaard dat daar moeilijk een argument aan te ontlenen valt en perkament heeft geen watermerken als mogelijke bron van informatie. Het voornaamste materiaal is dan ook gelegen in de tekst zelf. Helaas is de tekst in dit handschrift niet van goede kwaliteit: er worden nogal wat fouten gemaakt, waarvan een aantal door de kopiist meteen is gecorrigeerd. Een algehele correctie is echter nooit gevolgd. Merkwaardig is de incipitformule van de inhoudsopgave. Dit is een tamelijk lange variant die ook elders wel eens voorkomt, onder meer in enkele handschriften met een duidelijk Parijse connectie. Meestal is deze formule veel korter. Ook suggestief is een vreemde telfout die gemaakt wordt in de incipitformule van het deel over de kardinale deugden (fol. 302rb). Hoewel dit het derde deel is, heet het in dit handschrift de *secunda pars*, het tweede deel. In de explicitformule wordt

dan wel weer het juiste getal gegeven. Deze vergissing komt in een tamelijk groot deel van de handschriften voor en de meeste hiervan hebben - opnieuw - een connectie met Parijs, zelfs zodanig dat ik de variant als een typisch Parijse vergissing ben gaan beschouwen. Door combinatie van deze twee elementen en gezien het feit dat er in schrifttype en initiaalversiering ook niets duidelijk tegen spreekt, zou ik voorlopig een Franse, meer bepaald Parijse productie van dit manuscript willen voorstellen.

6 Brussel, kbr, ms. 11454-55

MATERIËLE BESCHRIJVING: 18de-eeuwse band van bruin leer en met goudopdruk op de rug; op voor- en achterkant is het oorspronkelijk zich daarop bevindende wapen verwijderd; op de rug bevindt zich een titelopschrift: ‘Peraldi summa abbrev’; aan de binnenkant bevindt zich een oud plaatsnummer: ‘I theca X.’; op de voorkant eveneens, in potlood: ‘124’. Perkament; 178 × 121 mm; 133 folio's (abusievelijk geteld tot 134); bladspiegel: 130 × 94 mm; 37 regels op twee kolommen. Katernenindeling: i-ii^{12} iii^{10} iv^{12} v^{10} los blad vi-x^{12} xi^{11} (+ 1 afgesneden blad) xii^{4}; reclamanten. Geen miniaturen. De meeste initialen zijn enkel rood, blauw en soms zelfs groen, alleen de eerste initialen vertonen een elementaire standaarddecoratie. In veel gevallen is de initiaal niet ingevuld en ontbreekt de eerste letter van het woord dus. Rubriek: titels, paragraaftekens, aanstrepingen. Zowel middeleeuwse als moderne foliëring. De middeleeuwse is in Arabische cijfers en bevindt zich in de rechterbovenhoek op de rectozijde. De twee hoofdteksten van dit handschrift hebben een aparte telling. Zowel in de middeleeuwse als in de moderne telling zit een fout: in de middeleeuwse ontbreekt in *De virtutibus* nummer

21; in de moderne foliëring ontbreekt nummer 97. Een achttiende-eeuws groen lint dient als bladwijzer. Er zijn zeer veel aantekeningen in de marge, hoofdzakelijk correcties, aanvullingen of aanduidingen van de inhoud, in verschillende handen. Een van deze is tevens verantwoordelijk voor de koptitels en voor de foliëring (eind 14de of mogelijk al 15de eeuw). Door plaatsgebrek is een aantal hoofdstuktitels in de bovenmarge beland. Het laatste blad is half afgesneden. Fol. 75 is een later ingevoegde snipper perkament met een aanvulling.

INHOUD: fol. 1ra-56vb: Peraldus, *Summa de virtutibus* (inc.: 'Incipit summa virtutum. De fide capitulum primum. Fides est fundamentum omnium bonorum ut dicit augustinus. unde videtur ruinam querere qui sine ea vult edificare'; expl.: 'presentes pressure sunt debita quibus obligaverunt patres nostri celestem hereditatem. Explicit summa virtutum'); fol. 57ra-57vb: lijst van hoofdstuktitels van de *Summa de virtutibus*; fol. 58ra-129rb: Peraldus, *Summa de vitiis* (inc.: 'Summa viciorum abbreviata et primo de vicio gule. Dicturi de viciis a gula incipiamus. de qua notandum quod dyabolo placet'; expl.: 'Beatus vir qui non est lapsus verbo ex ore suo lapsus in foveam culpe', met hoofdstuktitels op fol. 128ra-129rb); fol. 129va-134vb: Bernardus van Clairvaux (?), *Opusculum in haec verba: Ad quid venisti?* (in het handschrift toegeschreven aan 'Menardus' met de titel *De regulari disciplina et speculo monachorum*; cf. PL 184, cols. 1189-1198, editio princeps Rome 1594 door Gerardus Vossius van Borgloon; inc.: 'Primo considerare debes semper quare e veneris. ad quid et propter quid veneris').

LITERATUUR: J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, III, Brussel 1903, 269-270, no. 2056; Verweij, 'La matérialité', 375-377. Handschrift vermeld in de lijsten van Dondaine en Kaeppeli en bij Bloomfield onder incipit-nummer 2118. Cf. Verweij, 'The manuscript transmission', 241.

Deze vrij kleine codex uit de veertiende eeuw bevat een *abbreviatio* van zowel de *Summa de virtutibus* als de *Summa de vitiis* (in die volgorde). Het teksttype van de *Summa de virtutibus* is dat van de *abbreviatio Belgica.* Men vergelijke de beschrijving van het Brugse handschrift dat iets ouder is. Beide vertonen de typische fout om 'patres' te lezen in de laatste zin in plaats van 'parentes', zoals de eigenlijke lezing in de volledige tekst en in de meeste *abbreviationes* luidt. Het handschrift is aangevuld met een typische vultekst in een latere hand. De twee *Summae* zijn in dezelfde hand. Volgens Van den Gheyn komt dit handschrift uit de norbertijnerabdij van Park, net ten zuiden van Leuven. Het wapen dat identificatie mogelijk zou maken, is echter totaal weggekrast. Type band en het oude boeknummer aan de binnenkant van het voorplat vormen nog wel aanwijzingen. Het handschrift bevat talrijke aantekeningen in de marge in verschillende handen. Een hiervan heeft aan het einde van de *Summa de virtutibus* de auteur geïdentificeerd (fol. 56vb): 'compilata per reverendissimum patrem fratrem wyllelmum lugdunensem'. Op basis van uiterlijk en de talrijke marginalia zou een oorspronkelijk privébezit voor de hand liggen: handschriften uit kloosterbibliotheken hebben meestal een veel 'schoner' en leger uitzicht. Het type tekst moet voor de productie naar de Zuidelijke Nederlanden wijzen, misschien zelfs meer bepaald naar het graafschap Vlaanderen. De tekst was aanvankelijk van niet al te hoge kwaliteit, maar indringende correcties hebben hem aanzienlijk verbeterd.

7 Brussel, kbr, ms. ii 1102

MATERIËLE BESCHRIJVING: Moderne band in imitatie van het middeleeuwse systeem (compleet met knoppen, sluitingen, etiket in metalen frame en geheel bedekt met koehuid; ingebonden door M. Marchoul in 1974). Perkament; 330 × 240 mm; ii + 210 + ii folio's; bladspiegel: 220 × 152 mm; 43 regels op twee kolommen. Katernenindeling: i-xxi^{10}; reclamanten (meestal weggesneden), katernen genummerd op laatste versozijde, sporen van bladnummering binnen de katernen in droge pen. Geen miniaturen. De meeste initialen zijn rood of blauw met elementaire standaardversiering, alleen de voornaamste initialen (fol. 1ra: P; fol. 3ra: C) zijn zowel in rood als blauw met een iets meer uitgewerkte versie van hetzelfde type versiering. Rubriek: titels. Moderne foliëring, samen met middeleeuwse paginering (Romeinse cijfers aan de bovenkant van elke pagina, beginnend op fol. 3v - dus na de inhoudsopgave), die ook weer door een moderne paginering onderdaan de pagina hernomen wordt (beginnend met fol. 1r): in deze beschrijving wordt gebruik gemaakt van de folionummers. Op enkele plaatsen (fol. 154v, fol. 167r) nog resten van kladversies van de hoofdstuktitels voor de rubricator, maar de meeste hiervan moeten zijn weggesneden. Geregeld aantekeningen in de marge, maar de meeste hiervan lijken in de hand van de kopiist en bestaan uit namen van auctoritates, 'Notandum'-tekens, 'exempla'-tekens, markeringen van belangwekkende passages en aanvullingen van omissies (gewoonlijk in een kader van een rode en zwarte lijn). In de inhoudsopgave zijn de paginanummers aangevuld in een latere hand. De algemene indruk die dit handschrift biedt is er een van verzorging, van een groot en fraai werkstuk, een type van een bibliotheekhandschrift.

INHOUD: fol. 1ra-21orb: Peraldus, *Summa de virtutibus* (inc. inhoudsopgave: 'Presens opus habet .v. partes principales. Prima est de virtute in comuni. Secunda est de tribus virtutibus theologicis'; inc.: 'Incipit tractatus de virtutibus. prologus Cum circa utilia studere debeamus exemplo salomonis dicentis cogitavi in corde meo abstrahere a vino carnem meam. ut animam meam transferrem ad sapienciam devitaremque stulticiam donec viderem quid esset utile filiis hominum'; expl.: 'presen-

tes pressure sunt debita quibus obligaverunt parentes nostri celestem hereditatem. Tractatus virtutum explicit benedictus dominus virtutum qui incepit et complevit amen').

LITERATUUR: J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, III, Brussel 1903, 315, no. 2150. Dit handschrift wordt vermeld in de lijsten van Dondaine en Kaeppeli en bij Bloomfield onder incipit-nummer 5601. Cf. Verweij, 'The manuscript transmission', 122.

Opnieuw een veertiende-eeuws handschrift, dit keer met enkel de (volledige) tekst van Peraldus' *Summa de virtutibus*. Volgens verschillende laatmiddeleeuwse eigendomsmerken behoorde deze codex tot het bezit van de cisterciënzerabdij van Aulne in de provincie Henegouwen. De bibliotheek van deze abdij werd voor het grootste deel verwoest in 1794, maar sommige handschriften hadden hun weg al gevonden naar buiten. Een aantal manuscripten werd eigendom van de Engelse verzamelaar Phillipps (waar deze codex nummer 4683 had, met potlood op fol. 1r in de bovenmarge te vinden). Ons handschrift belandde in 1888 in de KBR. Het nummer wijst ook op een latere binnenkomst: het maakt deel uit van de zogenaamde tweede serie (die rond 1950 werd afgesloten; latere handschriften dragen de nummers III en IV). De laatmiddeleeuwse eigendomsmerken bevinden zich op fol. 210v. Bovenaan staat er een in lichte inkt en onderaan zeer duidelijk: 'Liber sancte marie de Alna servanti benedictio detur anime'. Op fol. 210r bevindt zich een achttiende-eeuws eigendomsmerk van dezelfde abdij, compleet met een elegisch distichon op Christus ('Vox christi / Discite me primum pueri atque effingite puris / moribus. Inde pias addite literulas') en een citaat uit de klassiek-Romeinse dichter Silius Italicus (*Punica*, 4, 734: 'Tu tiranne / Pelle moras. brevis est magni fortuna favoris'). In uiterlijke verschijningsvorm is dit handschrift een typevoorbeeld van een degelijk geproduceerde en fraai uitgevoerde bibliotheekcodex. Plaats van productie is echter moeilijker te bestemmen, ook omdat de versiering erg beperkt is en bovendien volgens een zeer algemeen type. Opnieuw vinden we de telfout in het begin van de incipit-formule van de kardinale deugden (*secunda pars* in plaats van *tertia pars*), welke eventueel naar Parijs zou kunnen wijzen, of naar een voorbeeld dat zelf in Parijs is gemaakt, maar elders is gekopieerd. Gezien de talrijke relaties van onze gewesten, zeker de zuidelijke, met Parijs in de middeleeuwen, zou een dergelijke origine op zich zeker niet vreemd zijn, maar meer dan een voorlopige hypothese is dit niet (en de haast pleonastische uitdrukking moet de voorzichtigheid van deze uitspraak nog benadrukken).

8 Leuven, Maurits Sabbebibliotheek, hs. 37d

MATERIËLE BESCHRIJVING: middeleeuwse band, afgesleten wit leer op hout, zonder versiering; sluitingen verdwenen; op de rug een oud etiket (onleesbaar); aan de binnenkant van het voorplat een stuk perkament met een juridische eedformule (Latijn, 13de eeuw); aan de binnenkant van het achterplat enkele moderne codicologische aantekeningen in potlood in het Duits. Perkament; 138 × 101 mm; v + 215 + v folio's (door dubbele telfout loopt de nummering tot 217); bladspiegel: 87

× 71 mm; 23-24 regels op één kolom. Katernen: i^{5} ii^{16} iii^{14} iv^{10} v-ix^{12} xi^{14} xi-xv^{12} xvi-xvii^{16} xviii^{2} xix^{12}. Geen miniaturen. De meeste initialen zijn in rood met een klein beetje versiering en vooral een uitbreiding over de gehele marge, soms zelfs eindigend in een soort dierkop. Rubriek in titels, initialen, paragraaf-tekens en aanstrepingen. Middeleeuwse foliëring (Romeinse cijfers in de bovenmarge van de rectozijden; dubbele vergissing: 53 wordt onmiddellijk gevolgd door 55, 65 door 67). Enkele koptitels, vooral in het begin. Aanwijzingen voor de rubricator (meestal weggesneden). Zeer veel aantekeningen in de marge, evenals index-handen.

INHOUD: fol. [i]r- [v]v: verschillende losse notities in verschillende handen (fragment uit Isidorus van Sevilla, fragment 'De spe', 'De caritate' e.d.); fol. 1r-217v: Peraldus, *Summa de virtutibus*; fol. [vi]r: lijst van de boeken van het Oude Testament; fol. [vi]v- [viii]v: alfabetische index bij de tekst van Peraldus; fol. [xix]r- [x]v: verschillende notities in verschillende handen (deugden tegenover ondeugden, de zeven kerken van de Apocalyps, kalenderverzen ([ix]v- [x]r), 'Quid est deus').

LITERATUUR: Dit handschrift is onbekend in de literatuur. Ik dank hierbij mijn Leuvense collega Jacqueline van Leeuwen die mijn aandacht op dit handschrift vestigde. Cf. Verweij, 'The manuscript transmission', 263.

Afgezien van enkele randteksten bevat dit handschrift alleen Peraldus' *Summa de virtutibus.* De overige teksten zijn in verschillende hand bijgevoegd, voor een stuk op overschietend perkament, en mogen dus niet (in tegenstelling tot wat vaak gebeurt in beschrijvingen) op gelijke hoogte worden geplaatst als de hoofdtekst. Samen met de talrijke aantekeningen en index-handen in de marge wijst alleen al het bestaan van deze toegevoegde randteksten eerder op een privé-eigenaar of opdrachtgever. Het kleine formaat en de onregelmatige productie versterken deze indruk nog. In feite is dit handschrift in vergelijking met sommige kloosterhandschriften die boven beschreven zijn, een eerder middelmatig product. Het handschrift dateert mogelijk uit de veertiende eeuw (tweede helft?), maar de geogra-

fische herkomst is moeilijk te bestemmen. Sinds 14 december 1964 (stempel op fol. [i]r) behoort het tot de collectie van de jezuïeten in Leuven die hun bibliotheek deponeerden in de Maurits Sabbebibliotheek van de KU Leuven. Deze (nieuwe) collectie van de jezuïeten moet niet verward worden met de oude bibliotheek die aan het eind van de achttiende eeuw naar Brussel is gekomen en waar bovenbeschreven handschrift Brussel, KBR, ms. 3614-23 toe behoorde. In feite is de enige aanwijzing in dit handschrift een kleine hoeveelheid codicologische aantekeningen uit de 20ste eeuw tegen het achterplat. Deze aantekeningen zijn in het Duits, wat er vermoedelijk op wijst dat dit handschrift vanuit Duitsland in het Leuvense jezuïetencollege is beland, langs overigens ondoorgrondelijke wegen. Daarmee valt dit handschrift naar alle waarschijnlijkheid buiten het kader van de *Peraldiana* uit de Nederlanden. Qua tekstbestand is dat misschien jammer, aangezien dit laatste uniek is: het gaat om een verkorte versie, waarbij de verkorting niet is gebeurd door herformulering, maar eenvoudig door selectie van een aantal hoofdstukken die dan integraal overgenomen lijken. De sectie over de theologale deugden is extreem kort (fol. 1v-53r): men moet hier ook het beperkte aantal regels per kolom en de kleine bladspiegel bij betrekken om te zien dat de tekst inderdaad sterk is ingekort. De traditionele hoofdstukkentabel is afwezig, maar de kopiist heeft wel een alfabetische index toegevoegd aan het einde van het handschrift.

P.S.

Kaeppeli vermeldt ten onrechte Brussel, KBR, ms. 2860 (J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, III, Brussel 1903, 189, no. 1903) als een handschrift met een fragment, meer bepaald als een gedeelte uit het hoofdstuk *De dono consilii.* Genoemd fragment beantwoordt in opzet niet aan Peraldus' werkwijze en de teksten komen niet overeen.

Zo vermeldt Bloomfield onder incipit-nummer 5601 eveneens ten onrechte *Brussel, KBR, ms. IV 96* als een handschrift van de *Summa de virtutibus*, maar dit handschrift dat uit de Parkabdij afkomstig is, bevat alleen Peraldus' *Summa de vitiis* (Kaeppeli klasseert dit handschrift overigens wel juist). *Brussel, KBR, ms. IV 97*, ook uit de Parkabdij, bevat een *abbreviatio* van de *Summa de vitiis* (*obmissis*-type).

Naast de beschreven handschriften met de *Summa de virtutibus* bevat de KBR in Brussel nog enkele handschriften met alleen de *Summa de vitiis.* Het gaat hier om ms. 2179-80 (Van den Gheyn, no. 2147), gekopieerd in 1351 en afkomstig uit het Leuvense jezuïetencollege; ms. 7928 (Van den Gheyn, 2149), veertiende eeuw, uit de norbertijnerabdij van Tongerlo; en ms. 1955 (Van den Gheyn, 2151), geschreven in 1436 en afkomstig uit de priorij van Korsendonk. Bloomfield noemt onder incipitnummer 1628 (dat van de *Summa de vitiis*) enkel twee handschriften voor Brussel: ms. 590 (Van den Gheyn, 1884) en ms. II 1135 (Van den Gheyn, 1885), maar beide handschriften bevatten enkel preken van Peraldus en geen letter van de *Summa de vitiis*, zodat ze uit die lijst geschrapt dienen te worden.

Buiten Brussel bevinden zich in de Benelux nog handschriften van de *Summa de vitiis* in Groningen (Universiteitsbibliotheek, hs. 24, misschien afkomstig uit het bezit van de Martinikerk in Groningen), Utrecht (Universiteitsbibliotheek, hs. 374,

van de reguliere kanunniken in Utrecht), Antwerpen (Museum Plantin-Moretus, hs. 41, uit Oxford), Brugge (Groot Seminarie, hs. 40/85 en 40bis/113; Stadsbibliotheek, hs. 250, uit de abdij Ter Duinen), Gent (Universiteitsbibliotheek, hs. 1102, uit de abdij van Tongerlo), Bergen (Bibliothèque publique et universitaire, ms. 5/158, uit de abdij van Bonne-Espérance) en Namen (Musée archéologique de la province de Namur, Fonds de la ville, ms. 25, uit de abdij van Floreffe).

Volledigheidshalve (en vooral omdat de huidige politieke grenzen weinig te maken hebben met die in de middeleeuwen) vermeld ik tot slot nog enkele handschriften die nu in bibliotheken in Noord-Frankrijk zitten, meer bepaald in Frans-Vlaanderen en Artesië: Arras (Bibliothèque municipale, ms. 429), Douai (Bibliothèque municipale, mss. 446 en 447), Lille (Bibliothèque municipale, *ms. 114*, de *Obmissis*-abbreviatio) en Saint-Omer (Bibliothèque municpale, *ms. 133*). *Reims*, *Bibliothèque municipale*, ms. 549 (dertiende eeuw) bevat de tekst van de *abbreviatio Belgica* en is oorspronkelijk afkomstig uit Douai.

Chris Coppens

Le (*vrai*) *bonheur de ce monde*
Plantijns sonnet in alle staten

Of het bekende sonnet nu echt van de hand van Plantijn is of niet, het is voor elkeen die iets van de Gulden Passer kent, hoe dan ook ten nauwste verbonden met de befaamde Antwerpse drukker. Ook hier zal de discussie over het auteurschap niet worden aangegaan, maar misschien kan deze bijdrage een aanzet zijn om die echt te openen.[1] Het auteurschap wordt als evident gezien door Max Rooses, de ontdekker ervan, en wordt verdedigd door Maurits Sabbe en Georges Mongrédien, in het bijzonder nadat in 1920 te Parijs een (ander) sonnet is gepubliceerd dat 'den beroemden aartsdrukker' wordt toegeschreven.[2] Hoewel zo bekend en als een eenbladdruk te verkrijgen in het Museum Plantin-Moretus, is het toch niet meteen zo vlotjes bij de hand voor de geïnteresseerde leek die het nog niet aan de wand heeft hangen. Het is verwonderlijk dat het niet in het eerste deel van *The Golden Compasses* staat en het ontbreekt jammer genoeg in de feestbundel voor Plantijn in 1989, gewoon afgedrukt, of, beter, door een literatuurhistoricus (op)nieuw tegen het licht gehouden. Sabbe en Mongrédien maakten er zich met het neo-stoïcisme overigens vlugjes vanaf.

De bescheiden opzet van deze bijdrage is naast de tekst van het sonnet bekende en minder bekende verwanten op een rijtje te zetten. Sommige zijn makkelijk te vinden in de oudere Plantijnpublicaties, maar die zijn dan weer niet altijd meer zo

1 Voor een (onvolledige) bibliografie over het sonnet, zie op de eerste plaats Leon Voet, *The Plantin Press* (*1555-1589*). *A bibliography of the works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden*, 4, Amsterdam 1982, 1905-1906 (nr. 2062); zie daarom ook Idem, *The Golden Compasses. A history and evaluation of the printing and publishing activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*, 1, Amsterdam-Londen-New York 1969, 134 n. 3.

2 Zie Max Rooses, *Les Rimes de Christophe Plantin*, Lissabon 1890, 10; Maurits Sabbe, Het sonnet 'Le bonheur de ce monde' toegeschreven aan Chr. Plantin, *Het boek*, 9, 1920, 286-296, waar het sonnet naar Rooses 1579 wordt gedateerd (in verschillende versies, ook in het Frans verschenen) (merk op dat Sabbe 'toegeschreven' gebruikt!); Georges Mongrédien, Le sonnet de Plantin. Curieuses imitations, in: *Sept études publiés à l'occasion du quatrième contenaire du célèbre imprimeur anversois*, *Christophe Plantin*, Antwerpen-Brussel 1920, 43-64, die wat vlotjes lijkt heen te gaan over een mogelijk tegenargument: 'Un seul fait peut nous faire douter que Plantin soit bien l'auteur du *Bonheur de ce Monde*; l'imprimeur écrivait dans la langue du milieu du XVIe siècle. Or, le sonnet du *Bonheur de ce monde* par sa régularité et sa sobriété semble se ressentir de l'influence de Malherbe [ca. 1555-1628, die pas na 1600 als dichter bekendheid krijgt], et Plantin est mort en 1589. Mais cette constatation est nullement une preuve; un poète peut bien modifier sa "manière" de temps à autre et du fait que ce sonnet n'est pas écrit dans le style ordinaire des écrivains du XVIe siècle, on ne saurait déduire avec certitude qu'il n'est pas de Plantin.' (p. 54) Zie ook Georges-Armand Masson & Georges Mongrédien, Le sonnet de Plantin, *La revue critique des idées et des livres*, 29, 1920, 610; Maurits Sabbe, Het sonnet 'Le Bonheur de ce Monde' toegeschreven aan Christoffel Plantin, in: Idem, *Uit het Plantijnsche huis. Verspreide opstellen*, Antwerpen 1923, 34 (eerder verschenen in *Het boek*, 2, 9, 1920, 289-296, in het bijzonder 291). Het sonnet is ook afgedrukt in enkele kleine publicaties, zoals Maurits Sabbe, *Christopher Plantin*, vert. Alice van Riel-Göransson ill. Joseph Pennell, Antwerpen 1923, 76; Id., *Plantin*, *de Moretussen en hun werk*, Brussel 1926, 87; Rudolf Hála, *Christoph Plantin. Aus der Blütezeit des Buchdruckes in Antwerpen*, Wenen 1936, 25; A.J.J. Delen, *Christophe Plantin*, *imprimeur de l'humanisme*, Brussel 1944, 57-58.

meteen beschikbaar, andere publicaties geven enkele versies en andere weer niet, of sommige zijn helemaal niet zo evident bereikbaar; eentje is zelfs helemaal niet zo bekend, en dat heeft het dan nog wel over *le vrai bonheur*.[3]

3 De recentste publicatie is in het supplementdeel van de *Correspondance*, zie M. Van Durme (ed.), *Supplément à la correspondance de Christophe Plantin*, Antwerpen 1955, 327-331, voor het sonnet zelf 327-328 (als nr. 271); daarvoor gaat het eigenlijk al meteen terug tot 1920, tot Sabbe en Mongrédien.

Martialis

Omdat daarnaar verwezen wordt in verband met verwante sonnetten van Clément Marot (14961544) en Theodore Agrippa d'Aubigné (1552-1630), en het ongetwijfeld tot de klassieke modellen behoorde die *imitatio* en *aemulatio* opwekten, moet hier een epigram van de Spaanse Latijnse dichter Marcus Valerius Martialis (38/41-ca. 104) worden geciteerd. Hij genoot door de eeuwen heen een grote populariteit en werd veel nagevolgd, onder andere door de Pléiade, maar bijvoorbeeld ook door Ben Jonson (1572?-1637), Voltaire (1694-1778) en Goethe (1749-1832).

Ad Julium Martialem

Vitam quae faciant beatiorem,
jucundissime Martialis, *haec sunt:*
res non parta labore, *sed relicta;*
non ingratus ager, *focus perennis;*
lis numquam, *toga rara*, *mens quieta;*
vires ingenuae, *salubre corpus;*
prudens simplicitas, *pares amici;*
convictus facilis, *sine arte mensa;*
nox non ebria, *soluta curis;*
non tristis torus, *et tamen pudicus;*
somnus, *qui faciat breves tenebras;*
quod sis, *esse velis nihilque malis;*
summum nec metuas diem nec optes.[4]

Het is interessant om, zoals Mongrédien, er een oudere Franse vertaling naast te leggen om de zestiende-eeuwse navolgingen beter in te schatten.

A Jules Martial

Voilà, *mon cher Martial*, *ce qui fait la vie heureuse:*
une fortune acquise sans peine et par héritage;
un champ qui rapporte; un foyer qui toujours brûle;
point de procès; peu d'affaires; la tranquillité de l'esprit;
un corps suffisamment vigoureux; une bonne santé;
une simplicité bien entendue; des amis qui soient nos égaux;
des relations agréables; une table sans faste;
des nuits sans ivresse et libres d'inquiétude;
un lit où il ait place pour la gaieté et pour la pudeur à la fois;

4 Marcus Valerius Martialis, *Epigrammaton libri*, ed. Wilhelm Heraeus & Jacob Borovsky, Leipzig 1982, 239 (X,47); zie ook Mongrédien, Le sonnet, 58.

un sommeil qui abrège la durée des ténèbres;
être content de ce que l'on est et ne rien désirer de plus;
attendre son dernier jour sans crainte comme sans impatience.[5]

Een sonnet van Agrippa d'Aubigné is kennelijk vaak met dat van Plantijn vergeleken, maar het eerste blijkt duidelijk op Martialis terug te gaan. D'Aubigné was evenwel niet de eerste in de zestiende eeuw, Clément Marot ging hem voor.

De soy mesme

Marot, *voici*, *si tu le veux sçavoir*,
qui fait à l'homme heureuse vie avoir:
succession, *non biens acquiz à peine*,
feu en tout temps, *maison plaisante et saine*,
jamais procès, *les membres bien dispos*,
et au dedans un esprit à repos;
contraire à nul, *n'avoir aucuns contraires;*
peu se mesler des publiques affaires;
sagesse simple, *amys à soy pareilz*,
table ordinaire et sans grans appareilz;
facilement avec toutes gens vivre;
nuict sans nul soing, *n'estre pas pourtant yvre;*
femme joyeuse, *et chaste neantmoins;*
dormir qui fait que la nuict dure moins;
plus haut qu'on n'est ne vouloir point attaindre,
ne desirer la mort ni ne la craindre.
Voylà, *Marot*, *si tu le veux sçavoir*,
qui faict à l'homme heureuse vie avoir.[6]

Ook Agrippa d'Aubigné richt zich tot zichzelf in zijn sonnet dat op Martialis terug gaat, maar misschien met een pittiger poëzie dan Marot het in verzen bracht. Hij spreekt bijvoorbeeld van een ‘belle femme gaillarde et n'estre pas coccu’, terwijl Marot het houdt bij ‘femme joyeuse, et chaste néanmoins’. D'Aubigné brengt er niet alleen meer leven in door de woordkeuze, maar hij houdt het ook levendig door de twee partijen te laten spelen, in alle betekenissen.

Veux-tu savoir que peut faire la vie heureuse,
folastre d'Aubigné? Ce sont les points ici:
des biens non pas acquis, *mais trouvés sans souci;*

5 Zie Mongrédien, Le sonnet, 58. Martialis is vertaald door Léon Halévy (1802-1883), een veelzijdig literator, vader van die andere auteur Ludovic Halévy (1834-1908), en werd gepubliceerd door de befaamde uitgever en boekhandelaar (en classicus) Charles-Louis-Fleury Pancoucke (1780-1844), zoon van Charles-Joseph (1734-1798), die betrokken was bij de productie van de *Encyclopédie.* Charles-Louis is o.a. bekend door het monumentale *Description de l'Egypte* (1821-1826).

6 Zie Mongrédien, Le sonnet, 59; zie o.a. Florian Preisig, *Clément Marot et les métamorphoses de l'auteur à l'aube de la Renaissance*, Genève 2004.

bonne chère, *beau feu*, *la terre fructueuse;*
point de procès, *de noise*, *avoir l'âme joyeuse*,
le corps dispos, *qui n'est trop maigre ou trop farci;*
n'estre point cauteleux, *ni point niais aussi*,
avois pareils amis, *table délicieuse*,
sans crainte, *sans soupçon*, *en sa bourse un écu*,
belle femme gaillarde et n'estre pas cocu,
un dormir sans ronfler, *un repost sans se feindre*,
qui fasse la nuict courte et contente les yeux,
estre ce que tu veux, *n'affecter rien de mieux*,
ne désirer la mort, *et la fuir sans la craindre.*[7]

Ondertussen was in Engeland al eerder een vers geschreven dat direct op Martialis is geïnspireerd, door de jong overleden gelegenheidsdichter van hoge adel en nauw verbonden met het vorstenhuis, Henry Howard, graaf van Surrey (1517?-1547).

The means to obtain a happy life

Martial, *the things that do obtain*
the happy life, *be these I find*,
the richness left not got with pain,
the fruitful ground, *the quiet mind.*
The equal friend; no grudge, *no strife;*
no charge of rule, *nor governance;*
without disease, *the healthful life;*
the mean diet, *no delicate fare;*
the household of continance;
the wisdom joined with simpleness;
the night discharged of all care;
where wine the wit may not oppress,
the faithfull wife, *without debate;*
such sleep as may beguile the night:
contented with thine own estate,
ne wish for death, *ne fear his might.*[8]

7 Mongrédien begrijpt blijkbaar niet hoe dit neostoïcijnse gedicht kan worden geplaatst tegen de combattieve calvinistische overtuiging van de auteur die vaak in veldslagen ten strijde trok en zijn geëmotioneerde *Tragiques* schreef. Dat betekent dat hij helemaal niets van de zestiende-eeuwse denkwereld begreep; zie Mongrédien, Le sonnet, 59; Masson & Mongrédien, Le sonnet, 612.

8 Zie Sabbe, Het sonnet, 36; over Howard/Surrey, zie o.a. Stanley J. Kunitz & Howard Haycraft (eds), *British Authors Before 1800. A biographical dictionary*, New York 1952, 502-504, waar de geïllustreerde biografische noot besloten wordt met een paar sublieme zinnen voor een nog te maken en warm aanbevolen bloemlezing met giftige zinnen uit biografische woordenboeken of in memoriams: ‘The numerous portraits of Surrey show a typical English aristocrat, with a long, Roman nose, a small, fish-like mouth, and an expression combining real arrogance and seeming imbecility. Whether Surrey really planned to usurp the throne we cannot now tell, but he certainly had the pride of Lucifer, a “headly will”, and a hot temper.’ ‘The wisdom joined with simpleness’ he wrote?; zie over Surrey W.A. Sessions, *Henry Howard*, *The Poet Earl of Surrey: A life*, Oxford-New York, NY, 1999.

Le bonheur

Het zogenaamde sonnet van Plantijn past precies in deze context. Het is doordrongen van het neo-stoïcijnse gedachtegoed dat door het humanisme vooral in de tweede helft van de zestiende eeuw werd verspreid. Een van de sterkste vertegenwoordigers en bovendien uit de kring rond Plantijn was precies Justus Lipsius (1547-1606), die met zijn *De constantia* (1584) het 'cultboek' bij uitstek voor deze beweging schreef. Het motto bij Plantijns drukkersmerk was net 'Labore et constantia'. De *mediocritas*, waavan dit sonnet als het ware de verwoording is, was precies het model voor *constantia*, en kreeg pas later de huidige betekenis van middelmaat tot *médiocrité.*

Le bonheur de ce monde
Sonnet

Avoir une maison commode, propre & belle,
un jardin tapissé d'espaliers odorans,
des fruits, d'excellent vin, peu de train, peu d'enfans,
posseder seul sans bruit une femme fidéle.

N'avoir dettes, amour, ni procés, ni querelle,
ni de partage à faire avecque ses parens,
se contenter de peu, n'espérer rien des Grands,
régler tous les desseins sur un juste modéle.

Vivre avecque franchise & sans ambition,
s'adonner sans scrupule à la dévotion,
domter ses passions, les rendre obéissantes.

Conserver l'esprit libre, & le jugement fort,
dire son Chapelet en cultivant ses entes,
c'est attendre chez soi bien doucement la mort.[9]

Er was voldoende inspiratie bij de klassieke auteurs om bij de *respublica literaria* te leiden tot *imitatio* en *aemulatio* niet alleen literair-retorisch, maar ook in morele zin.[10] Cicero schreef in zijn *De officiis* '*sicut in plerisque rebus, mediocritas optima est*' (I 35, 131), een *auctoritas* bij uitstek.[11] Horatius bezong de lof ervan in een van zijn *Carmina*, zijn oden (II 10, 5-8):

9 Zie o.a. Mark Morford, *Stoics and Neostoics: Rubens and the circle of Lipsius*, Princeton, NJ, 1991.

10 Zie o.a. Dina De Rentiis, I[mitatio] morum, in: Gert Ueding (ed.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, 4, Tübingen 1998, 285-303; zie ook Gilbert Hess, *Literatur im Lebenszusammenhang. Text- und Bedeutungskonstituierung im Stammbuch Herzog Augusts des Jüngeren von Braunschweig-Lüneburg* (*1579-1666*), Frankfurt 2002, 53-57.

11 Marcus Tullius Cicero, *De officiis*, ed. Karl Atzert, Leipzig 1971, 45 ('zoals bij de meeste dingen, is de middelmaat het beste').

Auream quisquis mediocritatem
diligit, *tutus caret obsoleti*
sordibus tecti, *caret invidenda*
sobrius aula.[12]

In zijn *Sermones*, de satiren (I, 106-107), verdedigde hij dezelfde principes:

[...]
est modus in rebus, *sunt certi denique fines*,
quos ultra citraque nequit consistere rectum.[13]

Terentius drukte met zijn *nequid nimis*, niets teveel, in zijn *Andria* net dezelfde gedachte uit.[14]

Lipsius ziet standvastigheid als 'een juiste en onwrikbare geestkracht, die zich door uiterlijke of toevallige omstandigheden niet tot overmoed en neerslachtigheid laat brengen. "Kracht" heb ik gezegd en daarmee bedoel ik een aan de geest inherente vastberadenheid, die voortvloeit niet uit waandenkbeelden, maar uit een juist oordeeldsvermogen en een redelijk inzicht. Ik maak dus heel nadrukkelijk een onderscheid tussen standvastigheid en halstarrigheid [...], want ook halstarrigheid is een kracht, eigen aan een stijfkop, maar een die haar oorsprong in hoogmoed of in een winderige eigenwaan vindt; en zij is ook maar een kracht in één richting. [...] De ware moeder van standvastigheid is daarentegen berusting en deemoed, die ik wil definiëren als een vrijwillig en zonder klagen verduren van alles wat een mens overkomt of overvalt.'[15] Lipsius zag Christoffel Plantijn overigens als 'een bijsonder exempel van starckheijdt en[de] wijsheijdt', 'gelijck een klipje in de zee staedt vast tegen allen tempeesten en[de] golven, alsoo was hij teegen allen wuijtwendige saecken en[de] aenkomen.'[16]

Navolgingen en andere (misleidende?) verwante

Nogmaals, het is niet de bedoeling van deze bijdrage een oordeel te vellen over auteurschap of over echte en vermeende navolgingen. Er moet in elk geval worden

12 Quintus Horatius Flaccus, *Opera*, ed. Friedrich Klinger, Leipzig 1901, 51 ('Wie de gulden middelweg verkiest, houdt zich behoedzaam verre van de zorgen die een armoedig huis meebrengt en bekommert zich in zijn bezonnenheid niet om een paleis dat zovelen benijden', Horatius, *Oden en epoden*, vert. & inl. Louis Elaut, 2de dr., Brugge 1954, 44).

13 Horatius, *Opera*, 165 ('Er is een maat in alles; er bestaan vaste grenzen en daarbinnen of daarbuiten is er geen plaats voor het goede', Horatius, *Satiren en brieven*, ed. Louis Elaut, Brussel 1951, 17; of anders gezegd: 'In alles is een middenweg, zijn er welbepaalde grenzen; in het teveel of te weinig kan zich het goede niet bevinden')

14 Publius Terentius Afer, *Comoediae*, ed. Alfred Fleckeisen, Leipzig 1916, 5 (*Andria*, I 1, 61).

15 Justus Lipsius, *Over standvastigheid bij algemene rampspoed*, vert. & ingel. door P.H. Schrijvers, Baarn 1983, 44-45; zie ook Id., *Twee boecken vande stantvasticheyt*, vertaald door J. Mourentorf, uitg. door H. van Crombruggen, Antwerpen 1948, 14-16. Vergelijk ook Jill Kraye, Moral Philosophy, in: Charles B. Schmitt e.a. (eds.), *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, Cambridge-New York-Melbourne 1988, 370-372.

16 In een brief aan Plantijns dochter Martine van 8 september 1602, zie Jeanine De Landtsheer, 'Bij de dood van een kind': Justus Lipsius aan Martine Plantijn, *De gulden passer*, 76-77, 1998-1999, 109-125, in het bijzonder 113.

rekening gehouden met het kennelijk vaststaande feit dat hét sonnet pas voor het eerst werd gepubliceerd in

1694. Men moet dus toch wel in gedachten houden dat er (weinig) echte en [meer] vermeende navolgingen zijn.[17]

Een eerste bekende zogenaamde navolging dateert van 1645 en komt van Nicolas Vauquelin, seigneur Des Yveteaux (1559/67-1649), zoon van Jean Vauquelin de La Fresnaye (1536-1608), de dichter van onder andere *Foresteries* (1555), in de geest van de Pléiade.

Avoir peu de parens, *moins de train que de rente*,
et chercher en tout temps l'honneste volupté,
contenter ses désirs, *maintenir sa santé*,
et l'âme de procès et de vices exempte;

A rien d'ambitieux ne mettre son attente,
voir ceux de sa maison en quelque authorité,
mais sans besoin d'appui garder sa liberté,
de peur de s'engager à rien qui mescontente;

Les jardins, *les tableaux*, *la musique*, *les vers*,
une table fort libre et de peu de couvers,
avoir bien plus d'amour pour soy que pour sa dame,

Estre estimé du Prince et le voir rarement,
beaucoup d'honneur sans peine et peu d'enfans sans femme,
font attendre à Paris la mort fort doucement.[18]

17 Sabbe, Het sonnet, 291-292: 'Bij ons weten komt het Plantijnsche sonnet voor de eerste maal anoniem voor in het [*Le*] *Portefeuille de Monsieur L.D.F. 1694* [door Jean Antoine de Charmes (1641-1728)] (Carpentras, [Dominique Labarre]), dus na Des Yveteaux' gedicht in *Recueil de Sercy* [1653]; Idem, *Le sonnet de Plantin*, Antwerpen 1928, 11-12: "Autant que nous sachions, le sonnet de Plantin a été publié pour la première fois, sans nom d'auteur, dans le Portefeuille de Monsieur L.D.F. (Carpentras, Labarre, 1694 (1), donc après l'impression de la pièce de vers de Vauquelin Des Yveteaux dans le recueil de Sercy." Met in n. 1: L de la Faille, auteur des "Annales de Toulouses". Cet ouvrage a été réimprimé dans le deuxième volume des "Passetemps poétiques". L'éditeur a ajouté sur le titre: Ouvrage posthume de M. [Antoine-Augustin] Bruzen de La Martinière [ca. 1683-1749] (Barbier, tome III, 955.' Het onderzoek naar het sonnet zou eens grondig moeten worden uitgevoerd. Zowel naar de geschiedenis van de druk als, misschien vooral, literair-historisch.

18 Mongrédien, Le sonnet, 45; Masson & Mongrédien, Le sonnet, 29, 1920, 607-614; Nicolas Vauquelin Des Yveteaux, *Les oeuvres poétiques*, ed. Prosper Blanchemain, Parijs 1854, 98-99 (Sonnet XIII), waarbij de editor noteert 'Ce sonnet, composé peut-être dans un moment d'humeur, a dû causer bien des ennuis à Des-Yveteaux, en ce qu'il justifiait toutes les histoires vraies ou fauses débitées sur son compte. Son frère, Vauquelin de la Fresnaye, dans un factum publié à l'occasion du procès Lézinière, lui dit que ce sonnet a été répandu en Normandie par *ses ennemies*, et il ne manque pas de le rapporter méchamment, comme pièce justificative, à la suite du mémoire.'; een jaar later verscheen een biografische schets, zie Edme-Jacques-Benoît Rathery, *Vauquelin Des-Yveteaux*, Parijs 1854; zie ook R. Limouzin-Lamothe, Des Yveteaux (Nicolas Vauquelin, sieur), in: Roman d'Amat & R. Limouzin-Lamothe (eds), *Dictionnaire de biographie française*, 11, Parijs 1967, 143-144. Sabbe noteert nog: 'Het is bovendien niet volstrekt noodzakelijk, dat Des Yveteaux Plantin navolgde. Beiden hebben zich misschien door een ons onbekend gedicht laten inspireeren. De inhoud van beider werk heeft wel degelijk een classiek-Horatiaansch geurtje. Het *Beatus ille...*, het *Carpe diem* weerspiegelen denzelfden geest. Wij vonden een Fransche vertaling van een sonnet van Seneca, dat den zelfden levensregel in een niet zeer afwijkenden vorm geeft: *Les douceurs de la vie privée*, *traduction de Senèque* (*OEuvres melées de Mr. de Saint Evremond*, Deel VII, blz. 200. Uitgave van P[ieter I] Mortier, Amsterdam, [...] 1706). Ik haal er slechts enkele verzen uit aan:

Dit sonnet wekte de *aemulatio* op van een van zijn jongere vrienden, Jacques Vallée Des Barreaux (1599-1673), de *Prince des Libertins*, die er kennelijk inderdaad een libertijnse levenswijze op nahield.

N'estre ni magistrat, ni marié, ni prestre,
avoir un peu de bien, l'appliquer tout à soy,
et sans affecter d'être un docteur en la loy,
s'étudier bien plus à jouir qu'à connoistre;

Pour son repost n'avoir ni maitresse, ni maistre,
ne voir que par rencontre ou la Cour ou le Roy,
Ne sçavoir point mentir, mais bien garder sa foy,
ne vouloir estreplus que ce qu'on se voit estre;

Avoir l'esprit purgé des erreurs populaires,
porter tout le respect que l'on doit aux mystères,
n'avoir aucun remords, vivre moralement;

Posséder le présent en pleine confiance,
n'avoir pour l'avenier crainte ni espérance,
font attendre partout la mort tranquillement.[19]

Hoewel Des Yveteaux en Des Barreaux zich naar het einde van hun leven nog 'bekeerden' (poëtisch toch tenminste), moest Des Yveteaux postuum nog een vernietigend anti-Des Yveteaux-sonnet in zijn graf verteren. Het werd gepubliceerd in de *Recueil de Sercy* (genoemd naar de Parijse boekhandelaar en uitgever Charles de Sercy (†1700); 2de ed., 1653) en was van de hand van de predikant François Ogier (1597/98-1670). Als twintiger sloot hij zich aan bij de strijd die de jezuïet François Garasse (1585-1631) tegen de libertijnen ontketende, in het bijzonder tegen Théophile

Moi, je veux sans quitter mon aimable séjour
loin du monde & du bruit rechercher la sagesse.
Là sans crainte des Grands, sans faste et sans tristesse
mes yeux après la nuit verront naître le jour,
je verrai les saisons se suivre tour à tour,
et dans un doux repos j'attendrai la Vieillesse.'
Sabbe, Het sonnet, 292; Id., *Le sonnet*, 13-14; zie ook Mongrédien, Le sonnet, 53-54. Het gaat hier om Charles de Marguetel de Saint-Denis, sieur de Saint-Évremond (1614-1703). Einde 1661 ging Saint-Évremond in ('vrijwillige') ballingschap en verbleef o.a. vijf jaar in de Verenigde Provinciën, waar hij onder anderen Baruch de Spinoza (1632-1677), Nicolaas Heinsius sr. (1620-1681) en Isaac Vossius (1618-1689) ontmoette, zie Dirk van der Cruysse, Saint-Évremond, Charles de Marguetel de Saint-Denis, sieur de, in: A.G.H. Bachrach e.a. (eds.), *Moderne encyclopedie van de wereldliteratuur*, 8, Weesp-Antwerpen 1983, 235. Het was ons binnen dit opzet niet mogelijk een editie van dit sonnet te zien.

19 Mongrédien, Le sonnet, 48; Masson & Mongrédien, Le sonnet, 613; Roman d'Amat, Des Barreaux (Jacques Vallée, sieur), in: D'Amat & Limouzin-Lamothe (eds), *Dictionnaire de biographie française*, 10, Parijs 1965, 1199-1200; zie ook Frédéric Lachèvre, *Le libertinage au XVIIe siècle. Disciples et successeurs de Theophile de Viau. La vie et les poèsies libertines inédites de Des Barreaux* (*1599-1673*) - *Saint-Pavin* (*1595-1670*), Parijs 1911, 1-344, met 'Voltaire et le Sonnet du Pénitent' (307-326) & 'Marmontel et le Sonnet du Pénitent' (327-329).

de Viau (1590-1626), en was zelf geestelijke.[20] Ogier kende duidelijk erg goed het privé-leven van Des Yveteaux en het sonnet staat dan ook vol verwijzingen.

20 Ogier was o.a. aalmoezenier van de diplomaat Claude de Mesmes, comte d'Avaux (1595-1650), die hem meenam op zijn reizen, o.a. naar Münster waar in 1648 de Vrede werd betekend en waar Ogier een dagboek bijhield. Hij was ook een vertrouweling van Marie Le Jars de Gournay (1566-1645), de geestelijke stiefdochter van Montaigne, zie G. Valbert (ps. van Victor-Charles Cherbuliez), François Ogier et son journal du Congrès de Munster, *Revue des deux mondes*, 63, dl. 117, 1893, 680-691. Over Charles de Sercy, zie Philippe Renouard, *Répertoire des imprimeurs parisiens*, *libraires et fondeurs de caractères en exercice à Paris au XVIIe siècle*, Nogent le Roi 1995, 405.

Vivre en Sardanapale et croire en Epicure,
noyer ses sentiments dans les plaisirs du corps,
parmy l'oisiveté faire tous ses efforts
afin de satisfaire à la bonne nature;

N'avoir pour tout objet qu'une sale peinture,
souiller l'âme au dedans et les yeux au dehors,
sur les quatre vingts ans presque au nombre des morts,
ne méditer jamais ny mort ny sépulture;

Un sérail qui comprend l'une et l'autre Vénus,
des femmes sans honneur et des marys cornus,
des enfans, *mais bastards*, *des valets*, *mais infâmes;*

Estre considéré comme un vieux monument,
qui cache sous la cendre un tison plain de flamme,
c'est attendre à Paris l'enfer tout doucement.[21]

'Sur les quatre vingt ans presque au nombre des morts' verwijst naar de hoge leeftijd van de libertijn. De 'femme(s) sans honneur' is de harpiste Jeanne Félix, de vrouw van Adam Du Puy, de 'mary(s) cornu(s)', die overigens zijn vrouw kennelijk niet ongaarne uitleende. De 'enfan(s) [...] bastard(s)' is Marguerite Du Puy, het kind van Des Yveteaux bij de harpiste, geboren in 1631. De 'valet(s) [...] infâme(s)' is Du Verger, die in een felle ruzie de broer van Du Puy, de heer van Lézinière, zelf een berucht vechtersbaas, doodde. De inkeer van Des Yveteaux kon Ogier er duidelijk niet van weerhouden het spreekwoordelijke mes in de wonde om te draaien.[22]

Des Yveteaux was kennelijk beter geïnspireerd in zijn libertijnse verzen, dan in zijn sonnet als bekeerling. Het bleef ongepubliceerd, tot het midden negentiende eeuw werd ontdekt.

Des yveteaux repentant

Enfin je ne suis plus des habitans du monde,
mon âme est échappée et ne tient plus de lieu,
elle a quitté mes sens; le seul amour de Dieu
me fait tout voir en ange et sans cause seconde.

Que je suis au dessus de la terre et de l'onde!
Que j'en suy séparé par un heureux adieu!
Que mes travaux sont doux, *quand je suis au milieu!*
Plus je suis agité, *plus ma paix est profonde.*

21 Mongrédien, Le sonnet, 49; over De Viau, zie o.a. Guido Saba, *Bibliographie des écrivains français. Théophile de Viau*, Parijs-Rome 2007; over Garasse, zie o.a. Joseph Leclerc, Un adversaire des libertins au début du XVIIe siècle: le P. François Garasse (1585-1631), *Études*, 68, nr. 209, 1931, 553-572.

22 Mongrédien, Le sonnet, 50.

Que pensez vous, mortels, que j'aime que les cieux?
Qui m'inspire en mourant cespensers glorieux,
plus blancs que le soleil et plus nets que l'aurore?

C'est la brulante amour du Maître que je sers,
qui m'a paru si vive aux maux que j'ai soufferts
qu'au lieu d'en estre las, je veux souffrir encore.[23]

Zoals Des Barreaux eerder geïnspireerd raakte door een sonnet van Des Yveteaux, zo 'bekeerde' ook hij zich op het einde van zijn leven en zwaar ziek schreef hij zijn boetesonnet in 1666.

Pénitent

Grand Dieu! tes jugements sont remplis d'équité,
toujours, tu prends plaisir à nous estre propice,
mais, j'ay fait tant de mal que jamais ta bonté,
ne peut me pardonner sans choquer ta justice.

Ouy, mon Dieu, la grandeur de mon impiété,
ne laisse à ton pouvoir que le choix du supplice:
ton intérest s'oppose à ma félicité,
et ta clémence mesme attend que je périsse.

Contente ton désir puisqu'il t'est glorieux:
offense toy des pleurs qui coulent de mes yeux;
tonne, frappe, il est temps, rends moy guerre pour guerre.

J'adore en périssant la raison qui t'aigrit,
mais dessus quel endroit tombera ton tonnerre,
qui ne soit tout couvert du sang de Jesus Christ?[24]

Iemand uit dezelfde tijd die duidelijk wel het zogenaamde sonnet van Plantijn gelezen had en het schijnbaar als een eigen vers, met eigen titel, citerend naar geheugen, in een in handschrift gebleven bundel neerschreef, was de verder onbekende Willem van Exaerde (Eks-

23 Mongrédien, Le sonnet, 51; het sonnet werd ontdekt door Julien-Gilles Travers (1802-1888), die het in 1856 publiceerde in *Addition à la vie et aux oeuvre de Nicolas Vauquelin des Yveteaux*, Caen 1856 (overdruk uit *Mémoires de l'Académie impériale des sciences, arts et belles-lettres de Caen*, 1856).

24 Mongrédien, Le sonnet, 52: 'C'était la faiblesse commune à tous ces esprits forts du XVIIe siècle, qui après avoir passé leur vie entière à blasphémer Dieu, à nier la religion et l'immortalité de l'âme, se sentent saisis d'une terreur mystérieuse quand la mort approche. Leur scepticisme et leur athéisme s'envole à la minute suprême. [...] Ce sonnet, d'une envolée incomparablement supérieure à celle du sonnet de Des Yveteaux a été contesté à Des Barreaux par Voltaire qui l'attribue à l'abbé de Lavau; mais M. Frédéric Lachèvre a réfuté victorieusement cette assertion.' (zie n. 19). Mongrédien signaleert in zijn n. 6 dat een handschrift van de Bibliothèque Sainte-Geneviève te Parijs 'contient deux autres sonnets faits sur les mêmes rimes, attribués à Des Barreaux, dans lesquels il fait parler la Divinité qui lui accorde le pardon si sincèrement demandé'; Charles Kohler, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Sainte-Geneviève*, Parijs 1896, 279-280, nr. 2183, (2, f. 26-58, 81-88).

aarde?), lid van een adellijke familie uit het Waasland (Oost-Vlaanderen). Het enige dat van hem bekend lijkt, is zijn geboortedatum, 11 september 1646, en de datering van de samenstelling van de bundel of de afwerking ervan, 8 april 1675, omdat hij beide erin noteerde. Het is een ‘grappig’ voorbeeld van plagiaat/imitatie/navolging. In een tijd dat het geheugen nog zo een grote rol speelde en men op school nog geoefend werd in het visualiseren van dat geheugen, is het moeilijk uit te sluiten dat Van Exaerde dat sonnet had gezien en in zich had ‘opgeslagen’, om het dan ‘als spontaan opwellende verzen’ neer te schrijven als iets dat deel van hemzelf was geworden (het klinkt wat zwaar, toegegeven, maar zo worden toch tot vandaag de dag ‘zinsneden’ uit de media of andere bronnen ‘opgeslagen’, die achteraf als eigen retorische vondsten worden geperoreerd).

La maison réglée

Avoir une maison propre, *commode et belle*,
des jardins tapissés d'espailliers odorans,
d'excellent vin, *peu de train*, *peu d'enfans*,
posséder seul, *sans bruit*, *une femme fidèle*,
n'avoir debtstes [ni] procès ni querelle,
ni partage à faire avec ses parens,
n'espérer ni se promettre rien de grand,
vivre sans jalousie et sans ambition,
se régler sans scrupule à la dévotion,
avoir l'esprit libre et le jugement fort,
c'est attendre chez soy bien doucement la mort.[25]

Een sonnet uit de achttiende eeuw en het enige in het Nederlands dat in de geringe literatuur over ‘Le Bonheur de ce Monde’ als vergelijking wordt vermeld, is van de (bijna) vergeten Amsterdamse gelegenheidsdichter Hermanus van den Burg (1682-1752). Hij heeft ongetwijfeld nooit ‘Le Bonheur’ gezien, maar gaat terug op een millennaire traditie waarin zowel de zogenaamde (pseudo-)Plantijn als Des Yveteaux of Surrey zich plaatsen.

Balans op eene verkeerde rekening?

Tienduizend guldens 's jaars om zorgeloos te leeven,
een lusthofje aan de Vecht, *daar ik den dood verwacht*,
een' schoone wijze vrouw tot handgebaar by nacht,
heb ik altoos gedacht dat mij fortuin zouw' geeven.

25 Paul Bergmans, *Analectes Belgiques. Notices et documents pour servir à l'histoire littéraire et bibliographique de la Belgique*, Gent 1896, 95-110, voor het gedicht zelf 103. De bundel is als handschrift bewaard in de universiteitsbibliotheek van Gent, dixit Bergmans, maar is niet opgenomen in Jules de Saint-Genois, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque de la ville et de l'université de Gand*, Gent 1849-1852; of Albert Derolez, *Inventaris van de handschriften in de Universiteitsbibliotheek te Gent*, Gent 1977, alvast niet via de index terug te vinden, zo, mogelijk opgenomen in een niet geëxcerpeerde verzamelbundel; zie ook Sabbe, *Le sonnet*, 20; en Id., *Uit het Plantijnsche huis*, 39.

Maar 'k weet niet wat ik ooit heb tegens haar misdreeven,
dat zy me 't minst niet geeft van 't geen daar ik naar tracht,
't is of my tegenspoed voor eeuwig heeft in pacht,
en of Oostindie staat op myn rug geschreeven.

Ik mach eens hier of daar gaan snoepen by geval,
en ryden 't meertje van myn ouden buurmans stal,
maar dat 's ook al vermengd met zorg, die 'k tracht t'ontloopen.

En wyl ik niets bezit, van 't geene ik garen had,
en vergenoeging noem den aldergrootsten schat,
zoek ik myn troost, gelyk voorheen, by 't ydel hoopen.[26]

Na Rooses' ontdekking van de eenbladdruk in het Plantijn-Moretus-huis dat het Museum Plantin-Moretus werd en zijn gelegenheidspublicatie te Lissabon in 1890, kwam de grote publiciteit er pas goed in 1920, de vierhonderdste verjaardag van Plantijns geboorte toen André Billy (1882-1971) te Parijs in *L'OEuvre* een sonnet publiceerde als zijnde het sonnet van Plantijn, terwijl het dat van Des Yveteaux is.

Le bonheur de ce monde

Avoir peu de parens, moins de train que de rente,
et chercher en tout temps l'honneste volupté,
contenter ses désirs, maintenir sa santé,
et l'âme de procès et de vices exempte.

A rien d'ambitieux ne mettre son attente;
voir ceux de sa maison en quelque authorité,
mais sans besoin d'appuy, garder sa liberté,
de peur de s'engager à rien qui mescontente.

Les jardins, les tableaux, la musique, les vers,
une table fort libre et de peu de couverts,
avoir bien plus d'amour pour soy que pour sa dame.

Estre estimé du Prince et le voir rarement,
beaucoup d'honneur sans peine et peu d'enfans sans femme
font attendre à Paris la mort fort doucement.[27]

26 Lode Baekelmans, *Oubollige poëten*, Antwerpen-Leiden 1920, 11-34, voor het sonnet in het bijzonder 11; zie algemeen ook Gerrit Komrij (ed.), *De drekpoëten: uit het werk van Salomon van Rusting*, *Jan Goeree*, *Hermanus van den Burg en consorten*, Amsterdam 2002. Oubollig, misschien, maar duidelijk toch wel een snoeper. Van den Burg is o.a. de auteur van een komisch drama, *De gehorende schout* (1712).

27 Van Durme (ed.), *Supplément*, 328; Van Durme wijst erop dat de verwarring van Billy al eens eerder gebeurde, door Paul-Ernest Hervieu (1857-1915) in zijn *Notes de Route* in *Le Journal de Paris*, 1 oct. 1894 (p. 329).

Deze Parijse arrogantie deed Maurits Sabbe (1873-1938), de (West-)Vlaamse dichter en literator, conservator van het Plantijnmuseum en later hoogleraar te Brussel, verontwaardigd tweetalig in de pen kruipen.[28] Daarna is er in de Plantijn-literatuur nauwelijks nog iets verschenen.

De Parijse publicatie inspireert de Franse dichter Charles Quinel (1868-1942) tot een eigen versie.

Le chemin du bonheur

Avec un coeur aimant partager sa maison,
travailler tout le jour pour narguer les névroses,
se reposer les oir en respirant les roses,
ou lire au coin du feu dès la froide saison;

se garder des flatteurs déformant la raison,
laisser la basse envie aux vaniteux moroses,
sur les actes d'autrui garder ses lèvres closes,
en deça de l'orgueil tracer son horizon;

Etre sincère, honnête, et juste pour soi-même,
aimer les malheureux, rendre heureux qui vous aime,
etre bon sans jamais craindre d'user son coeur.

Des aïeux disparus honorer la mémoire,
mépriser les honneurs, les titres et la gloire,
c'est conduire sa vie au chemin du bonheur.

(Poolse) vertalingen

Toch werd, in het buitenland, de aandacht warm gehouden. In 1969 en in 1971 verschenen twee verschillende Poolse vertalingen. De eerste was van de hand van dr. Irena Tabakowska (1908-1990), op dat ogenblik verbonden aan de universiteit van Silezië te Katowice. Negen jaar later werd deze vertaling als een bibliofiele editie gedrukt voor De Vrienden van het Boek te Katowice.

Szczęście tego świata
Sonet

Pod cieniem drzew, co chroni przed letnimi skwary,
dobrze mieć dom zasobny, własny a chędogi,
owoce, przednie wino - dar natury drogi,
grono dziatek i żonę, co dochowa wiary.

28 Nagenoeg samen met hem Georges Mongrédien.

Bez frasunków i sporów żywić spokój blogi,
we wszystkich sprawach mądrej przestrzegając miary,
ani się możnym kłaniać ofiary
afektom, które w sercu bój wszczynają srogi.

Nie zabiegać o urząd ani pragnąć złota,
poskramiać żądze, w szczerej żyjąc pobożności,
nieprzepłaconym skarbem człowieka jest cnota.

Myśl swobodną zachować pośród przeciwności
i jak ziarnka różanca snując dni żywota
ze spokojnym sumieniem doczekaż wiecności.[29]

Een andere vertaling is van de hand van Henryk Maszewski, die te Łódz de boekhandel 'Swiatło' ('Het Licht') dreef. Die werd gepubliceerd op een uitnodiging voor de bijeenkomst van het Genootschap van de Vrienden van het Boek te Łódz op 3 juli 1971.

Szczęście świata tego
Sonet

Mieć dom, gdzie rządzą piękna i wygód zasady,
ogród, co pełen woni w szpalery się ściele,
owoce, przednie wino, dzieci, trosk nie wiele,
z cichą żoną przejść życie, nie zaznawszy zdrady.

Nie mieć długów, amorów, proceów ni zwady,
ni uczestnictwa, krewnych w swoim własnym dziele,
i nie tęsknić za Wielkim, gdy los male miele,
zamiary swe zaś iściś godnymi przykłady.

Spelniać zywot we prostocie, zbyty wszej próżności,
Ufnie i bez watpienia zdaż się - pobożności -
Pasje swoje ujarzmiać nakazami woli.

Zachować umysl wolny, sądy twardej mocy,
w szept różańca uprawiać własny zagon roli;
tak z wiarą oczekiwać slodkiej śmierci nocy.[30]

29 Eerst verschenen in *Biuletyn Informacyjny Biblioteki Śląskiej*, nr. 14, 1969, 73-74, in het artikel van Zofia Maślińska-Nowakowa, Muzeum oficyny drukarskiej Plantin-Moretów w Antwerpii, 66-74 (daarop volgt een artikel van Józef Mayer over Plantijndrukken in Silezische bibliotheken); de referentie van de overdruk is: Krzysztof Plantin, *Szczęście tego świata*, Katowice, Oddzial Śląski Towarzystwa Przyjaciól Ksiazki, 1979; zie Józef Mayer, Dwa przekłady Polskie sonetu Krzysztofa Plantina *Le Bonheur de ce Monde*, *Roczniki Biblioteczne*, 27, 1983, 347-366, voor deze vertaling in het bijzonder 357. Dank aan em. prof. dr. Armand Vandeplas voor het bezorgen van deze overdruk.

30 Mayer, Dwa przekłady, 356-357. Als drukgegevens wordt vermeld: Druk - Graficzna Pracownia Dojwtadczalna ZPAP w Łodzi. z. 315. S-5.4013. De oplage bestond uit 133 genummerde exemplaren naar aanleiding van het vijfentwintigjarige bestaan (1945-1970) van de bibliofiele vereniging.

Beide vertalingen verschenen helemaal los van elkaar, zelfs zonder dat beide vertalers iets van elkaar wisten. De vertaling van Maszewski blijkt getrouwer aan de tekst, terwijl die van Tabakowska poëtischer is.[31]

Het artikel van Józef Mayer uit Katowice van 1983, waarin hij beide vertalingen samen in een bibliotheektijdschrift publiceert, werd drie jaar later in een beperkte oplage als een overdruk met een afzonderlijke omslag uitgegeven voor het Genootschap van de Vrienden van het Boek te Łódz.[32]

Ça crève les yeux, of l'anti-Plantin

Het is begrijpelijk dat in de tweede helft van de twintigste eeuw niet elke lezer mee stapt met de moraal van de *aurea mediocritas* die in het sonnet als het geluk van de wereld wordt verwoord. Voor velen is het ondertussen middelmaat, *médiocrité*, geworden en is de tekst veeleer iets wat terughoudendheid of zelfs afkeer opwekt. Twee reacties zijn alvast merkwaardig, een beeldend kunstwerk en een 'ander' sonnet.

In de jaren zestig creëert de veelzijdige Roemeens-Zwitserse kunstenaar Daniel Spoerri (^{o}1930), mede-stichter van het Nieuwe Realisme, samen met Robert Filliou (1926-1987) een reeks 'vallenbeelden' (van val, als muizenval), met onder andere ook 'woordenvallen' (Wortfalle/Pièges à mots). Een van deze vallenbeelden kreeg als titel *Ça crève les yeux*, een drie-dimensionaal hoofd, opgehangen tegen een ingelijste achtergrond, met beide ogen doorboord door een geopende schaar. Tot die reeks behoort een gelijkaardige compositie met de titel *Le Bonheur de ce monde* (1966), kennelijk met een paraleltitel, *ça crève les yeux que ça crève les yeux.* Binnen de vorm van een hoofd is een soort poppenhuis voorgesteld, vooral gestoffeerd met rattenvallen én met het bekende sonnet. Dit is een krachtig maatschappijkritisch werk dat zich afkeert van de 'idealen' die in het sonnet zijn verwoord.[33]

Er is evenwel ook een ander sonnet ontstaan, een anti-sonnet. Het werd wellicht gecreeerd in het plaatsje Grignan in het zuiden van Frankrijk, bekend door Madame de Sévigné (1626-1696), waar het kasteel van haar dochter, Madame de Grignan (1646-1705), bij wie ze haar twee laatste levensjaren doorbracht, daar nog altijd heerst over het landschap.[34] Naast het kasteel is een van de bezienswaardigheden het *Musée du livre et de la typographie*, gevestigd in een vijftiende-eeuws gebouw, de woonst van de baljuw en gerechtshof met de gevangenis. De drukker-directeur is Philippe Devoghel, die ook signeerde als drukker van het anti-Plantijn-sonnet. Het sonnet is dus onmiskenbaar nauw verbonden met deze plaats in Grignan, en mogelijk is Devoghel de auteur. Het vers is zeker vóór 1999 ontstaan, toen het nog als

31 Mayer, Dwa przekłady, 366.

32 Op 150 exemplaren; zie Józef Mayer, *Dwa przekłady Polskie sonetu Krzysztofa Plantina*, Łódz 1986.

33 Daniel Isaac Feinstein (^{o}27 maart 1930) werd geboren in Galati (Roemenië). Na de terechtstelling van zijn vader doorde nazi's, vlucht hij met zijn familie naar Zwitserland. Later (1949) ontmoet hij er Jean Tinguely (1928-1991). Hij werkt als danser, theaterregisseur, acteur, mimekunstenaar en decorontwerper.

34 Zie bijv. Josée & Philippe Chomel, *Madame de Sévigné à Grignan*, *une épistolière en Provence*, Lyon 1996.

eenbladdruk, met dezelfde opmaak als het Antwerpse sonnet, in het museum werd verkocht.

L'Anti-Plantin
ou
Le vrai bonheur

N'avoir pas de maison, aller planter sa tente,
aux lieux où le divin caprice vous conduit,
et, laissant le voisin cultiver fleur ou fruit,
les cueillir prestement si leur parfum vous tente;

ne jamais s'encombrer d'une femme assomante,
chasser le plus souvent sur le terrain d'autrui,
et, si l'on veut donner du ragoût au déduit,
caresser tour à tour sa fille et sa servante;

laisser à ses désirs la bride sur le cou,
se garder d'hésiter, partir, risquer le coup,
s'embarquer, au mépris du vent et de la houle.

Sans redouter, enfin, de faire l'esprit fort,
s'en aller, s'il le faut, au devant de la mort,
c'est vivre comme un homme et non comme une moule.

A GRIGNAN
Chez P. DEVOGHEL, TYPOGRAPHE EN DROME PROVENÇALE[35]

Het sonnet draait de stoïcijnse *constantia* en *prudentia* om en fulmineert zodoende tegen de *mediocritas* van *Le Bonheur*, die vier eeuwen later als verwerpelijke *médiocrité* wordt gezien. Het enige wat echt standhoudt, is ‘n'espérer rien des Grands’, een wijsheid die voor alle eeuwen geldt. Tegen het comfort van een eigen huis met tuin wordt onbestemd rondtrekken geplaatst en het profiteren van de oogst van de ander, zoals Hermanus van den Burg eigenlijk ook al deed. Tegen de vreedzaamheid van het gezin worden ‘jagen’ binnen andermans revier, en promiscuïteit, ongebreidelde lusten en risico aanbevolen. Tegenover de afwachtendheid voor de dood wordt een sterke geest gezet die, zonodig, voor de eigen dood durft te kiezen. ‘Dat is leven zoals een mens en niet zoals een mossel’, zoals hier duidelijk de *mediocritas* wordt gezien.[36]

35 <http://perso.orange.fr/jane/musee.html> (27.07.2007).
36 Jammer genoeg kwam er na herhaalde pogingen geen medewerking uit Grignan. Het zou een uitdaging voor een stadsdichter kunnen zijn om een of meerdere vertalingen van hét sonnet te maken, en er, al dan niet geïnspireerd door de omringende sonnetten, varianten op te dichten, in sonnetvorm of niet, hoewel de formele beperking een uitdaging kan zijn.

Zeer algemeen kan worden gesteld dat het zogenaamde Plantijnse sonnet gebed is in een neo-stoïcijns gedachtegoed, dat inderdaad op een klassieke traditie teruggaat. Op basis van dat klassieke erfgoed zijn duidelijk enkele imitaties/emulaties ontstaan, waarin ook dit sonnet past, zonder dat er een echt verband is tussen de verzen die op elkaar gelijken. In het bijzonder zijn de verzen van Martialis kennelijk zeer inspirerend geweest. Het zou vast goed zijn voorliggende verzen eens grondiger literair-historisch te bekijken om tot een preciezere datering te komen. Plantijn was niet meteen een beroepsdichter, wat mag betekenen dat hij stilistisch vast niet vooruitstrevend kon zijn. Dat het ideeëngoed dat door het sonnet wordt uitgedrukt, helemaal past binnen Plantijns leefwereld, lijdt geen twijfel. Dat er niet echt veel navolgingen zijn, lijkt ook duidelijk. Interessant is dat er op het einde van de twintigste eeuw in Zuid-Frankrijk een *anti-Plantin* ontstaat. Dit sonnet is de eerste openlijke navolging van het Plantijnse sonnet, zij het *à rebours*.

Andries Welkenhuysen
Aries seu Aurei Velleris encomium van Godefridus Wendelinus
Voorstelling, tekst, vertaling, aantekeningen*

Godfried Wendelen, die zijn naam meestal verlatijnste tot Godefridus Wendelinus (Herk-[-de-Stad] 1580 - Gent 1667), was een polyhistor, ofschoon grotendeels autodidact. Na studies in de *Schola Latina* van zijn geboorteplaats, in het jezuïetencollege te Doornik en één academiejaar te Leuven (1597-1598) reisde hij af naar Zuid-Frankrijk. Door zelfstudie en praxis wilde hij zich bekwamen in de sterrenkunde, de geodesie en de tijdrekenkunde. Meer dan twaalf jaar verbleef hij in de Alpes-de-Haute-Provence. Daar werd hij in Forcalquier huisleraar van de zonen Arnaud, die rechten studeerden. Dat deed hij met zoveel succes dat hem in maart 1611 aan de Universiteit van Orange de titel van *doctor utriusque iuris* werd toegekend. Begin 1612 keerde hij terug naar Herk. Hij werd er leraar en rector van de Latijnse school. Blijkbaar op aanraden van zijn Leuvense beschermheer en vriend Erycius Puteanus (1574-1646) trad hij in de geestelijke stand (1620). Hij werd pastoor in Geetbets (aartsbisdom Mechelen), daarna in zijn geboorteplaats Herk (prinsbisdom Luik) en in 1648 kerkelijk rechter van het bisdom Doornik. Zijn laatste levensjaren (1659-1667) bracht hij ambteloos door in Gent.

Zijn actieve leven lang was hij bedrijvig en gewaardeerd in uiteenlopende domeinen van de wetenschap: wis- en sterrenkunde, aard- en tijdmeetkunde, natuurkunde, geschiedenis en oudheidkunde, rechtshistorie, taalkunde en patrologie. Van zijn gedrukte werken, twintig in totaal, werden er zes in Antwerpen ter perse gelegd. Bij Hiëronymus Verdussen verschenen: 1. de *Loxias seu De obliquitate solis diatriba* (Loxias [naam van de zonnegod Apollo] of Traktaat over de ecliptica van de zon) in 1626; 2. een niet voltooide *De Diluvio* (Over de Zondvloed) in 1629 (cf. infra); 3. een *Parapegma ou Kalendrier pour l'an de Iesus Christ* M.DC.XXXXI in 1630; 4. de *Eclipses lunares ab anno* M.D.LXIII. *ad* M.DC.XLIII. *observatae* (Maaneclipsen waargenomen van 1573 tot 1643) in 1644; bij Balthasar 1 Moretus verschenen: 5. de *Aries seu Aurei Velleris encomium* (De Ram of Lofzang op het Gulden Vlies) in 1632, waarover onze bijdrage; 6. de omvangrijke *Leges Salicae illustratae: illarum natale solum demonstratum: cum glossario Salico vocum Aduaticarum* (De Salische Wetten gecommenteerd, hun bakermat aangetoond, met een Salisch glossarium van Aduatische woorden) in 1649. Andere geschrif-

* Aan collega Dirk Sacré, die mijn eerste tekstrecensie en proeve van vertaling kritisch heeft doorgenomen, aan collega Gilbert Tournoy die mij informatie uit het Österreichisches Staatsarchiv (Wenen) heeft bezorgd, aan drs. Marcus de Schepper, die mijn manuscript drukwaardig maakte, maarook uit Antwerpen en de Koninklijke Bibliotheek in Brussel belangrijk materiaal heeft bijgedragen, mijn hartelijke dank. Voor vaardige hulp bij het computeren dank ik drs. Tom Deneire, voor een reeks lastminutecorrecties mijn zoon Jan, *qui purior purum passim purgavit.*

1. Portret van Godefridus Wendelinus, driekwart naar rechts. Burijngravure (262 × 190 mm), getekend en gegraveerd door Ph. Fruytiers (1610-1666). Gesigneerd onderaan in het midden: *Ph. Fruijtiers ad vivum delin. et fecit.* Links boven: *AEtatis LXVIII*; rechts boven: *A^o MDC.XLVIII.* Onder het portret een anoniem epigram (twee disticha) met de titel AD EFFIGIEM R.DI ET DOCTISSIMI VIRI DOMINI I.V.D. GODOFREDI WENDELINI OFF. TORN.:
Ausonio, Graeco, Hebraeo sermone disertus; Concilium Themidos; delicium Sophiae.
Qui rerum seriem, numeros, coelique meatus; Omnia qui novit, noscitur hac tabulâ.
(Op het portret van de Eerwaarde Zeergeleerde Heer, Doctor in de Beide Rechten, Officiaal van Doornik, Godefridus Wendelinus:
Bedreven in de taal van Romeinen, Grieken en Hebreeën, is hij de raadsman van Themis, lieveling der Wijsheid.
Hij die het verloop en het getal der dingen, de hemelbanen,
hij die álles kent, wordt zelf herkend in deze prent.)
(Antwerpen, Stedelijk Prentenkabinet, Inv. OP 12576, Cat. nr. III / F. 30).

ten van hem, in Brussel en Doornik uitgegeven, handelen over het uitzonderlijke natuurverschijnsel van de purperen regen (1646), over het 'wonder' van de kometen (1653), over de tweede brief van paus Clemens I (1656) en over de chronologie van de pausen (1659).

Over Wendelinus als *versifex* schreven wij in 2000 een inleidende bijdrage.[1] Daarin werd het geheel van zijn poëtische productie in chronologische volgorde voorgesteld

1 Andries Welkenhuysen, *Wendelinus versifex: the Latin poetry of a 17th-century polyhistor*, in *Myricae. Essays on Neo-Latin literature in memory of Jozef IJsewijn*, edited by Dirk Sacré and Gilbert Tournoy, Leuven University Press, 2000, p. 443-462. In dit opstel worden ter inleiding leven en geschriften van Wendelinus wat uitvoeriger besproken, met de nuttig geachte bibliografische referenties. Daar durven wij de geïnteresseerde lezer naar te verwijzen.

en toegelicht. Zijn in handschrift bewaarde verzen, in totaal 63, werden er ook voor het eerst in uitgegeven. In dit opstel willen wij nader ingaan op zijn langste gedicht, *Aries seu Aurei Velleris encomium*, dat in 1632 door Balthasar Moretus in de *Officina Plantiniana* werd gedrukt. De *Aries* is een hooggestemd leer- en lofdicht, in 308 elegische verzen, over de Ram als hemelse geleider van de wereld- en heilsgeschiedenis. Het was door Wendelinus bedoeld als een 'voorgerecht' (*promulsis*), al werd het uiteindelijk een nagerecht, bij de *Insignia gentilitia equitum Ordinis Velleris Aurei* (De familiewapens van de ridders der Orde van het Gulden Vlies) van Jean-Jacques Chifflet. Daarom gaat onze aandacht eerst naar de verhouding tussen beide geschriften, om dan opzet, bronnen en dichttechniek van de *Aries* toe te lichten. De integrale tekst en een Nederlandse vertaling vormen het centrale deel, waarna twee lijsten van toelichtingen, als een kleine bijdrage tot een grote commentaar, het geheel afsluiten.

Jean-Jacques Chifflet en zijn *Insignia*

De Bourgondiër Jean-Jacques Chifflet (1588-1660),[2] *medicinae doctor* van de Universiteit van Dole, was ook erg begaan met geschiedenis en oudheidkunde. Zijn eerste publicatie was een historische studie in het Latijn over zijn geboortestad Besançon, het antieke Vesontio.[3] Begin 1621 verbleef hij enkele maanden in Brussel als afgevaardigde van zijn stad bij het aartshertogelijke hof.[4] Goed twee jaar later kwam hij als gezant van de regio Franche-Comté[5] opnieuw naar Brussel, ditmaal om er zich definitief te vestigen. Hij kreeg er namelijk een warm onthaal bij zijn streekgenoot Ferdinand d'Andelot, hofmeester van de infante Isabella (1566-1633), en werd er, zoals zijn jongere broer Philippe (1597-1657), beschermeling en vertrouwensman van de pauselijke nuntius Giovanni Francesco Guidi di Bagno (1578-1640).[6] Door toedoen van deze laatste werd hij in 1625 benoemd tot lijfarts van de aartshertogin. Zijn broer was het jaar voordien al onder de kapelanen van het hof opgenomen.

Zeer vlug werden de Chifflets belangrijke figuren in de kringen van hooggeplaatsten en geletterden in Brussel, Antwerpen en Leuven. Hun vriendschap met Erycius Puteanus ging terug tot de jaren 1619-1621, toen Philippe in Leuven een van diens bevoorrechte studenten was. Hun eerste contacten met Wendelinus, ongetwijfeld via Puteanus, schijnen te dateren van 1626.[7] Zeker tot einde 1630 is Wendelinus een van hun protégés. Zij zetten zich in om hem, hetzij aan het hof in Brussel, hetzij zelfs in Rome, een betrekking van hoger aanzien en verdienste te bezorgen. Uiteindelijk zonder succes, omdat hun beschermeling voor zichzelf geen beslissing kon nemen.[8] In die jaren verbleef Wendelinus graag en veel in Brussel en was hij daar soms dagenlang te gast bij de Chifflets.[9]

2 Een goede biografische schets geeft Bernard de Meester de Ravestein in *Lettres de Philippe et de Jean-Jacques Chifflet sur les affaires des Pays-Bas* (*1627-1639*), Bruxelles, Palais des Académies, 1943, p. 21-28.

3 *Ioan. Iac. Chiffletii [...] Vesontio civitas imperialis libera*, *Sequanorum metropolis [...]. Lugduni*, *apud Claudium Cayne*, *1618.* 328 p., in-4°.

4 Kort na de dood van aartshertog Albrecht (13 juli 1621) schreef hij *Lacrymae prisco ritu fusae in exsequiis Sereniss. Archiducis Alberti pii*, *Belgicae Sequaniciq. Principis*. 23 p., in-4°. Zie hierover de verhelderende bijdrage van Jan Papy, *Tears old and new: Erycius Puteanus*, *Philippe and Jean-Jacques Chifflet [...]*, in *Humanistica Lovaniensia*, 52 (2003), p. 217-236.

5 Dit noordoostelijke gebied van het oude hertogdom Bourgondië stond onder Spaans bewind, zodat voor Madrid en Brussel Franche-Comté synoniem was van Bourgondië, niet het Franse Bourgogne.

6 Zie het in noot 2 vermelde boek van De Meester de Ravestein, dat gewijd is aan hun correspondentie met de nuntius. Hierin ook een biografische notitie over *Philippe Chifflet*: p. 16-21.

7 De naam *Chifletius* duikt bij Wendelinus voor het eerst op in een brief aan Puteanus, Brussel, 10 december 1626 (Brussel, K.B., hs. 19112, nr. 21): *Accepi missos mihi a CHIFLETIO consilii tui codicillos* (Ik heb de papieren met jouw voorstel toegestuurd gekregen door Chifflet). Wendelinus' consequent gebruik van de familienaam zonder voornaam is typisch 'Romeins', zoals bv. in de vriendenbrieven van Cicero.

8 Zie de regesten van 10 brieven, tussen oktober 1627 en december 1630 verstuurd: de Meester de Ravestein (cf. noot 2), p. 57-148, passim.

9 Zie bv. zijn brief aan Puteanus, Brussel, 10 februari 1628 (Brussel, K.B., hs. 19112, nr. 25): *hic demum in cubiculo D. Canonici resignavi* ('ik heb [jouw brief van 1 februari] hier pas

Ondertussen had Jean-Jacques zelf, op aandringen van de Spaanse koning Filips IV (1605-1665), een groots opgezette geschiedenis van de Orde van het Gulden Vlies aangevat. Vier jaar lang documenteerde hij zich, raadpleegde hij archieven, zocht hij naar informatie uit buitenlandse bronnen en naar afbeeldingen van wapenschilden.[10] In 1632 verscheen dan het eerste deel van een door hem geplande reeks volumes over de Gulden-Vliesorde, onder de titel *Insignia gentilitia equitum Ordinis Velleris Aurei [...] A Ioanne Iacobo Chiffletio [...] Latine et Gallice producta. [...] Antverpiae*, *ex Officina Plantiniana Balthasaris Moreti. M.DC.*

ontzegeld, in mijn logies bij de Heer Kanunnik). Philippe Chifflet was kanunnik van de domkerk in Besançon.

10 Zie de regesten van 12 brieven, tussen mei 1627 en oktober 1630 verstuurd: de Meester de Ravestein (cf. noot 2), p. 38-142, passim.

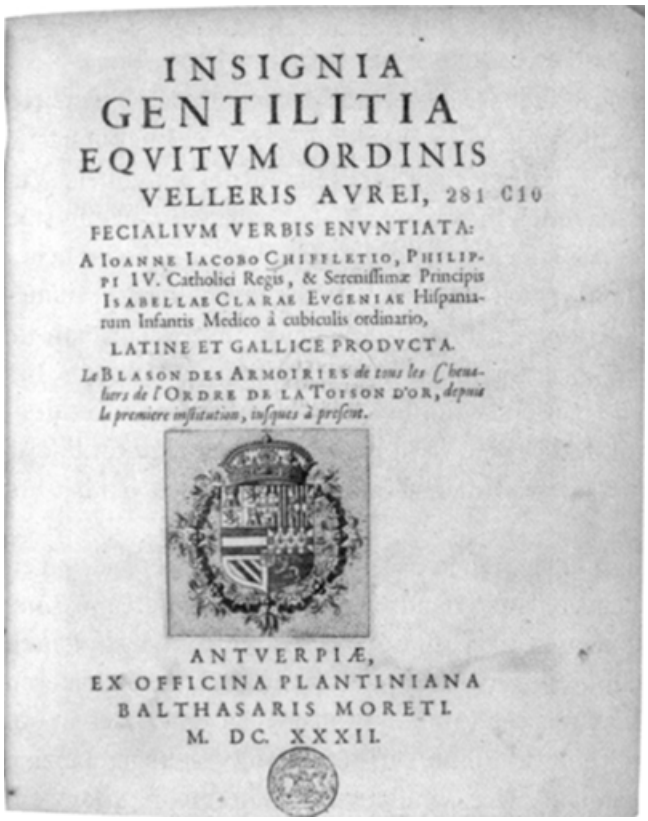
INSIGNIA
GENTILITIA
EQVITVM ORDINIS
VELLERIS AVREI, 281 C10
FECIALIVM VERBIS ENVNTIATA:
A IOANNE IACOBO CHIFFLETIO, PHILIPPI IV. Catholici Regis, & Sereniſſimæ Principis ISABELLAE CLARAE EVGENIAE Hiſpaniarum Infantis Medico à cubiculis ordinario,
LATINE ET GALLICE PRODVCTA.
Le BLASON DES ARMOIRIES *de tous les Cheualiers de l'*ORDRE DE LA TOYSON D'OR, *depuis la premiere inſtitution, iuſques à preſent.*
ANTVERPIÆ,
EX OFFICINA PLANTINIANA
BALTHASARIS MORETI
M. DC. XXXII.

2. Titelblad van de *Insignia gentilitia equitum Ordinis Velleris Aurei*, met als vignet het gegraveerde wapenschild van de Orde van het Gulden Vlies (Antwerpen, MPM, A 802 / 2).

XXXII.[11] Buiten een uitvoerige Latijnse gelukwens van Puteanus en Latijnse drempelverzen van Jean Boyvin en Caspar Gevartius[12] (p. [22-31]) is het gehele werk tweetalig Latijn-Frans. Dat geldt ook voor de opdracht aan de kardinaal-infant Ferdinando (1609-1641), de latere landvoogd van de Spaanse Nederlanden, en voor het woord tot de 'heraldisch geïnteresseerde lezer' (p. [5-21]). Het corpus van 232 genummerde bladzijden[13] biedt in kolommen, Latijn en Frans naast elkaar, de beschrijving van de wapenschilden van de acht grootmeesters en de 378 door hen benoemde ridders van de Orde, vanaf haar stichting (1430) tot in het jaar 1630. Afbeeldingen van de wapenschilden komen er niet in voor. Zowel in zijn opdracht als in zijn voorwoord zegt de samensteller trouwens dat de beschrijving van de *insignia* slechts de aanzet is tot zijn grote werk 'dat weldra zal volgen'. Dat opzet heeft hij echter niet gerealiseerd. Alleen zal precies 20 jaar later zijn oudste zoon Jules Chiflet [*sic*] (1614-1676), sedert 1648 kanselier van de Orde, een 'kort historisch

11 [32]+232+[14] p., in-4°. Op p. [3] een gravure: in een ovaal, omlijst met een Gulden-Vliesketting, heft Jason, die de draak verslagen heeft, het gouden vlies omhoog, vóór de varende Argo; drie banderollen met Latijnse spreuken. Zie de illustraties 2 en 3.

12 Jean Boyvin (1575-1650), Bourgondisch raadsheer in Dole, en Caspar Gevartius (1593-1666), filoloog en stadsgriffier van Antwerpen, beiden goede vrienden van de Chifflets.

13 De laatste vier bladzijden hebben alleen een paginanummer en een lopende titel: daarop konden lezers zelf aantekeningen en aanvullingen noteren.

overzicht van de vermaarde Orde van het Gulden Vlies' publiceren, ultrakort in feite, slechts zes vellen druks.[14]

14 *Breviarium historicum inclyti Ordinis Velleris Aurei: auctore Iulio Chifletio [...]. Antverpiae, ex Officina Plantiniana Balthasaris Moreti. M.DC.LII.* 46+[2] p., in-4°. Jules Chiflet geeft slechts één terloopse verwijzing naar het werk van zijn vader (p. ix) en hoopt op zijn beurt dat zijn *Breviarium* een aansporing mag zijn voor een échte *Historia rerum in hoc Ordine gestarum* (p. xi). Hij is de eerste die zijn familienaam met enkele *f* spelt. Zie Auguste Castan, *Établissement de la famille Chiflet*, *de Besançon*, *aux Pays-Bas*, in *Mémoires de la Société d'Émulation du Doubs*, v, 9 (1884), p. 73-87, spec. p. 73, n. 1.

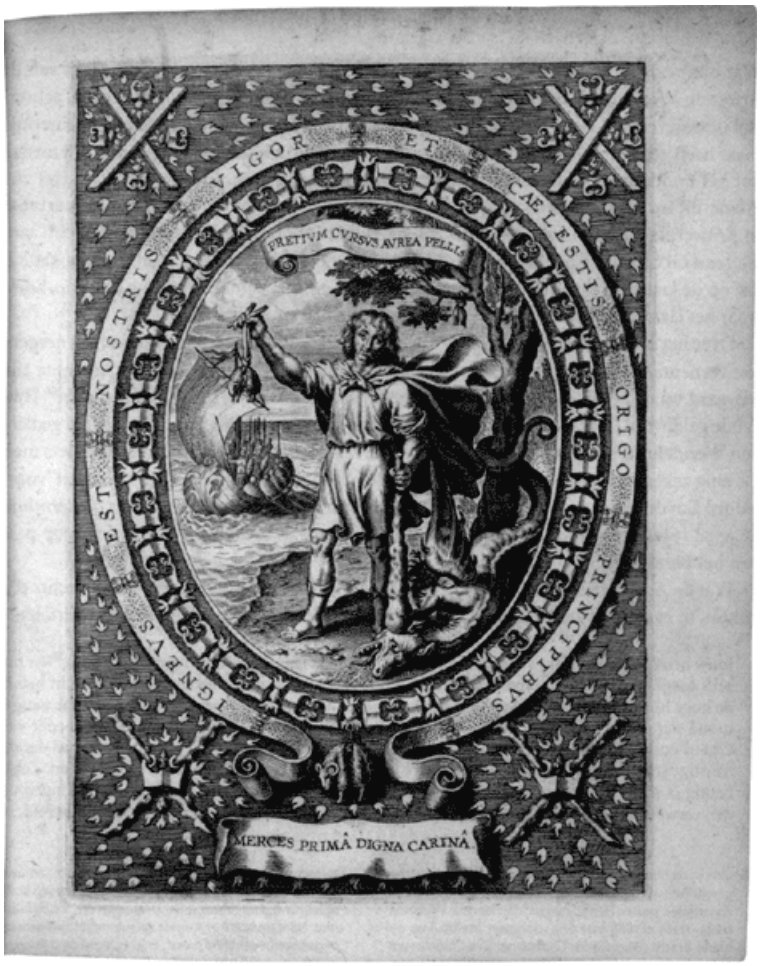

3. Gegraveerde, niet gesigneerde titelprent van de *Insignia gentilitia.* In een ovaal, omlijst met een Gulden-Vliesketting: Jason, die l. met een knots de kop van de Colchische draak verplettert en r. het gulden vlies omhoogheft; op de achtergrond l. de varende Argo. Drie banderollen met Latijnse spreuken: 1. *Igneus est nostris vigor et caelestis origo principibus* (variant op Verg., *Aen.* 6, 730-731) = Onze prinsen hebben een vurige kracht en een hemelse oorsprong; 2. *Pretium cursus aurea pellis* = De prijs van onze vaart is de gouden vacht; 3. *Merces primâ digna carinâ* = Een loon dat het eerste schip waardig is (Antwerpen, MPM, A 802 / 2).

De *Insignia* en de *Aries*, samen of toch niet?

Wat ons verbaast is dat in de *Insignia* van Chifflet nergens gewag wordt gemaakt van de *Aries* van Wendelinus, die nochtans in alle exemplaren die wij onder ogen kregen, achteraan is toegevoegd.[15] De *Aries* is gedrukt op twee katernen met eigen signatuur en paginering, maar heeft geen echt titelblad: op de eerste bladzijde staat een voordehandse titel. Wij menen dat het bundeltje ook niet als een zelfstandige brochure in omloop is gebracht. Het ziet ernaar uit dat Moretus het 'voorgerecht' van Wendelinus - dat ten vroegste in januari 1632 in Antwerpen kan zijn toegekomen - uiteindelijk (motu proprio?) als een 'nagerecht' aansluitend bij Chifflets boek heeft gedrukt. Zijn bekende drukkersadres staat in grote kapitalen op de laatste bladzijde van het *Aries*-bundeltje en niét achteraan in het *Insignia*-boek, waar het laatste blad van de laatste katern volledig blanco is gebleven.

Over het concrete verloop van de drukfase(n) van beide geschriften konden wij nergens iets vernemen. In het archief van de Plantijnse drukkerij blijkt geen enkel document te zijn bewaard waarin melding wordt gemaakt hetzij van de *Insignia*, hetzij van de *Aries*.[16] Hetzelfde geldt voor de briefwisseling van de Chifflets met nuntius Bagno: noch over het gedicht van Wendelinus noch over de verschijning van Jean-Jacques' eigen boek delen zij iets mee. De enig zekere *terminus a quo* voor de *Insignia* blijft 1 december 1631, datum van het 'voorwoord aan de lezer', gedrukt op p. [18] en p. [21] van het boek. Voor de *Aries* is die *terminus* 26 april 1632, datum van de *censura* door de Antwerpse boekenkeurder, gedrukt op p. 15 van het bundeltje.

Wat de *Aries* betreft, konden we een interessante passage achterhalen, maar slechts één enkele, in een brief van Wendelinus aan Puteanus, Geetbets, 8 januari 1632. We vertalen:[17]

> Jouw brief [...] heeft mijn stilaan op kracht komende gezondheid in grote mate gesterkt[18] en mij zelfs toegelaten ook voor onze vrienden de Chifflets

15 Ook in de bundeling van 25 historische en antiquarische geschriften van de 'Chifflet-dynastie' (Jean-Jacques en zijn zonen Jules, Jean en Henri-Thomas) die Henricus Wetstein (1649-1726) in 1688 met een voorgezet titelblad op de markt bracht (*Miscellanea Chifletiana*, *Sive Chifletiorum opuscula varia [...]. Amstelaedami. Apud Henricum Wetstenium. M DC LXXXIIX*), staat de *Aries* direct aansluitend bij de *Insignia.* Zie *Volumen IV* van het exemplaar in het Museum Meermanno-Westreenianum (boeknr. 100.C. 8) in Den Haag, door ons geraadpleegd.

16 Met dank aan drs. Marcus de Schepper, die voor ons de bewuste registers (*Arch.* 144-146) gedubbelcheckt heeft.

17 Brussel, K.B., hs. 19112, nr. 33: *litterae tuae [...] sensim coalescentem valetudinem ita confirmarunt ut vacare Chiffletiis quoque nostris indulserint. Elegiaco carmine VELLERIS AVREI claritudinem coelo deduxi et distichis circiter 140 ostendi iam inde a DILVVIO Arietem eiusque Vellus Custodem Religionis delectum et Heroïcarum Virtutum. Diffusa est materia et quam non haec subitaria scriptio extenuet. Leges et (spero) laetaberis. Certè non frigidis officiis testatum facio meum affectum in Chiffletios. Ea explico quae situ vetustatis squallida dudum orbem*, *quantus quantus est*, *totum latuerunt. Nam emaciato ac strigoso epigrammate commendare argumentum damnare fuerat. Ergo et ANDELOTIO inscripsi: sic tamen ut tuâ quoque censurâ quid addendum sit*, *quid detrahendum*, *exspectem. Habebis ergo me intra pauculos hosce dies visurum.*

18 Menige brief van Wendelinus begint met een excuus voor zijn laattijdige antwoord, en vaak is dat excuus dat hij lange tijd zwaar ziek is geweest. De brief van Puteanus waarnaar hij hier verwijst, is niet bewaard. In de 'Wendelinuspapieren' die nu berusten in het Algemeen Rijksarchief te Brussel (*Fam. Mercy-Argenteau*, reg. 43 en 44) is er

tijd te maken. In een elegisch gedicht heb ik de hoge luister van het Gulden Vlies uit de hemel afgeleid. In ongeveer 140 disticha heb ik aangetoond dat de Ram met zijn Vacht reeds vanaf de Zondvloed was uitverkoren tot Behoeder van Godsdienst en Daden van Heldenmoed. De inhoud (van mijn betoog) is zo uiteenlopend dat dit haastige schrijfsel het niet kan samenvatten. Je moet het lezen en - hoop ik - ervan genieten. Zeker betuig ik niet met een koude plichtpleging mijn genegenheid voor de Chifflets. Ik leg dingen uit die, verweerd onder de schimmel des tijds, sedert lang verborgen waren voor de gehele wereld, zo

geen enkele aan hem gerichte brief weer te vinden. Zie over deze papieren enige toelichting bij Andries Welkenhuysen, *A horoscope cast by Johannes Kepler*, *Linz*, *3 June 1619*, in *Lias*, 27 (2000), p. 207-227, spec. p. 207-208 en 225-226.

> uitgestrekt als hij is. Mijn betoog met een uitgemergeld schraal epigram aanbevelen ware het veroordelen. Ik heb daarom vooraan een opdracht aan D'Andelot geschreven, maar toch zó dat ik ook van jouw kritiek verwacht wat er moet toegevoegd of weggelaten worden. Je zal me dus een van de volgende dagen op bezoek krijgen.

Als we Wendelinus goed verstaan, stuurt hij op 8 januari 1632 het (ontwerp van) manuscript van zijn *Aries*, met een opdracht aan D'Andelot, naar Puteanus, om het door hem te laten corrigeren, aanvullen of inkorten. Hij heeft het over 'ongeveer 140' disticha, daar waar de uiteindelijke druk er 154 telt. Dit zou kunnen betekenen dat er na 8 januari nog dagen, waarschijnlijk weken, zijn voorbijgegaan voordat het definitieve manuscript bij de Antwerpse boekenkeurder belandde. Spijtig genoeg staat het geciteerde briefextract volkomen geïsoleerd. We vernemen verder niets meer over een eventueel nazicht van Puteanus, een voorlegging aan D'Andelot en/of de Chifflets, hun goed- of afkeuring, en over wat er na 26 april nog is gebeurd. De druk van de *Aries* mag wel ten vroegste mei 1632 gedateerd worden. Maar of de *Insignia* en de *Aries* samen op de markt werden gebracht, en op wiens initiatief, daarnaar hebben wij het raden. De meest voor de hand liggende verklaring is uiteindelijk dat Moretus begin 1632 een eerste oplage van de *Insignia* heeft uitgebracht en dat hij medio 1632 bij een tweede oplage er de *Aries* heeft aan toegevoegd.

De *Aries*, een leer- en lofdicht

Het gedrukte *Aries*-bundeltje telt, zoals gezegd, twee katernen, a-b^4, dus 16 bladzijden.[19] Op p. 1 staat de voordehandse titel, op p. 3-4 de opdracht aan D'Andelot, op p. 5-15 de tekst van het gedicht, 308 elegische verzen, met in de marges 61 genummerde annotaties. De *censura* volgt onderaan op p. 15, het drukkersadres staat centraal op p. 16.

Ferdinand d'Andelot (1565-1638),[20] heer van Ollans, in 1599 geridderd, verbleef sedert 1606 in Brussel, waar hij hofmeester werd van de aartshertogen Albrecht en Isabella. Hij kreeg van hen de titels van kolonel van het district Amont en gouverneur

19 Als 'bibliografie' over de *Aries* kunnen we slechts twee titels vermelden: Fl. Silveryser, '*t Humanisme in 't Hageland bij den aanvang der zeventiende eeuw*, in *Hagelands gedenkschriften*, 1927, 1-2, p. 19-31; daarin worden in totaal 22 disticha uit de *Aries* geciteerd, waarvan 11 met een prozavertaling. De uitgewerkte bijdrage van Gilbert Tournoy, *De Orde van het Gulden Vlies in de Latijnse literatuur (15de-17de eeuw*), in *L'ordre de la Toison d'or*, *de Philippe le Bon à Philippe le Beau (1430-1505)* [...]. Éditée [sic] par Christiane Van den Bergen-Pantens, Bruxelles, Bibliothèque royale de Belgique, 1996, p. 141-150, sluit af met een korte, maar keurige presentatie van Wendelinus' gedicht.

20 Zie voor het geslacht d'Andelot: Félix-Victor Goethals, *Dictionnaire généalogique et héraldique des familles nobles de Belgique*, I (Bruxelles, Polack-Duvivier, 1849), p. [29-68], over Ferdinand p. [63-66]; Ch. Poplimont, *La Belgique héraldique* [...], I (Bruxelles, G. Adriaens, 1863), p. 123-150, over Ferdinand p. 147-148 (met verwijzing naar *de Aries*). De papieren van de familie d'Andelot, die zich in Henegouwen (Cambron-Saint-Vincent) had gevestigd, worden bewaard in het Rijksarchief te Bergen (Mons): zie Armand Louant, *Fonds d'Andelot. Inventaire analytique*, Mons, Archives de l'État, 1937, spec. p. 61-62, nrs. 300-307: *Ferdinand d'Andelot.*

van de stad Gray in zijn geboortestreek Franche-Comté. Aan het Brusselse hof was hij een van de invloedrijkste personen. Wendelinus draagt hem zijn *Aries* op als een eerbetoon, zegt hij, aan de Bourgondisch-Belgische dapperheid, die culmineert in de Orde van het Gulden Vlies (al. 1-2). Vooral wil hij de oorspronkelijke, echte betekenis van de Ram als insigne van de Orde in het licht stellen. Niet de vacht van de bijbelse Gideon, maar het gouden vlies van Jason en de Argovaarders stond Filips de Goede (1396-1467) voor ogen, toen hij die 'verhevenste van de ridderorden' stichtte.[21] Om dit te bewijzen zal hij de gehele geschiedenis van het

21 Hij zegt dat de hertog op het advies van *mystae* (ingewijden, priesters) toeliet dat Gideon de plaats van Jason innam. Dat advies kwam in eerste instantie van Jean Germain (ca. 1400-1461), bisschop van Nevers, eerste kanselier van de Orde, op het eerste kapittel gehouden te Rijsel in 1431.

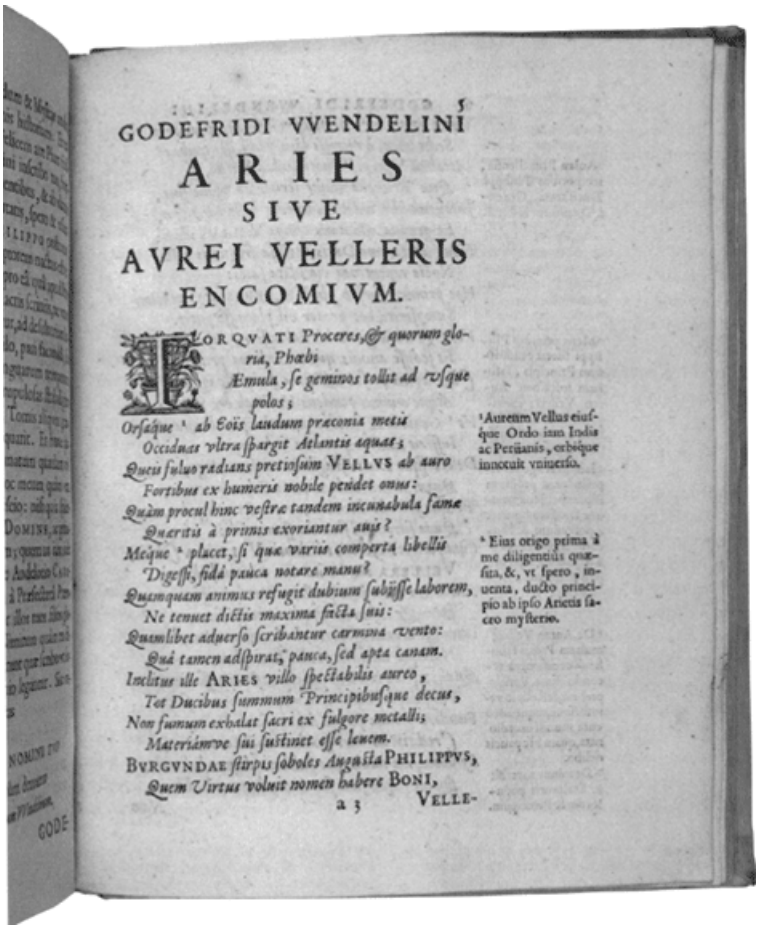

GODEFRIDI VVENDELINI

ARIES SIVE AVREI VELLERIS ENCOMIVM.

TORQVATI *Proceres, & quorum gloria, Phœbi*
Æmula, se gemmos tollit ad vsque polos;
Orsaque [1] *ab Eois laudum præconia metis*
Occiduas vltra spargit Atlantis aquas;
Quem fulvo radians pretiosum VELLVS *ab auro*
Fortibus ex humeris nobile pendet onus:
Quàm procul hinc vestræ tandem incunabula famæ
Quæritis à primis exoriantur auis?
Meque [2] *placet, si quæ variis comperta libellis*
Digessi, fidâ pauca notare manu?
Quamquam animus refugit dubium subiisse laborem,
Ne tenuet dictis maxima facta suis:
Quamlibet aduerso scribantur carmina vento:
Quâ tamen adspirat, pauca, sed apta canam.
Inclitus ille ARIES *villo spectabilis aureo,*
Tot Ducibus summum Principibusque decus,
Non fumum exhalat sacri ex fulgore metalli;
Materiámve suis sustinet esse lucem.
BVRGVNDAE *stirpis soboles Augusta* PHILIPPVS,
Quem Virtus voluit nomen habere Boni,

[1] Aurenm Vellus eiusque Ordo ium Indis ac Persianis, orbeque innotuit vniuerso.

[2] Eius origo prima à me diligentiùs quæsita, &, vt spero, inuenta, ducto principio ab ipso Arietis sacro mysterio.

4. Titel en eerste 20 verzen van de *Aries*. De tekst in cursief, met romeinse kapitalen voor woorden in reliëf. Gesneden initiaal T met bloemmotieven. In de kantlijn notities in romeinse onderkast (Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, A 802 / 3, p. 5).

mensdom en het heilsgebeuren in het teken van de Ram plaatsen (al. 3-4). Hij complimenteert ook uitvoerig Jean-Jacques Chifflet met de publicatie van zijn *Insignia* (al. 5) en besluit met een lovende eerbetuiging aan de hofmeester, diens voorgeslacht en diens vier dapper gestorven zonen (al. 6-7).

In de aanhef van zijn gedicht spreekt hij de Vliesridders direct aan: gij vraagt me naar de verre oorsprong van uw ereteken, ik wil een gepast antwoord geven, want de Ram is dat waard (vv. 1-18). De Brusselse tapijten met het verhaal van Gideon mogen u niet misleiden. In de oude sage van Jason en zijn gezellen die het stralende Vlies in Colchis gingen veroveren, schuilt een even diepe symboliek als in de verhalen van de bijbel (vv. 19-54).

De wereld en de mensheid werden geschapen in de lentetijd van de Ram. Adam slachtte na de zondeval een schaap als zoenoffer en kleedde zich met zijn vacht. Ook Abel offerde van zijn kudde. Onder het teken van de Ram kon Noach na de Zondvloed de ark verlaten. Op zijn 'Armeense' altaar slachtte hij een ram als dankoffer van de schepping. In ruil voor zijn gespaarde zoon offerde ook Abraham een ram (vv. 55-80). Die Hebreeuwse gewoonte, zo betoogt de dichter, herkennen we in de religieuze gebruiken van andere oude volkeren. Mensen die via droomorakels de godheid wilden raadplegen, legden zich te slapen op huiden van geslachte schapen, en godsspraken werden opgetekend op dierenhuiden. Op zulke vacht grifte Noach ook de horoscoop van de herboren wereld, die bij Babylonische en Egyptische astrologen hoog aanzien genoot. Perzen en Macedoniërs aanbaden respectievelijk een schaap en een geit als schutsgod (vv. 81-102).

In Griekenland waren Ogygus, een nazaat van Noach, en Deucalion getuigen van latere zondvloeden in Boeotië en Attica. Door hun nageslacht werd de wereldhoroscoop van Noach met gouden letters gegrift op een heilige huid. Die 'gouden vacht' werd door Phrixus naar het Scythische Colchis overgebracht. Daar werd ze met goddelijke eer en rijke geschenken gevierd, temeer daar de Colchiërs beweerden van Noach af te stammen (vv. 103-134). Ook in de bijbelse traditie bleef de Ram zijn belangrijke rol verder spelen. Acht eeuwen na Noach offerde Mozes vóór de uittocht uit Egypte het Paaslam. Nadat hun deurposten met lamsbloed waren bestreken, leidde hij de Israëlieten veilig door de Rietzee. Dat gebeurde in het teken van de Ram. Onder hetzelfde teken trok Jozua Kanaän binnen en kon Gideon de Midjanieten verslaan, dankzij het wonder van de wollen vacht. In datzelfde jaar van Gideon vond ook de expeditie van Jason plaats, waarvan menige episode (een duif als gids, een engel als helper) herinnert aan goddelijke bijstand, net zoals dat in de bijbelse verhalen het geval is (vv. 135-172). Bij het einde van zijn overzicht kan onze dichter niet nalaten een paar chronologische en kritisch-historische beschouwingen te geven (vv. 173-188).

Dan trekt Wendelinus alle registers van zijn lofzang open voor hét Lam. De Ram, zegt hij, viert zijn opperste triomf bij de komst van het goddelijke Lam, Christus. Exact één jaar voor diens menswording was er aan de hemel in het teken van de Ram een uitzonderlijke conjunctie van drie planeten, Saturnus, Jupiter en Mars. Saturnus, de god van het gouden tijdperk, is de Koning. Jupiter, de oppergod, is de hoogste Priester. Mars, de oorlogsgod, vraagt om een Geneesheer voor de wonden die hij slaat. Door die planeten worden de Magiërs verbeeld, die goud van koningen, wierook van priesters, mirre van geneesheren aanbrengen. Tot slot trekt het Lam dat op het kruis geofferd wordt (in het teken van de Ram), alle vermelde voortekens naar zich

toe. Hij, de goddelijke Medicijn, wordt op het kruis gelest met hysop of ‘wolvet’, gezuiverd vet van schapenwol. Die hysop geeft nu levenskracht aan heel de schepping, die aldus na veertig eeuwen herboren wordt en het Lam aanbidt (vv. 189-230).

Ook christelijke vorsten onderwerpen zich graag aan dit Lam en willen ten teken van vrijwillige knechtschap halsketens dragen. Rond zich scharen zij een keur van edellieden, aan wie zij een insigne als symbool van heilige krijgsdienst uitreiken. De Bourgondische vorst Filips koos tot ereteken voor zijn ridders een lam (of ram), verwijzend én naar de vacht van Gideon én naar het vlies van Jason, twee iconen van dapperheid (vv. 231-250). Daarbij aansluitend roept onze dichter op tot een nieuwe kruistocht, naar het voorbeeld van Godfried van Bouillon en Boudewijn van Vlaanderen. Zij die balen van kleine burgeroorlogen in het Westen, moeten zich aangorden voor een grote veldtocht tegen de Ottomaanse heerser, die Griekenland, Klein-Azië en Noord-Afrika in zijn macht houdt, en tegen het besneden volk van de Joden. Zoals ooit de draak en de stieren van Colchis, zullen de Turkse praal en trots gemakkelijk verslagen worden door de christelijke Jason, die de naam Jezus draagt (vv. 251-282).

Hij droomt niet, onze dichter, want bij de oevers van de Doubs is een Zwaan beginnen zingen van de Stambomen der Vliesridders, in sierlijk Frans en vloeiend Latijn. Die Zwaan, zo besluit hij, zijt gij, Chifflet, die ook reeds de haven hebt ontdekt vanwaar een Belgische Argo naar Griekse wateren moge uitvaren. Gij zingt als een Orpheus, en alles verstomt. Ook ik luister vol verwachting naar uw Lied (vv. 283-308).

Wendelinus' eruditie, belezenheid en boekenbezit

Uit het voorgaande resumé blijkt dat Wendelinus in zijn *Aries* heel wat geleerdheid tentoonspreidt. Als we ons daarover concreet willen informeren, krijgen we van hem een eerste tip in zijn randnotitie 5, betreffende de sage van Jason. Die geschiedenis, zegt hij, wordt verhaald ‘door Apollodorus in zijn *Bibliotheek*, alsook door Diodorus, naast Apollonius en Flaccus, epische dichters van *Argovaarten* na Orpheus’. Deze summiere literatuuropgave vergt wel enige verduidelijking. Daarvoor durven wij te verwijzen naar onze verdere toelichting bij zijn bronnenapparaaat. We onthouden alvast dat hij vermeldt: de mythografische *Bibliotheca* op naam van Apollodorus, het geschiedwerk van Diodorus van Sicilië, de epen van Apollonius van Rhodos (Grieks) en Valerius Flaccus (Latijn) en het aan Orpheus toegedichte lied over de Argovaart.

Het vlies van Jason is het uitgangspunt en het hoofdthema van zijn gedicht. De ram, drager van dit vlies, speelt in allerlei episoden van de wereldgeschiedenis een belangrijke rol, beweert hij. Dat brengt met zich mee dat hij in verdere notities, bij afzonderlijke passages, naar meer andere werken verwijst. Zo noemt hij nog vier geschiedschrijvers: Herodotus, Josephus, Justinus en de Byzantijnse kroniekschrijver Cedrenus. Ook drie geschriften over sterrenkunde en/of astrologie haalt hij aan: de *Astrologia* van Lucianus, de *Mathesis* van Firmicus en de *Commentarii in Ciceronis somnium Scipionis* van Macrobius. Voorts vermeldt hij nog de mythograaf Palaephatus en verwijst hij naar passages uit Vergilius' *Aeneis* en uit de *Naturalis historia* van Plinius. Ook de oudtestamentische profeet Daniël wordt tweemaal genoemd. Slechts één tijdgenoot van de dichter, de niet zo vermaarde Jacques Boulduc, krijgt de eer

van een vermelding in notitie 9. In totaal komen we dus uit op 17 met name vermelde geschriften.[22]

Toch reikt zijn eruditie heel wat verder. In notitie 12 verwijst hij naar zijn *Diluvium*, 'die eerstdaags zal uitkomen'. Meteen rijst echter een probleem, want in feite is dat werk, dat

22 Aan het einde van zijn gedicht worden ook de *Portus Iccius* (Madrid, 1626, over de haven van Caesar aan de Pasde-Calais, gesitueerd bij Mardijk) en de *Insignia gentilitia* van Jean-Jacques Chifflet geprezen, maar die werken hoeven uiteraard niet tot zijn bronnen te worden gerekend.

een omvattende studie moest worden over het ontstaan van de wereld en de chronologie van de wereldgeschiedenis, als zodanig nooit verschenen. Gelukkig is niet alles ervan verloren gegaan. We kunnen ons behelpen met twee documenten.

1° Er bleef een drukproef bewaard van de eerste 72 bladzijden van *Godefridi Vendelini De Diluvio*, in februari 1629 van de pers gekomen bij Hiëronymus Verdussen te Antwerpen.[23] De datum staat er niet bij, maar kan afgeleid worden uit wat Wendelinus schrijft in een brief aan Puteanus, Geetbets, 8 februari 1629:[24] 'Ik heb aan Verdussen de opdracht laten geworden, zodra er enige vellen over de Zondvloed gedrukt zijn, die naar jou te zenden. Als dat (ondertussen) gebeurd is, vraag ik je ze mee te geven aan mijn broer [Nicolaas], drager van dit briefje. Want ik zie er erg naar uit, en mijn uitvoeriger geschrift blijft afgeremd tot ik die vellen in druk heb gezien.'

2° Er is ook nog een handschrift over met de wijdlopige titel *Diluvium*, *id est Chaos temporum discussis tenebris illustratum*, *seu Annorum ab orbe condito ad Passionem Christi varie supputatorum synopsis* (De Zondvloed, dat is de Chaos van de tijden uit de duisternis gehaald en in het licht gesteld, of Overzicht van de jaren sedert het ontstaan van de wereld tot aan het Lijden van Christus, op diverse wijzen berekend). Deze codex, die thans in de Koninklijke Bibliotheek van België wordt bewaard, blijkt grotendeels door Wendelinus zelf te zijn geschreven.[25] Daarin zegt hij (op f. 37r) dat hij 'eerstdaags de *Tabulae Rudolphinae* [van Johannes Kepler] verwacht'. Aangezien hij die begin juni 1628 heeft aangekregen,[26] mogen we dit *Diluvium*-handschrift beschouwen als een onderdeel van het 'uitvoeriger geschrift' waarover hij het in februari 1629 heeft. Het Brusselse manuscript is dus nagenoeg gelijktijdig, maar helemaal niet identiek, met de vermelde *Diluvium*-drukproef.

Daarom mogen we voor onze zoektocht naar bronnen van de *Aries*, op de wenk zelf van onze dichter, ook de namen die in deze twee documenten vermeld worden, in aanmerking nemen. Wij sommen alleen de werken op die blijkens zijn eigen betoog zeker door hem werden geraadpleegd. Uit de antieke literatuur zijn dat de filosofische geschriften van Plato en Cicero,[27] de natuurkundige van Aristoteles, de wiskundige

23 Brussel, K.B., boeknr. II. 38427. B (kostbare werken), een uniek exemplaar. Het zijn 9 katernen (A4-I4), waarop de tekst van boek 1 en het begin van boek 2 zijn afgedrukt van een werk dat over zeven boeken was gepland; geen titelblad en ook geen voorwerk.

24 Brussel, K.B., hs. 19112, nr. 28: *Verdussio mandari iusseram ut si quid paginarum esset editum super DILVVIO*, *id ad te mitteretur. Hoc si factum est*, *oro te per hunc meum fratrem transmittas. Valdè enim anhelo*, *et sufflaminata est plenior scriptio*, *dum edita illa videro.*

25 Brussel, K.B., hs. 17900, papier, 62 folia (moderne nummering). Hiervan zijn in totaal 36 bladen, genummerd 2, 5-19 en 30-58, volledig in het karakteristieke netschrift van Wendelinus. Zie de korte notitie, met o.m. de datering *XVIe siècle* (!) van J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, Tome V (Bruxelles, Henri Lamertin, 1905), p. 1, nr. 3048.

26 Zie Antwerpen, Plantin-Moretusmuseum, *Arch.* 94, p. 193 (autograaf van Wendelinus, Brussel, 6 juni 1628): *Accepi [...] quos Bruxellam transmiseras libros*, *Tabulas Rodolphinas et Harmonica Keppleri* = 'Ik heb de boeken aangekregen die u naar Brussel hebt opgestuurd, (namelijk) de *Tabulae Rudolphinae* en de *Harmonice* van Kepler.'

27 De Provinciale Bibliotheek Limburg in Hasselt bezit onder haar oude drukken (boeknr. OW-E-029) een exemplaar van *M. Tullii Ciceronis Opera omnia [...]*, te Genève gedrukt door J. Vignon in 1617. Blijkens een uitvoerig autografisch eigendomsmerk heeft het behoord tot

van Euclides en Archimedes, de astronomische van Hipparchus, Hyginus en Ptolemaeus, de chronologische van Censorinus en Africanus, de biografieën van Plutarchus, de *Graeciae descriptio* van Pausanias, de

de persoonlijke bibliotheek van Wendelinus. Het boek, in blind perkament gebonden, is over vier secties verdeeld, waarvan de vierde (764 genummerde kolommen) Cicero's filosofische geschriften bevat. Met dank aan drs. Raf Van Laere en drs. Karel Verhelst voor vriendelijk verschafte informatie.

Saturnalia van Macrobius, alsook de dichtwerken van Homerus en Pindarus. Daar moeten nog een tiental Latijnse dichters aan worden toegevoegd, over wie dadelijk meer, en een dozijn geleerden uit de zestiende-zeventiende eeuw, die hij als de Modernen (*Neoterici*) bestempelt. Chronologisch naar hun geboortedatum zijn dat: Gilbertus Genebrardus (1537), Josephus Scaliger (1540), Laurentius Rhodomannus (1546), Ludovicus Carrio (1547), Sethus Calvisius (1556), Fronto Ducaeus (1559), Laurentius Suslyga (1570), Johannes Kepler (1571), Aubertus Miraeus (1573), Dionysius Petavius (1583), Joannes Seldenus (1584) en Daniel Pareus (1605).

Bij al het vermelde komt dan uiteraard nog de Bijbel. Tweemaal (notities 7 en 49) citeert de dichter een bijbelvers in het Latijn van de Vulgata, zonder enige referentie. In feite loopt echter door het gehele gedicht, en ook in de twee *Diluvium*-documenten, zijn grondige kennis van het Oude en het Nieuwe Testament als een rode draad. Hierbij referenties aangeven acht hij blijkbaar overbodig, omdat hij van zijn lezers vertrouwdheid met de Schrift vooronderstelt.

Uiteindelijk blijken dus zijn eruditie en zijn belezenheid indrukwekkend groot te zijn. Maar van zijn persoonlijke boekenbezit geeft hij niet hoog op. Dat kunnen we afleiden uit een brief die hij aan Puteanus stuurt op 21 maart 1634, kort na zijn verhuizing naar Herk[-de-Stad]. In die brief somt hij, even bescheiden als gedrongen, de boeken op die hij in zijn persoonlijke bibliotheek bezit (Puteanus had hem daarom gevraagd):[28]

> Ik heb Pausanias, Xenophon, de Levens van Plutarchus in het Grieks en het Latijn, ook Julianus, Isocrates en Lucianus tweetalig, Tzetzes, Homerus, Hesiodus, Pindarus met Anacreon, Theognis en de Spreukendichters, maar niets meer van die (Griekse dichters). De Latijnse dichters (heb ik) niet allemaal, de Romeinse geschiedschrijvers bijna volledig. Cedrenus heb ik in zijn eigen taal, Zonaras, Nicetas en anderen alleen in Latijnse vertaling, Nicephorus Callistus heb ik tweetalig. Enkele kerkvaders heb ik ook, maar allen onvolledig, met uitzondering van een integrale Basilius in het Grieks. Ik heb ook enkele mathematici, Ptolemaeus in het Grieks, Archimedes in de twee talen en een aantal Modernen. Van Aristoteles heb ik een kleine helft in het Grieks, in het Latijn heb ik hem helemaal. Plato (heb ik) volledig in de twee talen.

Deze namenlijst is heel summier. Toch kunnen we er een aantal van de door ons gesprokkelde bronnen in herkennen, in enkele gevallen ook de edities identificeren die hij blijkt te bezitten.[29] Wel dient opgemerkt te worden dat deze lijst is aangelegd twee jaar ná de voltooi-

28 Brussel, K.B., hs. 19112, nr. 40: *Pausaniam*, *Xenophontem*, *Vitas Plutarchi Graecè habeo et Latinè*, *Iulianum*, *Isocratem*, *Lucianum utraque linguâ*, *Zetzem*, *Homerum*, *Hesiodum*, *Pindarum cum Anacreonte*, *Theognidem et Gnomologos*, *nihil istorum amplius. Poëtas Latinos non omnes*, *Romanam historiam paullò minus universam. Cedrenum suâ*, *Zonaram Nicetamque atque alios Latinâ tantum linguâ loquentes. Nicephorus Callistus bilinguis est apud me. Patres sunt aliqui sed mutili omnes*, *unum si excipias Basilium Graecè integrum. Mathematici sunt mihi aliqui*, *Ptolemaeus Graecus*, *Archimedes bilinguis et Neotericorum aliquot. Aristotelis vix dimidium Graecè*, *nam Latinum totum habeo*, *Platonem utraque totum.*

29 Julianus bezit hij hoogstwaarschijnlijk in de editie van Dionysius Petavius: *Iuliani Imp. Opera [...] Graecè Latinéque* (Parijs, S. Cramoisy, 1630); Tzetzes in de editio princeps van Janus Rutgersius: *Ioannis Tzetzae Allegoriae* (Parijs, F. Morel, 1615); ‘Pindarus met

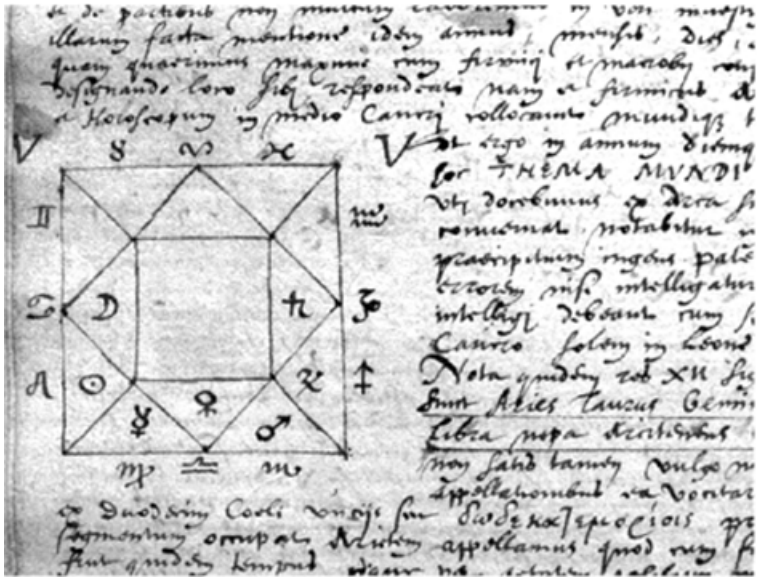

5. De horoscoop van de ‘herboren wereld’, door Wendelinus eigenhandig getekend (Brussel, K.B., hs. 17900, f. 34^{v}), zie *Aries*, rr. 73-76: de Maan in de Kreeft, de Zon in de Leeuw, Mercurius in de Maagd, Venus in de Weegschaal, Mars in de Schorpioen, Jupiter in de Boogschutter, Cronus (= Saturnus) in de Steenbok.

ing van de *Aries.* We mogen echter aannemen dat tussen begin 1632 en maart 1634 zijn boekenbestand niet substantieel is aangegroeid. Pas vanaf maart 1634 wil hij zijn bibliotheek gericht uitbreiden door bestellingen bij de Antwerpse boekhandelaren Verdussen en Moretus. In de daarnet vermelde brief aan Puteanus schrijft hij: ‘Maar ik ben vastbesloten jaarlijks ongeveer tweehonderd gulden aan boeken uit te geven’[30] en vermeldt hij al enkele bij Moretus bestelde werken.

Wendelinus' verskunst

Voor de vormgeving van zijn *Aries* deed Wendelinus een voor de hand liggende keuze. Hij schreef zijn leer- en lofdicht in doorlopende elegische disticha, waarin dactylische hexameters en pentameters elkaar afwisselen. Deze dichtvorm was sedert Ovidius zeer in trek bij de Latijnse dichtergeneraties tot in onze dagen. Alleen als ze een groot episch verhaal opzetten of korte lyrische liederen schreven, hanteerden

Anacreon’ in de editie van Henricus Stephanus: *Pindari Olympia*, *Pythia*, *Nemea*, *Isthmia. Caeterorum octo Lyricorum carmina* (Genève, P. Estienne, 1612); ‘Theognis en de Spreukendichters’ in de *Γνωμολογ□αι παλαιοτ□των ποιητω□ν* (Parijs, A. Turnèbe, 1553); ‘Zonaras, Nicetas en anderen’ in het *Corpus universae historiae praesertim Bizantinae* (Parijs, G. Chaudière, 1567); Nicephorus Callistus in de editie van Fronto Ducaeus: *Nicephori Callisti [...] Ecclesiasticae historiae libri [...] Graecè nunc primum editi. Adiecta est Latina interpretatio* (Parijs, S. en G. Cramoisy, 1630); de ‘integrale Basilius in het Grieks’ in de editie van Janus Cordarius: *Divi Basilii Magni opera Graeca quae ad nos extant omnia* (Genève, Froben, 1551); Archimedes in de Grieks-Latijnse editie van David Rivaltius a Flurantia: *Archimedis opera omnia quae extant* (Parijs, C. Morel, 1615). De Lucianus en de Cedrenus in zijn bezit komen ter sprake in onze eerste lijst van toelichtingen achteraan. Voor de andere door hem genoemde auteurs is de informatie zo vaag en zijn de edities zo talrijk dat identificatie o.i. onbegonnen werk is.

30 *Sed iam decretum est mihi quotannis impendere in libros ducentos circiter florenos.*

ze andere klassieke dichtmaten, voor het epos de heroïsche verzen van Vergilius, voor de lyriek de gevarieerde metra van Catullus en Horatius.

Wendelinus blijkt goed vertrouwd te zijn met de wetten van de elegische metriek zoals die door zijn grote voorbeelden, Ovidius in de eerste plaats, in de praktijk werden toegepast.[31] Zijn 154 disticha lopen wel wat moeizamer dan de (duizenden) ovidiaanse. Hij was geen geboren dichter, en zijn geleerde betoog in vloeiende verzen verwoorden bleek voor hem een hele opgave. Stijlfiguren als hyperbaton, anakoloet, iteratie, oxymoron en parenthese, die mits een gericht gebruik het poëtische effect ten goede komen, veroorlooft hij zich iets te kwistig, zodat retoriek en verbositeit om de hoek komen loeren.[32] Zijn verzen zijn metrisch en prosodisch correct, op een paar 'misslagen' na.[33] Maar nogal wat hexameters doen zwaar aan door reeksen van vier opeenvolgende spondeeën.[34] Op het stuk van de 'verbale metriek' vallen enkele pentameters met drielettergrepige eindwoorden ietwat ongunstig op.[35]

Belangrijker lijkt ons de vaststelling dat Wendelinus in zijn verzen graag en handig woordelijke echo's uit de epische en elegische poëzie van zijn voorgangers verwerkt. Die rijke literatuur had hij zich met zijn uitzonderlijke geheugen eigen gemaakt. In 72 van de 308 verzen, dus bijna om de vier verzen, kunnen we duidelijk een citaat herkennen. Op kop van zijn poëtische 'databank' figureert Ovidius, niet alleen met zijn heroïsche *Metamorphoses*, maar ook, en nog significanter, met zijn *Fasti* en zijn *Epistulae heroidum.* De *Fasti*, een leerdicht over de Romeinse feestkalender, bestendig in verband gebracht met de (schijnbare) op- en ondergang van de sterrenbeelden, waren trouwens een rijke bron voor zijn chronologisch-astronomische discours. Hetzelfde geldt, in iets beperktere mate, voor twee aan Jason gerichte heldinnenbrieven (*Epist.* 6 en 12, van resp. Hypsipyle en Medea), die hij voor zijn Argonautenverhaal dankbaar heeft benut. Op de tweede plaats komen de drie grote werken van Vergilius, uiteraard vooral de *Aeneis.* Maar ook de aan Vergilius toegeschreven *Ciris* (de Zilverreiger) wordt eenmaal geciteerd. Ten derde volgt het astronomisch-astrologische leerdicht van Manilius, dat zijn speciale belangstelling genoot.[36] Buiten deze drie belangrijke bronnen wordt ook nog geciteerd uit de

31 Voor wat nu volgt verwijzen wij globaal naar het praktische overzicht van Maurice Platnauer, *Latin elegiac verse. A study of the metrical uses of Tibullus*, *Propertius & Ovid*, Cambridge University Press, 1951. In onze tweede lijst van toelichtingen achteraan komen afzonderlijke gevallen ter sprake.

32 Een distichon als dit (vv. 173-174)
En quibus auspiciis (neque enim vetus illa priorum
omnia canities quae fugiamus habet)
is metrisch correct, maar geen voorbeeld van elegantie en duidelijkheid. Zie onze *poging* tot vertaling. En de pentameter (v. 220)
arbore quem multum fudit ab ille crucis
moeten we ook een paar maal lezen om te verstaan 'het vele bloed dat Hij gestort heeft vanaf de kruisboom'.

33 De 'hexameters' *et peragi primo comitia maxima caelo* (v. 203) en *tot praeco decorum*, *túne hic Cygnus es*, *Chiffleti* (v. 301) zondigen zwaar tegen de metriek.

34 Tien verzen op een totaal van 154, of 6,4%, tegenover 0,5% bij Ovidius. Vergelijk Platnauer, p. 36-37.

35 Daardoor wordt de typisch dactylische tweede vershelft van de pentameter als het ware door een anapest verstoord. Vergelijk Platnauer, p. 16-17.

36 Vermeldenswaard in dit verband is het handschrift Sloane 77 van de British Library in Londen, tot nog toe door niemand opgemerkt. De 26 folia van dit papieren manuscript zijn volledig in het netschrift van Wendelinus (datering 1649). Hierin bepleit hij de gelijkstelling van Manilius met Flavius Manlius [sic] Theodorus, consul van het jaar 399, dit op grond van

hexametrische *Ars poetica* van Horatius, de elegieën van Propertius, de epische gedichten van Statius en Silius (1ste eeuw n.C.), de elegische van Sidonius Apollinaris (5de eeuw) en een epigram op naam van Eusthenius in de laat-antieke *Anthologia Latina.*

Het vaardige legwerk van al die citaten is misschien het meest in het oog springende pluspunt van zijn dichterlijke prestatie. Voor een overzicht met toelichtingen verwijzen wij naar onze tweede lijst van aantekeningen achteraan.

de sterrenkundige waarnemingen die hij in de *Astronomica* van Manilius meent te herkennen. Met dank aan collega Jan Opsomer, die ons een integrale fotokopie bezorgde.

Tekst en vertaling

Op de volgende bladzijden geven wij links de integrale tekst, rechts een proeve van Nederlandse vertaling van het volledige *Aries*-bundeltje.

Voor onze recensie van de Latijnse tekst kunnen enkele toelichtingen nuttig zijn. Ons editiewerk beperkt zich tot één minieme correctie[37] en tot de consequente toepassing van de regels die bij moderne uitgaven van dit soort teksten gelden. In concreto komen onze ingrepen op het volgende neer.

1. De tekst van de opdrachtbrief wordt leesbaarder gemaakt, zo hopen wij, door een indeling in alinea's; de verzen van het gedicht worden doorlopend genummerd.
2. Het gebruik van leestekens is op vele plaatsen anders dan in de originele druk. Wij werken naar hedendaagse normen en hopen zo de grammaticale samenhang op enkele plaatsen doorzichtiger te maken.
3. Wendelinus' overvloedig gebruik van kapitalen om woorden of woordgroepen in reliëf te zetten wordt versoberd. Wij zetten die woorden in onderkast, maar laten ze wel met een kapitaal beginnen, waardoor het effect dat de dichter beoogt, ook wel bereikt wordt en het tekstbeeld rustiger blijft. Voor de duidelijkheid laten wij de afzonderlijke verzen slechts met een hoofdletter beginnen als ze een nieuwe zin inleiden.
4. Ook de spelling normaliseren wij naar hedendaags gebruik: *u* en *v* worden strikt onderscheiden, voor resp. de vocaal en de consonant, *i* daarentegen staat zowel voor de consonant als voor de vocaal. Alle ligaturen (*&*, *oe*, *oe*) en alle afkortingen (vrij talrijk in de randnotities) worden uitgespeld. Anderzijds bewaren wij graag de diacritische tekens die Wendelinus boven vele klinkers plaatst om grammaticale functies te verduidelijken of bepaalde woordsoorten als voorzetsels, voegwoorden en adverbia te markeren (*fidâ*, *à*, *cùm*, *benè* enz.). Dat is voor een goed begrip vaak nuttig.

Onze proeve van vertaling heeft geen hoge pretenties. Ze tracht zo getrouw mogelijk het Latijn weer te geven, maar wil toch iets van de poëtische zegging behouden, door de afwisseling van langere en kortere tekstregels, als waren het verzen (maar het zijn er geen!) en door een taal- en stijlregister dat de plechtstatige verwoording van het origineel enigszins recht wil laten wedervaren.

37 In vers 97 verbeteren wij het zetfoutje *Uraniae* (grammaticaal onmogelijk) in *Uranie*, een typisch Ovidiaanse nominatief (*Fast.* 5, 55 en *Met.* 5, 260), letterlijke transcriptie van het Ionisch-epische Grieks *O□ραν□η* (bv. Hesiodus, *Theog.* 78). De thans minder gebruikelijke spellingen *praelia* (vv. 46 en 211) voor *proelia* en *poeniteatque* (v. 260) voor *poeniteatque* laten wij ongewijzigd.

[Godfried Wendelen]

GODEFRIDI VVENDELINI
ARIES
SEV
AVREI VELLERIS
ENCOMIVM.
ILLVSTRISSIMO ET NOBILISSIMO
DOMINO
DOMINO FERDINANDO
D'ANDELOT
EQVITI, OLANI TOPARCHAE TRIBVNO MILITARI PRAEFECTVRAE AMONTANAE VRBIS GRAIACENSIS IN BVRGVNDIAE COMITATV GVBERNATORI SERENISSIMORVM BELGICAE PRINCIPVM AVLAE PRAEFECTO PRIMARIO.

GODFRIED WENDELEN
DE RAM
OF
LOFZANG OP HET
GULDEN VLIES
AAN DE HOOGVERMAARDE EN HOOGEDELE
HEER
MIJNHEER FERDINAND
D'ANDELOT
RIDDER, HEER VAN OLLANS, BEVELHEBBER VAN DE PREFECTUUR VAN AMONT GOUVERNEUR VAN DE STAD GRAY IN HET GRAAFSCHAP BOURGONDIË HOFMEESTER VAN DE DOORLUCHTIGE PRINSEN DER BELGISCHE NEDERLANDEN.

[Origineel]

1. Quoties in Principum nostrorum res gestas intuor, Illustrissime Domine, toties Belgicam Burgundicamque fortitudinem veneror, felicitatem adoro, quoniam utrobique praesentiam Numinis observo, quod illis et animos suffecerit et benè usos viribus felicitate beârit.
2. Omitto recensere antiquiora. Philippus Bonus de fecundâ semente fortitudinis ac bonitatis quàm uberem messem felicitatis ac gloriae reportavit! Inter militarium ordinum collegia omnia nullum aut fuit umquam aut erit augustius (absit dicto invidia) Aurei Velleris Equitio Burgundo-Belgico auspicatissimo.
3. Hoc cùm moliretur heroüm ille maximus, Phrixum respectabat et Iasonem et decantatam tot vatibus iuventutem Argonautarum; sed dum et mystas audit, passus est substitui sacram Gedeonis historiam.
4. Et tamen ne in Iasone quidem minùs felicem aut pium fuisse his ostendo versibus, quos nomini inscribo tuo, fugitivam dudum antiquitatem retrahentibus et ab ultimo usque principio veri originem scrutatis, spero et assecutis.
5. Altera felicitatis messis Philippo postumat, cùm post ducentos iam annos scriptorem nactus est vernaculum Chiffletium. Qui pro eâ quâ apud Principes nostros pollet gratiâ, excussis sacris scriniis, ne unum aliquem orbis angulum alloqueretur, ad desultoriam linguam additâ constante, gemino stilo, pari facundiâ, sic seipsum superavit, ut quamvis linguarum temporariae cum aeternâ perpetuus sit inter scrupulosas stribiligines conflictus, opus tamen desperatum tomis aliquot grandibus perfecerit et facta dictis exaequarit.
6. Et hunc quidem iudicii publici securum Stemmatum quaedam velut promulsis vindicat. Carmen hoc meum quàm vera canat scio, quàm placiturum sit nescio, nisi quia splendorem à te, Illustrissime Domine, ac privatim mihi Optime, sperat aliquem. Quem tu iam inde ab atavis, atque in his avo Ioanne Andelotio, Caroli V. magno hyperaspiste, tum à praefecturâ praetorii tuâ, in caelos ipsos et ad quattuor illos tuos filios gloriosâ morte fulgentes refundis.
7. Nimirum quàm tu dignus es iis quos legis, tam digna erunt quae scribo ut legantur, si sub tui nominis patrocinio legantur. Sic vivas, sic valeas, sic faveas, sic foveas

Illustrissimo Nobilissimoque Nomini tuo aeternùm devotum *Godefridum VVendelinum.*

[Vertaling]

1. Hoogvermaarde Heer, telkens als ik een blik werp op de grote daden van onze vorsten, moet ik hun Bourgondische en Belgische dapperheid vereren en de knie buigen voor hun succes. Want hier zowel als daar valt mij de goddelijke tussenkomst op, die hun moed gesterkt heeft en de goede inzet van hun krachten met succes gezegend.
2. Het relaas van oudere tijden laat ik terzijde. Maar welke overvloedige oogst aan succes en roem heeft Filips de Goede niet binnengehaald uit het vruchtbare zaaisel van zijn dapperheid en goedheid! Onder alle genootschappen van ridderlijke orden is er nooit een geweest en zal er nooit een zijn die hoger verheven is (het weze zonder grootspraak gezegd) dan de zeer beloftevol ingestelde Bourgondisch-Belgische Ridderschap van het Gulden Vlies.
3. Toen die grootste der helden ze oprichtte, had hij Phrixus en Jason voor ogen en de jeugd van de Argovaarders, die door zoveel dichters is bezongen. Maar toen hij ook het advies van priesters aanhoorde, liet hij toe dat het bijbelse verhaal van Gideon in de plaats gesteld werd.
4. Dat hij evenwel met Jason niet minder gelukkig en trouw aan het verleden was geweest, wil ik aantonen in deze verzen, die ik aan uw naam mag opdragen. Ze halen de lang vervlogen oudheid weer voor ogen en gaan vanaf het eerste begin op zoek naar de oorspronkelijke waarheid, om die, zo hoop ik, ook te achterhalen.
5. Postuum valt Filips nog een tweede oogst aan succes ten deel. Want nu, tweehonderd jaar later, heeft hij een schrijver uit zijn eigen landstreek gekregen, Chifflet. Deze heeft, dankzij de gunst die hij geniet bij onze Prinsen, de geheime archieven doorgenomen; en om niet één bepaalde hoek van de wereld aan te spreken, heeft hij aan een vlottende taal een vaste gekoppeld, in een dubbele schrijftrant maar met even grote spraakvaardigheid, en zo zichzelf overtroffen. Want ofschoon er bij twee talen, de ene tijdgebonden en de andere tijdloos, voortdurend conflict kan zijn tussen gevaarlijke soloecismen, heeft hij toch die roekeloze onderneming in enkele indrukwekkende boekdelen tot een goed einde gebracht en de feiten in adequate bewoordingen weergegeven.
6. Ik van mijn kant ben gerust in het oordeel van het publiek, nu ik opgevorderd word tot een soort van voorgerecht bij zijn Stambomen. Hoeveel waarheid dit gedicht van mij bezingt weet ik, hoeveel bijval het zal krijgen weet ik niet; alleen hoopt het op enige luister vanwege u, Hoogvermaarde Heer, die voor mij persoonlijk ook de Beste zijt. Die luister straalt gij reeds uit van bij uw voorouders, met onder hen uw grootvader Jean d'Andelot, grote opperstalmeester van Karel V, maar ook uit de prefectuur onder uw militair bevel; gij straalt hem uit tot aan de hemel zelve en tot bij die vier zonen van u, die schitteren door hun roemrijke dood.
7. Voorzeker, zo waard als gij de mannen zijt over wie gij leest, zo waard te lezen zal zijn wat ik schrijf, als het maar gelezen wordt onder het schut van uw naam. Zo moogt gij leven, zo welvaren, zo begunstigen, zo koesteren

de aan uw Hoogvermaarde en Hoogedele Naam voor altijd verknochte *Godfried Wendelen.*

Godefridi VVendelini
Aries sive avrei velleris encomivm.

Torquati proceres et quorum gloria, Phoebi
aemula, se geminos tollit ad usque polos
orsaque[1] ab Eoïs laudum praeconia metis
occiduas ultra spargit Atlantis aquas,
queis fulvo radians pretiosum Vellus ab auro
fortibus ex humeris nobile pendet onus,
quàm procul hinc vestrae tandem incunabula famae
quaeritis à primis exoriantur avis
meque[2] placet, si quae variis comperta libellis
digessi, fidâ pauca notare manu.
Quamquam animus refugit dubium subiisse laborem,
ne tenuet dictis maxima facta suis,
quamlibet adverso scribantur carmina vento,
quâ tamen adspirat, pauca sed apta canam.
Inclitus ille Aries villo spectabilis aureo,
tot ducibus summum principibusque decus,
non fumum exhalat sacri ex fulgore metalli
materiámve sui sustinet esse levem.
Burgundae stirpis soboles augusta Philippus,
quem Virtus voluit nomen habere Boni,
Velleris aeternos non frustrà sanxit honores,
sed tamen à meritis laus venit ista quibus?
Attalicis[3] qui picta notis aulaea tuetur,
quae Bruxella atavis servat ab usque suis,
intextumque videt Gedeonem bella parantem
et gemina ostentans omina Vellus idem,
tum (stratagema ducis) collisae fragmina testae
nocte repentinas eiaculata faces,
hoc primùm forsan sibi Velleris argumentum
sumpserit, hoc praeter nil placuisse putet.
Vos[4] gnari magnam hîc habuisse et Iasona partem
et sedisse animis quàm Gedeona priùs,
cùm legitis priscâ miracula scripta papyro
atque animus pendens vatis ab ore stupet:
ut[5] Graiam Aesonides per inhospita littora pinum

[1] Aureum Vellus eiusque Ordo iam Indis ac Perüanis orbique innotuit universo.

[2] Eius origo prima à me diligentiùs quaesita et, ut spero, inventa, ducto principio ab ipso Arietis sacro mysterio.

[3] Aulaea Bruxellensia temporibus Philippi ducis texta Gedeonis continent historiam.

[4] Mens primùm Philippi fuerat eruditissimi principis Iasonem inscribere Aureo Velleri, exemplum facturus nobilitati suae praestantissimum hunc heroëm.

[5] Iasonis res gestas Apollodorus prodit in Bibliothecâ suâ, itemque Diodorus, praeter Apollonium et Flaccum, □ργοναυτικω□ν scriptores epicos post Orpheum.

Godfried Wendelen
De ram of lofzang op het gulden vlies

Gij, edellieden met uw halsketens, wier roem zich verheft,
in wedijver met Phoebus, tot aan de beide polen,
en wier lofprijzingen,[1] ingezet aan Eos' uiterste grenzen,
zich verder spreiden dan Atlas' westelijke wateren,
gij die het kostbare Vlies, dat straalt van rosgeel goud,
aan stoere schouders draagt als een nobele last,
gij vraagt hoever vanhier de wieg van uw vermaardheid
ooit gestaan heeft, sinds uw eerste voorouders,
en of ik van de vondsten[2] die ik uit velerlei geschriften
heb vergaard, met trouwe hand iets op wil tekenen.
Al aarzelt mijn geest die heikele taak op zich te nemen,
om hoogste daden door zijn woord niet te kleineren,
en hoezeer mijn verzen tégen de wind geschreven worden,
toch wil ik, als hij meezit, zingen, weinig maar gepast.
Die vermaarde Ram, opmerkelijk om zijn gouden vacht,
dat hoogste sieraad voor zoveel hertogen en prinsen,
blaast geen ijle rook uit de gloed van zijn heilige metaal
en duldt niet dat van hem lichtzinnig wordt gepraat.
Filips, de verheven telg van het Bourgondische geslacht
die door Deugd de naam van Goede dragen mocht,
bezegelde niet onbedacht de eeuwige eer van het Vlies;
maar niettemin, van welke verdiensten komt die lof?
Wie kijkt naar de tapijten[3] met Attalische luister getooid,
die de stad Brussel van bij haar voorouders bewaart,
en in dat legwerk ziet hoe Gideon een oorlog voorbereidt,
en dat dezelfde Vacht een tweede wonder aanwijst,
als uit stukgeslagen kruiken (krijgslist van de veldheer)
in de nacht verrassend toortsen worden opgestoken,
die zou dít wellicht vooral als boodschap van de Vacht
aanvaarden en daarbuiten niets van waarde achten.
Gij echter weet dat ook Jason[4] hier een grote rol in had
en nog vóór Gideon een plaats kreeg in de geesten,
als gij de wonderen leest, op vroege papyrus geschreven,
en uw geest, geboeid door zangerswoord, verstomt:
hoe Aesons zoon[5] een Griekse boot langs onveilige kust

[1] Het Gulden Vlies en zijn Orde zijn al bekend aan de Indiërs, aan de Peruanen en overal ter wereld.

[2] Zijn eerste oorsprong werd door mij nauwkeuriger opgezocht en, naar ik hoop, gevonden; zijn begin heb ik afgeleid van het heilige geheim zelf van de Ram.

[3] De Brusselse tapijten, geweven in de tijd van hertog Filips, bevatten de geschiedenis van Gideon.

[4] Eerst had de zeer erudiete vorst Filips de bedoeling Jasons naam te verbinden met het Gulden Vlies, om deze uitmuntende held tot voorbeeld te stellen voor zijn adel.

[5] De geschiedenis van Jason wordt verhaald door Apollodorus in zijn ‘Bibliotheek’, alsook door Diodorus, naast Apollonius en Flaccus, epische dichters van ‘Argovaarten’ na Orpheus.

[Origineel]

iusserit Euxino pandere vela mari
delectosque duces fragili commiserit Argo,
quam docuit dubias certa columba vias,
perque fretum dirimens et per Symplegadas, inter
quas furit elisi fervida spuma sali,
cùm peteret Scythicis rutilantia Vellera Colchis,
Vellera barbarico non toleranda loco,
taurorum aeripedum proflatos naribus ignes
inter et insomnis squamea terga ferae,
inter et armatos fratres de dentibus ortos
nataque de diris praelia seminibus,
quaeque referre mora est, quaeque est perpessa iuventus
Thessala, ad historicam non trutinanda fidem.
Fundere[6] vana sacros deliria fortè poëtas
creditis? At veri symbola docta canunt.
Symbola, non minùs haec pulchris dignanda lituris
quàm[7] quae sunt sacris condita verba libris.
Nam dederunt pretium simul haec, simul aetheris alti
machina cum terris et simul ipse Deus.
Scilicet hoc Vellus signi caelestis imago est,
sub quo Sol blandi tempora veris agit.
Quo[8] nasci primùm conspexit sidere Phoebum
atque novos homines Vellere terra tegi,
Vellere, quod superûm munus lego. Scilicet illud
hostia[9] gestarat, quâ sacra fecit Adam:
dum qui primitias ligni temeraverat, illas
(doctior à damnis) caede rependit ovis.
Exuviasque[10] sacras monitus circumdedit, inde
innocuos mores effigiante Deo.
Certè de grege fecit Abel placataque summo
Numina de caelo sensit adesse sibi.
Sic Aries primo rerum signatus in ortu
et caelo et terris nobile dogma fuit.
Inde[11] Renascenti cataclysmi à funere Mundo
in Medio Caeli vertice Cardo stetit.
Quando[12] (ego *Diluvii* si sum non futilis auctor,
tempora vel nequeunt si dare verba mihi)

[6]De Aureo Vellere multam poëtis fabulandi occasionem reconditissima veritas praebuit et religio vetustissima, atque adeò cum mundi exordio nata, quam hîc paucis delibo.

[7]Dominus narrabit in scripturis populorum et principum.

[8]Mundum verno Arietis tempore creatum fuisse placet sanctis nostris Patribus, et verum est.

[9]Egregiè Bolducus Adamo assignat originem sacrificiorum.

[10]Primum Vellus unde Adamo? à Sacris. Sic Neptunus et Apollo condidisse memorantur Troiana moenia Laomedonti, quòd de sacris horum deorum pecuniis persolutum sit manupretium.

[11]Macrobius et Firmicus ex doctrinâ Aegyptiorum tradunt nascente (à Diluvii fine) mundo Arietem fuisse in medio caelo.

[12]Opus meum de Diluvio propediem prodituram haec plenissimè exsequitur.

Luna[13] oriens pressit surgentis brachia Cancri
et Solis tenuit regia sceptra Leo,
Mercurium Virgo, Venerem Lanx, Scorpio Martem
Arcitenensque Iovem, tu Capricorne Cronum,
Armeniasque[14] Aries Noachi iugulatus ad aras
naturae incolumis victima prima ruit:
Isaco factus ceu succedaneus idem,
sospite pro gnato quem iugulavit Abram.

[13]Thema Mundi à Diluvio renascentis die 27. Iulii Iuliani ann. 2311. ante Christi aeram non ab alio quàm ipso Noacho monumentis traditum alibi demonstro.

[14]Sacrificium Noachi soteria facientis dubio mihi procul Aries fuit.

[Vertaling]

de zeilen uit deed zetten richting ‘Gastvrije’ Zee,
en uitgelezen helden samenplaatste op zijn broze Argo,
die onzeker varend veilig door een duif geleid werd,
en door de zeestraat brak en door de Symplegaden heen,
waar schuim van opgeperste golven kokend raast,
toen hij het stralende Vlies in Scythisch Colchis zocht
- dat Vlies op een barbaarse plek, onduldbaar -
bij bronsgepote stieren, vlammen briesend uit hun snuit,
en het schubbige lijf van een nooit slapende draak,
en bij een broederbende, gewapend uit tanden opgerezen,
en gevechten ontstaan bij dat monsterlijke broed,
een té lang verhaal van alles wat die Thessalische jeugd
verduurd heeft, niet afweegbaar op historische trouw.
Denkt gij soms dat gewijde dichters ijle waanzin uiten?[6]
Neen, zij zingen waarheid in geleerde symbolen.
Die symbolen hebben geen fraaie verbeteringen nodig,
evenmin als in heilige boeken verhulde woorden.[7]
Want zij hádden hun waarde, net zoals het samenspel
van hoge sterren met de aarde, en zoals God zelf.
Deze Vacht verbeeldt namelijk het hemelse teken
waar de Zon de lieve lentetijd in doorbrengt.
Onder dit gesternte[8] zag de aarde eerst Phoebus rijzen
en dan de jonge mensheid zich hullen in een Vacht,
een Vacht die ik als godsgeschenk versta. Want dié
kleedde het dier dat door Adam werd geofferd:[9]
toen hij het eerste boomooft had onteerd, vergold hij dat
(geleerd door schade) door een schaap te slachten.
En op vermaan deed hij de heilige gestroopte huid om,[10]
waarmee God een schuldeloos gedrag verbeeldde.
Zeker offerde Abel van zijn kudde en mocht dan ervaren
dat God, verzoend, hem uit de hoge hemel bijstond.
Zo was de Ram opvallend bij het oerbegin der dingen,[11]
voor hemel en aarde een voortreffelijke lering.
Later stond hij voor de Wereld die uit dodelijke ramp
Herboren werd, als Spil hoog in het Hemelmidden.

[6]Over het Gulden Vlies hebben dichters heel wat gelegenheid gehad om te fantaseren, vanwege de diep verborgen waarheid en de zeer oude religie, ja zo oud als het ontstaan van de wereld zelf; die raak ik hier met enkele woorden aan.

[7]De Heer zal ze verhalen in de geschriften van volkeren en vorsten.

[8]Dat de wereld geschapen is in de lentetijd van de Ram is de mening van onze heilige Vaders, en dat is de waarheid.

[9]Voortreffelijk schrijft Boulduc de oorsprong van de offers toe aan Adam.

[10]Vanwaar kwam de eerste Vacht bij Adam? Van Offers. Zo leert de overlevering dat Neptunus en Apollo de muren van Troje gebouwd hebben voor Laomedon, omdat uit de heilige gelden van deze goden het loon van de arbeiders zou betaald zijn.

[11]Macrobius en Firmicus beweren, op grond van de leer der Egyptenaren, dat bij de geboorte van de wereld (na het einde van de Zondvloed) de Ram in het midden van de hemel stond.

(Als mijn ‘Zondvloed’[12] geen zinloos schrijfstuk blijkt,
en als tijdmeting mij niet bedotten kan), drong toén
de rijzende Maan[13] in de scharen van de norse Kreeft
en kreeg de Leeuw de koningsscepter van de Zon,
de Maagd Mercurius, de Weegschaal Venus, de Schorpioen
Mars, de Boogschutter Jupiter en gij, Steenbok, Cronus;
en toén viel ook bij Noachs Armeense altaar een Ram,[14]
geslacht als eerste offer van de behouden schepping;
zo viel als Isaaks plaatsvervanger weer een zelfde dier,
door Abram geslacht in ruil voor zijn gespaarde zoon.

[12]Mijn werk over de Zondvloed, dat eerstdaags zal uitkomen, werkt dit ten volle uit.

[13]Dat de horoscoop van de herboren Wereld na de Zondvloed op 27 juli van de Juliaanse kalender in het jaar 2311 vóór de christelijke era door niemand anders dan door Noach zelf op monumenten is overgeleverd, toon ik elders aan.

[14]Het offer dat Noach opdroeg in dank voor zijn redding, was een Ram: dat staat voor mij buiten kijf.

[Origineel]

Illius[15] at Vellus Noachum ut sacrasse putemus,
ritus ab antiquâ relligione probat.
Nam quicumque olim dubiis per somnia rebus
ex adytis soliti poscere fata deûm,
in templis[16] caesarum ovium sub nocte silenti
Velleribus stratis incubuisse ferunt.
Et quia[17] signandis placuere haec Vellera dictis
(ceu Iovi Amaltheo diphthera sacra monet,
ceu[18] docet à primis saeclis quòd sueverit olim
pelles Ionius sermo vocare β□βλους),
illa dies Terrae post tristia fata Renatae
fallor[19] an hoc ipso Vellere scripta fuit?
Sic erat. Et fuit hoc non Vellere carius aurum,
concepta est Mundi quo Genitura libro.
Quâ nihil[20] Astrologos memini reverentiùs usquam
suspexisse sacrâ lege Genethliacos,
seu quos Uranie Chaldaeâ fovit in urbe,
Aegypti seu quos terra vetusta tulit.
Persa[21] Magus certè, Caeli Solisque sacerdos,
tutelam gentis Vellere pinxit ovis,
Assyriis sicut truculenti forma Leonis
Pellaeisque[22] olidae risit imago Caprae.
Ergo et Eleusinae voluit mysteria Matris
Ogygus[23] archaicis texere si qua peplis,
sive qua Deucalion priscis mandare tabellis
(Diluvii populo testis uterque suo:
Ogygus,[24] Iapeti proles Noachique nepotum
primus, in Aonio cui data regna solo;
Attica[25] Deucalion postquam Anthesteria sanxit,
Thessalicas regnum nactus ad usque Pylas).
Quidquid ab his Phrixi servavit Diphthera, sanctis
inscriptum Mundi sunt Thema Velleribus.

[15]Sicut hostia ipsa, sic et Vellera pellesque sacrae profanis usibus interdictae semper fuerunt. Diphtherae dicebantur.

[16]Virgilius et alii captandarum sortium ritum hunc prodiderunt.

[17]Sacrorum quoque Vellerum usus ad inscribenda mysteria.

[18]Herodotus hoc ipsum tradit exsertè.

[19]Non stelis tantùm illis, quas memorat Iosephus, sed et Velleribus inscripsit historiam Diluvii Noachus.

[20]Super Mundi Themate illo iudiciaria astrologia constructa est tota, cùm apud Chaldaeos tum Aegyptios, ut videre est apud Firmicum.

[21]Daniel Persicum imperium Ariete effigiat, Assyrium Leone.

[22]Daniel et Iustinus Capras Macedonibus tribuunt sacras veluti ac tutelares.

[23]Primus apud Graecos Ogygus Diluvii memoriam sacravit templis ac caerimoniis, et post 240 circiter annos idem praestitit Deucalion, quem et scripsisse de Diluvio Cedrenus suggerit.

[24]A Iapheto Noachi filio derivat Ogygum idem Cedrenus; et quis tandem ille fuerit, *Diluvium* meum aperit.

[25]Anthesterionis die 13. agebant festum τω□ν χ□τρων, manibus eorum qui Diluvio perierant placandis, quod Deucalion scilicet Diluvialis religionis sacerdos instituit, regno dignatus propter hoc ipsum apud Thermopylas.

Pictaque (ceu ius est)[26] haec caeli lipsana fulvis
Aurorae, Lunae, Solis ab iconibus:
docta[27] Palaephatiâ quando mihi voce papyrus
adstruit indicio mystica sacra suo.
Quae sicut sobolem non ignorare nepotum
naturae voluit mysta parensque Noa,
sic quos[28] Deucalion docuit, quos Ogygus; his de
mos fuit ‘Auratum’ dicere ‘Vellus habent’.
Et qui relligiosè habuere, ut Phrixus et Atreus,
hos repetunt clarae stemmate stirpis avos.
Unde[29] Atreus, gnarus Solis Lunaéque laborum,
regia prae stolido sceptra Thyeste tulit.
Velleris at Phrixum proaviti sacra ferentem

[26]Solebant astrologica scribi litteris aureis, et numerus Lunae rationem indicans aureus idcircò dictus.

[27]Auctor est Palaephatus Vellus aureum fuisse Aurorae signum aureum, quod astronomicon ego Noachi scriptum interpretor ex Luciano in Astrologiâ et aliis.

[28]Ogygi Deucalionisque posteri ac discipuli Vellus aureum habere dicti, quotquot Noachi religionem scilicet colerent.

[29]Lucianus et alii tradunt huius Velleris beneficio Atreum astronomiae peritissimum et qui eclipsin Solis praedixerit, praelatum Thyesti in regno adipiscendo.

[Vertaling]

Maar onze mening dat Noach van dát dier de Vacht[15]
gewijd heeft, stoelt op een ritus uit de oude religie.
Want allen die eertijds bij twijfeling in heiligdommen
door dromen godsspraken plachten af te smeken,
zeggen[16] dat zij in tempels bij nachtstilte zich vlijden
op uitgespreide Huiden van geslachte schapen.
En daar ze op die Huiden graag uitspraken optekenden[17]
(zo maant een vlies tot offers voor Jupiter Amaltheus,
zo leren wij dat vroeger,[18] sedert eerste eeuwen, de taal
van Ionië papyrusbladen 'vellen' placht te noemen),
werd dié dag van de Herboren Aarde na haar trieste lot
- vergis ik me? - op zulke zelfde Vacht beschreven.[19]
Zo was het. En goud ging niet duurder dan deze Vacht,
dit boek waarin de Wereldgeboorte was opgenomen.
Mij heugt dat astrologen[20] bij horoscopen nergens iets
eerbiediger dan dit gadesloegen naar heilige regel,
zowel die welke Urania voedde in Chaldea's hoofdstad,
als die welke het oude land Egypte voortbracht.
Zo tooiden Perzische Magiërs,[21] priesters van Hemel en Zon,
de schutsgod van hun volk met een Schapenvacht,
zoals Assyriërs de voorstelling van een woeste Leeuw
beviel en Pella's volk het beeld van een ranzige Geit.[22]
Aldus wou ook Ogygus[23] de mysteriën van de Moeder
in Eleusis, zoveel hij wist, weven in antieke gewaden,
en Deucalion zoveel ook op oude schrijfborden griffen
(beiden getuigen van de Zondvloed voor hun volk:
Ogygus,[24] zoon van Jafet en bekendste nazaat van Noach,
aan wie het koningschap toekwam in Beotisch land;

[15]Zoals het offerdier zelf, zo zijn ook heilige Vachten en huiden altijd verboden geweest voor profaan gebruik. Ze werden offerhuiden genoemd.

[16]Vergilius en anderen hebben deze ritus voor het raadplegen van het lot (in hun geschriften) overgeleverd.

[17]Heilige Vachten werden ook gebruikt om er geheimen op te schrijven.

[18]Herodotus vermeldt ditzelfde in duidelijke taal.

[19]Niet alleen op de zuilen die Josephus vermeldt, maar ook op Huiden schreef Noach de geschiedenis van de Zondvloed neer.

[20]Op die Wereldhoroscoop is heel de judiciaire astrologie gebouwd, zowel bij de Chaldeeën als bij de Egyptenaren, zoals te lezen staat bij Firmicus.

[21]Daniël verbeeldt het Perzische rijk met een Ram, het Assyrische met een Leeuw.

[22]Daniël en Justinus wijzen aan de Macedoniërs Geiten toe als heilige en beschermende dieren.

[23]Bij de Grieken was Ogygus de eerste om de gedachtenis aan de Zondvloed te vieren met tempels en plechtigheden, en ongeveer 240 jaar later deed Deucalion hetzelfde; van hem zegt Cedrenus verder dat hij ook over de Zondvloed geschreven heeft.

[24]Dezelfde Cedrenus laat Ogygus afstammen van Noachs zoon Jafet; en wie hij uiteindelijk was, onthult mijn 'Zondvloed'.

Deucalion, die na wijding van de Attische Anthesteriën[25]
de koningstroon verwierf tot aan Thessalisch Pylae).
Alles wat van dezen het Vlies van Phrixus heeft bewaard,
is de Wereldhoroscoop, gegrift op heilige Huiden.
En dat hemelse erfgoed werd (zo recht is)[26] opgetekend
in goud, naar beelden van Dageraad en Maan en Zon:
zo brengt een geleerde papyrus met Palaephatus' woord[27]
mij door zijn aanwijzing die heilige geheimen bij.
En zoals Noë, priester en vader van de nieuwe wereld,
wilde dat het kroost van zijn nazaten die kende,
zo leerde Deucalion, zo Ogygus, ze verder;[28] van dezen
ging dan de mare: ‘die bezitten de Gouden Vacht’.
En zij die ze vroom bewaarden, zoals Phrixus en Atreus,
gaan in beroemde stamlijn op deze voorouders terug.
Vandaar dat Atreus,[29] kenner van Zon- en Maaneclipsen,
niét de dwaze Thyestes, de koningsscepter verwierf.
Maar Phrixus, drager van het heilige overgeërfde Vlies,

[25]Op de 13de dag van Anthesterion werd het feest ‘van de potten’ gevierd, om de schimmen van hen die in de Zondvloed waren omgekomen, te verzoenen; het werd met name door Deucalion, priester van de Zondvloed-eredienst, ingesteld, en juist hierom werd hij het koningschap waardig geacht bij de Thermopylen.

[26]Astrologische teksten werden normaal in gouden letters geschreven, en het getal dat de stand van de Maan aanduidt, wordt daarom het guldengetal genoemd.

[27]Volgens Palaephatus was de gouden Vacht het gouden beeld van de Dageraad; ik interpreteer ze als een sterrenkundig geschrift van Noach, op grond van Lucianus, in zijn ‘Astrologie’, en anderen.

[28]Men zei dat de nakomelingen en leerlingen van Ogygus en Deucalion de gouden Vacht bezaten, omdat zij namelijk allen de eredienst van Noach volgden.

[29]Lucianus en anderen beweren dat Atreus dankzij dit Vlies zeer bedreven was in de sterrenkunde en dat hij, omdat hij een Zoneclips voorspeld had, boven Thyestes werd verkozen om het koningschap te verwerven.

[Origineel]

tam laeto excepit Phasidis ora sinu,
ut quamvis[30] profugo tamen hac pro dote marito
panderet Aeetae regia virgo torum:
Colchis ubi Armeniis contermina finibus ortam
se Noacho, fuerit quòd[31] recutita, docet.
Ne quà miremur, si Velleris auxerit aurum
congestasque adytis accumulârit opes
templaque[32] Enyalio dederit. Quâ voce notari
ultrices scelerum nos benè scimus aquas.
Ac quamquam Noachi retrò sublapsa referri
relligio vitio temporis orsa fuit
vixque alibi tenues veri simulaverit umbras,
erepta ex oculis sensim animisque hominum,
postquam instaurari hanc superis sententia sedit
atque novas leges[33] sub duce Mose dari,
non tamen est Aries veteri fraudatus honore,
quin potiùs multò claruit inde magis.
Lectus enim est, Pharios qui mergeret aequore currus,
Isacidae[34] siccâ per quod iere viâ,
sacravitque Agni tinctos de sanguine postes
foederaque à primi Paschatis icta die.
Sive etiam hinc meruit caeli inter signa referri
aeternus tanti testis et esse boni.
Idem[35] Aries, Iosui quà proderet angelus hostem,
suspenso stantes amne ligavit aquas.
Pòst[36] Madianitas bello Gedeona petentem
duxit et auspicii signa secunda dedit;
roscida cùm nullis maduerunt Vellera guttis,
arida cùm pluvio sub Ioue lana fuit:
posset ut hoc Aries rursum inclarescere monstro
vexillumque sacrae figere Militiae.
In[37] quam cùm misit Chironis Iasona curas
(hunc quoque ducentem Deucalione genus),
non secùs ac Iosuen, Mosen Noachumque, per undas
suasit inexpertas ire, redire vias.
Cuius cùm referunt cursus rexisse columbam,
nónne ipsum agnoscunt commemorantque Noam?
Additur[38] ut dubiis summo in discrimine rebus
Argo praesentem sensit adesse Deum.
Bebrycias Amycus cogebat in agmina turmas,
hospitibus Minyis aspera bella ciens,
cùm sese pavidis caelo delapsa per auras
obtulit aligeri candida forma viri
eripuitque malis. Templum signumque dicavit
Aesonides memori nomine Sosthenium:

[30]Phrixus ob hoc Vellus in dignatione fuit apud Colchos duxitque regis illic filiam.

[31]Circumcidebantur Colchi more Iudaeorum, teste Herodoto.

[32]□νυ□λιος □ά□ τη□ς □η□ς dictus Mars putatur; sed sonat vox ista ultorem Diluvialem: Deum puta, cui templum Colchicum dicatum fuit, non Marti.

[33]Religionem Noachi Diluvialem non sustulit Moses, sed sacravit, primosque honores Arieti detulit.

[34]Moses exivit ex Aegypto Sole tenente Arietem, itaque et Agno fecit Paschali.

[35]Iosue per siccum Iordanem est ingressus Chananaeam sub Ariete.

[36]Gedeoni purganti aream apparuit angelus, utique Sole tenente Arietem, quare et per Vellus ei futura significavit.

[37]Iason Deucalionis pronepos solvit verno tempore, ac multis modis eius res, sicut narrantur, Noachum exprimunt.

[38]Historiam hanc admirabilem vide apud Cedrenum atque à fabulâ Iasonem vindicare disce.

[Vertaling]

werd in het land van de Phasis zo blijhartig onthaald
dat hij, al was hij balling,[30] toch voor deze gift als man
het bed mocht delen van vorst Aeëtes' dochter;
de Colchiërs, grenzend aan Armeens gebied, beweren
van Noach af te stammen, daar ze besneden zijn.[31]
Geen wonder dat ze het Vlies in goud vermeerderden,
in heiligdommen vergaarde schatten stapelden
en tempels wijdden aan Enyalius.[32] Dat deze naam naar
'misdaad wrekend water' wijst, weten wij zeker.
En al begon de eredienst van Noach, door het verderf
des tijds achteruitgegaan, hier weg te deemsteren
en toonde hij voorts amper vage schimmen van waarheid,
stilaan uit het oog en het hart der mensen gebannen,
nadat besloten was hier die voor de goden te herstellen
en daar nieuwe wetten te geven onder leider Mozes,[33]
toch bleef de Ram niet van zijn vroegere eer verstoken;
integendeel, hij kreeg nadien nog veel meer glans.
Want ze kozen hém om Pharus' wagens te verdrinken
in de zee waar Isaaks volk droogvoets doorheen ging,[34]
en hij wijdde de deuren gekleurd met bloed van een Lam
en het verbond gesloten op de eerste dag van Pesach.
Of hierom juist kreeg hij een plaats bij de hemeltekens,
om voor eeuwig te getuigen van zo grote weldaden.
Dezelfde Ram hield de stroom op[35] en dwong het water
stil te staan, tot de engel aan Jozua de vijand overgaf.
Toen later Gideon tegen de Midjanieten ten strijde trok,[36]
was hij zijn gids en gaf gunstige tekens van succes;
toen zijn Vacht nat van dauw werd zonder één druppel,
terwijl onder Jupiters regen de wol droog bleef:
zo kon de Ram door dit wonder nieuwe glans krijgen
en het vaandel planten voor een heilige Veldtocht.
Toen hij op zulke tocht Chirons leerling Jason uitzond[37]
(ook die zette het geslacht van Deucalion verder),
net zoals Jozua, Mozes en Noach, ried hij hem onbegane
wegen door de golven heen en terug te nemen.
Als ze dan vertellen dat een duif zijn zeekoers stuurde,
herkennen ze hem dan niet, denkend aan Noach?
Daarbij komt[38] dat in onzekerheden en hoogste gevaar
de Argo ervoer dat God haar helpend nabij was.
Amycus stelde zijn Bebrycische troepen in slagorde op
voor een verbeten strijd tegen de Minyische gasten,
toen bij dezen, in paniek, zich de blanke gestalte aanbood,
gedaald uit hemelwolken, van een gevleugelde man,
die hen redde uit gevaar. Aesons zoon wijdde een tempel
en een beeld, zijn naam herdenkend, aan Sosthenes;

[30] Omwille van dit Vlies stond Phrixus in aanzien bij de Colchiërs en huwde hij de koningsdochter aldaar.

[31] De Colchiërs lieten zich besnijden naar joodse zeden, zo getuigt Herodotus.

[32] 'Enyalius, naar de regen' genoemd, wordt als Mars gedacht; maar dat woord beduidt 'wreker van de Zondvloed': denk hierbij aan God, aan wie de Colchische tempel gewijd was, niet aan Mars.

[33] Mozes heeft de Zondvloederedienst van Noach niet opgeheven, maar geheiligd, en de hoogste eer aan de Ram toegekend.

[34] Mozes vertrok uit Egypte toen de Zon in het teken van de Ram stond, en zo offerde hij ook het Paaslam.

[35] Jozua trok door de droge Jordaan Kanaän binnen onder de Ram.

[36] Toen Gideon zijn dorsvloer reinigde, verscheen hem een engel, zeker bij de stand van de Zon in het teken van de Ram; daarom ook voorspelde hij hem de toekomst door middel van een Vacht.

[37] Jason, achterkleinzoon van Deucalion, ging scheep in de lentetijd, en in vele opzichten roept het verhaal van zijn belevenissen het beeld van Noach op.

[38] Zie deze wonderlijke geschiedenis bij Cedrenus, en leer zo Jason uit de sfeer van de fabel bevrijden.

[Origineel]

quod Constantinus Michaëli deinde sacravit,
admonitus iussis scilicet angelicis.
En quibus auspiciis (neque enim vetus illa priorum
omnia canities quae fugiamus habet)
Deucalioneae cultor pietatis Iason
reddidit Ogygio Vellera sancta solo.
Fallor an à[39] Phrixo ad Gedeona et Iasona fasti
lustra ter octonis orbibus acta ferunt?
Tempus idem amborum? Sic est.[40] Cùm solveret Argo,
iam Madianites sumpserat arma ferox.
Hoc fuit ante[41] Bonum ter saecla novenna Philippum
(de tamen hoc soles tempore deme novem),
ceu serie historicâ Clio transacta recondens
haec alibi chronicos digerit in canonas;
et docet, ut quibus hac de puppi fama perennat,
aetas[42] heroas non tulit una semel.
Sed si quos similes virtus illexit ad ausus,
gloria constituit nobilitate pares.
Aureus ergo Aries per tot miracula fulgens
et prae quo scoriam cuncta metalla putes,
gemmeus est, postquam hoc sub sidere[43] clarior Agnus
in gremium subiit, casta Maria, tuum.
Qui ne de superis has illapsurus in oras
aetherei adventus nuntia parva daret
(quamquam ceu pluvii sine murmure guttula roris
in Vellus, tacitâ linqueret astra viâ),
terrasque tractusque maris caelumque profundum
dignatus magnâ est ceu monuisse tubâ.
Anno[44] namque priùs quàm se committeret orbi
(ut metatores regibus ire solent),
non iterùm innumero redituros vere planetas
Arietis in signo iussit adesse simul
et peragi primo comitia maxima caelo,
vix ea post annum dissolüenda novum:
Saturni, Iovis ac Martis triplicata potestas
Maximi ubi partus omina terna dabant.
Aurea Saturni qui saecla reponeret olim
Rex placidâ mundum sub ditione tenens,
quique Iovis multas fumantia Thura per aras
Mysta Deo assereret relligione Patri,
et pacaturus truculenti praelia Martis
vulneribus Medicus Myrrhea dona daret:
Aurum, Thus, Myrrham,[45] Reges, Mystas Medicosque,
ne Sua miremur dona tulisse Magos,
atque[46] Palaestinum pueros timuisse tyrannum,

[39]Phrixus claruit anno Mundi 2587., ante Iasonem 120.

[40]Eodem anno Mundi 2707. et Iason claruit et Madianitae grassati sunt, quos fregit Gedeon.

[41]Philippus Bonus anno Christi 1431., qui fuit Mundi 5399., instituit Ordinem Aurei Velleris.

[42]Non omnes illi heroës, qui feruntur à poëtis cum Iasone interfuisse expeditioni Argonauticae, eodem tempore vixerunt.

[43]Christus incarnatus est die 25. Martii, Sole Arietem obtinente, anno Mundi 3964.

[44]Anno Mundi 3963. mense Martio fuit magna triplicitas planetarumque omnium synodus admirabilis in Ariete; ac post annum Christus incarnatus fuit, solutâ iam triplicitate.

[45]Magi Persarum reges creabant; sacerdotes erant Solis et medicinae consulti, Plinio et aliis testibus.

[46]Hinc intelligimus cur Herodes occiderit infantes à bimatu et infrà, usque ad tempus novae stellae.

[Vertaling]

nadien heiligde Constantinus die dan weer aan Michaël,
daartoe namelijk gemaand door engelenbevelen.
Tot daar enkele tekens (die oude grijsheid van voorheen
bewaart ze immers niet alle, die ons dus ontgaan)
waaronder Jason, vereerder van Deucalions vroomheid,
het heilige Vlies naar Ogygus' land terugbracht.
Vergis ik me, dat van Phrixus[39] tot aan Gideon en Jason
de kalender honderdtwintig jaren als verlopen telt?
Is beider tijd dezelfde? Jazeker,[40]. Toen de Argo uitvoer,
had de trotse Midjaniet de wapens al opgenomen.
Dit was zevenentwintig eeuwen vóór Filips de Goede[41]
(trek van die tijd echter negen zonnejaren af),
zoals Clio, die het verleden in geschiedtabellen vat,
dit voorts naar regels van tijdrekenkunde ordent;
zij leert ook dat de helden van dit schip, met hun tijdloze
faam, niet tot één enkele generatie behoorden.[42]
Maar als dapperheid mannen tot eendere waagstukken
aanzet, maakt roem ze in adeldom elkaars gelijken.
Dus schittert de gouden Ram dankzij zoveel wonderen
en zou je buiten hem elk metaal als sintel aanzien,
maar een juweel is hij sinds onder dit gesternte een Lam,[43]
beroemder nog, uw schoot opzocht, kuise Maria.
Hij wou, vóór Hij uit de hoogten naar deze aarde daalde,
van zijn hemelse komst een groots voorteken geven
(al had Hij, zoals een dauwdruppel geruisloos de Vacht
beregende, de sterren kunnen verlaten in alle stilte):
de landen, de wijdheid van de zee, het diepe hemelruim
wou Hij geboodschapt weten als met luide bazuin.
Want één jaar[44] voordat Hij zich aan de wereld overgaf
(zo wegbereiders plegen koningen vooruit te gaan),
beval Hij de planeten, die op zo talloos Lentepunt nooit
weerkeren, in het teken van de Ram te verzamelen
en eerst aan de hemel algemene samenkomst te houden,
die na het nieuwe jaar pas mocht ontbonden worden:
zo gaf het machtige drietal van Saturnus, Jupiter en Mars
een driedubbel voorteken van des Hoogsten geboorte.
De Koning, die Saturnus' vroege Gouden eeuwen zou
herstellen en de wereld onder rustig bewind houden,
de Priester, die de Wierookdamp op Jupiters vele altaren
zou opvorderen voor de eredienst van God de Vader,
de Genezer, die de oorlogen van woeste Mars tot vrede
brengen zou en voor wonden Mirre-gaven geven:
Goud, Wierook, Mirre,[45] Koningen, Priesters en Genezers,
niet te verwonderen dat Magiërs hún gaven brachten,

[39] Phrixus trad op in het 2587ste Wereldjaar, 120 jaar vóór Jason.

[40] In hetzelfde Wereldjaar 2707 trad Jason op en rukten ook de Midjanieten uit, die door Gideon verslagen werden.

[41] Filips de Goede stichtte de Orde van het Gulden Vlies in het jaar 1431 van de christelijke era, dat het 5399ste Wereldjaar was.

[42] Niet al die helden van wie de dichters beweren dat ze met Jason aan de Argo-expeditie deelnamen, leefden in dezelfde tijd.

[43] Christus heeft het vlees aangenomen op de 25ste dag van maart, toen de Zon in de Ram kwam, in het Wereldjaar 3964.

[44] In het Wereldjaar 3963 was er in de maand maart een grote tripliciteit en een wonderbaarlijke samenloop van alle planeten in de Ram, en in het jaar daarop heeft Christus het vlees aangenomen, toen de tripliciteit al was verdwenen.

[45] In Perzië stelden magiërs de koningen aan; zij waren priesters van de Zon, en ook bedreven in de geneeskunst, naar het getuigenis van Plinius en anderen.

215 en dat Palestina's tiran[46] beducht was voor alle knaapjes

[46]Hieruit begrijpen we waarom Herodes de knaapjes van twee jaar en jonger doodde, tot aan het tijdstip van de nieuwe ster.

[Origineel]

quotquot ab hoc caeli lux tulit alma situ.
Sic Aries priscis toties cantata Sibyllis
aurea de caelo saecula restituit,
Agni[47] purpureo tandem obsignata cruore,
arbore quem multum fudit ab ille crucis:
totque figurarum traxit compendia secum,
à prisci quotquot Vellere Abelis erant.
Velleris ut proprii in ligno sanciret honorem,
Oesypa[48] sedarent cùm lita felle sitim.
Oesypa, divinis tunc sic contacta labellis,
suxerit hinc vires ut Medicina novas.
Quas sensit longo natura oppressa veterno,
vix post dena quater saecla renata sibi.
Agnovit[49] caelum, tellus, mare et infera regna
hunc Agnum flexo devenerata genu.
Cui dudum et reges submittunt sceptra volentes,
servitio hoc laeti libera colla premi.
Colla, quibus sacras innectunt sponte catenas,
ne non sit turpi spes quoque adempta fugae.
Adsciscunt[50] procerum socialia corda suorum,
commenti variis symbola quisque notis.
Symbola Militiae ceu niceteria Sacrae,
corporis illustri parte suëta geri.
Ergo[51] aliis aliud dum (et futile saepè), Philippo
Velleris Agnini tessera lecta fuit.
Quando ratus curas Burgundo principe dignas,
si tales mores inderet ingeniis
ac tantùm exemplo heroüm formaret honores,
quantùm illi pictis stemmata de clypeis,
Ordinis in partem Gedeone et Iasone digni
legit, quorum esset pectore laudis amor.
Laudis amor solidae, nec somnia vana sequentis,
rustica[52] nobilitas qualia saepè videt,
sed quali Gedeon Madianitûm agmina stravit,
Aesonides quali Vellera fulva tulit.
Scilicet, occiduas ut partâ pace per urbes
(Agni ubi vestiri Vellere quisque velit
grexque gregem cesset rabie lacerare caninâ),
sentiat[53] Europae Phasidis ora minas,
sentiat ultrices vires, irasque minores
viribus, et meritas verpus Apella vices.
Quod[54] Bulionaeus princeps, quod Flandricus olim,
ut studeant, fortes erudiere viros.
Quos si civilis sterili de pulvere pugnae,
de glacie atque ulvâ poeniteatque nive,

[47]Christus passus Sole tenente Arietem.

[48]Obtulerunt milites Christo sitienti in cruce calamo impositam spongiam obvolutam Oesypo seu ΄Υσσ□π□, prout medici vocant. Ita illuserunt Deo protervi scurrae.

[49]In nomine Iesu omne genu flectitur.

[50]Ordines varii à principibus instituti, plerique omnes in Christi Dei laudem ac gloriam.

[51]Illustrissimus Aurei Velleris Ordo prae aliis omnibus exsertè eminet.

[52]Corruptio nobilitatis ex contemptu verae laudis, à pietate petendae et sacrâ Militiâ.

[53]Turca petendus.

[54]Godefridus et Balduinus heroës omnibus imitandi.

[Vertaling]

die uit dat gebied het zalige licht des hemels opnam.
Zo heeft de Ram de gouden eeuwen, door vroege Sibillen
zo vaak bezongen, uit de hemel weer ingevoerd
en ze bezegeld met het purperen bloed van het Lam,[47]
het vele bloed dat Hij vanaf de kruisboom stortte:
zo trok Hij naar zich de bundeling van alle voortekens
die er waren sinds de Vacht van oudvader Abel.
Om de eer van die eigen Vacht op het kruis te heiligen
moest Wolvet[48] gemengd met gal zijn dorst lessen.
Dat Wolvet hebben goddelijke lippen toen zó beroerd
dat Hij, de Medicijn, daar nieuwe krachten uit zoog.
Die ervoer ook de schepping, lang in lethargie versmacht
en nu pas, na veertig eeuwen, tot zichzelf herboren.
De hemel, de aarde, de zee en het rijk der onderwereld
hebben dit Lam erkend en met knieval aanbeden.[49]
Allang onderwerpen ook koningen Hem graag hun scepter,
blij dat hun vrije nekken dit knechtschap mogen voelen.
Rond die nekken vlechten ze uit eigen wil heilige ketens,
om ook de hoop op schandelijke vlucht te weren.
Om de welgezinde harten van hun edellieden te winnen,[50]
bedenkt elk van hen symbolen met diverse duiding.
Symbolen als zegetekens van een Heilige Krijgsdienst,
altijd op een goed zichtbare plek van hun lichaam.
Waar aan anderen iets anders (vaak ook prul) beviel,[51]
koos Filips de Vacht van een Lam als insigne.
Waar hij toeleg zag een Bourgondische prins waardig,
als iemand in zijn inborst zulke deugden voedde
en naar der helden voorbeeld zoveel eredaden stelde
als dié kransen hadden op hun kleurige schilden,
koos hij tot leden van de Orde, Gideon en Jason waardig,
mannen die in hun hart hunker naar roem bezaten.
Hunker naar hechte roem, die geen ijdele dromen najaagt,
zoals landelijke adel er dikwijls op het oog heeft,[52]
maar dié waarmee Gideon het Midjanietenleger versloeg,
waarmee Aesons zoon het gouden Vlies behaalde.
Zeker mag dan, als in westerse steden vrede is gesloten
(waar elk zich met Lamsvacht moet willen kleden
en kudden elkaar niet meer verslinden als dolle honden),
het land van de Phasis Europa's dreiging voelen,[53]
haar wrekende kracht voelen, en woede zwichtend voor
die kracht, en de besneden Jood zijn verdiende loon.
Dáárvoor leerde ooit de Bouillonese vorst,[54] dáárvoor
de Vlaamse, hun dappere mannen zich in te zetten.
Als ze balen van het schrale stof van burgeroorlogen,
van geploeter in ijs en moerasbies en sneeuw,

[47]Christus heeft zijn lijden ondergaan toen de Zon in de Ram stond.

[48]Soldaten reikten de dorst lijdende Christus op het kruis een spons aan die op een rietstok was gestoken en gedrenkt met Wolvet of 'Hysop', zoals geneesheren het noemen. Zo werd met God de spot gedreven door brutale narren.

[49]In de naam van Jezus buigt zich elke knie.

[50]Verscheidene orden werden door vorsten ingesteld, de meeste daarvan tot lof en eer van Christus de God.

[51]De zeer illustere Orde van het Gulden Vlies steekt hoog boven alle andere uit.

[52]Het verderf van de adel komt voort uit verachting van de ware roem, die door vroomheid nagestreefd moet worden en door heilige Krijgsdienst.

[53]De Turk moet aangepakt worden.

[54]Godfried en Boudewijn zijn helden die door allen nagevolgd moeten worden.

[Origineel]

nulla ubi victori compendia damnáve victo,
stantem ubi prostrato succubuisse pudet,
exspectent sacri pretium non vile laboris
permutentque lutum cum meliore solo
Helladis, Aegypti, Libyes Asiaeque; quod omne,
eheu, Byzantî Sardanapalus habet.
Illic captivo Vellus grave splendeat auro,
femina nec teneat praemia digna viris.
Praemia Threïcio sic custodita Draconi,
sueverit[55] Hesperias ut timuisse manus,
cùm nulli fluctus, nullae Symplegades obstent,
quin ducat Petri Dia Columba ratem.
Nil[56] taurorum illi fumosa incendia prosint,
quae ructat vano vanior ira sinu.
Aere pedes solidi nil sint nisi proxima victo
instrumenta metus praecipitisque fugae.
Dentibus infrendens furiato ut mordeat ore
quantus et est rabido pectore verrat humum,
spargat Tartaricis armorum semina sulcis,
suscitet ut turmas in nova bella novas:
nil aget. Et[57] nomen dispellet Iasonis umbras,
sive hoc Hebraeo suavius ore sonat.
Auguror an quorum mihi dulcia somnia fingo,
praesagae mentis gaudia dictat amor?
Atque adeò an caeli Numen quoque vota secundat
publica, nec ventos irrita ferre sinit?
Evenient. Dat signa Deus. Neque enim omine nullo
Dubidis[58] ad ripas concinit albus Olor,
per loca senta situ, per confraga et arcta nec olim
pervia, iam faciles lenè trahentis aquas.
Ille ubi luscinias[59] patrio modulamine mulcet
auditurque aquilis invidiamque parit.
Stemmataque et veterum clangit decora alta parentum,
Velleris Aurati quos celebravit honos.
Ut ne virtutes encomia iusta requirant,
et discat proavi fortia facta nepos.
Dum Colchos alii per lucra infamia quaerunt,
ad quae fucato Vellere turba ruunt,
Chironis soboles et Iasonis alter Iason,
ad Vellus curvâ nescius ire viâ,
tot[60] praeco decorum, túne hic Cygnus es, Chiffleti,
qui Gallis nectar fundis ab ore modis?
Qui Latio ambrosiam sic iam sermone propinas,
aspera mellito ut verba sapore fluant?
Iccia[61] qui nostris monstrasti littora, ut esset

[55]Occidens terrori semper fuit Asiaticis, de quibus toties triumphavit orbis Latinae Ecclesiae.

[56]Fastus et iactantia Turcica facilis debellari.

[57]Idem vocabulum Iason Graecè, Iesus Hebraicè, Medicus Latinè: unicum robur sacrae Militiae.

[58]Chiffletius Aurei Velleris scriptor incomparabili facilitate ac facundiâ, natus Vesontione ad Dubin.

[59]Gallicè Gallis scripsit et Latinè Latinis, pari suavitate.

[60]Opus adfectum iam habet de Aureo Vellere tomis magnis explicatum.

[61]Chiffletii Portus Iccius, felicissimi detectus. Unde aliquando Belgae solvent in Turcam, si per malos liceat.

[Vertaling]

waar de winnaar niet wint, de verliezer geen schade lijdt,
waar wie staat schandelijk valt voor wie geveld ligt,
dat ze dan uitzien naar passend loon voor heilige arbeid
en dat slijk opgeven in ruil voor de betere grond
van Hellas, van Egypte, van Libië en Azië: dat alles is,
helaas, in handen van de Byzantijnse Sardanapal!
Dáár strale het Vlies dat zwaar is van veroverd goud,
en geen vrouw krijge de prijs die mannen toekomt.
De prijs die door de Thracische Draak bewaakt wordt
in bestendig vrezen voor Avondlandse legers,[55]
nu er geen stormen, geen Symplegaden meer beletten
dat de Goddelijke Duif de schuit van Petrus leidt.
Hij vinde geen baat in het rokende vuur van stieren,[56]
uit ijdele strot door nog ijdeler woede gebraakt.
Hun stevige poten van brons mogen enkel klaarstaan
voor verliezers in paniek en overijlde vlucht.
Hij mag tandenknarsen en bijten met razende muil,
en heel zijn lijf doldriftig over de grond sleuren,
hij mag zaaisel van wapens strooien in Tataarse voren,
om nieuwe troepen in nieuwe oorlogen te jagen:
niets bereikt hij. Jasons naam zal die spoken verjagen,[57]
óf die naam die zoeter klinkt in Hebreeuwse mond.
Profeteer ik, of dicteert liefde van een voorvoelende geest
mij vreugde om wat ik mij in zoete dromen inbeeld?
Of stemt eer de hemelse Wil met de algemene wensen in,
niet duldend dat winden ze onvervuld wegblazen?
Ze komen uit. God geeft tekens. Want echt voorspellend
zingt een blanke Zwaan aan de oevers van de Doubs,[58]
die door woeste plekken kronkelt, eng en nooit betreden,
om dan zijn kalme water vredig voort te stuwen.
Daar bekoort hij nachtegalen met eigenlands gezang,[59]
en adelaren horen er zijn lied, dat afgunst wekt.
En van Stambomen schalt hij en hoge luister van oude
vaderen gevierd met de eer van het Gulden Vlies.
Dat zo verdiensten hun gerechte lofzang niet mislopen,
en nakroost de kloeke daden van voorvaders leert.
Terwijl anderen Colchis zoeken voor eerloos profijt,
dat ze met een verzonnen Vlies massaal najagen,
zijt gij, Chifflet, kroost van Chiron en Jasons alter ego,
die naar het Vlies geen kromme wegen weet,
zijt gij, heraut van zoveel adeldom,[60] niet deze Zwaan,
die uit uw mond nectar schenkt in Franse verzen?
Die nu ook ambrozijn opdient in de taal van Latium,
zó dat stroeve woorden honingzoet vloeien?
Die de onzen Iccius' kust getoond hebt,[61] opdat vandaar

[55] Het Westen is steeds de schrik geweest van de Aziaten, over wie de wereld van de Latijnse Kerk zo dikwijls heeft gezegevierd.

[56] De Turkse praal en grootspraak zijn gemakkelijk te verslaan.

[57] Grieks ‘Jason’, Hebreeuws ‘Jezus’ en Latijn ‘Geneesheer’ zijn hetzelfde woord, dat wijst op de unieke kracht van de heilige Krijgsdienst.

[58] Chifflet, die over het Gulden Vlies schrijft met onvergelijkelijke vlotheid en taalvaardigheid, is geboren in Besançon aan de Doubs.

[59] Voor Fransen schreef hij in het Frans, voor Latijnkenners in het Latijn, met eendere bevalligheid.

[60] Hij heeft zijn werk over het Gulden Vlies reeds voltooid, over grote boekdelen verspreid.

[61] De Icciushaven van Chifflet, [van] een zeer gelukkige ontdekking. Vandaar zullen de Belgen ooit tegen de Turk uitvaren, als het door de slechten tenminste wordt toegestaan.

[Origineel]

unde Argo Ionias Belgica adiret aquas?
Unda, ferae, volucres Orphea silentia servant:
accubo ego auscultans. Incipe, Cygne, Melos.

CENSVRA.

Origini Aurei Velleris lucem dabit eius Encomium, studio, labore, industriâ Reverendi Domini Godefridi Wendelini Iuris Utriusque Doctoris Bethasiorum Pastoris elucubratum, si lucem videat. Actum XXVI. Aprilis M.DC.XXXII.

Gaspar Estrix Canonicus et Plebanus Antverpiensis Librorum Censor.

ANTVERPIAE,
EX OFFICINA PLANTINIANA
BALTHASARIS MORETI.
M.DC.XXXII.

Het bronnenapparaat van de *Aries*

Voor de bronnen die Wendelinus in zijn randnotities met name vermeldt, kunnen de volgende toelichtingen van nut zijn. Wij rangschikken ze in principe naar de orde waarin de dichter de namen aanvoert, maar veroorloven ons soms een lichte afwijking, ter wille van de samenhang.

Zijn notitie 5, bij het verhaal van de Argo-expeditie (vv. 35-48) verwijst naar vijf geschriften.

1. 'Apollodorus in zijn *Bibliotheek*'. Het gaat hier om het mythografische handboekje ***Apollodori Bibliotheca***, waarschijnlijk in de 1ste eeuw n.C. samengesteld en onterecht op naam gezet van de bekende Atheense filoloog Apollodorus (2de eeuw v.C). Wendelinus benutte mogelijk de door Jérôme Commelin bezorgde Grieks-Latijnse uitgave *Apollodori Atheniensis Grammatici Bibliotheca*, die in 1599 door de Officina Commeliniana in Genève of Heidelberg gedrukt werd. In deze editie staat het Argonautenverhaal (boek 1, al. 107-144) op p. 41-53.[38]

2 'Diodorus' is de bekende Griekse historicus **Diodorus Siculus** (einde iste eeuw v.C), die een wereldgeschiedenis schreef vanaf de vroegste tijden tot het jaar 54 v.C. (Caesar in Britannia). Ze kreeg de titel *Bibliotheca [historica].* Wendelinus raadpleegde waarschijnlijk de

38 In de Teubner-editie van Richard Wagner, *Apollodori Bibliotheca* (Lipsiae, 1926), op p. 36-48.

[Vertaling]

een Belgische Argo naar Ionische wateren uitvaart?
Zeeën, dieren, vogels blijven stom als Orpheus klinkt:
ik neig mij luisterend. Zwaan, hef aan uw Lied.

GOEDKEURING

Op de oorsprong van het Gulden Vlies zal een licht schijnen dankzij zijn Lofzang, die is uitgewrocht door de toeleg, de inspanning en de vlijt van de Eerwaarde Heer Godfried Wendelen, Doctor in de Beide Rechten, Pastoor van Bets; óf hij het licht mag zien! Gegeven op 26 april 1632.
Gaspar Estrix, *Kanunnik en Plebaan*, *Boekenkeurder te Antwerpen.*

TE ANTWERPEN,
UIT DE PLANTIJNSE DRUKKERIJ
VAN BALTHASAR MORETUS.
1632

Grieks-Latijnse editie van Lorenz Rhodoman *Diod. Siculi Bibliothecae historicae libri*, die in 1604 door de *Officina Wecheliana* in Hanau gedrukt werd. Hierin staat het verhaal van de Argonauten (boek 4, par. 40-56) op p. 244-260.[39]

3. **Apollonius van Rhodos** (3de eeuw v.C.) schreef het oudste en bekendste epos over de tocht van Jason en zijn gezellen, *Argonautica*, in totaal bijna 6000 hexameters. Wendelinus kende waarschijnlijk de grote Grieks-Latijnse verzameluitgave van Jacques Lect, *Poetae Graeci veteres carminis heroici scriptores*, in 1606 door Pierre de la Rovière in Genève gedrukt. Hierin staat op p. 1-87 van deel II het epos van Apollonius.[40]

4. 'Flaccus' verwijst naar de Latijnse epicus **Valerius Flaccus**, die in het laatste kwart van de 1ste eeuw n.C. zijn *Argonautica* dichtte, in navolging van Apollonius. Bij zijn dood, ca. 93, was het epos blijkbaar niet helemaal voltooid. Bijna 5600 verzen zijn ons bewaard. Wendelinus kende, en bezat waarschijnlijk, een van de twee edities bezorgd door de Brugse humanist Ludovicus Carrio en door Christoffel Plantijn in 1565, resp. 1566 gedrukt.[41]

39 In de Teubner-editie van Friedrich Vogel, *Diodori Bibliotheca historica*, I (Lipsiae, 1888), op p. 459-487. Kort na de voltooiing van zijn *Aries*, nog vóór de eigenlijke druk, koopt Wendelinus zich een 'Diodorus Siculus in f^{o}' bij Balthasar Moretus. Zie Plantin-Moretusmuseum, *Arch.* 146, p. 59 (rekening van 11 maart 1634). Gaat het om een exemplaar van de editie Rhodoman?

40 Oxford-editie door Hermann Fränkel, *Apollonii Rhodii Argonautica* (Oxonii, 1961) en Budé-editie door Francis Vian, *Apollonios de Rhodes*, *Argonautiques* (Paris, 1974-1981).

41 Zie de beschrijvingen bij Leon Voet, *The Plantin Press*, V (Amsterdam, Van Hoeve, 1982), p. 2318-2321, nrs. 2408-2409. Moderne Teubner-editie door Widu-Wolfgang Ehlers (Stutgardiae, 1980).

5. Als hij de vorige vier bronnen heeft vermeld, zegt Wendelinus ‘na Orpheus’, Daarmee schijnt hij de mening te delen die in zijn tijd nog opgeld deed, dat de zogenaamde **Orphica Argonautica** écht door de mythische zanger Orpheus werden gedicht. In feite zijn deze 1376 Griekse hexameters een laat maakwerk (mogelijk pas 4de-5de eeuw n.C.), dat wil aantonen dat niet Jason maar Orpheus de ware held en bezieler was van de Argovaart. Wendelinus kende dit gedicht waarschijnlijk uit de onder nr. 3 vermelde *Poetae Graeci veteres*, waarin het op p. 480-500 van deel I te lezen staat.[42]

De enige vermelding van een eigentijdse bron van onze dichter ontmoeten we in zijn randnotitie 9 (bij de vv. 60-64). Daar prijst hij de Franse capucijn en bijbelverklaarder Père **Jacques Boulduc** (ca. 1560-1646), omdat die de oorsprong van de kerkelijke offervieringen, met name de eucharistie, terugvoert tot het vroegste verleden, tot Adam zelf. Dat kunnen we inderdaad lezen in Boulducs curieuze boek *De Ecclesia ante Legem* (Lugduni, Sumpt. Claudii Landry, 1626), op de p. 1-13 (= boek 1, cap. 1). De kans is groot dat Wendelinus dit boek in zijn bezit had, want op nog andere plaatsen schijnt hij het gedachtegoed van Boulduc te delen.[43]

In notitie 11 (bij de vv. 69-70) zegt onze dichter dat Macrobius en Firmicus beweren, naar de leer van de Egyptenaren, dat bij de ‘wedergeboorte’ van de wereld, na de zondvloed, het sterrenbeeld Ram in het Hemelmidden stond. Chronologisch komt eerst de *Mathesis* (= Astrologie) van **Firmicus Maternus**, gedateerd ca. 335 n.C. In zijn voorwoord belooft Firmicus inderdaad ‘alles uiteen te zetten wat de oude, wijze en goddelijke *mannen van Egypte* en Babylonië over de macht en de invloed van de sterren in hun onderwijs van de goddelijke leer hebben overgeleverd’ en in boek 3 zegt hij: ‘door mijn onderzoek naar de geboorte van de wereld [...] heb ik vastgesteld dat bij die geboorte *het Hemelmidden zich in de Ram bevond*’.[44] **Macrobius** (begin 5de eeuw), van zijn kant, zegt in zijn *Saturnalia* (= Gesprekken bij het eindejaarsfeest) dat ‘Caesar *in navolging van de Egyptenaren*, die een unieke kennis van heel de goddelijke wereld bezaten [...] het jaar wilde afstemmen op het ritme van de zon’, en in zijn commentaar op het *Somnium Scipionis* van Cicero zegt Macrobius dat ‘bij het aanbreken van de grote dag die als eerste van alle dagen het licht liet opgaan [...] en daarom terecht de geboortedag van de wereld wordt genoemd, *de Ram in het Hemelmidden* stond’.[45] Even verder, in notitie 20 (bij de vv. 95-98), zegt Wendelinus nog dat uit Firmicus' geschrift blijkt dat de ‘judiciaire astrologie’ van Chaldeeën en Egyptenaren vertrekt van de wereldhoroscoop. Dit blijkt inderdaad, aangezien Firmicus zelf het *thema mundi* (boek 3, cap. 1) als uitgangspunt neemt van heel zijn astrologische discours. Wendelinus kende de *Mathesis* van Firmicus mogelijk uit de door Nicolas Pruckner bezorgde editie *Astronomic□n libri viii*, in Bazel bij J. Hervagius in 1551 gedrukt. Het oeuvre van Macrobius was hem waarschijnlijk bekend uit de door Johan Izaak Pontanus verzorgde recensie die in 1597 bij de Officina Plantiniana in Leiden uitkwam.

42 Moderne editie met Franse vertaling door Georges Dottin, *Les Arqonautiques d'Orphée* (Paris, Les Belles Lettres, 1930), p. 3-54.

43 Wij raadpleegden een (zeldzaam) exemplaar in de Maurits-Sabbebibliotheek te Leuven, boeknr. 221.1.

44 Wij vertalen *Math.* 1, *praef.* 6 en 3, 1, 18, naar de Budé-editie door P. Monat, *Mathesis*, I (Paris, 1992), p. 52, en II (Paris, 1994), p. 21.

45 Wij vertalen *Sat.* 1, 14, 3 en *Somn.* 1, 21, 23, naar de Teubneredities van James Willis, resp. Stutgardiae, 1994, p. 66, en Leipzig, 1970, p. 89.

In notitie 16 (bij de vv. 83-86) zegt Wendelinus dat het antieke ritueel voor het raadplegen van het lot onder meer door **Vergilius** is beschreven. Inderdaad, in boek 7 (vv. 85-95)

van zijn *Aeneis* zegt de Augusteïsche dichter dat uit geheel Italië mensen bij onzekerheden antwoord gingen zoeken in een heiligdom, waar een priester zich bij nachtstilte neervlijde op gespreide huiden van geslachte schapen, en dat koning Latinus, die ook een antwoord van de goden zocht, volgens ritus honderd schapen slachtte en zich languit strekte op hun gespreide huiden, om dan plots een stem uit het hoge woud te vernemen.[46]

Herodotus, de vader van de geschiedschrijving (5de eeuw v.C.), wordt in de notities 18 (bij de vv. 89-90) en 31 (bij v. 130) als bron geciteerd. De vv. 89-90 kunnen we nagenoeg letterlijk weervinden in een zinsnede uit de *Historiae* (boek 5, par. 58): 'Papyrusbladen noemen de Ioniërs van oudsher "vellen" (διΦθ□́ρας), omdat ze eertijds bij schaarste aan papyrus huiden van geiten en schapen (als schrijfstof) gebruikten'. Vers 31, over de Colchiers die zich vanwege hun besnijdenis als afstammelingen van Noach beschouwden, schijnt te verwijzen naar boek 2, par. 104: 'De Colchiërs, de Egyptenaren en de Ethiopiërs zijn de enige volkeren die van bij het begin de besnijdenis toepassen. De Feniciërs en de Syriërs in Palestina [sic] hebben het gebruik van de Egyptenaren overgenomen.' Herodotus vermeldt in heel zijn werk nergens de Joden en ook niet Noach, zodat Wendelinus' bewering niet helemaal strookt met de waarheid. De band tussen Colchis en Noach past in zijn betoog, maar kan niet echt hard gemaakt worden bij Herodotus. Onze dichter kende mogelijk de Grieks-Latijnse Herodotus-uitgave van Gottfried Jungermann, *Historiarum libri IX*, gedrukt in Genève bij P. Estienne in 1618.[47]

In notitie 19 (bij de vv. 91-92) zegt onze dichter dat Noach het verhaal van de zondvloed niet alleen op dierenhuiden heeft gegrift, maar ook op de zuilen die **Josephus** vermeldt. In het uitvoerigste werk van deze geschiedschrijver (2de helft 1ste eeuw n.C.), de *Antiquitates Judaicae* (boek 1, par. 69-71) is er sprake van twee oeroude zuilen, de ene van baksteen, de andere van natuursteen. Daarop hadden vrome afstammelingen van Adams derde zoon Set, minstens zeven generaties vóór Noach, hun kennis van de hemellichamen en hun bevindingen voor het nageslacht gegrift. Als de zuil van baksteen ooit door watergeweld (de zondvloed) zou vergaan, was er nog die in natuursteen om aan de eerste te herinneren. Deze laatste bevond zich in zijn tijd nog in het 'land Seiris', zegt Josephus. De versie van Wendelinus, als zou Noach deze zuilen hebben opgericht, klopt dus niet echt met die van Josephus. Wij vonden in heel diens oeuvre slechts één toespeling op een door Noach geschreven zondvloedverhaal. In *Contra Apionem* (1, par. 130) zegt hij letterlijk: 'Berosus [Chaldeeuwse priester en astronoom, 3de eeuw v.C.] heeft, teruggaand op de oudste geschriften, *zoals Noach* het verhaal verteld van de overstroming die er geweest is, en van de ondergang der mensheid bij die ramp'.[48] Wendelinus kende mogelijk de

46 In de Oxford-editie van R.A.B. Mynors (Oxonii, 1969), p. 258-259. Dat Wendelinus de hele Vergilius van buiten kende staat buiten twijfel. De hier vermelde passage reikt hem trouwens een paar woordelijke echo's aan, die in onze tweede lijst van toelichtingen een plaats krijgen.

47 Oxford-editie door Karl Hude, *Historiae* (Oxonii, 1927), niet gepagineerd. Zelf kocht Wendelinus zich in maart 1634 een 'Herodotos in f°' bij Balthasar Moretus: zelfde referentie als in noot 39.

48 Zie Jack P. Lewis, *A study of the interpretation of Noach and the Flood in Jewish and Christian literature* (Leiden, E.J. Brill, 1968), p. 77-81.

Grieks-Latijnse editie van *Flavii Josephi Opera*, die in 1611 te Genève door Pierre de la Rovière gedrukt werd. Hierin staan de vermelde passages op p. 8a-b en 1044a.[49]

Notitie 22 (bij v. 102) verwijst naar **Justinus.** Het gaat hier om de geschiedschrijver van die naam, die ergens tussen de 2de en de 4de eeuw (datering omstreden) een *Epitome*

49 Teubner-editie van Josephus' geschriften door Samuel Adriaan Naber (Lipsiae, 1888-1896): de eerste passage in deel I (1888), p. 15, de tweede in deel VI (1896), p. 208.

maakte van de *Historiae Philippicae* van Pompeius Trogus. Het oorspronkelijke werk van deze Pompeius, die leefde onder keizer Augustus, was een omvangrijke geschiedenis van het Middellandse-Zeegebied, met grote belangstelling voor het 'Philippische' Macedonië, maar is niet bewaard gebleven. Dat maakt dat de *Epitome* van Justinus in latere eeuwen als een welkom ersatz veel gelezen en geciteerd werd. In boek 7 (cap. 1, al. 7-10) vernemen we dat de mythische stamvader van het Macedonische koningshuis bij zijn veroveringen door een kudde geiten geleid werd en dat hij een heilige verering had voor die dieren. Deze passage wordt door onze dichter zeker bedoeld. Er waren begin zeventiende eeuw verscheidene edities van de *Epitome* in omloop. Wélke door Wendelinus werd geraadpleegd, valt moeilijk uit te maken.[50]

Georgius Cedrenus wordt driemaal aangehaald door onze dichter, in notities 23-24 (bij de vv. 103-110) en 38 (bij de vv. 163-172). Deze Byzantijnse compilator (waarschijnlijk 12de eeuw) distilleerde uit oudere bronnen een wereldkroniek, *Historiarum compendium*, die reikte van de schepping tot keizer Isaac Comnenus (1057). Wendelinus was in het bezit van de *Georgii Cedreni Annales*, *sive Historiae [...] Compendium*, door Wilhelm Xylander uitgegeven en in 1566 bij J. Oporinus in Bazel gedrukt.[51] In deze editie vinden we de drie passages terug waar onze dichter naar verwijst. Op p. 66: 'In de tijd van Mozes kwam *uit de stam van Jafet* een grote man voort, die koning werd voor 30 jaar van zijn geboorteland Attica; *die man heette Gyges* [sic]'; zie vers 107. Op p. 67: 'Deucalion tekende het verhaal van de Attische zondvloed op'; zie notitie 23. Op p. 98: een engel komt de Argonauten te hulp om Amycus te verslaan, Jason wijdt een tempel en een standbeeld aan de 'redder' Sosthenes, later wordt die tempel door keizer Constantinus na een droomorakel aan de aartsengel Michaël gewijd; dit wonderlijke verhaal wordt woordgetrouw door onze dichter in verzen gegoten (vv. 165-172).[52]

Palaephatus vermeldt hij in notitie 27 (bij v. 115). Hij zegt daar dat voor Palaephatus de gouden vacht van Phrixus eigenlijk het gouden beeld van de Dageraad was. Dat vergt weer enige uitleg. In de vierde eeuw v.C. heeft een zekere Palaephatus (mogelijk pseudoniem voor een 'oudheidverklaarder') een werk *De incredibilibus* (Ongeloofwaardige zaken) geschreven, waarin hij van de oude wonderverhalen een rationalistische verklaring gaf. Dat werk is in bekorte vorm en in uiteenlopende versies tot ons gekomen. Mogelijk gaat Wendelinus' bewering terug op een versie zoals wij die lazen in een Aldus-postincunabel van oktober 1505, waar Aesopus, Palaephatus en nog een veelheid kleinere Griekse teksten staan in afgedrukt.[53] Hierin

50 De recentste vóór 1632 waren gedrukt in Amsterdam door W. Blaeu (Caesius), 1621 (onze passage op p. 71), en in Frankfurt a.M. door M. Kempfer, 1630 (hier op p. 56). In 1632 bracht A. Elzevier in Leiden weer een Justinus-druk uit (hier op p. 74). Eigenaardig is wel dat Wendelinus in maart 1634 een Justinus bestelt bij Balthasar Moretus, die hem antwoordt dat hij het boek uit *Parijs* moet betrekken! Zie de in noot 39 vermelde brief. In de Teubner-editie van de *Epitoma Historiarum Philippicarum*, door Otto Seel bezorgd (Stutgardiae, 1972), staat onze passage op p. 70-71.

51 Alleen deze druk kan de 'Cedrenus in zijn eigen taal' zijn die hij in zijn bibliotheek bezat. Zie zijn mededeling aan Puteanus, geciteerd in onze prolegomena over Wendelinus' boekenbezit.

52 In de thans nog geldende editie van *Georgius Cedrenus* door Immanuel Bekker (Bonn, E. Weber, 1838) vinden we deze passages terug, resp. op p. 143, 144 en 210.

53 Een exemplaar in de Maurits-Sabbebibliotheek te Leuven, boeknr. P875/fo AESO Vita. Zie de beschrijving door Frans Gistelinck en Luc Knapen in *Early Sixteenth Century Printed*

zegt Palaephatus (p. 90): ‘Phrixus huwt de dochter van de Colchische vorst Aeëtes, na hem [sic] als bruidsgift *het gouden beeld van Eos* (dat hij op zijn schip had meegebracht) te hebben geschonken, en *helemaal niet de vacht van een ram*: dat is de

Books 1501-1540 in the Library of the Leuven Faculty of Theology, *Supplement* (Leuven-Dudley, MA, Peeters, 2004), p. 3, nr. 2.

waarheid.'[54] Wendelinus vermeldt Palaephatus ook nog elders, in een nota die hij neerschreef, mogelijk op vraag van de Chifflets, over de chronologie van de Argo-expeditie. Deze nota bevindt zich nu in het Archiv des Ordens vom Goldenen Vlies, bewaard in het Österreichisches Staatsarchiv (tot voor kort Haus-, Hof- und Staatsarchiv) in Wenen, Codex 35/1, p. 39-40.[55]

In dezelfde notitie 27 én in notitie 29 (bij de vv. 123-124) verwijst onze dichter naar de beroemde Griekse veelschrijver **Lucianus** van Samosata (2de eeuw n.C.), meer bepaald naar diens traktaatje *De Astrologia.* Hijzelf bezat 'Lucianus tweetalig',[56] heel waarschijnlijk in de Grieks-Latijnse uitgave *Luciani Samosatensis philosophi Opera omnia*, bezorgd door Jean Bourdelot en gedrukt door P.L. Febvrier in Parijs, 1615. Daarin staat *De Astrologia* op p. 539-545, met ernaast de Latijnse vertaling door Erasmus. Maar voor Wendelinus' bewering in notitie 27, dat de gouden vacht hem doet denken aan een sterrenkundig geschrift van Noach, vinden we nergens een aanwijzing. Lucianus spreekt alleen over astrologie bij Ethiopiërs, Egyptenaren, Libiërs en (vooral) Grieken, met zelfs geen zinspeling op Joden, laat staan op Noach. Notitie 29 daarentegen verwijst duidelijk naar par. 12 van Lucianus (p. 541-542 in de editie Bourdelot), al heeft deze het niet over een zoneclips, maar over de beweging van de zon tegenover die van de kosmos.[57]

Notitie 45 (bij de vv. 213-214), over de Perzische magiërs als priesters en geneesheren, die ook nog eens de koningen aanstelden, verwijst naar 'het getuigenis van Plinius en anderen'. Bij de encyclopedist **Plinius Maior** (gestorven in 79 n.C.) is boek 30 van zijn *Naturalis historia* in zijn geheel een scherpe aanklacht tegen de geneeskundige pretenties en bemoeienissen van de magiërs die, zegt hij, van in de vroegste tijden en ook nog in zijn dagen, bij keizer Nero bijvoorbeeld (par. 14-18), veel prestige genoten. Ofschoon negatief, bewijst zijn uiteenzetting dat in heel de oudheid *magiërs als geneesheren* actief waren. Voor de aanstelling van de Perzische koningen door diezelfde magiërs vinden we een aanwijzing in zijn laatste boek, 37. Daar heeft hij het in par. 147 over een soort edelsteen met de exotische naam *atizoë*, die in Indië en Perzië gevonden wordt en die 'voor magiërs onmisbaar is *als ze een koning installeren.*'[58] Wat de 'anderen' betreft die Wendelinus niet nominatim vermeldt, kunnen we onder meer denken aan **Plutarchus** (gestorven in 120 n.C.), schrijver van een omvangrijk biografisch-historisch en filosofisch oeuvre, waaronder

54 In de Teubner-editie van de *Mythographi Graeci*, vol. III, fasc. 2, door Nicola Festa bezorgd (Lipsiae, 1902), lezen we *Kos* in plaats van *Eos.* In handgeschreven Griekse kapitalen zijn κωσ en ηωσ gemakkelijk verwarbaar. Voor de essentie van de 'ontmythologisering' maakt dat evenwel geen verschil.

55 Met dank aan collega Gilbert Tournoy, die ons een kopie van de bladzijden bezorgde. Hijzelf maakt nog enig voorbehoud aangaande het auteurschap van Wendelinus. Zie zijn in noot 19 vermelde bijdrage, p. 149. Voor ons is er geen twijfel: het schrift op deze pagina's is zéker in de hand van Wendelinus.

56 Zie zijn mededeling aan Puteanus, geciteerd in onze prolegomena over Wendelinus' boekenbezit.

57 Oxford-editie van *De Astrologia* in deel 3 van *Luciani Opera*, door M.D. Macleod (Oxonii, 1980), p. 76-84; par. 12 op p. 79.

58 Deze passage wordt ook aangehaald door Joseph Bidez en Franz Cumont in *Les Mages hellénisés [...]*, II (Paris, Les Belles Lettres, 1938), p. 202, nr. 065. Voor de door ons aangevoerde teksten zijn er nu de Tusculum-uitgaven van de *Naturkunde* door Joachim Hopp (München-Zürich, Artemis & Winkler): boeken 29-30 (1991), waarin de par. 14-18 op p. 124-126; boek 37 (1994), waarin par. 147 op p. 145.

een reeks van 50 levensbeschrijvingen of *Vitae.* Wendelinus zegt zelf dat hij ‘de Levens van Plutarchus’ in het Grieks en het Latijn in zijn bezit heeft.[59] Welnu, Plutarchus vertelt in zijn *Vita Artoxer-*

59 Zie onze prolegomena over Wendelinus' boekenbezit. Een écht tweetalige, Grieks-Latijnse, editie van de *Vitae* kan hij niet bezeten hebben, want die was in 1634 nog niet op de markt. Hij heeft het dus blijkbaar over twee afzonderlijke publicaties, één met de Griekse tekst en één met de Latijnse vertaling. Maar van dat soort uitgaven waren er toen al heel wat, een vijftal Griekse en meer dan 20 Latijnse. Daartussen die van Wendelinus aanwijzen zonder enig nader gegeven lijkt ons onmogelijk.

xis [sic], cap. 3, al. 1: ‘Kort na de dood van Darius rukte de (nieuwe) koning uit naar Pasargadae, om er *van de Perzische priesters de koningswijding te ontvangen.*’[60] We mogen dus wel zeggen dat Plutarchus een van de ‘anderen’ is die door onze dichter worden bedoeld.

Tot slot nog iets over de **Bijbel** in Wendelinus' gedicht. In vers 52 vermeldt hij die ‘heilige boeken’. Ze zijn trouwens door zijn hele betoog heen aanwijsbaar. Wij zouden onze lezers beledigen, mochten wij ons begeven aan toelichtingen bij de oudtestamentische figuren Adam, Abel, Noach, Jafet, Abra[ha]m, Isaak, Mozes, Jozua en Gideon (uit de boeken *Genesis*, *Exodus*, *Jozua* en *Rechters*), of bij de evangelische verhalen van de geboorte en het lijden van Christus. Alleen willen wij even stilstaan bij die éne bijbelse naam Daniël die Wendelinus als *bron* vernoemt,[61] en bij een paar niet als zodanig aangemerkte bijbelcitaten.

De profeet **Daniël** komt voor in de randnotities 21 en 22 (bij de vv. 99-102). Onze dichter zegt daar dat Daniël het Perzische rijk verbeeldt met een Ram, het Assyrische met een Leeuw, en dat hij Geiten aanwijst als heilige schutsdieren van de Macedoniërs. Wie het boek Daniël erop naslaat, leest (in kap. 7) dat de profeet in een nachtelijk visioen vier grote dieren uit de zee zag rijzen die, zo blijkt verder, op vier koningen duiden die uit de aarde zullen opkomen. ‘Het eerste dier leek op een *leeuw*, maar dan met adelaarsvleugels’ (*Dan.* 7, 4). Bijbellezers of -hoorders moesten daarin zonder meer het *Assyrische* rijk van koning Nebukadnesar herkennen. In een daaropvolgend toekomstvisioen (kap. 8) ziet Daniël een onheilspellend gevecht tussen een ram met twee vervaarlijke horens en een harige geitenbok. Hierna geeft ‘een heilige’ aan Daniël zelf deze verklaring: ‘De *ram* met de twee horens die je zag, duidt op de koningen van Meden en *Perzen.* De harige *geitenbok* is de koning van Griekenland’ (*Dan.* 8, 20-21). Deze koning van Griekenland moet wel de veroveraar Alexander de Grote zijn, de *Macedoniër*, geboren in de stad Pella. In grote lijnen kloppen dus Wendelinus' beweringen met het verhaalde in het boek Daniël.

Twee andere notities van onze dichter gaan uit van de overtuiging dat zijn lezers de bijbeltekst in de Latijnse Vulgaatversie zonder meer herkennen. Dat blijkt uit notitie 7 (bij vers 52), die zonder verwijzing vers 6 van Psalm 86 citeert. Idem voor zijn notitie 49 (bij vers 230). Hier lezen we een bekende uitspraak van de apostel Paulus (*Filipp.* 2, 10), zij het met een subtiele aanpassing: de wens van de apostel, *flectatur*, is werkelijkheid geworden, *flectitur.*

Wendelinus' poëtische databank

60 Teubner-editie van de *Vita Artoxerxis* door Konrat Ziegler - Hans Gärtner in *Plutarchi Vitae parallelae*, vol. 3, fasc. 1 (Stutgardiae-Lipsiae, 1996), p. 318-351; onze passage op p. 319.

61 Daniël wordt in het bijbelboek voorgesteld als levend in de Babylonische gevangenschap, onder koning Nebukadnesar en diens opvolgers (6de eeuw v. C.). Maar het boek zelf is waarschijnlijk pas geschreven in de 2de eeuw v.C., de periode van het Makkabese verzet tegen de Griekse overheersing. Wij volgen zo getrouw mogelijk de tekst en de (zuinige) commentaar van *De Bijbel. De nieuwe bijbelvertaling* ('s-Hertogenbosch, Katholieke Bijbelstichting - Leuven, Vlaamse Bijbelstichting, 2005). Voor het boek Daniël, zie aldaar, p. 1251-1267.

Toen wij onze inleidende voorstelling van de *Aries* afsloten met een blik op Wendelinus' verskunst, hadden wij het over het ‘vaardige legwerk’ van zijn citaten uit de epische en elegische poëzie van zijn klassieke voorgangers. In deze laatste reeks van toelichtingen willen wij zijn gedicht van begin tot einde overlopen en de echo's en citaten die wij menen te

herkennen, op een rijtje zetten, met hier en daar een toelichting in telegramstijl. Aangezien het hier gaat om grote namen uit de Latijnse poëtische traditie, hoeven wij niet telkens naar edities te verwijzen. Die zijn onze lezers voldoende bekend, of kunnen gemakkelijk worden ontdekt via een betrouwbaar lexicon.[62] Bij het opsporen van dit soort echo's zijn niet alleen de woorden belangrijk, maar ook hun plaats binnen het vers.[63] Daarom plaatsen wij, waar het van nut is, het teken [om een versbegin te markeren, het teken] voor een verseind.

v. 2	*geminos tollit ad usque polos*]. Cf. Ov., *Fast.* 3, 106: *geminos stella serena polos*].
v. 4	*occiduas... Atlantis aquas*]. Cf. Ov., *Fast.* 1, 314: *occiduas subibit aquas*].
v. 5	*fulvo... Vellus ab auro*]. Cf. Ov., *Met.* 14, 345: *fulvo... contractus ab auro*].
v. 13	*quamlibet adverso scribantur carmina vento.* Cf. Ov., *Epist.* 6, 7: *quamlibet adverso signatur epistula vento.* Deze brief is door Hypsipyle gericht aan Jason.
v. 14	*pauca sed apta canam*]. Cf. Ov., *Am.* 2, 2, 2: *pauca sed apta vaca*].
v. 15	[*Inclitus ille Aries villo spectabilis aureo*]. Cf. Ov., *Epist.* 6, 49: *aries villo spectabilis aureo*] en *Epist.* 12, 201: [*aureus ille aries villo spectabilis alto*]. Brief 12 is door Medea gericht aan Jason.
v. 17	[*non fumum... ex fulgore.* Cf. Hor., *Ars* 143: [*non fumum ex fulgore.*
v. 18	[*materiámve sui.* Cf. Manil. 1, 822: [*materiamque sui.*
v. 20	*quem Virtus voluit nomen habere Boni.* Cf. *Anth.* 630, 2: *cui Virtus clarum nomen habere dedit.* Een epigram op naam van Eusthenius, over de held Achilles.

62 Wij durven aan te bevelen het *Tusculum-Lexikon griechischer und lateinischer Autoren* [...] van Wolfgang Buchwald, Armin Hohlweg en Otto Prinz, München, Artemis Verlag, 1982; voor nog recentere informatie, perfect betrouwbaar, is er *The Oxford Classical Dictionary*, uitgegeven door Simon Hornblower en Antony Spawforth, Oxford University Press, 2003. De afkortingen die wij gebruiken voor onze verwijzingen naar Latijnse auteurs en geschriften zijn die van de *Index librorum scriptorum inscriptionum* bij de *Thesaurus linguae Latinae*, Lipsiae, B.G. Teubner, 1990.

63 Dat blijkt ook uit het onmisbare *Lateinisches Hexameter-Lexikon [...]* van Otto Schumann († 1950), postuum door de *Monumenta Germaniae Historica* in 7 delen uitgegeven (München, 1979-1989).

v. 23 *Attalicis... aulaea.* Cf. Sil. 14, 659-660: *Attalicis... aulaeis.*

v. 25 *bella parantem*] = Sil. 16, 10: *bella parantem*].

v. 29 *argumentum*]. Cf. Ov., *Met.* 13, 684: *argumento*]. Opvallende spondee in de 5de voet, die de dichter zich veroorlooft op basis van Ovidius en ook van Vergilius' bekende *incrementum*] in *Ecl.* 4, 49.

v. 35 *inhospita littora pinum*]. Cf. Ov., *Trist.* 3, 11, 7: *inhospita litora Ponti*]. Ook Wendelinus heeft het over de kusten van Pontus.

v. 36 *pandere vela mari*]. Cf. Ov., *Ars* 3, 500: *pandere vela sinu*].

v. 43 *taurorum aeripedum proflatos naribus ignes.* Cf. Ov., *Met.* 7, 104-105: *naribus efflant*] [*aeripedes tauri.* Ook Ovidius heeft het over de Colchische stieren.

v. 44 *squamea terga* = Manil. 1, 433: *squamea terga.*

v. 45 *de dentibus ortos*]. Cf. Ov., *Ib.* 445: *de dentibus orti*]. Bij Ovidius gaat het over de tanden gezaaid door Cadmus, bij Wendelinus over die gezaaid door Jason.

v. 47 [*quaeque referre mora est.* Cf. Ov., *Met.* 3, 225: [*quosque referre mora est.*

v. 48 *historicam non trutinanda fidem*]. Cf. Ov., *Am.* 3, 12, 42: *historica nec sua verba fide*]. De formule *historica fides* valt op, want zeldzaam in klassiek Latijn.

v. 53 *aetheris alti*] = Manil. 1, 286: *aetheris alti*].

v. 56 *tempora veris agit*]. Cf. Ov., *Fast.* 2, 150: *tempora veris erunt*].

v. 66 *Numina de caelo sensit.* Cf. Ov., *Fast.* 6, 251: *caelestia numina sensi.*

v. 71 *non futilis auctor*] = Verg., *Aen.* 11, 339: *non futtilis auctor*].

v. 73	*surgentis brachia Cancri*]. Cf. Ov., *Met.* 10, 127: *fervebant bracchia Cancri*].
v. 76	*tu Capricorne* = Manil. 4, 791: *tu Capricorne.*
v. 82	*antiquâ relligione probat*]. Cf. Ov., *Fast.* 3, 264: *antiqua religione sacer*].
v. 84	*poscere fata deûm.* Cf. Verg., *Aen.* 6, 45: *poscere fata*, en 6, 376: *fata deum.*
vv. 85-86	*caesarum ovium sub nocte silenti*] [*Velleribus stratis incubuisse.* Cf. Verg., *Aen.* 7, 87-88: *caesarum ovium sub nocte silenti*] [*pellibus incubuit stratis.*
v. 115	*Docta Palaephatiâ quando mihi voce papyrus.* Cf. *Ciris* 88 (ed. Scaliger, 1617): *Docta Palaephatia testatur voce papyrus.*[64]
v. 116	*Mystica sacra suo*]. Cf. Ov., *Epist.* 2, 42: *mystica sacra deae*].
v. 123	*Solis Lunaeque laborum*]. Cf. Verg., *Georg.* 2, 478: *defectus solis varios lunaeque labores*]. Zowel *defectus* als *labor* zijn typische benamingen voor een eclips.[65]
v. 128	*Aeetae regia virgo.* Cf. Ov., *Epist.* 6, 50: *Aeetae regia*, en Met. 7, 21: *regia virgo.*
v. 135	*retro sublapsa referri*] = Verg., *Georg.* 1, 200 én *Aen.* 2, 169: *retro sublapsa* referri].
v. 137	*tenues veri simulaverit umbras*]. Cf. Ov., *Met.* 6, 62: *tenues parvi discriminis umbrae*].
v. 139	*sententia sedit*] = Verg., *Aen.* 11, 551: *sententia sedit*].

64 De thans aanvaarde lezing van dit *Ciris*-vers is helemaal anders. Zie bv. de Teubner-editie van de *Poetae Latini minores*, bezorgd door Willy Morel (Lipsiae, 1935), p. 98: *docta Palaepaphiae testatur voce Pachynus.* In dit éne geval kunnen we daarom met bijna zekerheid stellen dat Wendelinus raadpleegde (en mogelijk ook bezat) de *Catalecta Virgilii & aliorum Poëtarum Latinorum veterum poematia*, bezorgd door Josephus Scaliger (Lugduni Batavorum, J. Maire, 1617); aldaar op p. 17 het vers, op p. 51-52 van de commentaar een geleerde uitleg.

65 Zie André Le Boeuffle, *Astronomie- astrologie. Lexique latin* (Paris, Picard, 1987), p. 116, nr. 390c.

v. 143 *aequore currus*]. Cf. Verg., *Aen.* 5, 819: *aequora curru*].

v. 152 *signa secunda dedit*] = Ov., *Am.* 3, 2, 58: *signa secunda dedit*].

v. 165 *cogebat in agmina turmas*]. Cf. Ov., *Epist.* 12, 155: *suadebat in agmina turbae*].

v. 166 *aspera bella ciens*]. Cf. Ov., *Fast.* 2, 516: *aspera bella viros*].

v. 167 *delapsa per auras*] = Ov., *Met.* 3, 101: *delapsa per auras*].

v. 168 *candida forma viri*]. Cf. Prop. 3, 11, 6: *candida forma virum*].

v. 189 [*Aureus ergo Aries.* Cf. Ov., *Epist.* 12, 201: [*aureus ille aries.*

v. 197 *terrasque tractusque maris caelumque profundum* = Verg., *Ecl.* 4, 51 én *Georg.* 4, 222: *terrasque tractusque maris caelumque profundum.* De beroemde hexameter van Vergilius integraal overgenomen.

v. 205 [*Saturni*, *Iovis ac Martis.* Cf. Manil. 1, 537 én 5, 6: [*Saturni*, *Iovis et Martis.*

v. 211 *praelia Martis*] = Stat., *Theb.* 8, 732: *proelia Martis*].

v. 214 *Sua dona... tulisse*]. Cf. Ov., *Fast.* 5, 425: *sua dona ferebant*].

v. 230 *flexo devenerata genu*]. Cf. Ov., *Trist.* 4, 2, 2: *flexo succubuisse genu*].

v. 232 *servitio hoc laeti libera colla.* Cf. Verg., *Georg.* 3, 167-168: *libera colla*] [*servitio.*

v. 234 *ne non sit turpi spes quoque adempta fugae.* Cf. Verg., *Aen.* 9, 131: *nec spes ulla fugae ... adempta est.*

v. 246 *pectore laudis amor*]. Cf. Ov., *Trist.* 5, 12, 38: *pectora laudis amor*].

v. 247 *somnia vana* = Ov., *Met.* 11, 614: *somnia vana.*

v. 250 *Vellera fulva tulit*]. Cf. Ov., *Epist.* 6, 14: *vellera fulva manu*]. Over het vlies van Jason.

v. 262 *succubuisse pudet*]. Cf. Ov., *Fast.* 6, 574: *concubuisse pudet*].

v. 263 *pretium non vile laboris*] = Ov., *Epist.* 18, 163: *pretium non vile laboris*]. Deze zinsnede was ook een leuze van de Gulden-Vliesorde: *Pretium laborum non vile.*

v. 266 *Sardanapalus habet*] = Ov., *Ib.* 312: *Sardanapallus habet*].

v. 269 *sic custodita Draconi*]. Cf. Ov., *Met.* 9, 190: *concustodita dracone*].

v. 275 [*Aere pedes solidi* = Ov., *Epist.* 12, 43: [*aere pedes solidi.* Over de Colchische stieren.

v. 277 [*Dentibus infrendens* = Verg., *Aen.* 3, 664: [*dentibus infrendens.*

v. 278 *pectore verrat humum*]. Cf. Ov., *Epist.* 12, 102: *pectore verrit humum*]. Over de Colchische draak.

v. 280 *turmas in nova bella novas.* Cf. Manil. 4, 178: *novas semper pugnas*, *nova bella.*

v. 284 *dictat amor*] = Ov., *Am.* 2, 1, 38: *dictat Amor*].

v. 285 *caeli Numen quoque vota secundat*]. Cf. Sidon., *Carm.* 7, 506: *di si vota secundant*].

v. 286 *ventos irrita ferre sinit*]. Cf. Ov., *Ars* 1, 634: *iubet... inrita ferre notos*].

v. 288 *Dubidis ad ripas concinit albus Olor.* Cf. Manil. 4, 517: [*Phasidos ad ripas* (over Colchis) en Ov., *Epist.* 7, 2: *concinit albus olor*]. Bij Ovidius gaat het om de zwanenzang van wie gaat sterven. De ‘overdracht’ van Wendelinus op de zang van Chifflet is dus minder gelukkig.

v. 289 [*per loca senta situ* = Verg., *Aen.* 6, 462: [*per loca senta situ.*

v. 290 *lenè trahentis aquas*]. Cf. Ov., *Fast.* 2, 704: *lene sonantis aquae*].

v. 292 *invidiamque parit*]. Cf. Ov., *Fast.* 2, 848: *invidiamque trahit*].

v. 293 *veterum... decora alta parentum*]. Cf. Verg., *Aen.* 2, 448: *veterum decora alta parentum*].

v. 294 *celebravit honos.* Cf. Verg., *Aen.* 8, 268: *celebratus honos.*

v. 296	*proavi fortia facta.* Cf. Verg., *Aen.* 1, 641: *fortia facta patrum.*
v. 306	*adiret aquas*]. Cf. Ov., *Trist.* 1, 5, 20: *adisset aquas*].
v. 307	*silentia servant*]. Cf. Stat., *Theb.* 4, 423: *silentia servat*].
v. 308	*Incipe*, *Cygne*, *Melos.* Cf. Verg., *Ecl.* 4, 60 én 62: *Incipe*, *parve puer.* Deze indrukwekkende en wereldbekende iteratie aan het slot van Vergilius' begroeting van het goddelijke kind klinkt zéker door in de slotformule van Wendelinus, voor ons het mooiste vers dat hij schreef.

Hiermee sluiten wij ons opstel af. Het is duidelijk dat wij maar een opstap geboden hebben voor een volledige inhoudelijke commentaar. Gaarne laten wij die over aan jongere en (vooral wetenschapshistorisch) bevoegdere hermeneuten.

Resümee

Obwohl Godefridus Wendelinus (1580-1667) in so unterschiedlichen Disziplinen wie Astronomie, Chronologie, Physik, Rechts- und Kirchengeschichte u.v.a.m. wissenschaftlich tätig war, hat er auch noch ein elegisches Gedicht von gut 300 Versen verfasst: *Aries seu Aurei Velleris encomium* (Der Widder, Loblied auf das Goldene Vlies). Mitte 1632 wurde das Poem gedruckt als ein Appendix zu den *Insignia gentilitia equitum Ordinis Velleris Aurei* (Die Familienwappen der Ritter des Ordens vom Goldenen Vlies) seines Gönners Jean-Jacques Chifflet. Diese panegyrisch-didaktischen Distichen weisen eine beachtliche Gelehrsamkeit auf. Sie behaupten, daß der Orden vom Goldenen Vlies sowohl in klassisch-mythologischen als auch in biblischen Traditionen wurzelt (Jason und Gideon), und betonen zugleich die göttlich bestimmte Rolle des astrologischen Zeichens Aries in der Menschheitsgeschichte und in der christlichen Heilsökonomie. Unser Aufsatz versucht in einer Präambel, das faktische Verhältnis des *Aries* zu den *Insignia* aufzuklären, um danach das Gedicht selbst vorzustellen: seine Gedankenund Darlegungslinien, die von unserem Dichter angeführten Quellen und Belege und seine eigentümliche Versifikationskunst. Als Hauptstück bietet unser Essai die Rezension nach heutigen Editionsnormen des vollständigen lateinischen Textes, samt Widmung und Randnotizen, mit gegenüberstehender Probe einer niederländischen Übersetzung. Zur Abrundung geben wir eine Reihe erklärender Notizen zu den von Wendelinus angeführten Quellen sowie eine Liste wörtlicher Anklänge aus seiner poetischen ‘Datenbank’. Diese Schlußkapitel können hoffentlich als Ansätze zu einem umfassenden, von sachkundigeren Kollegen auszuschreibenden Kommentar gelten.

Summary

Besides his scholarly oeuvre in such diverse disciplines as astronomy, chronology, physics, legal and ecclesiastical history etc., Godefridus Wendelinus (1580-1667) also composed an elegiac poem of some 300 verses, *Aries seu Aurei Velleris encomium* (The Ram, or Praise of the Golden Fleece). It was printed mid 1632, as an appendix to the *Insignia gentilitia equitum Ordinis Velleris Aurei* (The Family Arms of the Knights of the Order of the Golden Fleece) of his patron Jean-Jacques Chifflet. These panegyric and didactic distichs display a considerable erudition. They argue that the Order of the Golden Fleece has its roots as well in the classical-mythological as in the biblical tradition (Jason and Gideon), and together they stress the divinely destined role of the astrological sign of Aries in the history of mankind and of Christian Salvation. In a preamble our paper tries to elucidate the factual link between *Aries* and the *Insignia*, before dealing with the poem itself: its lines of thinking and reasoning, its references and sources as cited by the author, and its peculiar versification. The core of our essay is an edition of the complete Latin text, including the dedication and the original marginal annotations, in the line of current editorial practice. A tentative Dutch translation is printed on facing pages. Finally, a series of explanatory remarks on the sources quoted by Wendelinus, and a list of verbal echoes from his poetical ‘database’ are added as a starting point for

a comprehensive scholarly commentary, to be contributed by more qualified colleagues.

Theo Clemens

De Antwerpse suffragiën (1703-1739) Het wegen van een gedrukte bron

Inleiding en probleemstelling

De gedrukte sporen van geloofsonderricht lijken nauwelijks interessant als object van onderzoek. De catechismussen, die sedert het begin van de reformatie de eigen leer van de verschillende confessionele groepen moesten uitdragen, zijn frequent en in grote aantallen gedrukt en als echte gebruiksboeken ook weer massaal verloren gegaan. Dat verlies is echter, als het om kennis van hun inhoud gaat, nauwelijks problematisch. De inhoud veranderde immers vrijwel niet. De vragen en antwoorden die gedurende lange tijd elke nieuwe generatie uit het hoofd moest leren zijn ondanks het verlies van vele drukken genoegzaam bekend.

Wie hier zijn nieuwsgierigheid laat ophouden en op zoek gaat naar spannender zaken, realiseert zich onvoldoende dat de catechese tot het domein van de cultuur behoort en dus betrekking heeft op hetgeen niet aangeboren, maar aangeleerd is. Via de catechese is een enorme inspanning geleverd om inhoud, vorm en richting te geven aan het denken en doen van alle leden van dezelfde samenleving of van groepen daarbinnen. Dat geschiedde door het aanreiken van een al dan niet coherent geheel van voorstellingen, opvattingen, waarden, normen, riten, gewoonten en gedragingen, en door de voortdurende inzet dit geheel over te dragen op nieuwe generaties en eventueel ook op nieuwkomers uit andere culturen. Deze inspanning is des te boeiender, als men zich ervan vergewist dat cultuuroverdracht geen eenvoudig proces is. Het gaat daarbij nooit zonder meer om het eenvoudigweg overdragen van steeds hetzelfde pakketje. Leerprocessen sluiten principieel de mogelijkheid van verandering in, zowel aan de kant van de leraar als aan die van de leerling. Zelfs als teksten volstrekt ongewijzigd blijven, dan nog is hun betekenis afhankelijk van de manieren waarop de leraar ze uitlegt en de lezer of toehoorder ze zich eigen maakt.[1]

Tegen de achtergrond van deze opvattingen over cultuur, cultuuroverdracht en catechese kan zelfs de uitgavegeschiedenis van standaardteksten als die van de Mechelse Catechismus of de 'Hollandse' Catechismus van Philippus Rovenius zinvol opnieuw bestudeerd worden. In deze bijdrage gaat de voorkeur echter uit naar die literatuur die enig zicht belooft op de uitleg van de standaardteksten en eventuele wisselingen in die uitleg. Uit deze literatuur is een voorbeeld gekozen dat de onderzoeker bibliografisch voor lastige vragen stelt en waarvan de beantwoording uiteindelijk voor de geschiedenis van de drukpers relevante nieuwe inzichten oplevert. Het gaat, om meer concreet te worden, om een van 'de andere catechetische boeken en meer uitgebreide catechismuswerken' uit de achttiende eeuw die

1 H. de Jager en A.L. Mok, *Grondbeginselen der sociologie: gezichtspunten en begrippen*, Leiden 1999[11], 214-216; W.Th.M. Frijhof, 'Toeëigening: van bezitsdrang naar betekenisgeving' in *Trajecta*, 6 (1997), 99-118.

Frutsaert in zijn studie van de catechese in Vlaams België signaleert zonder er echt op in te gaan. De titel ervan luidt bij hem *Suffragien of instelling en regels van het aertsbroederschap der christelycke leeringe*, *opgeregt in de cathedrale ende vier parochiale kerken der Stadt Antwerpen*, *beginnende met Aug. 1708 en eyndigende met 1739 door Reginaldus Cools*, *bisschop van Antwerpen* (Antw., 9 dl. en reg.).[2] In de voetnoot voegt hij er nog aan toe dat dit werk zeer verspreid is en dat er nog in 1828 een druk van verschenen is in Brugge, bezorgd door Felix de Pachtere onder de titel *Onderrigtingen in de christelijke leering of Suffragiën van Antwerpen.*

De *Suffragiën* waren vanaf het moment dat twintig jaar geleden mijn aandacht erop viel, een bron van problemen. In de tijd vóór de digitale ontsluiting van het oude boek waren ze, ondanks Frutsaerts mededeling over hun verspreiding, niet terug te vinden in de papieren catalogi van de bibliotheken. Zoeken op het eerste titelwoord leverde in ieder geval destijds niets op, ook niet als de titel van de heruitgave door De Pachtere als uitgangspunt werd genomen. Minstens zo problematisch was destijds de aankoop van twee bandjes met maandbriefjes uit de jaren 1718-1721 en 1732-1735 waarvan de inhoud weliswaar catechetisch was en de datering paste binnen de door Frutsaert opgegeven jaren, maar waaraan een titelblad ontbrak. Volgens aantekeningen van de eigenaar uit de achttiende eeuw betrof het deel vier en deel acht. Waren dit inderdaad, om de woorden van De Pachtere te gebruiken, 'de suffragiën van Antwerpen'? En was het ontbreken van een titelblad een tot mijn eigen twee deeltjes beperkt manco?

Deze startvragen zijn uiteindelijk opgelost dankzij de vrijheid die ik in sommige bibliotheken tijdens mijn dissertatie-onderzoek had om in het depot te werken. Achteraf was ik er ook uitgekomen als ik meteen De Pachteres *Onderrigtingen* geraadpleegd had, maar dat werk ontbrak in de toen voor mij meest nabije bibliotheken. In zijn zeer informatierijke woord vooraf geeft genoemde auteur/editeur onder meer een precieze titelbeschrijving, meldt hij dat de reeks algemeen bekend staat onder de naam *Suffragiën van Antwerpen*, noemt hij Joannes van Soest uit Antwerpen als uitgever, dateert hij diens werk op 1703-1739 en bepaalt hij de omvang van het hele werk op negen delen. Van dezelfde Van Soest zegt hij ook nog een andere druk onder ogen te hebben gehad van het eerste en derde deel, naast een ongedateerde druk op naam van Hiëronymus Verdussen. Voor De Pachtere is een heruitgave van de reeks maandbriefjes absoluut nodig omdat hij het een 'nooyt volprezen', 'nuttig en geacht' werk vindt, dat 'sedert een lange reeks van jaren in geene boekhandel meer verkrijgbaar' is en waarvoor bij boekverkopingen 'eenen bovenmatige prys' betaald moet worden.[3] [afb. 1]

De geschiedenis van de *Instellinge en regels* moest ten tijde van De Pachtere nog geschreven worden. Hij verwachtte informatie te vinden in de geschiedschrijving rond Reginaldus Cools O.P., bisschop van Antwerpen van 1700-1706, die in 1703 de aartsbroederschap van de christelijke lering heeft ingesteld en de regels ervan

2 E. Frutsaert, *De R.-K. catechisatie in Vlaamsch België vanaf het Concilie van Trente*, *1: Het leerboek of de catechismus: een geschiedkundige proef*, Leuven/Brussel 1934, 140. Van de titel is bij Frutsaert alleen het woord 'suffragiën' gecursiveerd, maar ook bij andere titels staan doorgaans alleen de eerste woorden in cursief.

3 Felix De Pachtere, *Onderrigtingen in de christelyke leering*, *of de suffragien van Antwerpen; in styl en spelling verbeterd*, 4 dln., Brugge 1828, dl. 1, v-vi. Met dank aan A. Thijs die mij opnieuw op dit boek attent heeft gemaakt.

heeft vastgelegd, maar stelt verwonderd vast dat op de meest voor de hand liggende plaatsen niets te vinden is.[4] Nog meer

4 Hij noemt achtereenvolgens de *Historia episcopatus Antverpsenis* van J.F. Foppens (Brussel 1717), *Belgium Dominicanum* van B. De Jonghe (Brussel 1719), *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae* van J. Knippenbergh (Brussel 1719), *Gallia christiana* van D. Sammarthanus (Parijs 1715-1785), *Histoire des hommes illustres de l'Ordre de S. Dominique* van A. Touron (Parijs 1743-1749), *Antverpia Christo nascens* van J.C. Diercxsens (Antwerpen 1773) en de door hem geprezen *Synopsis monumentorum collectionis* van J.F. van der Velde (Gent 1821-1822).

verbaast hij zich over het feit dat ook geen

ONDERRIGTINGEN
IN DE
CHRISTELYKE LEERING,
OF
SUFFRAGIEN VAN ANTWERPEN;
IN STYL EN SPELLING VERBETERD
DOOR
Felix De Pachtere.
EERSTE DEEL.
BRUGGE,
DRUKKERY VAN FELIX DE PACHTERE. 1828.
MET KERKELYKE GOEDKEURING.

Afb. 1: Titelblad in deel 1 van de heruitgave uit 1828 van de Antwerpse suffragiën die door Felix De Pachtere is verzorgd. [Stadsbibliotheek Antwerpen]

van de bekende uitleggers van de Mechelse Catechismus een woord gewijd heeft aan de Antwerpse suffragia.[5] Zelfs de *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas* van Paquot had hij vruchteloos doorgebladerd.[6]

Ondanks al het historisch onderzoek na 1828 zou De Pachtere, als hij na 180 jaar zijn literatuuronderzoek nog eens had kunnen overdoen, nauwelijks tot een ander resultaat gekomen zijn. Dat wil niet zeggen dat er niets nieuws te melden valt, maar er is nog steeds geen goede studie te vinden over de maandbriefjes en hun geschiedenis. Vermoedelijk zou hij het meest gehad hebben aan de *Geschiedenis van Sint-Jorisparochie* uit 1923 van de veel schrijvende, veel wetende, maar niet altijd gemakkelijk te toetsen priester/historicus Floris Prims. Hij zou er wat meer informatie gevonden hebben over de oprichting en eerste twee decennia van de broederschap en gestuit zijn op de verrassende bewering dat de uitgavegeschiedenis van de maandbriefjes, met haperingen, tot in 1893 doorloopt![7] Dat wordt, vermoedelijk in afhankelijkheid van Prims, ook gemeld door C. de Clercq in diens geschiedenis

5 Hij zegt er tevergeefs naar gezocht te hebben in de *Christelyke onderwyzing* (1757) van de minderbroeder recollect Fr. Claus, de *Zielespys* (1764) van de Antwerpse plebaan P. Verheijen en de *Conferentiae ecclesiasticae* (1785-1786) en de *Uytlegging van de Mechelse Catechismus* (1823[3]) van de Mechelse kanunnik en aartspriester J.G. Huleu.

6 De Pachtere, *Onderrigtingen*, dl. I, vi-ix.

7 F. Prims, *Geschiedenis van Sint-Jorisparochie en -kerk te Antwerpen* (*1304-1923*), Antwerpen [1923], 258-259.

van het oude en nieuwe bisdom Antwerpen uit 1962.[8] Tien jaar eerder had J. Nouwens de maandbriefjes ondervraagd op hun positie in het debat dat tussen ca. 1550 en ca. 1750 is gevoerd over de meest wenselijke communiefrequentie en ze daarbij bibliografisch alleen voorzien van de datering 'vanaf' 1703 en, zoals ook wel in sommige bibliotheekcatalogi gebeurd is, op naam van bisschop Reginaldus Cools gezet.[9] De *Bibliotheca Catholica Neerlandica Impressa* [BCNI] uit 1954 doet dat weer niet. Deze bibliografie van geestelijke literatuur uit de Nederlanden, die door zijn zeer brede grondslag nog steeds bruikbaar is,[10]

8 C. de Clercq, *Het bisdom Antwerpen 1559-1962*, Antwerpen 1962, 28

9 Jac. Nouwens, *De veelvuldige H. Communie in de geestelijke literatuur der Nederlanden vanaf het midden van 16de eeuw tot in de eerste helft van de 18de eeuw*, Bilthoven/Antwerpen 1952, 28*, 194-196.

10 De *Bibliotheca Catholica Neerlandica Impressa 1500-1727*, Den Haag 1954, is gebaseerd op 70 bibliotheken in België en Nederland, 30 gedrukte bibliografieën, 8 biografische werken, 17 monografieën met veel bibliografische informatie, 21 tijdschriften, 11 catalogi en 1 encyclopedie. De bruikbaarheid wordt overigens wel beperkt door het verdwijnen van vooral veel kerkelijke collecties uit het bibliothecaire landschap.

bevestigt het bestaan van de maandbriefjes onder een titelbeschrijving die op kleine spellingsvarianten na overeenkomt met die van De Pachtere. Bovendien geeft ze nuttige verwijzingen naar vijf bibliotheken waar de *Instellinge en regels* destijds bewaard werd.[11] Minstens zo belangrijk is echter dat langs deze weg aan het licht komt dat er twee sterk gelijkende titels zijn, maar dan uitgegeven voor eenzelfde broederschap in de bisdommen Den Bosch (dekenaat Geel) en Roermond (St. Agatha).[12] Dit gegeven is in 1968 opgepikt in het handboek van P. Polman over de geschiedenis van katholiek Nederland in de achttiende eeuw, maar wordt daar niet verder uitgewerkt.[13] Na 1968 zijn de maandbriefjes vooral nog door A. Thijs ter sprake gebracht. Sinds zijn 'Notities voor een studie van de Antwerpse zeventiende-eeuwse suffragia' uit 1983 is hij de expert bij uitstek op het gebied van suffragia en heeft hij daarvan blijk gegeven bij de inrichting van tentoonstellingen en in verscheidene van zijn publicaties,[14] maar uiteindelijk spelen de Antwerpse maandbriefjes bij hem slechts een bijrol in het grote verhaal over suffragia, dat meer dan honderd jaar vroeger al begint en nog geruime tijd na 1739 doorloopt. Hij bevestigt De Pachteres titel van de reeks, voegt er een adres bij (in de Pauw) en is bovendien aanvullend in zijn typering van de maandbriefjes als een 'catechismuscommentaar' en een 'plichtenleer' en zijn omschrijving van de doelgroep als een mix van jong en oud en arm en rijk.[15]

Intussen levert de verkenning van de literatuur behalve informatie ook vragen op die prikkelen tot nader onderzoek. Zo doen wat de titel betreft de verschillen tussen Frutsaert en De Pachtere als vanzelf de vraag rijzen naar de juiste titel. Bij de omschrijving van de eerste gaat het primair om suffragia, bij de die van de tweede om een broederschapsboek. Wie heeft er gelijk? Wat zijn suffragia trouwens? Er is onduidelijkheid over het auteurschap. Cools komt niet in aanmerking omdat hij in 1706 is overleden en dus onmogelijk de auteur van de hele reeks kan zijn geweest, maar wie was of waren dan het dan wel? Als periode van verschijnen geven bijna alle auteurs 1703-1739 op, maar Frutsaert wijkt daar vanaf met 1708 als beginjaar. Is dit verschil een gevolg van een drukfout, of gaat het om meer? De Pachtere signaleert twee edities van de reeks van 1703-1739, één van Johannes van Soest en één van Verdussen, maar hij merkt ook op dat hij twee van elkaar verschillende

11 BCNI, nr. 16.226. Inmiddels is deze bibliografie via de bibliotheek van de Radboud Universiteit te Nijmegen ook online beschikbaar: http://helikon.ubn.ru.nl/anon/b/ biblcanei/

12 BCNI, nrs 16.761 en 16.762.

13 P. Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*, 3 dln., Hilversum 1968, dl. 3, 253. In het register staat overigens s.v. 'broederschap' christelijke 'lezing' in plaats van 'lering'.

14 Zie van A. Thijs: 'Notities voor een studie van de Antwerpse 17de-eeuwse suffragia' in *Liber amicorum Leon Voet* (Antwerpen 1985), 562-578 (= *De Gulden Passer*, 61-63, 1983-1985); *Tentoonstelling De jezuïeten en het katholieke herstel te Antwerpen na 1585 van vrijdag 8 november 1985 t/m woensdag 18 december 1985: catalogus*, Antwerpen 1985, 37-40; 'Devotieprenten en geloofsbeleving: de rol van de Antwerpse produktie uit de 17 de en de 18de eeuw' in *Oostvlaamse Zanten*, 64 (1989), 249 en noot 59; *Van geuzenstad tot katholiek bolwerk: maatschappelijke betekenis van de Kerk in contrareformatorisch Antwerpen*, Turnhout, c1990, 83, 97-98, 141-144, 198-199; *Antwerpen internationaal uitgeverscentrum van devotieprenten 17de - 18de eeuw*, Leuven 1993, 9, 15, 55, 84-86, 113-114, 121, 124-125; 'Devotieprenten en het contrareformatorische herkersteningsoffensief in de Zuidelijke Nederlanden' in *Vlaanderen*, 41 (mei-juni 1992 = nr. 241), 150-151.

15 Thijs, 'Devotieprenten en geloofsbeleving', 249 en noot 59; Thijs, *Van geuzenstad*, 144, 198-199; Thijs, *Antwerpen internationaal uitgeverscentrum*, 55.

uitgaven van Van Soest onder ogen heeft gehad. Zijn er inderdaad meer uitgaven geweest en hoe verhouden deze zich dan tot de initiatieven in het dekenaat Geel en te St. Agatha? In dit verband moet ook de verspreiding van de maandbriefjes aan de orde worden gesteld. Frutsaert wekt de indruk dat ze alom te vinden zijn, terwijl er in de toch breed gefundeerde BCNI maar betrekkelijk weinig exempla-

ren worden gesignaleerd. Er moet tot slot ook nog een oplossing gevonden worden voor het probleem, dat er enerzijds alleen sprake is van maandbriefjes tot eind 1739 en dat van deze reeks in 1828 beweerd wordt dat ze reeds lang uitverkocht is, terwijl anderzijds Prims en De Clercq de uitgave van de maandbriefjes laten doorlopen tot in 1893.

Niet alle vragen die gesteld zijn laten zich beantwoorden, maar er is wel uitzicht op nieuwe kennis en nieuwe inzichten. Uit de bronnenlijst aan het slot van de bijdrage blijkt dat er veel meer gedrukt materiaal is dan in de BCNI is verwerkt. Tevens blijkt eruit dat er ook archivalische bronnen beschikbaar zijn. Daarmee zijn de kansen om antwoorden te vinden in ieder geval aanzienlijk vergroot. In deze bijdrage wordt een poging gedaan die kansen te benutten. Daarbij staan de maandbriefjes zelf centraal. De geschiedenis van de broederschap die de maandbriefjes heeft uitgegeven is buitengewoon boeiend, maar verdient het apart te worden uitgewerkt. Datzelfde geldt voor de inhoudelijke kant van de suffragia. Het uiteindelijke doel van deze verhandeling is het bepalen van het 'soortelijk gewicht' van de maandbriefjes als bron. Dat gebeurt door middel van een benadering die erop gericht is zoveel mogelijk informatie beschikbaar te krijgen over de productie, distributie en consumptie van de maandbriefjes.

Deze verhandeling bestaat uit twee delen en gaat bovendien in twee afleveringen verschijnen. In deel 1 wordt kennis wordt gemaakt met het fenomeen 'suffragia' en wordt getracht de eigenheid van de suffragia van Antwerpen te achterhalen door ze te plaatsen tegen de achtergrond van de in de tweede helft van de zestiende eeuw ontwikkelde praktijk van het uitdelen van maandbriefjes. Aan de hand van een modeleditie van de Antwerpse suffragia wordt ingegaan op de samenstelling en de globale inhoud van een volledige reeks en de verschillende bestanddelen ervan. Bij deze verkenning van het materiaal gaat het erom het te onderzoeken materiaal in kaart te brengen en zicht te krijgen op de onderliggende organisatie, de inhoud en de theologische positie van de maandbriefjes. Vervolgens komt de vraag aan de orde of er inderdaad meer dan één druk van de suffragia is verschenen. Om deze vraag te kunnen beantwoorden worden zoveel mogelijk exemplaren van de 'regels' van de broederschap met elkaar vergeleken. De resultaten van deze bewerking zijn verrassend en noodzaken tot het maken van hulpmiddelen om de verschillende uitgaven van elkaar te kunnen onderscheiden en hun onderlinge relatie te kunnen bepalen. Tot besluit van de deel 1 wordt de bibliografische informatie gewikt en gewogen en worden voorlopige conclusies met betrekking het soortelijk gewicht van de bron geformuleerd. In deel 2 van de verhandeling staan de maandbriefjes zelf centraal en wordt onderzocht of er niet alleen meer drukken van het broederschapsboekje maar ook van de maandbriefjes verschenen zijn en, zo ja, hoe deze van elkaar kunnen worden onderscheiden. Bovendien worden de resultaten van het bibliografisch onderzoek getoetst door ze te leggen naast aanpalend drukwerk en door er ook gegevens uit archivalische bronnen bij te betrekken. In de slotparagraaf wordt de hele oogst geëvalueerd en de vraag naar het soortelijk gewicht opnieuw aan de orde gesteld.

Eerste kennismaking met de suffragia van Antwerpen

In de klassieke oudheid had het woord ‘suffragium’ te maken met stemmen, zowel in de betekenis van een stem die wordt uitgebracht als een stem die als blijk van steun wordt

DE H. GUILIELMUS BISSC.
X JAN.
Gestor
Jaar
in het
1209.
Pligten waernemen.
Heere Jesus / wat wilt gy zoo zeer / dan
dat ik uwen wil / in den staet daer ik in ben /
altijd volbrenge? Laet toch die goddelijke
wil zoo kragtig my beweegen / dat ik / gelijk
de H. Guiljelmus gedaen heeft / met mijne
pligten waer te nemen u behaege / en mijn
zaligheid verzekere. Amen.
Bid voor die hunne pligten niet waer-
nemen.

Guiljelmus leerde van jongs af aen d'ydele
voordeelen van zijne geboorte verſmaeden.
Als hy Canonik gewoorden was van Soiſſons /
en daer na van Parijs ging hy / om den omgang
met de menſchen noch meer te vlugten / in een
kloofter / agtende daer een bequame ſchuylplaets
te zullen vinden tegen d'ontelbare aenwegtingen /
waer door die in 't gewoel der menſchen blijven in
gevaer zijn van hunne zaligheid te verliezen.
In het kloofter leefde hy met een zoodanige
oplettentheid en godtvrugtigheid dat hy zijne Me-
debroeders ten uitterſten ſtigtte en waerdig wierd
hunne Overſten te worden: welke bedieninge hy
waer nam met een diepe oodmoedigheid / onver-
zettelijke opregtigheid / wijze eenvoudigheid / won-
derbare zagtmoedigheid / en geheele verſterving
der ſinnen.
Het lot van Aertsbiſſchop van Bourges te
zijn viel op hem / en als hy dat ampt niet ont-
vlugten konde beſtierde hy zijne ſchapen / hen
voorgaende in nederigheid / boedvaerdigheid / ar-
moede / verſochering / medogentheid en liefde.
Voorgaens bad hy van den middernagt tot den
morgenſtond.
Voorders beproeft zijnde door verdrukkingen /
die hy met geduldigheid / en wijs beleid te boven
quam / ontſliep hy in den Heer.
Ik bid u, dat gy den staet, waer toe gy ge-
roepen zijt, waerdiglijk bewandelt, met alle
oodmoedigheid en zagtmoedigheid, met ver-
duldigheid, verdragende elkanderen in liefde.
Ephes. 4. v. 1. 2.

Afb. 2: Suffragie van de heilige Wilhelmus, recto en verso (113×67 mm), afkomstig uit de serie die voor het eerst in 1717 door Willibrord van der Kemp is uitgebracht. Zie Evelyne Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht: bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden*, *17de en 18de eeuw*, Zutphen 2006, 186-187. [eigen ex.]

verworven. In het verlengde van deze laatste betekenis hebben suffragia via het getijdengebed van Cluny hun plaats gekregen in de Latijnse liturgie als een bede om de 'stemsteun' of voorspraak van heiligen of, meer in het algemeen, als een voorbede.[16] De suffragia in de betekenis die er in deze bijdrage aan gehecht wordt zijn los gemaakt uit de liturgische context en overgeheveld naar het domein van de particuliere devotie. Ze horen thuis in de tijd van de contrareformatie en, meer specifiek, in het milieu van de jezuïeten en hun Mariasodaliteiten. Het zijn nog steeds verzoeken om voorspraak of voorbedes, maar hun functie is uitgebreid en ze worden nu gedrukt op losse blaadjes die als zodanig tot het kleinste soort van religieus drukwerk behoren.

Suffragia onderscheiden zich van ander klein religieus drukwerk, zoals devotieprenten, door een aantal vormkenmerken. In hun uitgewerkte vorm van rond 1700 onderscheiden zij zich door de aanwezigheid van een afbeelding (meestal van een heilige of een godsdienstig thema), een datum (bij een heilige is dat zijn of haar feestdag), een kopje (bestaande uit een te beoefenen deugd of te overwegen godsdienstig onderwerp), een citaat (vaak ontleend aan de H. Schrift, maar ook aan geestelijke auteurs van latere tijd), nadere informatie over de getoonde heilige of een bijzonder thema (vaak gedrukt op de achterkant), een kort gebed

16 *Liturgisch woordenboek*, 2 dln., Roermond 1965-1968, dl. 2, 2602-2604.

voor een doel dat zowel algemeen was (voorbede voor het welvaren van kerk, staat of samenleving, of delen daarvan) als particulier (verzoek aan de heilige om steun bij het beoefenen van een specifieke deugd en een voorbede voor een medelid van wie de naam met de hand werd ingevuld).[17] [afb. 2]

Minstens zo belangrijk als de vormkenmerken zijn de manier waarop en de context waarin suffragia functioneerden. Hun maandelijkse distributie was een pedagogisch middel om gedurende lange tijd stap voor stap de persoonlijke ontwikkeling van de betrokkenen, hun kennis van godsdienstige zaken en hun uiteindelijk geluk te bevorderen. Het milieu was dat van een gemeenschap, bijvoorbeeld een familie, een broederschap, een klooster of begijnhof. Door de deugdbeoefening, de kennisvermeerdering en de voorbede te situeren in een groep was er de extra stimulans van onderlinge solidariteit en de drijfveer van het zich verantwoordelijk weten voor anderen. De rond 1700 gebruikelijke manier om de briefjes te verspreiden was die van een loterij, waarbij het toeval en Gods sturende hand min of meer vereenzelvigd werden. Psychologisch gezien was het voordeel van deze distributiemethode dat ze de maandbriefjes een bijzonder gezag gaf én dat niemands eer werd aangetast, zelfs niet als de aangereikte deugd haaks stond op het persoonlijke leven van de ontvanger.[18]

Hoewel de suffragia een duidelijke jezuïetenachtergrond hadden en tot dan toe vooral in kringen van regulieren in omloop waren gebracht, hebben de seculiere Antwerpse stadspastoors zich in 1703 het middel toegeëigend ten behoeve van een nieuw catechetisch initiatief. Omdat dit initiatief de context vormt van de maandbriefjes, is een korte uitweiding op zijn plaats. De pastoors hadden gezamenlijk vastgesteld dat de kennis van de godsdienst tekort schoot en wilden daarom de catechese opnieuw organiseren en een extra stimulans geven door ze in te kaderen in een broederschap. Hun bisschop, Reginaldus Cools, was graag bereid om het initiatief te steunen, bekrachtigde op 17 februari 1703 de stichting van de Aartsbroederschap van de Christelijke Lering, plaatste deze onder bescherming van Carolus Borromeus (1538-1584) en de toen nog slechts 'zalige' paus Pius v (1566-1572)[19] en maakte de onderneming aantrekkelijk door er tal van aflaten aan te hechten.[20] Uit de patroonkeuze blijkt duidelijk dat de pastoors en hun bisschop vooral nieuw leven inbliezen in een oud, sedert Trente overal in de rooms-katholieke kerk telkens opnieuw hoog op de agenda geplaatst streven om de kennis van de godsdienst te vermeerderen.[21] Borromeus en Pius v stonden bij uitstek model voor dit streven en te Antwerpen was in 1618 al een soortgelijke broederschap opgericht

17 Zie voor de vorm: Thijs, 'Notities', 561-562.

18 Daniel van Papenbroek, *Korte legende der heyligen uyt de originele acten getrocken met nieuwe beelden*, *gebeden*, *schriftplaetsen bequamelyk verciert voor de maendelyke patroon-loting*, 2 dln., Antwerpen: Hendrik Thieullier, [1694], dl. 1, A2r-A3r.

19 *Lexikon für Theologie und Kirche*, 8 (Freiburg e.a. 1999^3), 325-326: Pius v is heiligverklaard in 1712. Beide patroons waren tijdens hun leven grote bevorderaars van de (Arci) confraternita della Dottrina Cristiana, de een in Milaan en de andere in Rome. Zie R. Po-Chia Hsia, *The world of catholic renewal 1540-1770*, Cambridge 1998, 110; Gerardo Franza, *Il catechismo a Roma dal Concilio di Trento a Pio VI nello zelo dell'arciconfraternita della dottrina cristiana*, Rome 1958, 75-76, 91-93.

20 Deze informatie is ontleend aan p. 11 of 12 van de *Instellinge en regels*.

21 Marc Venard (red.), *Die Zeit der Konfessionen* (*1530-1620/30*), Band 8 van *Die Geschichte des Christentums*, verschenen onder redactie van Heribert Smolinsky, Freiburg/Basel/Wenen 1992, 1000-1001.

met Carolus Borromeus als beschermheer.[22] De aansluiting bij de traditie blijkt eveneens uit zowel de datering van de pauselijke als de bisschoppelijke aflaten uit de lijst van 1703.

22 F. Prims, 'De Sodaliteit der Christelijke Lering (1618-1624)' in *Antverpensia*, 18 (1948), 134-136; Thijs, *Van geuzenstad tot katholiek bolwerk*, p. 83; M.-J. Marinus, *De Contrareformatie te Antwerpen* (*1585-1676*), Brussel 1995, 263.

INSTELLINGE
EN
REGELS
VAN HET
ALDER-CHRISTELYCKSTE
ARTZ-BROEDERSCHAP
DER
CHRISTELYCKE
LEERINGHE,
OP-GERECHT
In de Cathedrale en de vier andere
Parochiale Kercken
DER STADT ANTWERPEN.

t'ANTWERPEN,
By *Joannes van Soest*, Boeck-drucker,
ende Boeck-verkooper, woonende,
op de groote Merckt in den
Bonten Mantel. 1703.

Afb. 3: Titelblad van (vermoedelijk) de oudste druk van het bericht over de instelling en de regels van de Antwerpse aartsbroederschap van de christelijke lering. [eigen ex.; nr. 1 in de lijst van uitgaven]

GODTVRUCHTIGE

REGELS

Voor de Broeders en Susters van het Alder-Christelijckste Broederschap der

CHRISTELYCKE LEERINGE.

TOt ruſt en vrede van iders Conſcientie, ſoo wort verklaert, dat deſe nae-volgende Regels en Statuten gheenſints en verbinden op eenighe ſonden, maer alleenelijck en worden aengepreſen en gecommandeert.

1.

Op alle eerſte Sondaghen van de Maent ſalmen in de Parochiale Kercke uyt-deylen eenige Godtvruchtighe Punctjens, de welcke ider wekelijcks eens ſal leſen, om te achter-volgen het quaet te laten en het goet te doen, ende daghelijcks bidden drymael den *Vader Onſe* en *Weeſt Gegroet*, tot vervoorderinghe der Chriſtelijcke Leeringhe en ſaligheyt van dien Broeder oft Suſter wiens naem daer op ſal ſtaen.

2.

De Broeders en Suſters ſullen daghelijcks iet van de Chriſtelijke Leeringe by hun ſelven overpeyſen ende andere daer van deelachtigh maken met daer iets van te verhalen of voor te ſtellen.

3.

Sy ſullen inſghelijcks voor een ſonderlinghe

A goede

Afb. 4: Eerste pagina van de apart gedrukte regels ten behoeve van het godsdienstig leven van de leden van Antwerpse aartsbroederschap van de christelijke lering. [eigen ex.; zie nr. 2 in de lijst van uitgaven]

Toch was hetgeen de stadspastoors van Antwerpen deden meer dan het bewandelen van reeds lang gebaande paden en het hernemen van oude, met het concilie van Trente verbonden idealen. Op zich is het al een teken van verandering dat dit keer niet een jezuïet maar seculiere priesters het initiatief namen en dat hun broederschap openstond voor iedereen: ‘Geestelijck en Werelijck, Mans en Vrouwen, Kinders en beiaerde persoonen.’[23] De stadspastoors gebruikten met hun maandbriefjes weliswaar ‘oude zakken’, maar ze deden er ‘nieuwe wijn’ in en pasten de vorm ervan aan om meer ruimte te krijgen. In hun suffragia is de combinatie van heiligenverering en deugdbeoefening vervangen door het koppel geloofsonderricht en levensheiliging. Bovendien hebben ze een nieuwe vorm geïntroduceerd. Hun maandbriefjes zijn niet alleen tweezijdig bedrukt, zoals het destijds gangbare suffragium, maar ook eenmaal gevouwen, waardoor er vier in plaats van twee bladzijden beschikbaar zijn voor informatie. Deze ruimte is vervolgens tot het uiterste benut door te kiezen voor een kleine letter, vergelijkbaar met corpsgrootte 8 in Word.

23 Deze woorden zijn ontleend aan het begin van het nog te bespreken oprichtingsbesluit.

De Antwerpse suffragia van 1703 zijn ook nog op een ander punt nieuw. De 'oude' suffragiën kunnen door de verdeling via een loterij nauwelijks systematisch gewerkt hebben. Er waren voor elke maand 32 briefjes beschikbaar, dus in totaal 384 per jaar. Alleen in het onmogelijke geval dat geen enkel briefje dubbel ontvangen werd, duurt het dan 32 jaar voor iemand een reeks compleet heeft. In de praktijk zal dat nooit zijn voorgevallen.

Het nieuwe van de catechetische maandbiefjes is dan ook dat ieder lid elke maand hetzelfde briefje ontving en alle briefjes samen uiteindelijk een systematische uiteenzetting van de geloofsleer boden. Door deze wijze van distribueren had een broederschapslid die zijn briefjes goed bewaarde en lang genoeg leefde, de mogelijkheid een volledige reeks op te bouwen.

Zo'n volledige reeks bestaat idealiter uit vier onderdelen. Het opent met een klein broederschapsboekje onder de titel *Instellinge en regels van het alder-christelyckste artz-broederschap der christelycke leeringhe*, *op-gerecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen.*[24] [afb. 3] Daarin staat de tekst van het besluit van bisschop Reginaldus Cools op 17 februari 1703 om de aartsbroederschap op en in te richten en de catechese in de stad Antwerpen te opnieuw te organiseren. Daarin zit tevens de reeds genoemde aflatenlijst. Dit slechts twaalf bladzijden tellende boekje is in eerste instantie een zelfstandige publicatie en had geen ander doel dan nauwkeurig te informeren over het bisschoppelijk besluit en de aflaten. Het kan met recht op naam van Cools worden gesteld als die tenaamstelling tenminste beperkt blijft tot het eerste onderdeel van de reeks. Het broederschapsboekje is op zijn vroegst in 1709 een vaste relatie aangegaan met de maandbriefjes en de titel ervan kan pas vanaf dat jaar ook zijn gaan functioneren voor de combinatie. De maandbriefjes zelf zijn, zoals we nog zullen zien, steeds zonder enige auteursnaam uitgegeven.

Het tweede onderdeel van de modeleditie telt vier bladzijden, heeft geen eigen titelblad, maar is eveneens een zelfstandige uitgave met een eigen signatuur. Volgens het kopje op pagina 1 bevat dit onderdeel de *Godtvruchtige regels voor de Broeders en Susters van het Alder-Christelijckste Broederschap der Christelycke Leeringhe.*[25] [afb. 4] Op pagina 4 staat een bisschoppelijk besluit van 3 augustus 1703 om de 'Broeders en Susters die dese Regels sullen onderhouden, als oock aen die, de welcke de maendelijke punctjens met godtvruchtigheyt sullen lesen' extra aflaten te verlenen. De naam van de auteur van deze regels wordt niet vermeld. Het ligt voor de hand ze te beschouwen als een uitgave onder verantwoordelijkheid van de stadspastoors of het bestuur van de broederschap. In totaal gaat het om veertien regels die behoorlijk wat van de leden vragen. Ze worden niettemin aangeboden met de geruststellende woorden dat ze 'gheensints en verbinden op eenighe sonden, maer alleenelijck en worden aengepresen en ge[re]commandeert.' De regels zijn van belang, omdat alleen hierin de werking van de maandbriefjes en het suffragia-karakter ervan expliciet verwoord wordt. Volgens artikel 1 zal men op alle eerste zondagen van de maand in de parochiekerken 'eenige Godtvruchtighe Punctjens' uitdelen. De leden moeten deze iedere week een keer lezen om vervolgens 'het quaet te laten en het goet te doen.' Verder moeten ze dagelijks driemaal een Onze Vader en een Weesgegroet

24 Dit is de titel van nummer 1 in de lijst met uitgaven. Zie bijlage 1.

25 Deze regels komen alleen voor in de nrs 2, 3, 8 en 18 in de lijst van uitgaven.

bidden tot bevordering ‘der Christelijcke Leeringhe en saligheyt van dien Broeder oft Suster wiens naem daer op sal

AUGUSTUS. Ao. 1703.

Van de weerdigheyt ende noodsakelijckheyt der Christelijcke Leeringhe.

Het eeuwigh leven beſtaet daer in, dat ſy u kennen, den eenigen waeren Godt, en Jeſus Chriſtus dien gy geſonden hebt. *Ioan. 17. V. 3.*

Bidt tot verheffinge der H. Kercke, vervoorderinge der Chriſtelijcke Leeringe, voor den tegenwoordigen noodt.

SEPTEMBER. Ao. 1703.

Van de geſtelteniſſe om de Chriſtelijcke Leeringe profijtelijck te hooren,

Die uyt Godt is, die luyſtert naer Godts Woorden, *Ioan. 8. V. 47.*

Bidt voor den Paus, Biſſchoppen, Paſtoors, en Preeſters die het Woordt Godts verkondigen, als oock voor die het ſelve van hun hooren.

Afb. 5: De maandbriefjes van augustus en september 1703. Op p. 1 van beide staan zowel de voor het genre karakteristieke prent als de datering, het thema van de maand, een citaat en een aansporing om voor een nader omschreven doel te bidden. [eigen ex.; zie nr. 2 van de lijst van uitgaven]

staen.' In artikel 2 wordt daar nog aan toegevoegd dat de leden dagelijks 'iet van de Christelijcke Leeringhe by hun selven overpeysen' moeten en dat ze de anderen daarin moeten betrekken door er iets van aan ze te vertellen of voor te houden.[26]

Het derde en verreweg het meest omvangrijke onderdeel van de standaardeditie wordt gevormd door de 437 maandbriefjes uit de periode augustus 1703 tot en met december 1739. Elk briefje opent met een prent, met daaronder links een maandnaam en rechts een jaartal. Op pagina 1 van een modelbriefje staan verder een kopje, een citaat en het begin van de catechetische tekst. [afb. 5] Deze tekst loopt door tot onderaan pagina 2, waarna op pagina 3 en 4 de leerstof ter inoefening in vraag- en antwoordvorm wordt hernomen. Pagina 4 besluit met een gebed, dat nauw aansluit bij het onderricht, een 'gezien'-verklaring of goedkeuring, ten dele met en ten dele zonder naam van de censor en de melding dat er aflaat verleend is. De meeste maandbriefjes zijn even dun als de *Godtvruchtige regels.* Uit tabel 1 blijkt niettemin dat hun omvang soms die van het broederschapsboekje evenaart en zelfs zodanig overstijgt dat de betrokken maandbriefjes het karakter van een traktaatje hebben

26 *Godtvruchtige regels [...]*, S.I., s.n., s.a., [4] p., A1r. Met op p. [4] de aflaatverlening door de bisschop van Antwerpen d.d. 3 aug. 1703, getekend door diens secretaris I. Deurelinckx.

gekregen. Hoe dit ook zij, de suffragia zijn door hun uitgevers samengevoegd tot negen series en in de modelversie ook ingebonden in negen bandjes. Hun onderlinge samenhang maakt het mogelijk ze als één reeks te beschouwen.

Tabel 1: Serievorming en paginering 1703-1739

Serie	***Periode***	***Aantal jaren***	***Paginering***	***4 pagina's per maand behalve in***
1	aug. 1703 - dec. 1708	5j + 5m.	12-[4]-[264] p.	dec. 1708: 8 p.
2	jan. 1709 - dec. 1712	4	[196] p.	dec. 1712: 8 p.
3	jan. 1713 - dec. 1717	5	[248] p.	dec. 1717: 12 p.
4	jan. 1718 - dec. 1721	4	[216] p.	nov. en dec. 1721: resp. 8 en 24 p.
5	jan. 1722 - dec. 1725	4	[216] p.	okt.-dec. 1725: 12 p.
6	jan. 1726 - dec. 1727	2	204 p.	jan.-nov. 1727: 12; dec. 1727: 24 p.
7	jan. 1728 - dec. 1731	4	283 [= 284] p.	jan.-dec. 1728: 12 p.
8	jan. 1732 - dec. 1735	4	292 [= 192] p.	
9	jan. 1736 - dec. 1739	4	190 [= 192]+26 p.	26 p. voor inhoudsopgave/ register

Het derde onderdeel is veruit het omvangrijkst maar bibliografisch leidt het geen zelfstandig bestaan. Dat komt omdat de maandbriefjes in feite een periodieke publicatie zonder titelblad of colofon zijn. De maandbriefjes zijn anoniem verschenen. Op basis van de tot nu toe beschikbare informatie zou hierin kunnen worden voorzien door het college van de Antwerpse stadspastoors te beschouwen als de eindverantwoordelijken voor de uitgave, maar daardoor worden de maandbriefjes bibliografisch nauwelijks beter zichtbaar.[27] Wat de titel betreft wist destijds iedereen

27 In deel 1 van het exemplaar van De Pachteres *Onderrichtingen* in de Antwerpse Stadsbibliotheek is een aan een antiquariaatscatalogus ontleende strook geplakt met Mechelse plebaan Willem Van Roost en de Antwerpse priesters Vergult en Verveert als auteurs bij de titel *Suffragien van de christelyke leeringhe.* Deze toeschrijving is echter tot nu toe is door geen enkele andere bron bevestigd. Zelfs het zeer uitvoerige dossier in het archief van het

van de maandbriefjes dat dit de ‘suffragiën van Antwerpen’ waren of dat dit van doen had met de ‘christelyke leeringe’, maar van deze informele naamgeving is hooguit iets bewaard op titelschildjes en in boekhandelscatalogi.[28] [afb. 6] De titelloosheid is bij het inbinden van de eerste serie nog ondervangen door er de *Instellinge en regels* aan vooraf te laten gaan. De overige series hebben helemaal geen titelblad, op vier uitzonderingen na, en ook in die gevallen is gekozen voor de titel van het broederschapsboekje.[29] Onduidelijkheid is ook troef als het gaat om de drukker/uitgever. Strikt genomen weten we alleen dat het broederschapsboekje op naam van Joannes van Soest (1660-1740)[30] is verschenen, maar of dat ook geldt voor de maandbriefjes wordt door geen

aartsbisdom Mechelen dat geleid heeft tot de excommunicatie van Van Roost in 1728 bevat geen aanwijzing inzake zijn betrokkenheid bij de Antwerpse maandbriefjes.

28 Zie de titel van nr. 13 van de uitgavenlijst. Varianten van het woord ‘suffragiën’ zijn ook te vinden op de titelschildjes van AntwRG 3093H4ε, NijmUB 749d1 en R'daalCLEMENS 1726-1728. In de catalogus achterin *Verscheyde leeringhen en exempelen der Oudt-Vaders* (Gent: C. Meijer, z.j.) worden *maendelycke souffragien van Antwerpen* aangeboden. *Verscheyde leeringhen* komt uit het fonds van Van Soest en heeft een Antwerpse goedkeuring van 1703. Cornelis Meijer werkte van 1704-1735; deze uitgave dateert blijkens het aanbod van *Het leven van de keyserinne Eleonora* (Antw RG 3088E9) op zijn vroegst uit het jaar 1724.

29 Zie de nrs. 14c, e, g en h van de uitgavenlijst.

30 Zie voor zijn leven en werk Fr. de Nave, ‘Soest (Joannes ou Jan, Joos van)’ in: *Biographie Nationale*, 41 (1979-1980), 684-687.

Afb. 6: Enkele bandjes met Antwerpse suffragia. Geen van de rugtitels bevat de eerste woorden van de titel waaronder de maandbriefjes bibliografisch bekend staan. [eigen collectie]

enkel impressum of colofon bevestigd. De suffragia varen bibliografisch in feite volledig onder de vlag van het broederschapsboekje.

Het vierde en laatste onderdeel rondt de reeks af. Het betreft de ‘tafel van dese maendelyke onder-richtingen [*sic*] in de christelyke leeringe’. Deze toegang tot de maandbriefjes is zelfstandig gepagineerd (26-[i] p.), heeft eigen katernsignaturen (A6-B6-C2) en is vermoedelijk (ook) los uitgegeven. Daarop wijst het ontbreken ervan in menige, op het eerste gezicht volledige reeks. De tafel bestaat uit een inhoudsopgave per maand (p. 1-21) en een trefwoordenregister (p. 22-26) en een goedkeuring per 5 december 1739, getekend door J. vander Staack, destijds deken van het Kapittel van St. Jacob en keurder der boeken.

Zeker als de maandbriefjes uniform zijn ingebonden, ziet een complete uitgave er op het eerste gezicht uit alsof het om een boek in meer delen gaat. De maandbriefjes waren echter een seriële publicatie en werden gemaakt om blaadje voor blaadje maandelijks te worden uitgedeeld. Dat moet de boekvorming in 9 delen bemoeilijkt hebben. In de bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap laat zich op een totaal van 42 maandbriefbandjes slechts één volledige reeks reconstrueren.[31] [afb. 7] Van de overige 33 bandjes behoren er maar liefst 22 tot de eerste twee series tegen 4 tot de laatste twee. Eenmaal verspreid was er geen centrale regie meer om het inbinden aan te sturen. Van de gevolgen daarvan levert de Nijmeegse universiteitsbibliotheek mooie voorbeelden zoals een reeks die volledig is en toch

31 Deze volledige reeks wordt gevormd door de bandjes met de signaturen AntwRG 3093H1β, 3093H4ζ, 3093H5α, 3093H6α, 3093H7α, 3093H8α, 3093H9α, 3093H10α en 3093H11α. Op grond van een vergelijkbare opmaak van de rug zouden verder AntwRG 3093H1ε (dl. 1), 3093H4η (dl. 2) en 3093H11β (dl. 9) en AntwRG 3093H4δ (dl. 2), 3093H5γ (dl. 3) en 3093H6β (dl. 4) kunnen worden beschouwd als onvolledige reeksen.

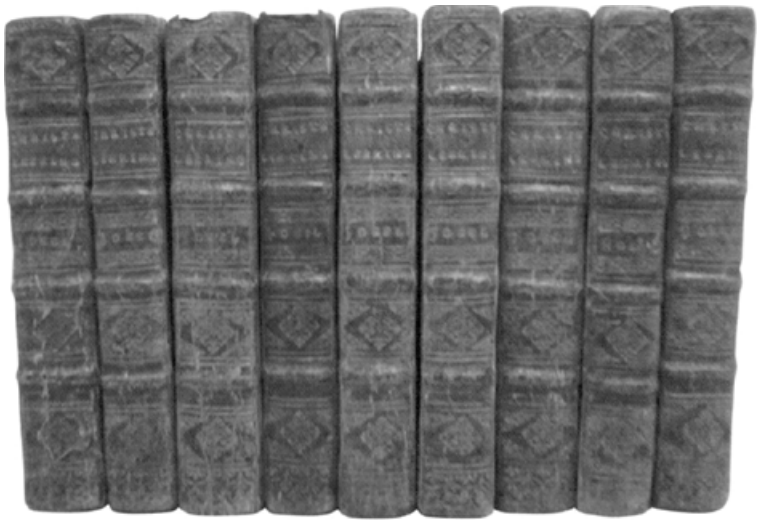

Afb. 7: In de bibliotheek van de Ruusbroecgenootschap zijn de bandjes met maandbriefjes per serie geordend. De enige complete reeks is gereconstrueerd op basis van de band en provenancegegevens. [Bibliotheek Ruusbroecgenootschap Antwerpen]

maar 5 banden telt, een andere reeks bestaande uit zes banden met vier dubbele jaargangen, en een derde reeks die gewoon in 9 banden is ingebonden, maar een jaar (1727) dubbel heeft én een jaar (1731) mist.[32] Een op zich volledige reeks kon ook worden 'samengesteld'. In de bibliotheek van het voormalige franciscaanse studiehuis Alverna wordt een reeks bewaard waarvoor geput is uit drie bronnen. De rug van deel 1 is anders dan die van deel 2 en 3, en weer anders dan die van 4 tot en met 9.[33] Dat bij het samenstellen fouten gemaakt konden worden, blijkt uit hetzelfde voorbeeld. De verscheidenheid kan worden gereduceerd tot twee groepen als deel 1 op grond van herkomstgegevens vervangen wordt door een ander deel 1 uit dezelfde bibliotheek.[34] Mochten ooit alle nog bewaarde deeltjes in kaart worden gebracht, dan moet het zelfs mogelijk zijn om uit elkaar gevallen reeksen althans virtueel weer samen te brengen. Zo zit in de bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap een los deel 2 'ex libris Jacobi Theodori Schrijvers. Nr 561, 9 dln.' Van dezelfde persoon staat de naam in de delen 1, 3, 4 en 5 van een op zich complete reeks in de Tilburgse universiteitsbibliotheek.[35]

De onregelmatigheden in tabel 1 laten het toe al tijdens deze eerste verkenningsronde enkele vermoedens te formuleren over de beleidsmatige kant van de uitgave van de maandbriefjes. Neem bijvoorbeeld de wisselingen in het aantal jaargangen per serie en in het

32 Resp. NijmUB 109d23/1-5, NijmUB TBI 231d103/1-6 en NijmUB 749d1/1-9.

33 UtrUB THO Alv 70/16-24.

34 UtrUB THO Alv 88/292 en Alv 70/17-18 zijn eigendom geweest van Joannes Franciscus Gommans (Helden), M. Vervoort (Lottum?) en Fr. Lichtevelt (Lottum). Soortgelijke reconstructies bleken ook elders mogelijk zoals in de Gentse Universiteitsbibliotheek waar de exemplaren onder de signaturen GentUB TH 4534, 4535, 4551 en 4510 bij elkaar horen.

35 Zie AntwRG 3093H4γ (los dl. 2) en TilbUB CBM TFA 5031, dl. 1, 3, 4 en 5 (van een complete reeks).

aantal bladzijden per maandbriefje. In de eerste serie zijn meer dan vijf jaargangen samengevoegd, in de zesde maar twee. Vóór 1727 telt alleen het laatste maandblaadje van een serie meer dan vier pagina's, in 1727 en 1728 worden de maandbriefjes kleine traktaatjes met een omvang van telkens twaalf bladzijden, terwijl vanaf 1729 de oude omvang wordt hernomen en consequent vastgehouden. Let ook op het ontbreken van een doorlopende paginering in de eerste vijf series en de aanwezigheid ervan in de laatste vier, waarbij nog opvalt dat het in drie van de vier series niet gelukt is om de nummering in orde te houden. Opmerkelijk is ook dat alleen de eerste serie voorzien is van katernsignaturen en nog niet eens altijd. Dat wijst op het drukken van hele vellen en het versnijden ervan tot eenheden die na één keer vouwen vier bladzijden telden en vervolgens niet per katern, maar moeizaam blaadje voor blaadje werden ingenaaid of provisorisch werden samengebonden op de manier van een moderne snelhechter. Kortom, dit zijn geen blijken van een consequent uitgevoerd masterplan.

Het beeld van wisselend, naar bevind van zaken handelen schemert ook door als we de afbeeldingen bekijken. De charme van de Antwerpse suffragia wordt zeker niet in de laatste plaats bepaald door de prenten.[36] Ze lijken speciaal gemaakt te zijn voor de suffragia en werpen precies daarom een eigen licht op de hele onderneming. Immers, de keuze voor nieuwe prenten in plaats van gewoon oude houtblokjes of platen te gebruiken wijst erop dat de pastoors hun project serieus namen en er wat voor over hadden. Die inzet lijkt niet constant te zijn geweest tijdens de hele looptijd van de onderneming. In tabel 2 zien we dat er weliswaar 437 maandbriefjes zijn met een afbeelding, maar ook dat een aanzienlijk aantal ervan meer dan eens gebruikt is, zelfs tot tien maal toe, en dat er door hergebruik al met al ‘slechts’ 321 verschillende prenten zijn. Als we vervolgens via tabel 3 dit hergebruik in kaart brengen, dan blijkt het verschijnsel pas begonnen te zijn in 1716 en dan maar op heel beperkte schaal. Vanuit creatief oogpunt komt de klad er pas echt in bij de productie van jaargang 1727 en vormen de jaren 1733-1734 een echt dieptepunt. Dit vraagt om nader onderzoek en er zal dan ook later nog op worden teruggekomen.

Verschil van inzet is wellicht ook aan de orde als het gaat om de kwaliteit van de afbeelding. Veruit de meeste prenten zijn houtsneden die variëren van scherp en helder tot vaag en grijs of vlekkerig zwart. Vooralsnog laten deze verschillen zich niet in de tijd plaatsen en dat maakt het lastig ze te interpreteren. Er lijkt echter wel wat gedaan te kunnen worden met het gegeven dat er in twee exemplaren van de eerste serie een aantal kopergravures is aangetroffen. De langste reeks loopt van oktober 1703 tot en met mei 1705.[37] Aangezien luxueuze uitgaven beter bewaard plegen te worden dan de minder luxueuze,[38] lijkt het ontbreken van koperplaten in andere exemplaren en het afbreken van de langste tot nu toe gevonden serie na mei 1705 op het vroegtijdig staken van de uitgaven van maandbriefjes met kopergravures. Het is echter niet uitgesloten dat er nog langere series opduiken, misschien zelfs wel

36 Hun aanwezigheid maakte de maandbriefjes in de tijd van De Pachtere al kostbaar en zorgt ook nu nog voor prijzen die vooral op het totale aantal prenten gebaseerd zijn. Daarbij wordt de aanwezigheid van dubbelen over het hoofd gezien.

37 Zie Heeswijk 253.9 ins/1; Zie ook AntwRG 3093H3β met gravures van okt. 1703 t/m mrt. 1704, mei 1704 en sept.-okt. 1704).

38 Th. Clemens, *De godsdienstigheid in de Nederlanden in de spiegel van de katholieke kerkboeken 1680-1840*, 2 dln., Tilburg 1988, dl. 1, 39-41.

een heel reeks, aangezien De Pachtere alleen spreekt over afdrukken van grof gesneden koperen platen.[39]

39 De Pachtere, *Onderrigtingen*, dl 1, iv. De aangetroffen kopergravures zijn overigens niet echt grof gesneden.

Tabel 2: Het gebruik en hergebruik van de houtsneden

Aantal maandbriefjes	*Aantal keren van gebruik*	*Totaal aantal verschillende prenten*
246	1	246
100	2	50
54	3	18
12	4	3
15	5	3
10	10	1
437		321

Tabel 3: Hergebruik van de houtsneden 1703-1739

Jaar	*Hergebruik*	*Jaar*	*Hergebruik*	*Jaar*	*Hergebruik*
1716	1	1728	7	1734	8
1717	1	1729	5	1735	3
1719	1	1730	4	1736	1
1720	1	1731	7	1737	3
1726	2	1732	6	1738	7
1727	7	1733	9	1739	4

Een andere onregelmatigheid die voor de interpretatie van de maandbriefjesonderneming wellicht bruikbaar is, komt aan het licht als de vraag gesteld wordt naar de maker(s) van de houtblokken. De afbeeldingen zijn namelijk anoniem tot het jaar 1722. Dan duikt op negen van de twaalf prenten de letter K[40] op en deze signeert ook respectievelijk tien, twaalf en elf prenten van de jaargangen 1723, 1724 en 1725. Daarna neemt het aantal K-prenten snel af tot vijf in 1726 en twee in 1727. Nadien zijn er nog wel 42 door K gesigneerde prenten, maar dat zijn allemaal herdrukken. Hier hebben we dus opnieuw een breuk in 1727.

Als er al een masterplan bestaan heeft, dan had dat betrekking op de grote lijnen van de inhoud. De inhoudsopgave aan het slot van deel 9 toont aan dat de elkaar opvolgende maandbriefjes een heldere indeling kennen. Na een korte inleiding over het belang van de christelijke lering bestaat de hoofdstructuur uit vier in grootte variërende stukken. Het eerste handelt over God en de heilsgeschiedenis vanaf Adam en Eva tot de aanvaarding van het christendom door keizer Constantijn. Het tweede gaat over de verwerving van het heil via de sacramenten. Het derde stuk behandelt

40 G.K. Nagler, *Die Monogrammisten und diejenigen bekannten und unbekannten Künstler aller Schulen*, *welche sich zur Bezeichnung ihrer Werke eines figürlichen Zeichens*, *der Initialen des namens*, *der Abbreviatur desselben etc. bedient haben*, bewerkt door G.H. Nagler, München 1919-1920, signaleert onder nummer 741 Jan Lodewijk Krafft, rond 1700 in Brussel geboren, als een graveur en houtsnijder die ook wel de letter K gebruikt heeft om te signeren, maar hij legt geen verband tussen Krafft en de maandbriefjes.

de betrekkingen tussen God en de mens via het gebed. Het vierde en laatste stuk is gewijd aan de wijze waarop christenen horen te leven. Uit tabel 4 blijkt dat zonder meer de meeste aandacht is uitgegaan naar de geboden. Dat de inbinder van een in de Gentse universiteitsbibliotheek bewaarde reeks de ruggen voorzien

Afb. 8: Uitzonderlijke rugtitel van een reeks uit de Gentse universiteitsbibliotheek. [GentUB THEO 4505]

heeft van een titelschildje met de woorden ‘thien geboden’ [afb. 8], is dan ook minder vreemd dan het op het eerste gezicht lijkt.[41] De gekozen woorden doen geen recht aan het geheel, evenmin als de typering ‘plichtenleer’ van Thijs, maar begrijpelijk zijn beide karakteristieken wel. Dit begrip kan echter niet verbergen dat het om meer gaat dan geboden of moraal. In feite vormen de maandbriefjes samen een volledige catechismus voor volwassenen. De Antwerpse aartsbroederschap verwijst via zijn naam naar de catechismus, zoals blijkt uit de verwisselbaarheid van de woorden *Catechismus* en *christelycke leeringe* in de titel van de zogenoemde Mechelse Catechismus. Een blik op tabel 5 is overigens voldoende om te zien dat de maandbriefjescursus van de Antwerpse pastoors opmerkelijk afwijkt van deze standaardcatechismus wat betreft de groepering van de stof en de aandacht die aan de onderdelen gegeven wordt. In de maandbriefjes zijn de sacramenten naar voren gehaald en is er ook meer plaats (24,7% tegen 18,8%) voor ingeruimd dan in de Mechelse Catechismus. Het meest spectaculair is dat verschil (49,4% tegen 21,9%) echter bij de geboden, te meer omdat in de maandbriefjes de vijf geboden niet eens aan bod komen. In feite zijn in de maandbriefjes de afdelingen over de christelijke rechtvaardigheid, en dus de afzonderlijke behandeling van de deugden en de zonden, en van de vier uitersten van de mens geïntegreerd in de stof van de tien geboden.

Over de positie van de maandbriefjes in de strijd die in het begin van de achttiende eeuw de kerkelijke wereld beheerste, is Jac. Nouwens in zijn dissertatie over de veelvuldige com-

41 GentUB THEO 4505/1-9.

Tabel 4: Inhoud van de maandbriefjes van de aartsbroederschap van de christelijke lering

Inhoud	*Serie*	*Maanden*	*%*	*Aantal*
Inleiding op de christelijke lering	1	aug.-sept. 1703	0,5	2
God, schepping, zondeval en verlossing	1	jan. 1704-dec. 1708	14,4	63
De sacramenten	2-3	jan. 1709-dec. 1717	24,7	108
Gebed	4	jan. 1718-dec. 1721	11	48
Het liefdegebod en de tien geboden	5-9	jan. 1722-dec. 1739	49,4	216
Totaal	1-9	aug. 1703-dec. 1739	100	437

Tabel 5: Inhoud van de Mechelse Catechismus van 1623

Dl	*Les*	*Inhoud*	*%*	*Aantal pagina's*
1	1-2	Inleiding op de christelijke lering	6,2	4
1	3-15	Over het geloof	28,1	18
2	16-19	Over de hoop (en het gebed)	10,9	7
3	20-28	Over de liefde met daarbij de 10 en 5 geboden	21,9	14
4	29-36	Over de heilige sacramenten	18,8	12
5	37-41	Over de christelijke rechtvaardigheid	14,1	9
1-5	1-41		100	64

munie enigszins ambivalent. Aan de ene kant stelt hij vast dat de nadruk hier valt op de vereiste zuiverheid en dat de lat hoog wordt gelegd. Aan de andere kant constateert hij dat in het maandbriefje van mei 1711 de veelvuldigheid uitvoeriger aanbevolen wordt dan in het naar zijn oordeel te strenge *Christelyke onderwysingen en gebeden* en dat het accent in de maandbriefjes misschien wel iets lichter is dan in genoemd kerkboek.[42] Indien in het door hem geraadpleegde exemplaar de al eerder geciteerde *Godtvruchtige regels* waren bijgebonden en hij bekend was geweest met de in artikel 6 expliciet aanbevolen communie op de eerste zondag van de maand, had hij wellicht positiever geoordeeld. Dat neemt niet weg dat de maandbriefjes doortrokken zijn van een augustinistische geest en deze liet het niet toe al te luchthartig met heilige zaken om te springen. Juist als het gaat om deze geest is het boeiend te zien dat van april 1722 tot en met december 1725 niet minder dan 45 maandbriefjes lang - dat wil dus zeggen gedurende bijna vier jaar - het zo door Augustinus benadrukte dubbele liefdegebod behandeld wordt.

Hoe dit ook zij, theologische standpunten werden in de hevige polarisatie van de eerste drie decennia van de achttiende eeuw ongetwijfeld op een goudschaaltje gewogen en als de Antwerpse suffragia ergens over de schreef waren gegaan, dan zouden ze ongetwijfeld zijn afgebrand als jansenistisch en zijn verboden. Aangezien ze de meest roerige jaren hebben overleefd, mag worden aangenomen dat ze binnen de marges van de rechtzinnigheid zijn gebleven. Ze zijn, zoals eerder is gemeld, in ieder geval steeds voorzien geweest van een *vidit* (een ‘gezien-verklaring’) of een *cum approbatione* (met goedkeuring). Onduidelijk is of er

42 J. Nouwens, *De veelvuldige H. Communie*, p. 194-196.

een bijzondere betekenis gehecht moet worden aan het gegeven dat de censor tot mei 1714 met naam genoemd wordt en dat daarna volstaan is met een anonieme goedkeuring.[43] In dit verband is het daarom des te meer van belang te vermelden dat Petrus Josephus de Francken-Sierstorpf, bisschop van Antwerpen van 1711 tot 1727, volgens het maandbriefje van januari 1718 het werk van de broederschap steunde met een aflaat van 40 dagen voor al wie 'deze onderrigtingen met Godtvrugtigheyt sullen lesen, en bidden tot uytbreyding der Christelijke Leering.' Als er dus al problemen waren, dan heeft deze bisschop, die bekend staat om zijn nadruk op de preekplicht en de zorg voor de catechese van de jeugd,[44] tot zijn dood in 1727 voor rugdekking gezorgd. Bij wijze van naschrift zij hier nog aangetekend dat de goedkeuringen van Arnoldus Eyben (1633-1712) doorlopen tot en met december 1712, terwijl hij kort voor 19 september 1712 overleden is.[45] Dit doet veronderstellen dat althans op dat moment het schrijven van de maandbriefjes minimaal vier maanden vooruitliep op de distributie ervan. Anders had Eybens opvolger, Franciscus Godefridus Ullens (1663-1738),[46] eerder als censor moeten optreden.

Uitgaven van de 'regels' van de broederschap

Het gaat er in deze paragraaf om vast te stellen of er inderdaad, zoals De Pachtere heeft gesignaleerd, meer dan één druk van de pers is gekomen. Om deze vraag te kunnen beantwoorden is het noodzakelijk om zoveel mogelijk exemplaren op te sporen van de *Instellinge en regels*, die immers gefunctioneerd hebben als de 'voorgevel' van de maandbriefjes en hun naam hebben gegeven aan de hele reeks. Bij dit onderzoek zullen vanzelf ook de uitgaven van de *Godtvruchtige regels* aan het licht komen, althans voorzover die een plaats hebben gekregen bij het inbinden van de eerste serie maandbriefjes. Om de gewenste gegevens te verzamelen is voor de Nederlandse bibliotheken de landelijke onlinecatalogus Picarta geraadpleegd. Voor België ontbreekt een soortgelijke centrale toegang. In plaats daarvan zijn de onlinecatalogi van de belangrijkste netwerken benut en is ook op beperkte schaal elders naar materiaal gezocht.[47] Zelfs van het actuele aanbod van antiquariaten en veilingen is kennisgenomen.

43 Tot febr. 1707 tekende J.L. de Carvajal hiervoor. Daarna deed tot dec. 1712 Arnoldus Eyben dat. F.G. Ullens tekende van jan. 1713 t/m mei 1714. In de gebrekkigheid van de anonieme goedkeuringen vanaf juni 1714 is achteraf voorzien door J. vander Staack, wiens aanbevelende goedkeuring van 5 dec. 1739 voor de volledige reeks geldt.

44 C. De Clercq, *Het bisdom Antwerpen*, 30.

45 Zie over hem P.J. Goetschalckx, *Geschiedenis der kanunniken van O.L.V. Kapittel te Antwerpen 1585-1700*, Antwerpen [1929], 289-292.

46 C. De Geneffe, 'Kanunnik F.G. Ullens, 1663-1738' in *Bijdragen tot de Geschiedenis bijzonderlijk van het aloude Hertogdom Brabant* 10 (1911), 141-144, dateert op basis van notities van Ullens zelf de benoeming tot censor op 4 okt. 1712.

47 Het gaat hier om ANET voor de Antwerpse bibliotheken, LIBIS voor het samenwerkingsverband rond de bibliotheek van de KU-Leuven en CAGEWEB voor de Gentse bibliotheken. Daarnaast is gezocht naar gegevens over de Antwerpse suffragia in de digitale catalogus van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel en British Library en is navraag gedaan in de bibliotheek van het Bredaas Museum, het Brugse Seminarie, de norbertijnenabdijen van Tongerlo en Postel, de stadsbibliotheek van Kortrijk en het Museum voor Religieuze Kunst te Uden.

Digitaal zoeken suggereert dat één druk op de knop volstaat om al het gezochte materiaal onmiddellijk op het scherm getoond te krijgen. De werkelijkheid is weerbarstiger. In de inleidende paragraaf is al gewezen op de onvastheid van de titel en de problematiek van het ontbreken van een titelblad in de delen 2 tot en met 9. [afb. 9] Tijdens de zoekfase is duide-

lijk geworden dat de titel bijna altijd afkomstig

JANNUARIUS. Ao. 1709. 1712.

De HH. Sacramenten.

Gy sult met blyschap water putten uyt de Fonteynen des Saligmakers. Isaiæ. 12.

JEsus en is niet te vreden geweest de gratie door sijn lijden en doot soo overvloedelijk te verdienen en die op een onsienelijke wyse in onse ziele te storten: maer hy heeft-se ons door sienelijcke Sacramenten noch willen mededeylen, die tesamen heylige teekens souden zyn van 'tgene sijnen geest inwendig in den grondt van ons hert uytwerkt. Men kanse aensien als geestelijke Fonteynen die hunnen oorsprobek in den Hemel uyt de Wonden van Jesus hebben, en door welke de vruchten van sijn lijden en doodt tot ons vloeyen, als wy-se met behoorlijke gestelenis ende voorbereydinge ontfangen. Alhoewel de

Afb. 9: Titelbladloos begin van de tweede serie maandbriefjes. Door na het gedrukte jaartal 1709 met de hand 1712 toe te voegen heeft een voormalig eigenaar zelf de inhoud van de band aan gegeven. [eigen collectie]

is van het broederschapsboekje en dat ze heel subtiel kan variëren, zo subtiel zelfs dat de verschillen niet zijn opgemerkt door de makers van de bibliotheekcatalogi. Ingewikkelder wordt het als bij digitaal zoeken op losse titelwoorden blijkt dat er relevante varianten van het broederschapsboekje verschenen zijn ten behoeve van een publiek buiten het bisdom Antwerpen. Op het eind van deze paragraaf zal daarop worden teruggekomen. Nog lastiger vindbaar zijn de bandjes met de maandbriefjes van de series 2 tot en met 9, die zonder de aanwezigheid van het eerste deel eigenlijk niet te beschrijven zijn. Het zou mij dan ook niet verbazen als er in diverse bibliotheken nog losse deeltjes naamloos zitten onder de 'onbehandelbare' en dus onzichtbare drukken. Waar ze wel beschreven zijn, hangt het van de aanwezigheid van andere toegangen of van de woorden van de noodtitel af of ze kans maken teruggevonden te worden. Zo zijn in de bibliotheek van het Brugse Seminarie de delen 2 tot en met 9 in de alfabetische fichecatalogus effectief verborgen onder de titel *Maendelyke onder-richtingen in de christelyke leeringe.*[48] Deze titelwoorden zijn ontleend aan de kopregel van het register en aan de in het register opgenomen goedkeuring voor de hele reeks. Dankzij de systematische catalogus kwamen de deeltjes toch nog aan het licht bij zoeken op catechese in de achttiende eeuw. Een ander voorbeeld is de titel *Van de weerdigheyt ende noodsaeckelykheyt der christelyke leeringe.* Deze is ontleend aan de kopregel van het eerste maandbriefje in een

48 BruggeSEM A 27.409 (dl. 2-9); zie voor deze titel ook LeuvUB BRES RZ 12075 (dl. 2, 7 en 9).

titelbladloze bundel[49] en is nog benaderbaar bij zoeken op woorden als ‘christelycke leeringe’. Menige kopregel bevat echter woorden die zelfs in een digitale catalogus geen aanknopingspunt bieden.

Ondanks de zoekproblemen is de oogst zo verbijsterend groot dat het lijkt alsof er een wonderbare vermenigvuldiging van de maandbriefjes heeft plaatsgevonden, zeker met de ene titel en slechts vijf vindplaatsen van de BCNI als referentie.[50] Niet De Pachtere maar Frutsaert heeft gelijk. Uit bijlage 1 blijkt dat de maandbriefjes zijn aangetroffen in de catalogi van 30 bibliotheken of collecties in België en Nederland.[51] Ze worden bovendien regel-

49 Zie AntwRG 3093H12.

50 Zie hierboven bij noot 8 en 9.

51 Zie de lijst van bibliotheken en collecties onder bijlage 1. Een exemplaar in British Library is weggelaten, omdat het staat genoteerd als vermist.

matig aangeboden op veilingen in België en Nederland[52] en waren tijdens het schrijven van dit artikel nog te koop in maar liefst vijf antiquariaten in België en de Verenigde Staten.[53] Deze laatste exemplaren worden hierna buiten beschouwing gelaten, omdat ze 'zonder vaste woonof verblijfplaats' zijn, maar zelfs dan nog zijn er 29 volledige reeksen plus 186 losse eenheden (deeltjes en briefjes) voor onderzoek beschikbaar. Dit aantal zal in de toekomst ongetwijfeld hoger worden, aangezien niet alle bibliotheken en collecties benut zijn en veel oude drukken nog niet zijn opgenomen in de digitale catalogus of zelfs nog helemaal niet zijn beschreven.

Alvorens verslag te doen van de analyse van zoveel bibliografisch materiaal dient te worden opgemerkt dat de informatieve waarde van catalogi aanzienlijk varieert en dat ze, hoe goed ook, vrijwel nooit toereikend is om antwoord te geven op alle vragen die tijdens het onderzoek opkomen. Autopsie was dan ook absoluut noodzakelijk. Omdat echter niet vooraf maar lopende het onderzoek duidelijk werd dat er voor het vaststellen van drukverschillen meer gegevens nodig waren dan een standaardbeschrijving te bieden heeft, hadden eerder gemaakte aantekeningen steeds opnieuw aanvulling nodig. Dat impliceert niet één ronde langs de bronnen maar meerdere. Om te vermijden dat daardoor het onderzoek oeverloos zou worden, is niet al het materiaal even intensief onderzocht en is de meer verfijnde vergelijking vooral gebaseerd op de exemplaren die binnen handbereik waren.

Het eerste resultaat van het bibliografisch onderzoek naar de *Instellinge en regels* is een lijst met niet twee, maar twaalf drukken van het Antwerpse broederschapsboekje. In al deze gevallen betreft het drukken die in de catalogi gedateerd worden op 1703, ofwel omdat dit jaartal op het titelblad staat ofwel omdat het ontleend is aan de datum van het instellingsbesluit. Tien ervan staan op naam van Joannes van Soest, terwijl Hiëronymus Verdussen en Josephus Henricus Heyliger tekenen voor de andere twee uitgaven.[54] Om grip op deze verscheidenheid te krijgen is, op basis van de veronderstelling dat eerste drukken doorgaans van een jaartal worden voorzien, gekeken naar de gedateerde impressa. Deze blijken alleen voor te komen in de drukken van Van Soest, die om die reden in de lijst van uitgaven voorop geplaatst zijn. Onmiddellijk na het maken van deze keuze rijst het probleem dat deze Antwerpse drukker/uitgever/boekverkoper volgens het overzicht van zijn impressa in uitgaven van de *Instellinge en regels* [tabel 6] in het jaar 1703 op de Grote Markt zowel 'in den Bonten Mantel' als 'in de Pauw' zou hebben gewerkt.[55] Het *Adresboek van zeventiende-eeuwse drukkers*, *uitgevers en boekverkopers* vermeldt beide locaties zonder verdere commentaar.[56] Het is evenwel onwaarschijnlijk dat Van Soest twee uithangborden had bij één pand of gelijktijdig in twee panden zijn boeken verkocht. Op grond van de impressa van andere Van Soestdrukken in de bibliotheek van het

52 BelEdiMar: Boeken die gedrukt zijn in België voor 1801 en sinds 2001 op de markt zijn aangeboden [http://users. skynet.be/biobibdata/BioBibData_NL.html]: aanbod op vier veilingen, meest van losse deeltjes.

53 Dit was het aanbod via AddAll [http://used.addall.com] in vijf antiquariaten op 20 maart en 31 juli 2007.

54 Zie bijlage 2, nrs. 1-10, 16 en 18. Op de datering van beide drukken wordt later nog teruggekomen.

55 Zie tabel 6 voor de lijst van impressumvariaties (l) en koppeling ervan aan de edities.

56 K. de Vlieger-De Wilde (red.), *Adresboek van zeventiende-eeuwse drukkers*, *uitgevers en boekverkopers / Directory of seventeenth-century printers*, *publishers and booksellers in Flanders*, Antwerpen 2004, 59.

Ruusbroecgenootschap kan met tamelijk grote zekerheid worden vastgesteld dat Van Soest in 1694 begonnen is ‘in de Bonten Mantel’ en in 1707/1708 verhuisd is naar ‘de Pauw’.[57] Daarom staan in de lijst van uitgaven de drukken van het broederschapsboekje uit de Bonten Mantel vóór die uit de Pauw. Om

57 Het laatste mij tot nu toe bekende ‘Bonte Mantel’-impressum staat in de *Godtvruchtige bemerkingen op de sondagen en de hh. dagen als ook op de besondere feestdagen* (van Soest 1707: AntwRG 3107F4) en tot de eerste in de Pauw-impressa behoren die op het titelblad van *Kloekmoedigheyt der heylige martelaren*, enz. (Van Soest 1708; BrusselKB Cap 1.049A en 1.059A) en *Historie van de vier vroome ridders genoemt de vier hemskinderen* (Van Soest 1708; AntwRG 2095E7). Zie voor de adreskwestie ook Fr. de Nave, ‘Soest (Joannes ou Jan, Joos van)’ in *Biographie nationale*, 41 (1979-1980), 684-687, m.n. 685. Zij dateert de verhuizing in 1708, maar laat hem slechts tot 1706 in de Bonten Mantel werken.

Tabel 6: Lijst van impressumvariaties (I) en koppeling ervan aan de edities

I	*Plaats*	*Drukker*	*Kwaliteiten*	*Straat*	*Pand*	*Jaar*	*Editie*
1	Antwerpen	Joannes van Soest	Boeckdrucker ende/ Boeckverkoper,	groote Merckt	in den / Bonten Mantel	1703	1
2	Antwerpen	Joannes van Soest	Boeckdrucker ende/ Boeckverkoper,	groo-/te Merckt	in den Bonten Mantel	z.j.	2, 3
3	Antwerpen	Joannes van Soest	Boeckdrucker ende/ Boeckverkoper,	groote Merckt	in de/ Pauw.	1703	4, 5, 6, 7
4	Antwerpen	Joannes van Soest	Boeckdrucker ende/ Boeckverkoper,	groo-/te Merckt	in de Pauw.	z.j.	8
5	Antwerpen	Joannes van Soest	Boeckdrucker ende/ Boeckverkoper,	groo-/te Merckt	in de Pauw.	z.j.	9-10
6	Antwerpen	Joannes van Soest	Boeckverkoper	Te bekomen by	H.W. van Welbergen te Amsterdam	[1740]	14i
7	Antwerpen	Hieronymus Verdussen	-	Meldkmarkt	Gulde Traelie	±1775	16, 17
8	Antwerpen	J(osephus) H(enricus) Heyliger		groote Merkt	in de Pauw	1810?	18

Toelichting: De gegevens in de kolommen zijn overgenomen uit de impressa. Het regeleinde is aangegeven met een schuine streep. Als er ruimte gelaten is tussen de laatste letter van een woord en een komma, is dat in overeenstemming met de opmaak in het impressum.

de eerder vermelde reden is in de Bonten Mantelgroep de gedateerde uitgave geplaatst voor de twee ongedateerde. Het mag enige bevreemding wekken dat de druk die aldus op de eerste plaats in de lijst staat tot nu toe alleen los is aangetroffen. Daar staat echter tegenover dat juist deze uitgave primair gemaakt moet zijn om te informeren over de nieuwe organisatie van de catechese en daaraan gekoppelde broederschap en niet als intro bij een serie maandbriefjes. Toen ruim vijf jaar later het inbinden actueel werd, waren alleen de ongedateerde Bonten Mantel-edities nog beschikbaar en vooral de vermoedelijk speciaal voor het inbinden geproduceerde drukken uit de Pauw.

Bij het bepalen van de volgorde van de Pauw-uitgaven is wederom gebruikgemaakt van de aan- of afwezigheid van het jaartal 1703 op het titelblad. De nummers 4 tot en met 7 hebben een impressum met het genoemde jaartal, in de volgende vier ontbreekt het. Deze indeling is overigens minder vanzelfsprekend dan het lijkt, aangezien bij de Pauw-uitgaven 1703 slechts het jaar kan zijn waarin de bijgebonden maandbriefjes begonnen te verschijnen, niet het jaar van uitgave. Omdat bovendien het grote aantal drukken een zekere spreiding aannemelijk maakt en Van Soest pas in 1740 overleden is,[58] kunnen zelfs de gedateerde

58 H.L.V. De Groote, *Vijftig jaar boekdrukkunst te Antwerpen 1764-1814*, Antwerpen 1961, 110.

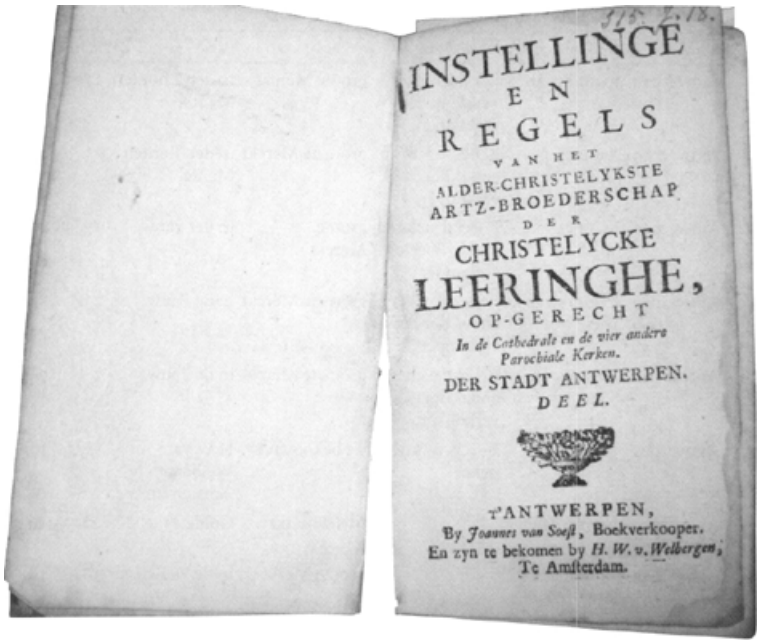
INSTELLINGE
EN
REGELS
VAN HET
ALDER-CHRISTELYKSTE
ARTZ-BROEDERSCHAP
DER
CHRISTELYCKE
LEERINGHE,
OP-GERECHT
In de Cathedrale en de vier andere
Parochiale Kerken.
DER STADT ANTWERPEN.
DEEL.
T'ANTWERPEN,
By Joannes van Soest, Boekverkooper.
En zyn te bekomen by H. W. v. Welbergen,
Te Amsterdam.

Afb. 10: Een van de zeldzame titelbladen in een ander deel van de maandbriefjes dan deel 1. Het impressum wijst op verkoop in de Republiek rond 1740. [UtrechtUB COKB 315J18; zie nr. 7 in de lijst van uitgaven]

boekjes met een Pauw-adres dus in beginsel in elk jaar tussen 1709 en 1740 van de pers gekomen zijn. Op deze onverwacht late eindterm wijst het impressum van Van Soest en Van Welbergen in de verder niet gedateerde uitgave van een (tweede) serie maandbriefjes[59] die pas op de markt kan zijn gebracht tussen 28 september 1739, het moment waarop Hendrik Willem Van Welbergen als boekverkoper in Amsterdam lid van het gilde werd,[60] en 17 november 1740, de dag waarop Joannes van Soest overleed. [afb. 10] Op de chronologie van de uitgaven zal nog worden teruggekomen. Dat geldt ook voor de uitgaven op naam van Verdussen [afb. 11] en Heyliger.[61] [afb. 12] Deze lijken door de 1703-datering directe concurrenten van de Van Soest-uitgaven, maar zijn waarschijnlijk pas rond 1775, respectievelijk 1810 van de pers gekomen.

Bij het opmaken van de lijst zijn de uitgaven vervolgens alfabetisch gerangschikt. Op het eerste gezicht lijkt er maar één titel te zijn: *Instellinge en regels van het alder-christelyckste artz-broederschap der christelycke leeringhe, op-gerecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen*, maar op de onderstreepte plaatsen blijken er allerlei varianten te zijn in vergelijking met de spelling en de interpunctie in de oudste uitgave

59 Zie in de lijst van uitgaven nr. 14i.
60 L. Leuven, *De boekhandel te Amsterdam door katholieken gedreven tijdens de Republiek*, Epe 1951, 69.
61 Lijst van uitgaven nr. 16 en 18.

INSTELLINGE
EN
REGELS
VAN HET
ALDER-CHRISTELYCKSTE
ARTS-BROEDERSCHAP
DER
CHRISTELYCKE
LEERINGE,
OP-GERECHT
In de Cathedraele en de vier andere Parochiale Kercken
DER STADT ANTWERPEN.

t'ANTWERPEN,
By Hieronymus Verdussen, op de Mekk-Merckt, in de Gulde Traelie.

Afb. 11: Titelblad van het door Hiëronymus Verdussen uitgegeven broederschapsboekje. [eigen ex.; zie nr. 17 in de lijst van uitgaven]

INSTELLINGE
EN
REGELS
VAN HET
ALLERCHRISTELYKSTE
AERTS-BROEDERSCHAP
DER
CHRISTELYKE
LEERINGE,
OPGEREGT
In de Cathedraele en de vier andere Parochiaele Kerken
DER STAD
ANTWERPEN.
3107A34
NTWERPEN,
H. HEYLIGER, op de groote Merkt
in de Pauw.

Afb. 12: Titelblad van het door J.H. Heyliger uitgegeven broederschapsboekje [LeuvenUB GBIB 3107A34; zie nr. 18b in de lijst van uitgaven]

Tabel 7: Lijst van titelvarianten (T) en de koppeling ervan aan de edities

T	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*Editie*
1	alder	lyckste	arts	lycke	leeringe,	opgeregt	cathedrale	kercken		16, 17
2	alder	lyckste	arts	lyke	leeringhe,	opgeregt	cathedrale	kercken		2, 3
3	alder	lyckste	artz	lycke	leeringe,	opgeregt	cathedrale	kercken		6
4	alder	lyckste	artz	lycke	leeringhe,	opgeregt	cathedrale	kercken		4
5	alder	lyckste	artz	lycke	leeringhe,	opgeregt	cathedrale	kercken		1, 5
6	alder	lyckste	artzs	lyke	leeringhe	opgeregt	cathedrale	kercken		8, 9, 10
7	alder	lykste	artz	lycke	leeringhe,	opgeregt	cathedrale	kerken		7
8	alder	lykste	artz	lycke	leeringhe,	opgeregt	cathedrale	kerken	deel [2]	14i
9	aller	lykste	aerts	lyke	leeringe,	opgeregt	cathedrale	kercken		18

Toelichting: Alleen de woorden waarin verschillen voorkomen zijn bijeengebracht. De titelvarianten zijn per regel gealfabetiseerd en vervolgens in de T-kolom van een nummer voorzien. Daarna is de koppeling gemaakt tussen de T-nummers van de varianten en de edities.

uit de Bonten Mantel. Deze varianten zijn samengebracht in tabel 7. Sommige verschillen zijn onmiddellijk duidelijk, zoals die tussen ‘lyckste’ en ‘lykste’ in kolom 2 of ‘arts’, ‘artz’, ‘artzs’ en ‘aerts’ in kolom 3. De titelvarianten 4, 5 en 6 laten zich echter alleen uit elkaar houden door in kolom 5 eerst te letten op de aanwezigheid van de letter ‘h’ in het woord ‘leeringhe’ en vervolgens op de ruimte tussen dit woord en de komma en op de positie van die komma ten opzichte van de regel.

Tot nu toe is voor het opmaken van de lijst van uitgaven van het broederschapsboekje gebruikgemaakt van het adres, het impressumjaartal of het ontbreken ervan en de titelwoorden. Deze vergelijkingspunten zijn evenwel niet in alle gevallen toereikend of doorslaggevend om drukken van elkaar te kunnen onderscheiden. Daarom zijn in de lijst, waar nodig, na de titelbeschrijving nog enkele andere verschilpunten vastgelegd. In de eerste plaats is systematsch geregistreerd welk vignet het titelblad siert. In afbeelding 13 worden de verschillende typen getoond en genummerd. Vignet 2 is duidelijk het oudst en het meest verbreid als het gaat om het aantal drukken. Het komt voor bij drie drukken uit de Bonten Mantel en vier uitgaven uit de Pauw. Vignet 1 is te vinden op de titelbladen van enkele zeer goed bewaarde drukken en komt dus op veel exemplaren voor. Vervolgens zijn ook nog enkele andere, gemakkelijk herkenbare verschilpunten genoteerd. Zo is de custode van de eerste tekstpagina van het instellingsbesluit opgenomen in de vaste rij van kenmerken. Meer incidenteel is de al dan niet verhoogde komma na het titelwoord ‘leeringhe’ en de spelling van de kloosternaam van bisschop Cools (Reginaldus/Riginaldus) op p. 3 verwerkt.

type 1

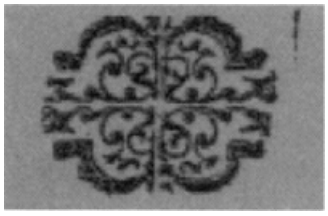

type 2

type 3

type 4

type 5

Afbeelding 13: *Overzicht van de titelbladvignetten van Van Soest* (*1-3*), *Verdussen* (*4*) *en Heyliger* (*5*)

Na de lange behandeling van het eerste onderdeel van de modeluitgave van de Antwerpse suffragiën valt er slechts weinig te melden over het tweede. Tot dat weinige behoort in de eerste plaats dat de *Godtvruchtige regels* slechts in een beperkt aantal exemplaren van het eerste deel zijn opgenomen. In de tweede plaats valt op dat ze aanwezig zijn in alle exemplaren van deel 1 waarvan het broederschapsboekje afkomstig is van het oude adres van Van Soest. In eerste deeltjes met een In de Pauw-impressum ontbreken ze doorgaans behalve in alle exemplaren onder nummer 8 en in één onder nummer 9 van de uitgavenlijst. In de derde plaats kan worden gesignaleerd dat de *Godtvruchtige regels* zonder titelblad of colofon zijn verschenen, waardoor het zelfs onduidelijk is wie er de drukker van is geweest.

Tabel 8: Karakteristieken van de drukken van het broederschapsboekje van Van Soest en Verdussen

Instellinge en regels									*Godtvr. Maandbriefjes regels*		
nr	t	v	a	j	k	p	c	s	+/-	k	s
1	5	2	1	1703	-	12	wen	2	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.
2	2	2	2	[1703]	+	11	lee	2	+	-	2
3	2	2	2	[1703]	+	11	ieder	2	+	-	2
4	4	1	3	1703	-	[12]	en	1	-	+	3
5	5	2	3	1703	-	12	wen	1	-	+	2,3
6	3	3	3	1703	-	[12]	en	1	-	+	4
7	7	1	1	1703	-	[12]	en	1	-	+	3
8	6	2	5	[1703]	+	11	lee	2	+	-	3
9	6	2	5	[1703]	+	11	lee	2	+/-	+	3
10	6	2	5	[1703]	+	11	lee	1	-	+	3
16	1	4	7	[1703]	-	12	ende	1	-	-	3, 4
18	9	5	8	[1703]		12	-	2	+	-	2

Toelichting:
a adres; zie tabel 6
c custode onderaan p. 3, c.q. p. [3]
j jaartal tussen haken wijst op ontlening aan de datum van aflaatverlening.
k katernsignatuur (aanwezig of afwezig)
p paginanummer van de laatste bladzijde met tekst; vierkante haken wijzen op het feitelijk ontbreken van de paginering.
s secretaris tekent als Deurlinckx (1); Deurelinckx (2); Diurelinckx (3) of Diurelinkx (4).
t titelvariant: zie tabel 7
v vignettype; zie afbeelding 13

Dat neemt niet weg dat de wisselende positie van de katernsignatuur ‘A’ ten opzichte van de woorden in de laatste regel van pagina 1 wijst op het bestaan van tenminste vijf verschillende drukken.[62] Deze worden op basis van de datum van de aflaattoekenning gedateerd op 1703, maar het ligt, net als bij de *Instellinge en regels*, voor de hand te veronderstellen dat ze niet allemaal in 1703 van de pers zijn gekomen.

62 De tekst van de laatste regel luidt: ‘Sy sullen insghelijcks voor een sonderlinghe’. De signatuurletter ‘A’ is tot nu toe aangetroffen onder de letter(s) ‘ks’ (AntwMPM 3701/1, Heeswijk 253.9/1, UtrUBlv 70/16), ‘s’ (NijmUB 109d24), ‘s[spatie]’ (RdaalCLEMENS) van het woord ‘insghelijcks’, onder de spatie tussen ‘insgehelijcks’ en ‘voor’ (AntwSB F94799, GentUB A 25663) en onder de eerste ‘o’ van ‘voor’ (AntwRG 3093H1ε).

Deze hypothese prikkelt om aan het slot van de paragraaf terug te komen de vraag wanneer de uitgaven gedrukt zijn. Voor een betoog dat gericht is op het vaststellen van het soortelijk gewicht van een brontekst volstaat het dat de uitgaven slechts rudimentair chronologisch geordend zijn. Voor de beoordeling van de nog te bespreken maandbriefjes is het niettemin van belang een meer verfijnd zicht te hebben op de chronologie van de drukken van het broederschapsboekje. Mogelijkheden daartoe biedt de formule die in de lijst van uitgaven bij de Van Soestdrukken is opgenomen en waarvan de gegevens zijn verwerkt in tabel 8. Wat de *Instellinge en regels* betreft gaat het om de gegevens uit de tabellen over variaties in de titel (t), het vignet (v), het adres (a) en het jaartal dat in de catalogi aan de uitgaven wordt toegeschreven (j). Deze gegevens zijn aangevuld met informatie over de

laatste bedrukte pagina (p), de schrijfwijze van de naam van de secretaris van de bisschop van Antwerpen aan het slot van de tekst over de aflaatverlening (s)[63] en de custode onderaan p. 3 van het instellingsbesluit. Van de *Godtvruchtige regels* is door middel van een plus- of minteken alleen genoteerd of ze bijgebonden zijn. Vooruitlopend op hun behandeling is in tabel 8 ook alvast enige informatie uit de maandbriefjes verwerkt. Het gaat om de aanwezigheid van katernsignaturen (k) en, wederom, de spelling van de naam van de secretaris van de bisschop (s) op pagina 4 van het eerste maandbriefje.

Door de in tabel 8 verwerkte gegevens kan niet de exacte chronologie van de uitgaven worden gereconstrueerd, maar er valt wel iets te zeggen over wat vroeger en wat later verschenen moet zijn en hoe het staat met de onderlinge relaties. Uitgangspunt is dat de nummers 1 tot en met 3 in ieder geval stammen uit de periode 1703-1707/1708 en dat nummer 1 uit 1703 stamt en ouder is dan de andere twee edities uit de Bonten Mantel. Voor het aanbrengen van een rangorde tussen nummer 2 en 3 schieten de gegevens tekort. Wat betreft de betrekkingen tussen de drukken uit de Bonten Mantel en de Pauw laten zich twee groepen onderscheiden. De ene groep wordt gevormd door de nummers 1, 4, 5, 6 en 7 van de uitgavenlijst, de andere brengt de nummers 2, 3, 8, 9 en 10 samen. Alle exemplaren van de laatstgenoemde groep hebben eenzelfde vignet, een verschillend maar toch op een vergelijkbare wijze opgemaakt adres, eenzelfde aantal bedrukte bladzijden en een katernsignatuur. Verder zijn alleen bij exemplaren van deze nummers de *Godtvruchtige regels* bijgebonden. Al deze overeenkomsten 'bewijzen' een nauwe band tussen de drukken. De twee ongedateerde drukken uit de Bonten Mantel, die zelf zeker van vóór 1708 zijn, kunnen pas na december 1708 een combinatie zijn aangegaan met de maandbriefjes en deze combinatie is dus op zijn vroegst van 1709. Veel later zal het overigens ook niet zijn geweest. Gelet op het geringe aantal veranderingen in de rest van het cluster moeten de overige nummers daar wat de tijd betreft dicht tegenaan zitten of ze zouden zeer zorgvuldig moeten zijn herdrukt. Bij een vergelijking van de nummers 8, 9 en 10, die zich onderscheiden door in de titel het woord 'broederschap' te voorzien van het prefix 'artzs', is nummer 8 zeker ouder dan 9 en 10 en kan gesproken worden van een tamelijk directe aansluiting bij nummer 2. In het adres staat nog 'boeck-verkooper' in plaats van 'boeck-verkooker', de *Godtvruchtige regels* zijn in alle geregistreerde exemplaren bijgebonden en de maandbriefjes hebben geen katernsignatuur. Ze zijn dus nog gemaakt als te versnijden vellen maandbriefjes. Een minpunt is dat de kloosternaam van bisschop Cools in de aanhef van het instellingsbesluit verbasterd is tot Riginaldus, terwijl in nummer 9 de naam goed gespeld is. Ten opzichte van de nummers 8 en 9 is nummer 10 vermoedelijk jonger en op het eerste gezicht te plaatsen na nummer 9, omdat ook bij nummer 10 sprake is van een 'boeck-verkooker', de naam van de secretaris in het broederschapsboekje is ingekort tot Deurlinckx en de *Godtvruchtige regels* ontbreken. Het leggen van een directe afhankelijkheidsrelatie en het positioneren op de tijdbalk worden echter gehinderd door het feit dat nummer 10 via de 'boeck-verkooker' aansluit bij nummer 9, maar tegelijk via 'Riginaldus' een band lijkt te hebben met nummer 8.

63 De betrokkene heette Deurelinckx. Tijdens het onderzoek bleek dat deze naam verbasterd is tot Deurlinckx, Diurelinckx en Diurelinkx.

Op zich zouden de drukken uit de Pauw in de andere groep een verdere ontwikkelingsvorm kunnen zijn van het hierboven besproken cluster, maar ze hebben zoveel eigen karak-

teristieken, dat eerder gedacht moet worden aan een afzonderlijke groep. Wat het broederschapsboekje aangaat, blijkt de onderlinge samenhang uit de opmaak van het adres, de aanwezigheid van het jaartal 1703 op het titelblad, de afwezigheid van katernsignaturen en het doorlopen van de gedrukte tekst tot op pagina 12. Dat de nummer 1 van de uitgavenlijst tot dit cluster behoort, geeft er het eerstgeboorterecht aan. Toch zijn de overige nummers van het cluster vermoedelijk juist weer jonger dan de drukken uit de Pauw van het eerder besproken cluster. Argumenten daarvoor zijn de verbastering van de naam van de bisschoppelijke secretaris tot Deurlinckx, de stelselmatige afwezigheid van de *Godtvruchtige regels* en de combinatie met maandbriefjes die zijn voorzien van katernsignaturen en dus zijn geproduceerd als boek. Dit laatste gegeven vormt overigens een plausibele verklaring voor het ontbreken van de aparte broederschapsregels in de meeste uitgaven van de *Instellinge en regels*. De boekvorm veronderstelt een andere distributie, een andere doelgroep en een andere manier van gebruiken dan het maandbriefje.

Binnen de Pauw-groep sluit nummer 5 het best aan bij de druk uit 1703. Het broederschapsboekje is als enige in de groep exact gelijk als het gaat om de titel, het vignettype, de aanwezigheid van paginering en de custode ‘wen’ op p. 3. De naam van de secretaris is weliswaar al verkort, maar in tenminste twee exemplaren van nummer 5 is diens naam nog correct gespeld in het eerste maandbriefje. Dit alles pleit voor een vroege datering en het gebruik van het oudste broederschapsboekje als uitgangspunt voor de herdruk. Na nummer 5 wordt het steeds lastiger om nog enige volgorde aan te brengen, maar als aan titelgelijkheid enig gewicht mag worden toegekend, is de overeenkomst tussen de spelling van de titel van het zeer verspreide nummer 7 van de uitgavenlijst en de editie die Van Welbergen in 1740 te koop aan bood wellicht een aanwijzing dat de exemplaren onder dit nummer pas rond 1740 gedrukt of gedistribueerd zijn. Als Verdussen na 1770 ergens bij aansluit, dan doet hij dat bij de nummers 4 tot en met 7 en in het bijzonder bij nummer 5 en 6. Zijn broederschapsboekje (nummer 16) heeft echter blijkens tabel 8 zoveel eigen trekken, dat het tot op zekere hoogte een nieuw begin vormt en dat geldt des te meer voor Heyliger, die zelfs de naam van de secretaris weer op de juiste wijze spelt.

Voordat deze paragraaf kan worden afgesloten, moeten nog drie bijzondere uitgaven gesignaleerd worden. Het gaat om uitgaven voor een publiek buiten de stad en zelfs het bisdom Antwerpen, die niettemin in direct verband met de Antwerpse onderneming hebben gestaan. Zo is althans bibliografisch het bestaan bekend van een uitgave uit 1709 van de *Instellinge en regels* voor de ‘artsbroederschap der christelycke leeringhe opgerecht in alle de parochiale kercken van het district Geel onder het bisdom van 's-Hertogenbosch’.[64] Het exemplaar waarnaar in de betrokken bibliografie wordt verwezen zat in 1954 in een catechetische collectie bij de jezuïeten in Maastricht. Nadien is deze collectie verplaatst en uiteindelijk ondergebracht bij het Katholiek Documentatie Centrum in Nijmegen, maar daarin ontbreekt nu het betreffende exemplaar.[65] Opmerkelijk is dat niet Van Soest maar Petrus Jacobs (of zijn weduwe) als de drukker ervan wordt genoemd. Op basis van de titel en de plaats van druk mag

64 BCNI 16.761. Lijst van uitgaven, nr. 11.

65 Er is ook elders vergeefs naar gezocht, met name in de bibliotheek van de oude bisdomseminaries van Den Bosch en Mechelen (nu in bibliotheek van resp. Universiteit van Tilburg en KU-Leuven), de abdijbibliotheek van Tongerlo en Postel, de stadsbibliotheek van Turnhout en de bibliotheek van het Museum voor Religieuze Kunst te Uden.

worden aangenomen dat men in het dekenaat Geel in 1709 het Antwerpse voorbeeld heeft nagevolgd.

De aannemelijkheid van deze veronderstelling

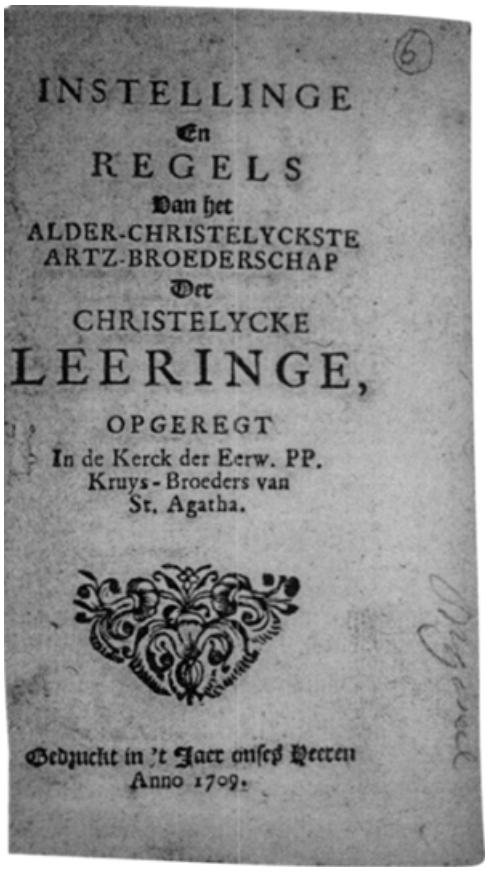
INSTELLINGE
En
REGELS
Van het
ALDER-CHRISTELYCKSTE
ARTZ-BROEDERSCHAP
Der
CHRISTELYCKE
LEERINGE,
OPGEREGT
In de Kerck der Eerw. PP.
Kruys-Broeders van
St. Agatha.
Gedruckt in 't Jaer onses Heeren
Anno 1709.

Afb. 14: Titelblad van het broederschapsboekje zoals dat is uitgegeven door de kruisheren te St. Agatha [ex. Bibliotheek St. Aegten; zie nr. 12 in de lijst van uitgaven]

wordt bevestigd door een eveneens in 1709 uitgegeven boekje van de broederschap van de christelijke lering in de kerk van de kruisheren te St. Agatha. [afb. 14] Voor het bestaan van deze *Instellinge en regels* kon eerst alleen gesteund worden op een verwijzing in de *BCNI* naar een publicatie uit het midden van de negentiende eeuw, maar inmiddels is duidelijk geworden dat er nog twee exemplaren van worden bewaard in de bibliotheek van het kruisherenklooster te St. Agatha.[66] De uitgave heeft geen Antwerps impressum, zoals in Geel, en wijkt door het gebruik van de gotische letter en door de betrokkenheid van de bisschop van Roermond op het eerste gezicht sterk af van het Antwerpse broederschapsboekje. Bij lezing ervan blijkt echter al snel dat de inhoud weliswaar niet letterlijk is overgenomen, maar toch een combinatie is van de beide Antwerpse regels, aangepast aan de mogelijkheden binnen een gereformeerde context. De connectie met Antwerpen wordt zonneklaar als ook de maandbriefjes in het verhaal betrokken worden. In de bibliotheek van de kruisheren zitten gewoon de Antwerpse suffragiën, met in deel 1 het Antwerpse broederschapsboekje dat bij het bepalen van de chronologische orde getaxeerd is als behorend tot de editie binnen de Pauw-groep die nog het meest aansluit bij de druk uit de Bonten Mantel uit 1703.[67]

66 BCNI 16.762. Lijst van uitgaven, nr. 12. Met dank aan de bibliothecaris, dr. O. Lankhorst.
67 Lijst van uitgaven, nr. 5: St. Agatha, K 19.

Het derde broederschapsboekje dat vermeld moet worden is naar de titel het meest afwijkend, voorzover deze opent met de woorden *Verbreydinghe der christelijcke leeringhe.* De rest van de titel, *bestaende in vraghen ende antwoorden uytghebeelt in maendelycke suffragien voor desen in de stadt Antwerpen: nu binnen dese stadt van Gendt met eenen aenwyser der maendelycke punctjens*, laat echter geen enkele ruimte voor twijfel over de relatie met de Antwerpse broederschap van 1703. [afb. 15] Net als in Sint Agatha, is het broederschapsboekje inhoudelijk aangepast aan de nieuwe context, zijn de twee regels in elkaar gevlochten en worden eigen accenten gelegd en wordt het geheel bezegeld door een aflaat van de eigen bisschop. Maar voor het overige gaat om het Antwerpse suffragiën die in Gent te koop worden aangeboden.

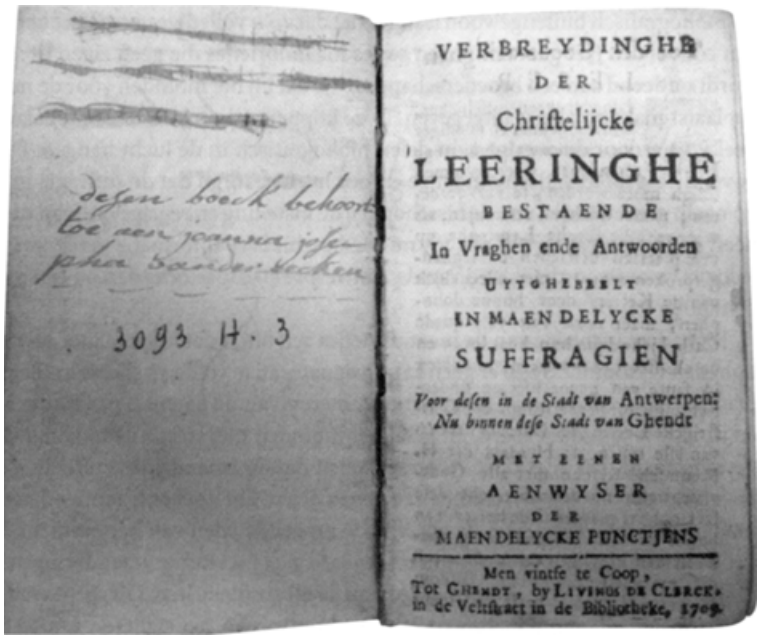

Afb. 15: Titelblad van het broederschapsboekje zoals dat te Gent is uitgegeven [AntwRG 3093H3ε; zie nr. 13 in de lijst van uitgaven]

Tussenbalans

De studie van de Antwerpse suffragia is ter hand genomen, omdat ze een inhoudelijk interessante bron vormen die wellicht inzicht kan geven in een langdurig proces (meer dan 36 jaar) van cultuuroverdracht (een specifiek wereldbeeld met daarbij behorende normen, waarden en gedragingen) via een periodieke publicatie (maandbriefjes) ten behoeve van een wel bepaalde groep (broederschap in één grote stad). Om dat inzicht te krijgen was het noodzakelijk meer informatie te verzamelen, omdat de bestaande literatuur te weinig te melden had en een eerste verkenning vooral vragen bleek op te roepen.

Dankzij het eerste deel van deze zoektocht is inmiddels duidelijk geworden dat het catechetisch initiatief van de Antwerpse pastoors staat tegen de achtergrond van de sedert Trente telkens weer oplevende drang om de kennis van de christelijke leer te bevorderen en in overeenstemming te brengen met de officiële leer, zowel door de jeugd erin in te leiden als door nascholing van volwassenen. De gebruikte middelen, broederschap en maandbriefjes, zijn traditioneel maar worden op een eigen manier ingezet door de broederschap open te stellen voor iedereen en door de maandbriefjes een nieuwe inhoud en vorm te geven. Samen vormen de maandbriefjes een cursus volwassenencatechese die opmerkelijk eigen trekken heeft in vergelijking met de standaardcatechismus. Als de cursus materieel volledig is, bestaat ze uit een broederschapsboekje, specifieke regels voor het godsdienstig leven van de leden van de broederschap, 437 maandbriefjes en een inhoudsopgave plus trefwoordenregister.

Bibliografisch buitengewoon lastig is het dat zo'n volledige cursus het karakter heeft van een convoluut. Het gaat om negen series maandbriefjes die geen eigen titel hebben. Deze wordt ontleend aan een broederschapsboekje dat bij het inbinden vóór de maandbriefjes is geplaatst maar ook los is uitgegeven. Deze koppeling is vrijwel alleen tot stand gebracht in deel 1, waardoor de overige acht delen bibliografisch in de lucht hangen. De koppeling is bovendien problematisch omdat ze ervoor heeft gezorgd dat de suffragia in catalogi soms op naam gezet worden van de bisschop die de instelling en regelgeving van de broederschap heeft gedecreteerd, terwijl alle tot nu toe beschikbare informatie eerder wijst op een collectieve verantwoordelijkheid van de Antwerpse stadspastoors dan op een project van hun bisschop.

Bij nadere inspectie van de maandbriefjes zelf blijkt dat hun collatie allerlei onregelmatigheden vertoont. Zo zijn er geen katernsignaturen te vinden behalve in (de meeste) exemplaren van de eerste serie, blijkt het nummeren van de pagina's pas laat te zijn ingevoerd en slordig te zijn uitgevoerd, en is bij het inbinden niet steeds de indeling in negen series gerespecteerd. Dit alles doet veronderstellen dat de maandelijkse uitdeling prioriteit had boven het maken van een leerboek in negen delen. Dit doet ook vermoeden dat er beleidsmatig gehandeld werd naar de wisselende mogelijkheden van het moment. Intrigerend is dat de invoering van paginanummers gepaard gaat met sterke veranderingen in de omvang van de maandbriefjes en bezuinigingen op de illustratiekosten. Dit roept vragen op, evenals de aanwezigheid van kopergravures naast houtsnedes, het signeren van de houtsnedes in de periode 1722-1727 en het hergebruik van prenten, vooral na 1727 en in het bijzonder rond de jaren 1733/1734.

Zelfs een korte beschouwing van de inhoud van de maandbriefjes geeft aanleiding tot de vaststelling dat het Antwerpse catecheseproject augustinistische trekken heeft. Des te opmerkelijker is het dat het niet ten onder is gegaan in de anti-jansenistische storm die de eerste decennia van de achttiende eeuw heeft gewoed. Dit gegeven maakt des te meer nieuwsgierig naar de achtergrond van de anonieme censuur vanaf 1713, het jaar van de bulle *Unigenitus* en de kerkelijke veroordeling van het jansenisme. De censuur maakt overigens ook duidelijk dat de maandbriefjes, althans in 1712, minimaal vier maanden vooruit werden geschreven.

Het uiteindelijke doel van de hele bijdrage is het vaststellen van het soortelijk gewicht van de maandbriefjes als informatiebron inzake het denken en doen in de eerste helft van de achttiende eeuw, bezien vanuit het perspectief van de Antwerpse stadspastoors. Om die reden was het van groot belang duidelijkheid te krijgen over het juiste aantal drukken van de maandbriefjes. In deze aflevering is daarom uitvoerig stil gestaan bij de in bibliografieën en catalogi meestal veronachtzaamde verschillen tussen de broederschapsboekjes. De oogst blijkt spectaculair. Er zijn veel meer drukken gevonden dan bekend was en deze drukken zijn chronologisch meer gespreid dan voorafgaand aan het onderzoek zelfs maar vermoed kon worden. Bovendien blijkt het initiatief van de Antwerpse stadspastoors een meer dan alleen lokale werking te hebben gehad. Directe echo's ervan weerklinken vanuit de bisdommen 's-Hertogenbosch, Roermond en Gent en eerder is al via de Amsterdamse boekhandel van Van Welbergen een spoor gevonden van verkoop in de Repubiek. Dit beeld kan nog worden aangevuld als gelet wordt op gegevens over vroegere bezitters en de huidige bewaarplaatsen. De verwerking daarvan komt aan de orde in deel 2 van deze bijdrage, nadat de uitgave van de maandbriefjes behandeld is.

Bijlage 1: Lijst van voor het onderzoek geregistreerde exemplaren geordend op bibliotheek/signatuur/deel

Bibliotheek	*Signatuur*	*Delen*
AdamUVA	OTM OK 62-3556	1
AdamVU	zonder signatuur	1-7
AntwMPM	A 3701	1
AntwMPM	K 746	1-5, 7,9
AntwRG	3072B03bis	2
AntwRG	3093H01α	1
AntwRG	3093H01β	1
AntwRG	3093H01γ	1
AntwRG	3093H01δ	1
AntwRG	3093H01ε	1
AntwRG	3093H01ζ	1
AntwRG	3093H01η	1
AntwRG	3093H01θ	1
AntwRG	3093H02	1
AntwRG	3093H03α	1
AntwRG	3093H03β	1
AntwRG	3093H04i	2
AntwRG	3093H04α	2
AntwRG	3093H04β	2
AntwRG	3093H04γ	2
AntwRG	3093H04δ	2
AntwRG	3093H04ε	2
AntwRG	3093H04ζ	2
AntwRG	3093H04η	2
AntwRG	3093H04θ	2
AntwRG	3093H04κ	2
AntwRG	3093H04λ	2
AntwRG	3093H05α	3

AntwRG	3093H05β	3
AntwRG	3093H05γ	3
AntwRG	3093H05δ	3
AntwRG	3093H05ε	3
AntwRG	3093H05ζ	3
AntwRG	3093H06α	4
AntwRG	3093H06β	4
AntwRG	3093H06γ	4
BruggeSEM	A 27.409	2-9
BrussKB	III 93.444	1
BrussKB	VB 1832 A	1-9
GentSEM	M 142A1	1-9
GentSEM	M 142A2	1-6
GentSEM	PA 38	alleen IR
GentOP	GOP B 520	9
GentOP	GOP B 915	1-9
GentOSA	GA 27	1-9
GentUB	A25663	1
GentUB	GUS 130 NL ISZ II	?
GentUB	TH 3445/A48730	2-3
GentUB	TH 4498	1
GentUB	TH 4505	1-9
GentUB	TH 4509	9
GentUB	TH 4510	8
GentUB	TH 4534	4
GentUB	TH 4535	5
GentUB	TH 4551	6
Heeswijk	253.9 ins 1-9	1-9
KortrijkSB	GV	1-9
KortrijkSB	GV	1-9
LeeuwTRESOAR	RK 190	1
LeuvUB GBIB	2-001813/A	1
LeuvUB GBIB	248.1	1-9
LeuvUB GBIB	3107A25-33	1-9

LeuvUB GBIB	3107A34	alleen IR
LeuvUB GBIB	3107A35	1-3
LeuvPARK	ABIII/1-9	1-9
LeuvUB CB	BEXT 5A23126	1
LeuvUB CB	BRES 7A4187	5, 9
LeuvUB CB	BRES RZ 12075	2, 7, 9
LierBEGIJNHOF	zonder signatuur	1-3
MaastrSB	CB 131F04-13	1-9
MaastrSB	CB 131F14-16	2-4
MaastrUB	MU ASC eVI8/	1-9

Bibliotheek	*Signatuur*	*Delen*
AntwRG	3093H07α	5
AntwRG	3093H07β	5
AntwRG	3093H08α	6
AntwRG	3093H08β	6
AntwRG	3093H09α	7
AntwRG	3093H09β	7
AntwRG	3093H10α	8
AntwRG	3093H10β	8
AntwRG	3093H11α	9
AntwRG	3093H11β	9
AntwRG	3093H12	1
AntwRG	3093H12	1-2
AntwRG	3093H12	2
AntwRG	3093K38/1-3	1-3
AntwSB	B 256719: 92	1
AntwSB	B 256719: 92	4
AntwSB	B 256719: 92	8
AntwSB	B 256719: 92	9
AntwSB	F 143804	alleen IR
AntwSB	F 15641 1e ex	1-9
AntwSB	F 15641 2e ex	1-3
AntwSB	F 15641 3e ex	1-9
AntwSB	F 15641bis	1-2
AntwSB	F 79054/1-4	1-9
AntwSB	F 94799	1

AntwTHIJS	1840-1847	1-2
AntwTHIJS	aug 1839	1
AntwTHIJS	juli 1876	9
AntwUB CB	Mag-P 11.335	1
MiddelbZB	1067B16	1-9
NijmUB	109d23: 1-5	1-9
NijmUB	109d24	1
NijmUB	345c135	1
NijmUB	749d1	1-9
NijmUB	TBI 231d103/1-6	1-9
OosterhCD		?
R'daalCLEMENS	Ex. Sem. Apeldoorn	1-6
R'daalCLEMENS	IR BM [z.d.]	1
R'daalCLEMENS	IR BM 1703	alleen IR
R'daalCLEMENS		2
R'daalCLEMENS	Vanden Daele	4 en 8
R'daalCLEMENS	Verdussen 1773-1782	1-2
R'daalCLEMENS	Verdussen 1780-1792	2-4
St Agatha	K 19-24	1-5 en 9
St Agatha	TT 184 (6)	alleen IR
St Agatha	TT 194 (4)	alleen IR
TilbUB	CBC TFHA 04.022	2,4, 6-8
TilbUB	CBM TFA 05.031	1-9
TilbUB	CBM TFA 24.940	1-9
TilbUB	TFH-A 10.507	1-9
Tongerlo	222 F 14	2-9
Tongerlo	222 G 21	1-9
Tongerlo	223 I 26 / 1	1
	Alv 70/16-24	1-9
UtrUB		
UtrUB	Alv 88/292	1
UtrUB	COKB 315J 17-25	1-9

UtrUB	Megen 21/480	1-4 en 9
UtrUB	ODB 5555-5563	1-9
UtrUB	Rys 81/312-320	1-9

De kolom ‘bibliotheek’ is geordend op een meestal afgekorte plaatsnaam. Door middel van een toevoegsel is aangeduid om welke bibliotheek of collectie het gaat. De afkorting IR in de kolom ‘delen’ staat voor het broederschapsboekje *Instellinge en regels*.

Bijlage 2: Uitgaven van het instellingsbericht van de Broederschap van de Christelycke lering 1703-1810

De lijst met uitgaven is in eerste instantie alleen opgemaakt voor de *Instellinge en regels*. Omdat het instellingsbericht echter vrijwel altijd gecombineerd is met maandbriefjes, is de lijst ook bruikbaar als bibliografie daarvan. Bij elk exemplaar van het instellingsbericht is aangegeven welke series maandbriefjes erbij horen en, als die series onregelmatig zijn ingebonden, in hoeveel banden ze bewaard zijn. Omdat de los bewaarde delen 2 t/m 9 die in bijlage 1 gesignaleerd worden, niet zonder meer te herleiden zijn tot een van de uitgaven van het instellingsbericht ontbreken ze in het onderstaande overzicht.

I. Uitgaven bij Joannes van Soest voor de broederschap in Antwerpen

I.1. Woonende op de groote Markt in den Bonten Mantel [vóór 1707]

1. ***Instellinge en regels van het alder-christelyckste artz-broederschap der christelycke leeringhe, op-gerecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen.***
   T'Antwerpen,/ By *Joannes van Soest*, Boeck-drucker,/ ende Boeck-verkooper, woonende/ op de groote Merckt in den/ Bonten Mantel, 1703, 12 p. (zonder katernsignatuur)
   - Formule: **IR**: T=5; V=2; A=1; J=1703; -K; P=12; C=wen; S=2 / **GR**: + / **MM**: ontbreekt tot nu toe.
   - Bewaarplaatsen en signaturen: GentSEM PA 38; R'daalCLEMENS. Beide exemplaren zijn zonder maandbriefjes bewaard gebleven in een convoluut.

2. ***Instellinge en regels van het alder-christelyckste arts-broederschap der christelyke leeringhe, opgherecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen.***
   T'Antwerpen,/ By *Joannes van Soest*, Boeck-drucker ende/ Boeck-verkooper, woonende op de groo-/ te Merckt in den Bonten Mantel, [1703], 11 p., A1-3(4-6).
   - Formule: **IR**: T=2; V=2; A=2; J=[1703]; + K; P=11; C=lee; S=2 / **GR**: + / **MM**: -K; S=2.
   - Extra 1: komma achter LEERINGHE rust min of meer op de basislijn
   - Extra 2: custode A2r: Lee
   - Bewaarplaatsen en signaturen: AntwMPM A 3701 (1); NijmUB 109d24 (1); R'daalCLEMENS (1).

3. ***Instellinge en regels van het alder-christelyckste arts-broederschap der christelyke leeringhe, opgherecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen.***
T'Antwerpen,/ By *Joannes van Soest*, Boeck-drucker ende/ Boeck-verkooper, woonende op de groo-/ te Merckt in den Bonten Mantel, [1703], 11 p., A1-4(5-6).
    - Formule: **IR**: T=2; V=2; A=2; J=[1703]; +K; P=11; C=ieder; S=2 / **GR:** + / **MM:** -K; S=2.
    - Extra 1: komma achter LEERINGHE tussen middelste en onderste horizontale streep van de E.
    - Extra 2: custode A2r: ieder
    - Bewaarplaats en signatuur: Heeswijk 253.9 ins 1(1-9); band van dl 1 wijkt af van de rest; kopergravures van okt 1703 t/m mei 1705).

l.2. Woonende op de groote Merckt in de Pauw [vanaf 1707/1708]

4. ***Instellinge en regels van het alder-christelyckste artz-broederschap der christelycke leeringhe, op-gerecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen..***
T'Antwerpen;/ By *Joannes van Soest*, Boeckdrucker,/ ende Boeck-verkooper, woonende/ op de groote Merckt in de/ Pauw. 1703, [12] p. (zonder katernsignatuur).
    - Formule: **IR:** T=4; V=1; A=3; J=1703; -K; P=[12]; C=en; S=1 / **GR:** - / **MM:** + K; S=3.
    - Extra 1: Tweede R van BROEDERSCHAP is kleiner [=BROEDERSCHAP].
    - Extra 2: komma ter hoogte van middelste dwarsstreep van de E van LEERINGHE
    - Antw UA CB Mag P 11.335 (1); AntwRG 3093H1γ (1); GentUB TH 4505 (1-9); KortrijkSB GV (1-9); NijmUB TBI 231d103 (1-9); UtrUB Rys 81/312-320 (1-9).

5. ***Instellinge en regels van het alder-christelyckste artz-broederschap der christelycke leeringhe, op-gerecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen.***
T'Antwerpen,/ By *Joannes van Soest*, Boeckdrucker,/ ende Boeck-verkooper, woonende/ op de groote Merckt in de/ Pauw. 1703, 12 p. (zonder katernsignatuur).
    - Formule: **IR:** T=5; V=2; A=3; J=1703; -K; P=12; C=wen; S=1 / **GR:** - / **MM:** + K; S=123
    - Bewaarplaatsen en signaturen: AdamVU (1-7); AntwSA BIB 3380 (1); AntwRG 3093H1δ (1); AntwRG 3093H1θ (1); LeuvUB GBIB 2-001813/A (1); NijmUB 109d23 (1-9 in 5 bdn); St Agatha K 19 (1-5 en 9).

6. ***Instellinge en regels van het alder-christelyckste artz-broederschap der christelycke leeringe, op-gerecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen.***
T'Antwerpen,/ By *Joannes van Soest*, Boeckdrucker,/ ende Boeck-verkooper, woonende/ op de groote Merckt in de/ Pauw. 1703, [12 p.] (zonder katernsignatuur).
    - Formule: **IR:** T=3; V=3; A=3; J=1703; -K; P=[12]; C=en; S=1 / **GR:** - / **MM:** + K; S=4.
    - Bewaarplaatsen en signaturen: AntwRG 3093H1α (1); AntwSB F 15641 bis (1-2).

7. ***Instellinge en regels van het alder-christelykste artz-broederschap der christelycke leeringhe, opgerecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kerken. der stadt Antwerpen.***
T'Antwerpen,/ By *Joannes van Soest*, Boeckdrucker,/ ende Boeck-verkooper, woonende/ op de groote Merckt in de/ Pauw. 1703, [12 p.] (zonder katernsignatuur)
    - Formule: **IR:** T=7; V=1; A=3; J=1703; - K; P=[12]; C=en; S=1 / **GR:** - / **MM:** + K; S=3.
    - Extra 1: Komma na LEERINGHE iets verhoogd
    - Bewaarplaatsen en signaturen: AntwMPM K 946 (1-5, 7, 9); AntwRG 3093H1β (1); KortrijkSB GV (1-9); LeuvUB GBIB 248.1 (1-9); LeuvUB GBIB 3107A25-33 (1-9);

NijmUB 345C135 (1); R'daalCLEMENS (1-6); TilburgUB CBM TFA 24.940 (1-9); UtrUB Alv 88/292 (1); UtrUB COKB 315J17-25 (1-9); UtrUB ODB 5555-5563 (1-9).

8. ***Instellinge en regels van het alder-christelyckste artzs broederschap der christelyke leeringhe, op-gherecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen.***
T'Antwerpen;/ By *Joannes van Soest*, Boeck-drucker ende/ Boeck-verkooper, woonende op de groo-/ te Merckt in de Pauw. [z..j.], [11 p.], A6.
   - Formule: **IR:** T=6; V=2; A=4; J=[1703]; + K; P=11; C=lee; S=2; / **GR:** + / **MM:** - K; S=3.
   - Extra 1: Komma na LEERINGHE tussen onderste en middelste dwarsstreepje
   - Extra 2: Instellingsbericht op naam van Riginaldus (zie p. 3)
   - Bewaarplaatsen en signaturen: AntwSB F 94799 (1); GentUB A25663 (1); UtrUB Alv 70/16-25 (1-9).

9. ***Instellinge en regels van het alder-christelyckste artzs broederschap der christelyke leeringhe, op-gherecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen.***
T'Antwerpen;/ By *Joannes van Soest*, Boeck-drucker ende/ Boeck-verkooker, woonende op de groo-/ te Merckt in de Pauw. [z..j.], 11 p., A1-3(4-6).
   - Formule: **IR:** T=6; V=2; A=5; J=[1703]; + K; P=11; C=lee; S=2; / **GR:** + - / **MM:** + K; S=3.
   - Extra 1: Komma na LEERINGHE op de basislijn
   - Extra 2: Instellingsbericht op naam van Reginaldus (p. 3)
   - Bewaarplaatsen en signaturen: AntwRG 3093H1ε: met GR (1); AntwRG 3093H1ζ (1); TilbUB TF-A 5031 (1-9); UtrUB Megen 21/480 (1-4 en 9).

10. ***Instellinge en regels van het alder-christelyckste artzs broederschap der christelyke leeringhe, op-gherecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen.***
T'Antwerpen;/ By *Joannes van Soest*, Boeck-drucker ende/ Boeck-verkooker, woonende op de groo-/ te Merckt in de Pauw. [z..j.], 12 p., A1-3(4-6)

- Formule: **IR:** T=6; V=2; A=5; J=[1703]; + K; P=11; C=lee; S=1; / **GR:** - / **MM:** + K; S=3.
- Extra 1: Komma na LEERINGHE op de basislijn
- Extra 2: Instellingsbericht op naam van Riginaldus (p. 3)
- Bewaarplaats en signatuur: NijmUB 749d1 (1).

II. **Nauwverwante uitgaven voor een publiek buiten het bisdom Antwerpen**

11. ***Instellinge [en regels van de alderchristelykste] artsbroederschap der christelycke leeringhe opgerecht in alle de parochiale kercken van het district van Geel onder het bisdom van 's-Hertogenbosch.***

Antwerpen, Jacobs, 1709.
- BCNI 16.761.

12. ***Instellinge en regels van het alder-christelyckste artz-broederschap der christelycke leeringe, opgeregt in de kerck der eerw. P.P. Kruys-Broeders van St. Agathae. Z. pl., 1709, 12 p., A6.***
- BCNI 16762 met verwijzing naar C. Hermans, *Annales canonicorum regularium S. Augustini ordinis S. Crucis.* ('s-Hertogenbosch 1858), III, 418.
- St Agatha, bibliotheek klooster St. Aegten, TT 184/6 en TT 194/4 (beide zonder maandbriefjes).

13. ***Verbreydinghe der christelijcke leeringhe bestaende in vraghen ende antwoorden uytghebeelt in maendelycke suffragien voor desen in de stadt Antwerpen: nu binnen dese stadt van Gendt met eenen aenwyser der maendelycke punctjens.***
Men vintse te coop tot Ghendt, by Livinus De Clerck, in de Veltstraet in de Bibliotheke, 1709, [12] p.
- AntwRG 3093H3α en β (1); GentSEM M 142A2 (1-6 in 3 bdn).
- Zie ook 14j.

III. **Titels die zijn of kunnen worden aangetroffen in andere delen dan deel 1.**

14a [Christelycke leeringhe. Tweede deel].

14b [Christelycke leeringhe. Derde deel].

14c ***Christelycke leeringhe. Vierde deel. Van het gebedt.*** T'Antwerpen, by Joannes van Soest, Boeckdrucker ende Boeck-verkooper, woonende op de groote Merckt in de Pauw, z.j., [1722].
- GentUB TH 4534.

14d [Christelycke leeringhe. Vijfde deel].

14e ***Christelycke leeringhe. Sesde deel. Uytlegginge van het eerste en tweede gebodt.*** T'Antwerpen, by Joannes van Soest, Boeckdrucker ende Boeck-verkooper, woonende op de groote Merckt in de Pauw, z.j., [1728].
- GentUB TH 4551.

14f [Christelycke leeringhe. Sevende deel].

14g ***Christelycke leeringhe. Achtste deel. Vervolgh van het vyfde, en sesde Gebodt.*** T'Antwerpen, by Joannes van Soest, Boeckdrucker

ende Boeck-verkooper, woonende op de groote Merckt in de Pauw, z.j., [1736].

- GentUB TH 4510

14h [Christelycke leeringhe. Negende deel].

14i ***Instellinge en regels van het alder-christelykste artz-broederschap der christelycke leeringhe, opgerecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kerken, der stadt Antwerpen. Deel.***
T'Antwerpen,/ By *Joannes van Soest*, Boekverkoper. En zyn te bekomen by H.W. van Welbergen,/ te Amsterdam. Z.j. [ca 1740]

- UtrUB COKB 315J18; NijmUB TBI 231d103/2. Alleen aangetroffen als titelblad van het 2e deel.

14j ***Verbreydinghe der christelycke leeringhe bestaende in vraghen ende antwoorden uytghebeelt in maendelycke suffragien voor desen in de stadt Antwerpen: nu binnen dese stadt van Gendt met eenen aenwyser der maendelycke punctiens. Tweede deel.***
Tot Ghendt by Livinus De Clerck, in de Veltstraet, [1709].
- AntwRG 3072B3bis (alleen jan-dec 1709).

IV. Uitgaven vanaf 1740

15. [***Instellinge en regels....*** **Antwerpen, 1740-1773**].
- AntwRG 3093H12 (alleen de maandbriefjes van aug 1745-april 1746 en jan. 1769-aug. 1773).

16. ***Instellinge en regels van het alder-christelyckste arts-broederschap der christelycke leeringe, opgerecht in de cathedraele en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen.***
Antwerpen: Hieronymus Verdussen, op de Melckmerckt, in de Gulde Traeli), [voor 1776]. Met de maandbriefjes van 1703-1939.
- Zie catalogus achterin deel 1 van *Historie van het Oud en Nieuw testament* (Antwerpen: Hieronymus Verdussen, op de Melk-Merkt, in de Gulde Traelie, 1776); De uitgave staat in een groep catechetische werken en wordt aangeboden onder de titel: *Suffragia ofte Christelyke leeringe.* 9 dln, Antwerpen, 120.
- AntwRG 3093H2 (alleen dl 1: aug 1703-dec. 1708); GentSEM M 142A1 (1-9); LeuvUB GBIB 3107A35 (1-3 in 1 bd; dl 3 t/m dec. 1715); MaastrSB CB 131F4-13 (1-9 met doublures); TilbUB TFH-A 10.507 (1-9).

17. ***Instellinge en regels van het alder-christelyckste arts-broederschap der christelycke leeringe, opgerecht in de cathedraele en de vier andere parochiale kercken der stadt Antwerpen.***
Antwerpen: Hieronymus Verdussen, op de Melckmerckt, in de Gulde Traeli), [1703]. Met de maandbriefjes van 1773-1798 (?).
- AntwRG 3093H12 (maandbriefjes van sept. 1773 t/m mrt 1779); R'daalCLEMENS (maandbriefjes van sept. 1773 t/m dec. 1782; R'daalCLEMENS (maandbriefjes van mei 1780 en jan. 1785 t/m okt. 1792.

18 [***Instelling en regels....*** Antwerpen, 1803-1839?].

18b ***Instelling en regels van het allerchristelykste aerts-broederschap der christelyke leeringe, opgeregt in de cathedraele en de vier andere parochiaele kerken der stadt Antwerpen*** T'Antwerpen;/ By J.H. Heyliger, op de groote Merkt in de Pauw. [1703], 11 p.; A1-3 (4-6).

- AntwSB F 143804 [doos 816] (alleen *Instellinge en regels*); LeuvUB GBIB 3107A34 (*Instellinge en regels* met los daarbij, met dezelfde opmaak, een maandbriefje voor aug 1703 en de *Godtvruchtige regels*).

Renaud Adam

Une lettre inconnue de Max Rooses au chanoine Nicolas Henrotte[1]

Max Rooses, homme de lettres, historien de l'officine plantinienne et de la peinture anversoise, entretenait des liens avec de nombreux intellectuels, tant en Belgique qu'à l'étranger. Sa riche correspondance témoigne de l'amplitude de son réseau de relations. La base de données Agrippa, hébergée par le site de l' AMVC-Letterenhuis, recense 1.039 lettres écrites par lui et 6.794 qui lui ont été adressées.[2] Par un heureux hasard, nous avons pu mettre la main sur une lettre inconnue alors que nous effectuions des recherches dans les archives du Trésor de la Cathédrale de Liège.[3] Cette missive fait suite à l'envoi d'un mandat postal du chanoine Nicolas Henrotte pour l'achat d'un exemplaire de la monographie de Rooses sur Christophe Plantin, accompagné d'un pli du chanoine comportant des questions relatives aux collections du Musée Plantin-Moretus et des informations sur ses propres recherches. La lettre fait partie d'un lot d'archives provenant de l'ancienne abbaye cistercienne du Val-Dieu à Aubel (prov. Liège).[4]

Nicolas Henrotte (1811-1897), ecclésiastique de son état, a exercé des fonctions professorale et sacerdotale dans différents établissements religieux liégeois.[5] Sa carrière débute en 1833, à peine trois ans après son accession à la prêtrise, quand il est promu professeur de liturgie et directeur spirituel au Grand Séminaire de Liège. Il résigne ces charges quelques années plus tard au profit de la direction spirituelle de l'hospice de Bavière, alors dirigé par les Soeurs Augustines (1844). Parallèlement, il devient chanoine honoraire de la cathédrale Saint-Lambert de Liège en 1846 puis cérémoniaire de l'institution en 1854. Ses activités l'ont conduit à publier différents ouvrages de liturgie et de spiritualité. Il s'est également intéressé à l'histoire et à l'histoire de l'art. Spécialiste de l'héraldique, il a élaboré l'armorial des chanoines de Saint-Lambert de Liège dans *Le chapitre de Saint Lambert à Liège* du chevalier de Theux de Montjardin.[6] On lui doit également des contributions dans le *Journal*

1 Nous tenons à remercier Dirk Imhof, le Conservateur du Musée Plantin-Moretus, pour les informations qu'il a bien voulu nous transmettre au sujet de ses collections.
Abréviations:
bt: E. Cocx-Indestege, G. Glorieux, B. Op de Beeck, *Belgica Typographica*, *1541-1600: catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quoe nunc Regni Belgarum partes sunt*, 4 t., Nieuwkoop, 1968-1994; mpm: Musée Plantin-Moretus; stcv: *Short-Title Catalogus Vlaanderen* (www.stcv.be);
Voet: L. Voet, *The Plantin press*, *1555-1589: a bibliography of the works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden*, 6 t., Amsterdam, 1980.

2 http://museum.antwerpen.be/amvc_letterenhuis/agrippa.htm

3 Liège, Archives du Trésor de la Cathédrale, Fonds Henrotte, Lettre 1.

4 Nous tenons ici à exprimer notre gratitude au Conservateur du Trésor, Philippe George, pour nous avoir permis de consulter ce fonds.

5 Sur le chanoine Henrotte, lire: P. Fontaine, *Avant*, *pendant et après leur professorat au Grand Séminaire de Liège* (*19e siècle*). *Dictionnaire bio-bibliographique*, Bruxelles - Rome, 1997, 127-131 (Institut historique belge de Rome, Bibliothèque, XLII).

6 *Armorial du chapitre de Saint Lambert*, 56 planches, in J. de Theux de Montjardin, *Le chapitre de Saint Lambert à Liège*, t. 4, Bruxelles, 1872.

historique et littéraire ainsi que dans le *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois*, société litté-

raire dont il fut membre effectif et président. Ses publications lui vaudront d'être nommé membre correspondant de la Commission royale des Monuments.[7]

En amateur éclairé, Henrotte a réuni un cabinet de pièces rares constitué d'anciens plans, de nombreuses estampes, de sceaux, d'inscriptions funéraires, de livres précieux ainsi que de volumes d'armoriaux, quelques-uns manuscrits, certains de sa propre main. À son décès, il lègue l'ensemble au Val-Dieu. Cet établissement a beaucoup compté pour Henrotte. Il a activement participé au rachat des anciens locaux de l'institution, supprimée lors de l'occupation française et tombée en ruine par la suite. Il s'est également efforcé de lui restituer son patrimoine intellectuel, disparu dans la tourmente révolutionnaire.[8]

Parmi les trésors cédés par Henrotte, se trouve une importante collection de pages de titres et de marques d'imprimeurs des principaux centres typographiques d'Europe, datant des XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles et actuellement en possession du Trésor de la Cathédrale de Liège. L'idée de réunir, en un même recueil, ces témoignages de l'évolution de l'art typographique relève, nous semble-t-il, plutôt de l'iconoclasme que de la bibliophilie. Les goûts des amateurs de livres du XIXe siècle et leur souci pour la conservation du patrimoine ancien sont en effet loin d'être en adéquation avec les aspirations des historiens du livre et des restaurateurs d'art actuels. Quoi qu'il en soit, même si nous ne pouvons que nous attrister de telles pratiques, nous devons malgré tout nous féliciter de l'existence de ce recueil. En effet, de nombreuses pages de titre portent encore d'anciennes marques d'appartenances des différents propriétaires, particuliers ou institutionnels, qui ont possédé ces livres avant qu'ils soient dépecés. Une exploitation de ce fonds avec un relevé systématique des ex-libris constituerait sans doute un apport non négligeable à l'étude de la circulation des livres durant l'Ancien Régime, en particulier pour les anciens Pays-Bas.

Le pli de Max Rooses est intéressant à plus d'un titre. Il met en lumière l'existence d'une relation entre les deux hommes, jusqu'alors inconnue, et nous plonge dans le quotidien du métier de conservateur de musée.

Les circonstances de leur rencontre demeurent mal connues. Ont-ils fait connaissance lors du séjour liégeois de Rooses durant ses études? Des liens cordiaux semblent en tout cas unir les deux hommes. Max Rooses remercie en effet le chanoine pour les paroles amicales qui ont accompagné sa lettre et espère sa visite qui lui 'ferait un vif plaisir'. Les deux hommes ne semblent d'ailleurs pas s'être vus depuis longtemps. Le chanoine n'a apparemment pas encore visité le Musée Plantin-Moretus, inauguré pourtant en 1877, donc plus de dix ans avant la lettre en question.

Max Rooses signale tout d'abord avoir reçu la visite de deux organisateurs de l'exposition du Cinquantenaire de 1880 à la recherche d'ouvrages exceptionnels, le musicologue Xavier van Elewijck et l'ancien directeur du Conservatoire de Bruxelles François Auguste Gevaert. Nous ne savons hélas pas pourquoi Henrotte s'intéressait à la venue de ces hommes. Rooses évoque ensuite les acquisitions récentes de son

7 La liste des publications du chanoine Henrotte a été établie dans: P. Fontaine, *Dictionnaire*, *op. cit.*, 129-131.

8 Lors de l'exposition tenue à Val-Dieu en 1966 pour le 750e anniversaire de la fondation du lieu, un hommage a été rendu au chanoine Henrotte pour son action bienfaitrice (Dom C. Fettweis, 'En guise de conclusion: hommage au chanoine Henrotte', in *Abbaye Notre-Dame du Val-Dieu. Trésors d'Art. Catalogue de l'exposition du 31 juillet au 25 septembre 1966*, [s.l.], 1966, 157-158).

institution en rapport avec la liturgie, comme, notamment, le superbe antiphonaire imprimé par Plantin sur vélin, entre 1572 et 1573, (MPM A 2^2); le volume fut présenté au public lors de l'exposition consacrée à la reliure

au Musée Plantin-Moretus en 2005.[9] L'ouvrage en question, nous dit Rooses, provient de la cathédrale d'Anvers et est entré en possession du musée en 1880.

Nicolas Henrotte s'est également adressé à Rooses afin d'obtenir des informations biographiques relatives à un chantre anversois du nom de Renault Rogierus. Henrotte, connaissant la richesse exceptionnelle des archives du Musée Plantin-Moretus - l'officine ayant fonctionné sans interruption depuis sa création au XVIe siècle jusqu'à sa fermeture dans le dernier tiers du XIXe siècle - espère que le nom de ce Rogerius apparaisse quelque part dans les comptes de Plantin. Rooses lui fournit les rares éléments qu'il a trouvés, à savoir qu'il 'était directeur de la musique à la Cathédrale de Malines en 1566, maître de Cérémonies en 1572 et fut nommé à Arras vers 1574'.[10] Il le renvoie également à l'édition de la correspondance du cardinal Granvelle.[11]

L'intérêt porté par le chanoine Henrotte à l'histoire de la liturgie n'avait pas pour seul but son édification personnelle. Il a rédigé plusieurs ouvrages consacrés au sujet. On apprend même, dans la lettre éditée ici, qu'il ambitionnait de produire une étude sur le plain-chant à Anvers, mais qu'il a dû, pour des raisons que Rooses ne cite pas, se résoudre à abandonner son entreprise, ce dont le conservateur s'attriste.

Cette missive de Max Rooses fournit donc un éclairage intéressant non seulement sur le type de relation que pouvaient alors entretenir deux intellectuels, mais aussi sur les différentes facettes du métier de conservateur de musée: accroissement et conservation du patrimoine, relation avec le public et étude des fonds d'archives de son institution.

Anvers, le 19 9bre 1891

Cher Monsieur Henrotte,

J'ai l'honneur de vous accuser réception d'un mandats-poste de 50 fr en paiement d'un exemplaire de *Christophe Plantin imprimeur anversois* et vous remercie très cordialement des paroles amicales qui accompagnent cet envoi.[12]

Lorsque MM. van Elewyck et Gevaert en 1880 se sont présentés ici pour voir ce que nous pourrions fournir à l'exposition du Cinquantenaire, nous ne possédions pas encore l'Antiphonaire et le Graduale.[13] Cette même année nous avons acquis un

9 *Antiphonarii*, *juxta Breviarium Romanum restitutum*, *pars aestivalis*, Anvers: Christophe Plantin, (1572-)1573, in-folio (MPM A 2^{2}; Voet, 58 II; E. Cockx-Indestege, J. Storm van Leeuwen, *Estampages et dorures. Six siècles de reliure au Musée Plantin-Moretus*, Anvers 2005, 256, VI. 17).

10 Le nom de ce Renault Rogierus apparaît à plusieurs reprises dans l'édition de la correspondance de Christophe Plantin: *Correspondance de Christophe Plantin*, t. 2 (éd. M. Rooses), Gand-La Haye 1885, 151; t. 4 (éd. J. Denucé), Anvers-La Haye 1914, 64; t. 8-9 (éd. J. Denucé), Anvers-La Haye 1918, 197.

11 Voir note 20.

12 M. Rooses, *Christophe Plantin*, *imprimeur anversois*, Anvers 1882.

13 Il s'agit du compositeur et musicologue bruxellois Xavier van Elewijck (1825-1888) et de l'ancien directeur du Conservatoire de Bruxelles François Auguste Gevaert (1828-1908) (voir à leur propos: J. Robijns, 'Elewijck, Xavier Victor Fidèle van', in *Nationaal biografisch woordenboek*, t. 11, Bruxelles 1985, 213-216; Id., 'Gevaert, François Auguste', in *ibid.*, 263-272).

exemplaire de la Cathédrale d'Anvers sur vélin (l'antiphonaire).[14] Je viens d'acquérir un second exemplaire de l'antiphonaire, celui-ci sur papier, provenant d'une église de village de la Campine.[15] Je l'ai payé 100 fr. Un exemplaire de l'antiphonaire Trognesius faisait partie du lot et a été acheté

14 Voir note 9.

15 *Antiphonarii*, *juxta Breviarium Romanum restitutum*, *pars hiemalis (-aestivalis)*, Anvers: Christophe Plantin, (1572-) 1573, in-folio (MPM B 947; Voet, 58 I-II).

25 fr.[16] Un graduale de Plantin, que nous possédions déjà en double exemplaire, a été cédé à Schoepen pour 15 fr.[17] Le titre faisait défaut ou laissait à désirer.[18] Schoepen doit l'avoir encore.[19]

Je ne possède malheureusement pas de renseignement sur Rogerius. Il a eu fort peu de relations avec Plantin. Il figure deux fois dans nos livres de Comptes, la première fois en 1576, la seconde en 1591; il est chaque fois nommé *Regnault Rogier chanoine d'Arras.*

Dans les lettres, publiées par l'Académie royale de Belgique, le Cardinal Granvelle parle de lui à diverses reprises (Correspondances T. I, pp. 122, 227; T. IV, p. 190).[20] Les passages sont intéressants. Inutile de les transcrire, vous trouverez les volumes à la Bibliothèque de Liège. Il en ressort que *Maître Renault*, c'est ainsi qu'on l'appelle, était directeur de la musique à la Cathédrale de Malines en 1566, maître de Cérémonies en 1572 et fut nommé à Arras vers 1574. Les éditeurs de la Correspondance de Granvelle n'ont pas pu authentiquer ce personnage sur lequel il y a évidemment à trouver davantage à Malines et à Arras.

Vous avez tort d'avoir renoncé à écrire votre Mémoire sur le plain-chant à Anvers, il y avait là un sujet fort intéressant et approprié à vos goûts et études.

L'édition de *Têtes et Portraits gravés d'après Rubens* est épuisée. Je vous enverrai demain mon exemplaire - pour voir. J'y ajouterai un exemplaire du texte que vous pouvez garder.[21] Du texte sans planche nous possédons heureusement quelques exemplaires encore. S'il vous prenait fantaisie d'avoir un exemplaire complet, je pourrais peut-être en trouver, l'un ou l'autre jour, chez nos libraires anciens à prix réduits.

J'espère que vous me ferez le plaisir de tenir votre promesse et de venir voir notre Musée et son Conservateur à qui cette visite ferait un vif plaisir.

En attendant je vous prie d'agréer l'assurance de ma considération et de mon dévouement.

Max Rooses

16 *Pars hiemalis (-aestivalis) antiphonarii romani secundum breviarium recogniti*, Anvers: Joachim Trognesius, 1611, infolio (STCV C: lvd 6877975).). Le Musée Plantin-Moretus possède deux exemplaires de cet antiphonaire, dont un incomplet: MPM A 2907; MPM K 182 (seulement la *Pars hiemalis*).

17 *Graduale Romanorum*, Anvers: Jean Moretus, 1599, in-folio (BT 1319). Le Musée Plantin-Moretus conserve encore les deux exemplaires de ce graduel (MPM A 1; MPM R 38.8).

18 La Bibliothèque royale de Belgique a acheté, en 1934, un exemplaire de ce graduel dont la première page est également manquante (cote: III 98.637 E). Il n'est pas exclu qu'il s'agisse précisément du livre évoqué par Rooses.

19 Il s'agit du libraire anversois Jean-Baptiste Schoepen (1824-1914), actif entre 1883 et 1914 (voir: J. Blogie, *Répertoire des catalogues de ventes de livres imprimés*, t. 1: *Catalogues belges appartenant à la Bibliothèque royale Albert Ier*, Nieuwkoop 1982).

20 *Correspondance du cardinal de Granvelle 1565-1586*, t. 1 (E. Poullet éd.), Bruxelles 1877; t. 4 (C. Piot éd.), Bruxelles, 1884. Il convient de noter que ce Renault Rogerius n'est pas cité à la page 190 du quatrième tome de la *Correspondance* de Granvelle, mais bien à la page 475. Il est en fait mentionné à la page 190 du cinquième tome (éd. C. Piot), Bruxelles 1886.

21 M. Rooses, *Titres et portraits gravés d'après Pierre-Paul Rubens pour l'imprimerie plantinienne*, Anvers 1887.

Karen Janssens

Een digitale toekomst voor de *Mémoires* van Jean-Noël Paquot
Een wiki voor historisch-bibliografische naslagwerken[1]

Het ontstaan van bibliografieën kan men situeren bij de fondslijsten van drukkers en boekverkopers, en bij de catalogi van beurzen als de Frankfurter Buchmesse. Later trachtte men om in de nationale bibliotheken de nationale typografische productie te verzamelen, en daaruit ontstonden de nationale bibliografieën. De eerste nationale bibliografie kwam uit in Frankrijk in 1811.[2] Veel vroeger reeds waren er bibliografieën per vakgebied of onderwerp samengesteld.

Bekende bibliografische naslagwerken in de Nederlanden zijn de *Bibliotheca Belgica* van Valerius Andreas (1623), de *Bibliotheca Belgica* van Joannes Franciscus Foppens (1739) en de *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas*, *de la principauté de Liège et de quelques contrées voisines* van Jean-Noël Paquot (1765-1770). Deze werken zijn eigenlijk bio-bibliografieën, wat wil zeggen dat ze, naast een lijst van gepubliceerde werken, per auteur ook een korte biografische schets geven. Recenter zijn ook de bibliografie *Belgica Typographica 1541-1600*,[3] die een zeer betrouwbaar overzicht geeft van de in België gepubliceerde werken uit de zestiende eeuw, en de *Bibliotheca Belgica: bibliographie générale des Pays-Bas*.[4]

Met de opkomst van de computer- en internettechnologie krijgen bibliografieën ook een digitale vorm. Zo is de Belgische Bibliografie vanaf 1875 digitaal beschikbaar, zowel op cd-rom als online.[5] Wat de hierboven genoemde bio-bibliografieën betreft, was dit tot zeer recent nog niet het geval, hoewel hier toch nood aan is. De zoekmogelijkheden binnen deze werken zijn erg beperkt, waardoor een schat aan informatie onontgonnen blijft. Het systematisch doornemen van duizenden pagina's is immers veel te tijdrovend (en dus kostbaar) in een tijd waarin we gewoon zijn om met één klik een zoekopdracht te lanceren én antwoorden te vinden. Een eerste stap werd gezet met het opstarten van de Short Title Catalogus Vlaanderen (STCV, naar analogie van de Nederlandse STCN), een onlinebibliografie van in Vlaanderen gedrukte boeken uit de zeventiende eeuw.[6] Boeken die na 1700 gedrukt werden, worden slechts sinds kort in de STCV opgenomen en wat in Vlaanderen gedrukte

1 Het onderzoek waarvan dit artikel de neerslag vormt, werd verricht in het kader van een eindverhandeling voor de opleiding Informatie- en Bibliotheekwetenschap (*ibw*, Universiteit Antwerpen): K. Janssens, *Een wiki voor historisch-bibliografische naslagwerken*, Antwerpen 2007. Promotoren: Prof. dr. Richard Philips en Prof. dr. Pierre Delsaerdt.
2 G. Lernout, *Een beknopte geschiedenis van het boek*, Antwerpen 2004.
3 E. Cockx-Indestege, G. Glorieux & B. Op de Beeck, *Belgica Typographica 1541-1600*, Nieuwkoop 1968-1974.
4 F. van der Haegen & M.-T. Lenger (eds.), *Bibliotheca Belgica: bibliographie générale des Pays-Bas*, Brussel 1979.
5 Koninklijke Bibliotheek van België (KBR), *Nationale en internationale bibliografieën*, http://www.kbr.be/catalogues/bibliographies/nationales/biblionat_nl.html.
6 Short Title Catalogus Vlaanderen (STCV), http://www.stcv.be.

werken betreft, zijn hierover dus vooralsnog weinig digitale gegevens beschikbaar.[7] Bovendien bevat de STCV enkel bibliografische gegevens, en geen biografische informatie.

In dit artikel beschrijf ik hoe een bio-bibliografisch werk digitaal toegankelijk kan worden gemaakt. Meer bepaald wordt als casus het werk *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des Pays-Bas* van Jean-Noël Paquot bestudeerd. Op termijn is het de bedoeling om dit werk integraal te digitaliseren, het online toegankelijk en doorzoekbaar te maken en het te voorzien van annotaties.

Waarom de *Mémoires*? Hierboven gaf ik al aan dat de STCV een recent project is met als opzet het verstrekken van bibliografische gegevens. Deze STCV is echter nog 'under construction' en bevat, enigszins schematiserend, momenteel enkel werken die gepubliceerd werden vóór 1701. Daarenboven is het huidige project ook op twee andere punten complementair aan de STCV:

- De digitale versie die we willen ontwikkelen, zal voor een groot deel uit biografische informatie bestaan, terwijl de STCV enkel bibliografische gegevens bevat. De bibliografische informatie van de STCV is wel veel nauwkeuriger dan die van Paquots *Mémoires.* In dat opzicht vullen beide projecten elkaar dus uitstekend aan.
- In de STCV worden enkel werken ingevoerd die vandaag nog bewaard zijn. De gedigitaliseerde versie van de *Mémoires* zal daarentegen alle door Paquot genoemde werken bevatten, ook titels die inmiddels misschien verloren gegaan zijn. Om een volledig overzicht te hebben van de nationale typografische productie, is dat niet onbelangrijk.

Waarom annoteren? Enerzijds was de oorspronkelijke uitgave van de *Mémoires* onvolledig, en anderzijds is er sindsdien heel wat veranderd. Paquot beschreef bijvoorbeeld regelmatig waar hij bepaalde boeken gevonden had. Het is erg realistisch aan te nemen dat deze informatie 250 jaar later niet meer correct is, en dat een aantal van de boeken misschien al verloren is gegaan. Bovendien wist Paquot zelf maar al te goed dat zijn werk geen eindpunt was. Hij heeft dit in zijn uitgebreide voorwoord expliciet vermeld: 'Je me propose uniquement d'aider ceux qui travailleront après moi sur cette matière, et de pousser notre Histoire Littéraire un peu plus avant qu'on n'a fait jusqu'ici.'

Het is daarenboven niet voor het eerst dat de *Mémoires* geannoteerd zullen worden. Zo bezit de Koninklijke Bibliotheek een exemplaar van de 18-delige editie van de *Mémoires* waarvan de lemmata van een groot aantal auteurs door Karel Van Hulthem, de bekende Gentse bibliofiel (1764-1832), in de eerste jaren van de negentiende eeuw zorgvuldig met de hand werden bijgewerkt.[8],[9] Ook het exemplaar van de bekende

7 Brusselse drukken uit de 17de en 18de eeuw zijn raadpleegbaar via de geautomatiseerde catalogus van de Koninklijke Bibliotheek van Brussel; de STCN-database biedt beschrijvingen van in Nederland en in het Nederlands verschenen werken uit de periode 1540-1800.

8 Exemplaar VH 22.472 A Mss, in de KBR te raadplegen bij de Kostbare Werken, met dank aan Jan Pauwels voor het signaleren van dit exemplaar.

9 F. Leleux, *Charles Van Hulthem 1764-1832*, Brussel, 1965; Bart Op de Beeck, 'De verzameling gedrukte werken van Karel Van Hulthem en de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel: een eerste kennismaking', in F. Hendrickx e.a. (eds.), *E codicibus impressisque.*

Leuvense filoloog Henry De Vocht (1879-1962) werd geannoteerd en van een uitgebreide index voorzien.[10]

Het Web is momenteel het instrument bij uitstek om informatie voor iedereen toegankelijk te maken. Maar méér dan enkel informatie tot bij de mensen brengen, wil ik voor dit

Opstellen over het boek in de Lage Landen. [Deel] III. Band, *papier*, *verzamelaars en verzamelingen*, Leuven 2004, 493-544.

10 J. Roegiers & J. IJsewijn (eds.), *Charisterium H. De Vocht*, *1878-1978*, Leuven 1979.

project ook bijkomende informatie als input krijgen en in dat opzicht volstaat het ‘klassieke’ Web niet. Een instrument dat het wél mogelijk maakt om op een eenvoudige wijze actief bij te dragen aan een website is de ‘wiki’. In wat volgt, onderzoek ik hoe een wiki voor dit digitaliseringsproject kan aangewend worden.

Wat is een wiki?

Net als ‘e-mail’, ‘instant messaging’, ‘blogs’ en ‘social bookmarking tools’ is de wiki een vorm van wat men ‘sociale software’ noemt. Dit wil zeggen: software die sociale interactie vergemakkelijkt, die samenwerking en uitwisseling van informatie mogelijk maakt en waaruit virtuele gebruikersgemeenschappen, ‘communities’, kunnen groeien van mensen die samen aan een bepaald project werken of eenzelfde interesse delen, en waarbij mensen ervaringen of meningen kunnen uitwisselen.

Een definitie van een wiki zou kunnen luiden ‘webgebaseerde software die het mogelijk maakt dat iedereen die een pagina bekijkt de inhoud van die pagina ook kan aanpassen, door de pagina online in een browser te bewerken’.[11] Wanneer men het over ‘een wiki’ heeft, doelt men vaak niet enkel op de software, maar ook op het resultaat, de webpagina's die met de software gemaakt werden. De twee elementen zijn erg nauw met elkaar verbonden, en in wat volgt zal ik het begrip ‘wiki’ dan ook gebruiken als het geheel van software en resultaat.

De eerste wiki, WikiWikiWeb, dateert van 1995 en werd ontwikkeld door Ward Cunningham.[12] ‘Wiki’ is Hawaïaans voor ‘snel’ en Cunningham kwam op het idee toen hij op de luchthaven van Honolulu de snelbus, bijgenaamd WikiWiki, nam. Omdat zijn ontwikkeling bedoeld was om snel en eenvoudig inhoud op het Web te plaatsen, vond hij die naam wel van toepassing.

Elke wiki heeft een aantal gemeenschappelijke kenmerken:

- Iedereen kan alles aanpassen. Bij een wiki liggen de processen ‘lezen’ en ‘bewerken’ erg dicht bij elkaar. Hoewel momenteel regelmatig wachtwoorden gevraagd worden, gold in de originele wiki-filosofie dat iedereen op elk moment elk deel van de wiki vrij kan bewerken. Hiervoor is bovendien geen gespecialiseerde software nodig, een gewone webbrowser volstaat.
- Wiki's zijn eenvoudig. Zowel het opmaken van tekst als het aanmaken van nieuwe pagina's gebeurt volgens wiki-eigen conventies. Deze conventies zijn voor de meeste wiki's een stuk eenvoudiger dan HTML en kunnen meestal via een knoppenbalk gebeuren.
- Wiki's doen aan versiecontrole. De meeste wiki's houden per pagina bij welke aanpassingen achtereenvolgens aan die pagina gebeurd zijn, en wie die aanpassing gemaakt heeft. Door al de vorige versies op te slaan, is het mogelijke om oudere versies opnieuw te bekijken of zelfs in ere te herstellen. Dit is een erg belangrijke eigenschap, waarop ik nog dieper zal ingaan.

11 A. Ebersbach, M. Glaser & R. Heigl, *Wiki. Web Collaboration*, Berlijn 2005.

12 W. Cunningham, *Wiki Wiki Web*, http://c2.com/cgi/wiki?WikiWikiWeb [laatst geraadpleegd op 23 mei 2007].

- Wiki's zijn sociaal. Via een wiki kunnen mensen informatie en ideeën delen, en samen kennis opbouwen. Bijdragen aan een wiki zijn meestal ook anoniem: het gaat er niet om wie wat geschreven heeft en bovendien kan iedereen de bijdragen van anderen aanpassen, aanvullen of verbeteren, zodat het resultaat lang niet meer het werk is van één persoon. Op die manier kan men een wiki beschouwen als een omgeving waar de kennis van velen primeert op de gedachten van het individu.

De meerwaarde die een digitale versie van een bio-bibliografisch werk, in het bijzonder de *Mémoires* van Paquot, het doelpubliek biedt, is in de eerste plaats dat de inhoud van het werk aan een veel groter publiek en wereldwijd beschikbaar wordt gesteld. Daarenboven biedt ze de mogelijkheid om de volledige tekst te doorzoeken en zo tegemoet te komen aan de toegenomen verwachtingen van de hedendaagse onderzoekers. Tot nu toe was het enkel mogelijk de inhoud te doorzoeken op basis van auteursnaam. Veel van de informatie bleef zo echter onontgonnen. Wilde men andere informatie uit het werk distilleren, dan moest men het volledige werk systematisch doorlopen, wat onnoemlijk veel tijd kostte. Om aan deze nood tegemoet te komen, moet de wiki de garantie kunnen bieden een zo volledig, en zo getrouw mogelijke weergave te zijn van de oorspronkelijke tekst.

De meerwaarde die de wiki-aanpak biedt, is dat het mogelijk wordt om aanvullende informatie aan Paquots tekst toe te voegen. Denk aan de vermelding van werken die mogelijk ontbreken in Paquots opsommingen of de verbetering van fouten, maar ook aan het leggen van externe verwijzingen naar bijvoorbeeld meer gedetailleerde bibliografische beschrijvingen van werken (bv. in de STCV of de STCN) of naar websites met informatie over bepaalde auteurs, drukkers, gedigitaliseerde teksten... Aangezien deze aanvullende informatie enkel geleverd kan worden door specialisten in het specifieke vakgebied, is het precies hiervoor dat de hulp van de gebruikersgemeenschap zal worden ingeroepen. De beheerder van de wiki zorgt er enkel voor dat de mogelijkheid wordt geboden om deze gegevens toe te voegen.

Het opzet van het huidige project is een methode uit te werken om een historisch naslagwerk beter te doen aansluiten bij de noden en verwachtingen van de hedendaagse gebruiker. Vooraleer een digitaliseringsproject te starten, is het echter noodzakelijk om de collectie of het werk in kwestie grondig te bestuderen. Zowel uiterlijke kenmerken als formaat, volledigheid, afbeeldingen... als de inhoud zijn erg belangrijk: zij bepalen immers grotendeels hoe het uiteindelijke, digitale product er uit kan zien. Verder is het van belang om ook aandacht te schenken aan de achtergrond van het werk. Hoe is het werk tot stand gekomen? Wie was de auteur en waarom heeft hij dit werk geschreven? Waar en door welke drukkerij werd het werk gedrukt? Wat was de tijdsgeest waarin het werk tot stand kwam? Antwoorden op deze vragen helpen om de context van het werk en de bedoeling van de auteur beter te begrijpen en om zo een gedigitaliseerde versie te ontwerpen die het oorspronkelijke werk respecteert.

In de volgende paragrafen zal ik ingaan op de uitgever en de auteur van het werk, en op de inhoud en de vormgeving ervan.

De Leuvense Academische Drukkerij

Hoewel het ontstaan en de eerste verspreiding van de boekdrukkunst van de universiteitsstad Leuven het voornaamste drukkerscentrum van de Zuidelijke Nederlanden in de vijftiende eeuw maakten, was er toen van een echte 'universitaire drukkerij' nog geen sprake.[13],[14],[15] Dit kwam grotendeels door de ingewikkelde corporatieve organisatie van de toenmalige universiteit en door het uitblijven van centralisatie.

Onder impuls van de aartshertogen Albrecht en Isabella kwam die centralisatie aan het begin van de zeventiende eeuw toch langzaam op gang. Zo werd in 1636 een centrale Universiteitsbibliotheek opgericht, als aanvulling op de verspreide klooster-, college- en faculteitsbibliotheken. De eerste catalogus van de collectie verscheen in 1639, met als inleiding een traktaat van Erycius Puteanus, waarin deze het plan opperde om in Leuven naast de bibliotheek ook een universitaire drukkerij op te richten. Het bleef echter bij een plan, en het zou zelfs meer dan een eeuw duren voor dit voorstel opnieuw op tafel kwam en uiteindelijk wel uitgevoerd werd. In de Oostenrijkse Nederlanden maakte een politiek van grotere centralisatie en uniformering van de instellingen opgang en werd er gestreefd naar een aanpassing van het onderwijs aan de wetenschappelijke actualiteit. Die noodzaak werd ook gevoeld door de Leuvense universiteit, waar een verdere centralisatie er bovendien voor moest zorgen dat ze zich meer zou conformeren aan de centralistische regering.

De drijvende figuur achter deze verlichte en bureaucratische onderwijspolitiek was Patrice François de Nény. In februari 1785 stelde hij Cornelis Franciscus Nelis aan als bibliothecaris om in de toen eerder verkommerde centrale Universiteitsbibliotheek orde op zaken te stellen.[16] Deze jonge bibliothecaris (21 jaar oud bij zijn aanstelling) was erg verdienstelijk voor de aangroei van de collectie.[17] Hij kocht oude en nieuwe boeken aan in binnen- en buitenland en was de eerste bibliothecaris die een abonnement nam op lopende tijdschriften. Om hiervoor de nodige financiële middelen bijeen te brengen, lanceerde hij enkele voorstellen. Zo werd aan alle studenten een bibliotheektaks opgelegd bij het behalen van academische graden en verkreeg de instelling een vorm van wettelijk depot ten voordele van de bibliotheek. Ten slotte wierp Nelis begin 1759 in een brief aan Nény opnieuw het voorstel op om een academische drukkerij op te richten.[18] Bedoeling was om op de

13 Pierre Delsaerdt, *Suam quisque bibliothecam: boekhandel en particulier boekenbezit aan de oude Leuvense Universiteit zestiende - achttiende eeuw*, Leuven 2001.

14 J. Roegiers, 'De academische drukkerij van de oude universiteit Leuven (1759-1797)' in *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw*, 53-54 (1982), 143-161.

15 J. Roegiers, 'De reglementering van het boekbedrijf aan de oude universiteit Leuven', in L. Simons - J. van Borm (eds.), *Het oude en het nieuwe boek. De oude en de nieuwe bibliotheek: Liber amicorum H.D.L. Vervliet*, Kapellen 1988, 75-88.

16 C. Coppens, M. Derez & J. Roegiers (eds.), *Universiteitsbibliotheek Leuven 1425-2000*, Leuven 2005.

17 J. Roegiers, 'De eerste Leuvense Universitaire Pers, 1759-1797' in *Ex Officina*, 19(1) (2006), 2-4; eveneens digitaal beschikbaar op http://bib.kuleuven.be/exoff/exofficina_2006_1.pdf [laatst geraadpleegd op 23 mei 2007].

18 J. Roegiers, 'Nelis' verlicht (druk)werk' in *Ex Officina*, 18(1) (2005), ongepagineerd katern tussen p. 4 en 5; eveneens digitaal beschikbaar op http://bib.kuleuven.be/exoff/exofficina_2005_1_extra.pdf [laatst geraadpleegd op 23 mei 2007].

eerste plaats de honderden theses (eenbladdrukken met stellingen die door studenten moesten worden verdedigd) te drukken. De inkomsten van de drukkerij zouden de bibliotheek ten goede komen en konden verder aangewend worden voor de uitvoering van Nelis' ambitieuze wetenschappelijke plannen. Want behalve het courante universitaire drukwerk had hij het plan opgevat om allerlei vooruitstrevende werken uit te geven en zo bij te dragen tot

de vooruitgang van de wetenschappen en de letteren in de Nederlanden. Dat Nelis over een gezonde dosis ambitie beschikte, blijkt wel uit volgend citaat uit een brief die hij Nény toestuurde op 21 mei 1759, en waarin hij zijn plannen voor de organisatie van de nieuwe drukkerij uit de doeken deed:

> L'inscription *Typis Academicis* ne doit rien annoncer que de bon pour le fond et de beau pour l'exécution. C'est par ces soins qu'on parviendra [...] à établir si bien notre réputation, que remplaçant les Plantin, les Estienne, les Gryphius et les Froben, et même les surpassant à quelques égards, ce sera un préjugé dans l'Europe savante pour la bonté et la beauté d'un ouvrage, d'être sorti des presses de l'Université.

Op 11 augustus 1759 ondertekende de landvoogd een octrooi waarbij te Leuven een geprivilegieerde academische drukkerij werd opgericht en begin maart 1760 was alles klaar om met het drukken te beginnen. Origineel werk rolde er in de beginjaren nog niet van de pers: de eerste titels waren herdrukken. Alles samen zagen bij de academische drukkerij zo'n tachtigtal titels het licht, sommige in een oplage van een paar honderd, andere van meer dan drieduizend exemplaren. De meeste titels waren bedoeld voor een academisch publiek: het betrof handboeken voor het universitair onderwijs of herdrukken van bekende werken. Slechts een minderheid van de titels bestond uit originele wetenschappelijke traktaten van Leuvense academici, hoewel Nelis juist hiervan gedroomd had. De eerste van de toch verwezenlijkte wetenschappelijke projecten was de publicatie van de *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire* van Jean-Noël Paquot, Nelis' opvolger als bibliothecaris. Het monumentale naslagwerk is tegelijk de bekendste uitgave die de persen van de academische drukkerij verliet.

De auteur: Jean-Noël Paquot

Jean-Noël Paquot (1722-1803), licentiaat in de theologie, tevens historicus en bibliograaf, was sinds 1751 hoogleraar Hebreeuws aan het *Collegium Trilingue.*[19],[20] In 1762 verwierf hij de titel van keizerlijk historiograaf. Als een van de meest enthousiaste medewerkers van Nény en goede vriend van Nelis heeft hij ongetwijfeld een groot aandeel gehad in het uitstippelen van de plannen voor de nieuwe drukkerij. Paquot was zeer productief en was jarenlang de voornaamste leverancier van nieuwe kopij. Een van de eerste grote wetenschappelijke projecten waarvan Nelis voor zijn uitgeverij had gedroomd, was van zijn hand: in 1763 begon men met het drukken van de *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dixsept provinces des Pays-Bas*, *de la principauté de Liège*, *et de quelques contrées voisines.* Dit reuzenwerk werd beëindigd in 1770, en verscheen in twee edities: een verzameling van achttien delen in-8° en een editie van drie folianten. Het werk is een uiterst zorgvuldig samengesteld bio-bibliografisch repertorium, en is wellicht het enige drukwerk uit de

19 Académie royale des sciences, des lettres et des beauxarts de Belgique, *Biographie nationale*, Brussel 1866-1985, 16, 598-609.

20 P.-M. Gason, 'Savants experts, hérétiques pervers; les liaisons dangereuses de Jean-Noël Paquot' in *Bulletin de la Société des bibliophiles liégeois*, 25 (2005), 149-183.

achttiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden dat nog steeds courant wordt gebruikt. Paquot verwierf hiermee een blijvende reputatie in de republiek der letteren.

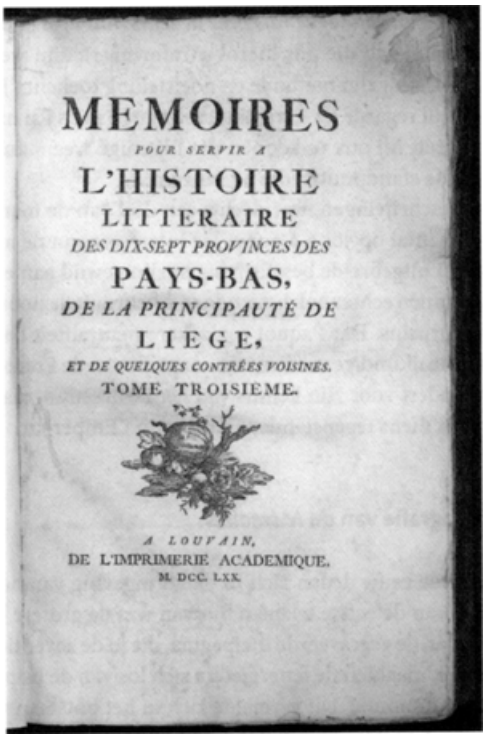
MEMOIRES
POUR SERVIR A
L'HISTOIRE
LITTERAIRE
DES DIX-SEPT PROVINCES DES
PAYS-BAS,
DE LA PRINCIPAUTÉ DE
LIEGE,
ET DE QUELQUES CONTRÉES VOISINES.
TOME TROISIEME.
A LOUVAIN,
DE L'IMPRIMERIE ACADEMIQUE.
M. DCC. LXX.

Afb. 1: Titelpagina van het derde volume van de in-folio editie van de *Mémoires* (SBA A 86 [S2-860 a])

In 1768 werd Paquot door Nény aanbevolen om Nelis op te volgen als bibliothecaris. Hij toog dadelijk aan het werk om orde te scheppen in de verrijkte, maar verwaarloosde bibliotheek en besteedde ook meer aandacht aan de drukkerij. In 1772 werd hij echter beschuldigd van zedendelicten en gedwongen Leuven te verlaten.

Het werk: de *Mémoires*

Zoals gezegd zijn de *Mémoires* een van de belangrijkste gedrukte werken uit de achttiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden en nog steeds een onmisbaar onderzoeksinstrument, hoewel het belang ervan in de tijd van zijn totstandkoming miskend werd.

Paquot bleef met zijn werk trouw aan een traditie en zette het werk voort dat door Valerius Andreas en Joannes Franciscus Foppens was opgestart. Dit was echter niet zonder risico: Paquot wilde de auteurs beoordelen naar de maatstaven van de rooms-katholieke orthodoxie en tegelijkertijd zijn onafhankelijkheid bewaren en elk oppervlakkig oordeel schuwen. Dat was in die tijd allesbehalve evident. Geografisch richtte Paquot zich tot hetzelfde terrein als Valerius Andreas en Joannes Franciscus Foppens. Maar het model van zijn beschrijvingen vond hij bij de *Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres*, *de*

la république des lettres, *avec un catalogue raisonné de leurs ouvrages* (1727-1752) van Jean-Pierre Nicéron. Het is Paquot zelf die ons hierover informeert: zijn werk bevat een zeer uitgebreid voorwoord waarin hij zijn methode en doelstelling toelicht: 'J'ai pris le P. Niceron pour modèle dans ce qui regarde les Ecrivains distingués: mais j'ai un peu ajouté à son plan.' In dit voorwoord geeft hij ook te kennen dat hij enige weerstand tegen zijn werk verwacht en verdedigt hij de standpunten die hij inneemt.

Het werk bevat 2446 beschrijvingen, wat slechts een deel van de toen bekende auteurs is. Paquot zelf schatte dit aantal op 5000 à 6000. De interesses van de auteur komen duidelijk naar voren: de meest uitgebreide beschrijvingen zijn gewijd aan exegeten en kerkelijke historici. Daarnaast komen echter ook heterodoxe auteurs uit de noordelijke provincies aan bod, zoals Johannes Drusius. Dat Paquot een zekere neutraliteit handhaaft, blijkt uit het feit dat hij enerzijds de taalkundige verdiensten aanprijst van de Franse protestant Louis Cappel, die hij zeer bewondert voor zijn kennis van het Hebreeuws, maar anderzijds ook woorden van lof heeft voor diens tegenstander Constantin l'Empereur.

De typografie van de *Mémoires*

In de loop van de achttiende eeuw deden zich in de vormgeving van het boek een aantal verschuivingen voor. Een van de eerste tekenen hiervan was de grotere helderheid van de titelpagina; men stapte af van de gegraveerde titelpagina, die in de zeventiende eeuw zo vaak gebruikt was.[21] In Frankrijk maakten de lettergieters zich los van de Imprimerie Royale en verkregen ze een grotere autonomie. Dit vertaalde zich in het ontstaan van nieuwe lettertypes die, in vergelijking met de strengere 'styles du roi', getuigden van een zekere vrijheid. De esthetische veranderingen van het 'boek' als object gingen gepaard met een grotere leesbaarheid.[22] Zo werden teksten in het algemeen ruimer opgemaakt: in plaats van allerlei merktekens aan te brengen, werd het 'wit' een belangrijker element. Dat dit ook in de Leuvense academische drukkerij werd toegepast, blijkt uit de typografische analyse van de *Mémoires*.

De stichter van de academische drukkerij, Cornelis Franciscus Nelis, was een estheet en hechtte veel belang aan een verzorgde typografie. Dat hij ook in dit opzicht zeer ambitieus was, bleek al uit zijn eerder geciteerde brief van 21 mei 1759. Hij was een groot bewonderaar van de neoclassicistische 'typographie pure', waarbij fraaie letters en een verzorgde opmaak als enige versiering golden. Deze stijl was in Glasgow door Andrew Foulis geïntroduceerd en werd later vervolmaakt door John Baskerville in Birmingham, Giambattista Bodoni in Parma en Firmin Didot in Parijs. Voor de academische drukkerij werden letters besteld bij de befaamde lettergieterij Enschedé te Haarlem, bij Jacques-François Rosart, eveneens te Haarlem, en te Parijs, en in 1761 nog eens bij Hendrik van de Putte te Amsterdam. De folioeditie van de *Mémoires* behoort uit typografisch oogpunt tot het beste wat door de academische

21 C. Clair, *A history of European printing*, Londen 1976, 312-354.

22 H.-J. Martin et al. (ed.), *Histoire de l'édition française*, *Tome 2: Le livre triomphant 1660-1830*, Parijs 1982-1986, 120-139.

drukkerij werd voortgebracht en kon zeker wedijveren met de buitenlandse voorbeelden.

Typografische analyse van de *Mémoires*

Naslagwerken zoals Paquots *Mémoires* werden en worden meer *geraadpleegd* dan in één trek *gelezen.* Dat vertaalt zich in een specifieke vormgeving die, als het goed is, de 'gebruiker' een aantal hulpmiddelen aanreikt om vlot zijn weg te vinden in het corpus aan bio- en bibliografische gegevens. Ook voor digitale naslagwerken is dit aangewezen, en is de opbouw van een website vaak een belangrijk hulpmiddel. Voor de gedigitaliseerde *Mémoires* wilden we een structuur ontwerpen die deze van het oorspronkelijke werk zoveel mogelijk respecteert. Met deze bedoeling in het achterhoofd werden de *Mémoires* eerst onderworpen aan een typografische analyse.

In zekere zin vertonen bibliografische naslagwerken nogal wat gemeenschappelijke kenmerken met woordenboeken. Voor de analyse van het typografische ontwerp van de *Mémoires* heb ik me daarom laten inspireren door het onderzoek van Paul Luna naar de typografische evolutie van Engelse woordenboeken.[23] Om de structuur van woordenboeken te beschrijven, heeft Luna het door de Franse filoloog Henri Béjoint gehanteerde onderscheid tussen de macro- en de microstructuur overgenomen.

De macrostructuur betreft in essentie het doel van de uitgave, en wordt bepaald door de kennis van de auteur, de verwachtingen van het beoogde lezerspubliek en de inschatting van de markt door de uitgever. Bij een woordenboek bepaalt de macrostructuur de lijst van woorden die zullen worden opgenomen; in het geval van een bibliografie bepaalt ze de selectie van auteurs die besproken zullen worden.

De microstructuur daarentegen behandelt de manier waarop de informatie over elk item afzonderlijk georganiseerd is. Het betreft hier dus de gedetailleerde informatie over elk lemma, en het doel en de complexiteit van de gegeven informatie. In het geval van onze bibliografie betekent dit dat de microstructuur beschrijft hoe de informatie per auteur wordt gestructureerd en weergegeven, en welke typografische hulpmiddelen daarbij gebruikt worden. Bij de typografische analyse van de Mémoires blijkt dit onderscheid een vruchtbaar uitgangspunt te zijn.

Macrostructuur

Zo zijn de typografische kenmerken die verband houden met de macrostructuur erop gericht om de gebruiker te helpen bij het lokaliseren van een bepaalde auteur; ze moeten ervoor zorgen dat het werk praktisch bruikbaar is. In de *Mémoires* vinden we op dit niveau de volgende typografische eigenschappen terug [afb. 2]:

- Het gebruik van een dubbele kolom per pagina.
- De aanwezigheid van sprekende kopregels: (bijna) elke auteur die op een bepaalde pagina wordt beschreven, wordt in de kopregel opgesomd. 'Bijna', want wanneer meerdere auteurs op één pagina beschreven worden, gebeurt het sporadisch dat er in de kopregel niet voldoende ruimte is. De laatst beschreven auteur valt dan af, maar

23 P. Luna, 'Clearly defined: Continuity and innovation in the typography of English dictionaries' in *Typography Papers* 4 (2000), 5-56.

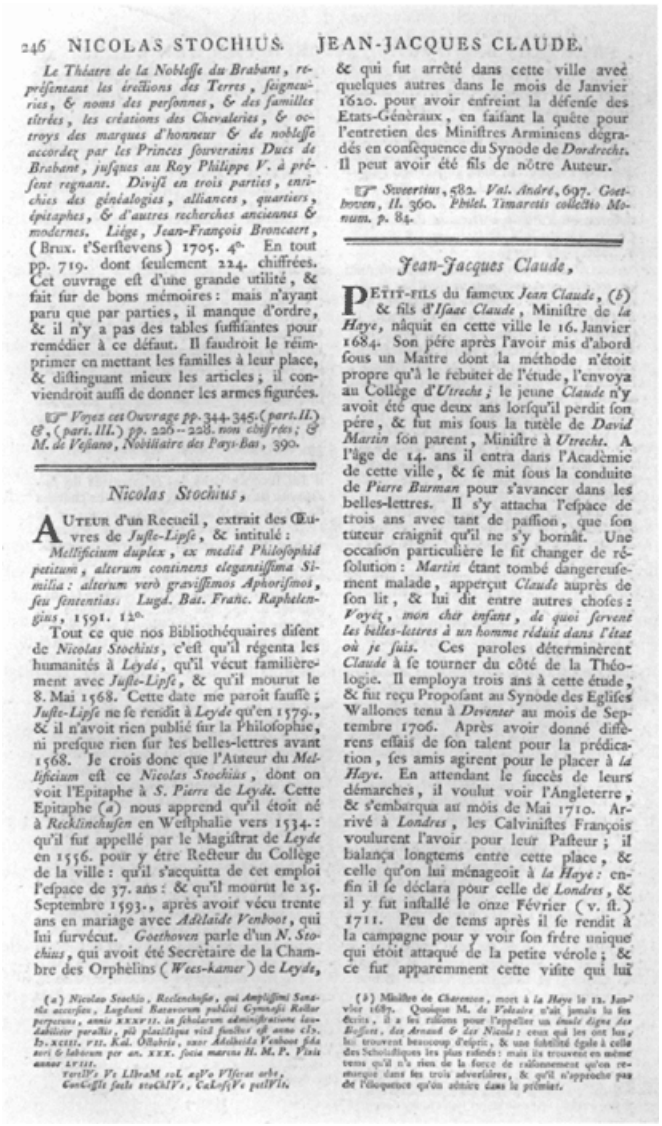

246 NICOLAS STOCHIUS. JEAN-JACQUES CLAUDE.

Le Théatre de la Nobleſſe du Brabant, repréſentant les érections des Terres, ſeigneuries, & noms des perſonnes, & des familles titrées, les créations des Chevaleries, & octroys des marques d'honneur & de nobleſſe accordez par les Princes ſouverains Ducs de Brabant, juſques au Roy Philippe V. à préſent regnant. Diviſé en trois parties, enrichies des généalogies, alliances, quartiers, épitaphes, & d'autres recherches anciennes & modernes. Liége, Jean-François Broncaert, (Brux. t'Serſtevens) 1705. 4°. En tout pp. 719. dont ſeulement 224. chiffrées. Cet ouvrage eſt d'une grande utilité, & fait ſur de bons mémoires: mais n'ayant paru que par parties, il manque d'ordre, & il n'y a pas des tables ſuffiſantes pour remédier à ce défaut. Il faudroit le réimprimer en mettant les familles à leur place, & diſtinguant mieux les articles; il conviendroit auſſi de donner les armes figurées.

☞ *Voyez cet Ouvrage pp. 344. 345.* (*part. II.*) *&* (*part. III.*) *pp. 226--228. non chiffrées; & M. de Veſiano, Nobiliaire des Pays-Bas*, 390.

Nicolas Stochius,

AUTEUR d'un Recueil, extrait des Œuvres de *Juſte-Lipſe*, & intitulé: *Mellificium duplex, ex medicâ Philoſophiâ petitum, alterum continens elegantiſſima Similia: alterum verò graviſſimos Aphoriſmos, ſeu ſententias. Lugd. Bat. Franc. Raphelengius*, 1591. 12°.

Tout ce que nos Bibliothéquaires diſent de *Nicolas Stochius*, c'eſt qu'il régenta les humanités à *Leyde*, qu'il vécut familièrement avec *Juſte-Lipſe*, & qu'il mourut le 8. Mai 1568. Cette date me paroit fauſſe; *Juſte-Lipſe* ne ſe rendit à *Leyde* qu'en 1579., & il n'avoit rien publié ſur la Philoſophie, ni preſque rien ſur les belles-lettres avant 1568. Je crois donc que l'Auteur du *Mellificium* eſt ce *Nicolas Stochius*, dont on voit l'Epitaphe à *S. Pierre* de *Leyde*. Cette Epitaphe (*a*) nous apprend qu'il étoit né à *Recklinchuſen* en Weſtphalie vers 1534.: qu'il fut appellé par le Magiſtrat de *Leyde* en 1556. pour y être Recteur du Collège de la ville: qu'il s'acquitta de cet emploi l'eſpace de 37. ans: & qu'il mourut le 25. Septembre 1593., après avoir vécu trente ans en mariage avec *Adélaïde Venboot*, qui lui ſurvécut. *Goethoven* parle d'un *N. Stochius*, qui avoit été Secrétaire de la Chambre des Orphélins (*Wees-kamer*) de *Leyde*, & qui fut arrêté dans cette ville avec quelques autres dans le mois de Janvier 1620. pour avoir enfreint la défenſe des Etats-Généraux, en faiſant la quête pour l'entretien des Miniſtres Arminiens dégradés en conſéquence du Synode de *Dordrecht*. Il peut avoir été fils de nôtre Auteur.

☞ *Sweertius*, 582. *Val. André*, 697. *Goethoven*, *II.* 360. *Ibidet. Timarotti collecto Monum. p.* 84.

Jean-Jacques Claude,

PETIT-FILS du fameux *Jean Claude*, (*b*) & fils d'*Iſaac Claude*, Miniſtre de *la Haye*, nâquit en cette ville le 16. Janvier 1684. Son pére après l'avoir mis d'abord ſous un Maître dont la méthode n'étoit propre qu'à le rebuter de l'étude, l'envoya au Collége d'*Utrecht*; le jeune *Claude* n'y avoit été que deux ans lorſqu'il perdit ſon pére, & fut mis ſous la tutèle de *David Martin* ſon parent, Miniſtre à *Utrecht*. A l'âge de 14. ans il entra dans l'Académie de cette ville, & ſe mit ſous la conduite de *Pierre Burman* pour s'avancer dans les belles-lettres. Il s'y attacha l'eſpace de trois ans avec tant de paſſion, que ſon tuteur craignit qu'il ne s'y bornât. Une occaſion particulière le fit changer de réſolution: *Martin* étant tombé dangereuſement malade, apperçut *Claude* auprès de ſon lit, & lui dit entre autres choſes: *Voyez, mon chér enfant, de quoi ſervent les belles-lettres à un homme réduit dans l'état où je ſuis.* Ces paroles déterminèrent *Claude* à ſe tourner du côté de la Théologie. Il employa trois ans à cette étude, & fut reçu Propoſant au Synode des Egliſes Wallones tenu à *Deventer* au mois de Septembre 1706. Après avoir donné differens eſſais de ſon talent pour la prédication, ſes amis agirent pour le placer à *la Haye*. En attendant le ſuccès de leurs démarches, il voulut voir l'Angleterre, & s'embarqua au mois de Mai 1710. Arrivé à *Londres*, les Calviniſtes François voulurent l'avoir pour leur Paſteur; il balança longtems entre cette place, & celle qu'on lui ménageoit à *la Haye*: enfin il ſe déclara pour celle de *Londres*, & il y fut inſtallé le onze Février (v. ſt.) 1711. Peu de tems après il ſe rendit à la campagne pour y voir ſon frére unique qui étoit attaqué de la petite vérole; & ce fut apparemment cette viſite qui lui

(*a*) *Nicolaus Stochio, Reclenchuſæ, quâ Amplißimi Senatûs accerſitus, Lugduni Batavorum publici Gymnaſii Rector perpetuus, annis XXXVII. in ſcholarum adminiſtratione laudabiliter peractis, piâ placidâque vitâ ſanctus ab anno cIↃ. IↃ. XCIII. VII. Kal. Octobris, anno Adelheidis Venboot fidi mariti & laborum per an. XXX. ſocia maerens H. M. P. Vixit annos LVIII.*

VerLIeVe Vr LIbraM VoL aqVa VIVeraL orbe,
CoeLeſtIs faCtVs eVoLaVIt, CaLoſqVe patrVIt.

(*b*) Miniſtre de Charenton, mort à *la Haye* le 12. Janvier 1687. Quoique M. de *Voltaire* n'ait jamais lu ſes écrits, il a cru pouvoir l'appeller un émule digne des *Boſſuet*, des *Arnaud* & des *Nicole*: ceux qui les ont lus, les trouvent beaucoup d'eſprit, & une ſolidité égale à celle des Scholaſtiques les plus ſubtils: mais ils trouvent en même tems qu'il n'a rien de la force de raiſonnement qu'on remarque dans les trois ſavans, & qu'il n'approche pas de l'éloquence qu'on admire dans le premier.

Afb. 2: Illustratie van de macrostructuur (Volume I, p. 246) (SBA A 86 [S2-860 a])

vaak gaat de beschrijving van deze laatste dan verder op de volgende pagina, waar hij dan weer wel in de kopregel wordt opgenomen.
De auteursnamen worden volledig in kapitalen gedrukt, in hetzelfde lettertype en corps als de eigenlijke tekst.

- De lemmata worden van elkaar gescheiden door een dubbele lijn, waarbij de bovenste lijn iets dikker is dan de onderste.
- De auteursnaam (in cursief en in een grotere corpsgrootte) wordt gecentreerd weergegeven aan het hoofd van elk lemma. Verder wordt door een grotere regelafstand voldoende witruimte voorzien tussen de naam, de bovenstaande dubbele lijn en de onderstaande informatie. Hierdoor vallen de auteursnamen duidelijk op.
- Het begin van de informatie per auteur volgt ook een standaardpatroon: de eerste letter van het eerste woord is gedrukt in een grote kapitaal, die precies de hoogte van twee tekstregels heeft. De tweede letter is een kapitaal en de overige letters van het eerste woord staan gedrukt in kleinkapitaal (steeds in het corps van de gewone tekst).

Microstructuur

De typografische hulpmiddelen die gerelateerd zijn aan de microstructuur willen de lezer helpen om een onderscheid te maken tussen de verschillende soorten informatie die binnen één welbepaalde ingang gegeven worden. Bij de *Mémoires* kunnen de volgende typografische kenmerken onderscheiden worden [afb. 3 en 4]:

- Elk item vertoont hetzelfde stramien: eerst wordt de biografische informatie van de auteur in kwestie gegeven. Daarop volgt een opsomming van zijn werk(en), de bibliografie. De overgang tussen deze twee onderdelen gebeurt echter niet altijd op dezelfde manier. Wanneer er bijvoorbeeld slechts één werk genoemd wordt, is de bibliografische beschrijving hiervan geïntegreerd in de biografische beschrijving. Wanneer er wel een opsomming van werken gegeven wordt, leidt Paquot dit in met verschillende formuleringen. Enkele voorbeelden: ‘Il reste de lui...’, ‘Il a laissé...’, ‘Voici ce que nous avons de lui...’, ‘OEuvres de...’, ‘Liste de ses ouvrages’, ‘Catalogue de ses ouvrages’... Deze laatste drie formuleringen worden meestal gecentreerd gedrukt, al dan niet met een grotere regelafstand, zodat het onderscheid tussen de beide delen (biografie versus bibliografie) duidelijker is. Dit wordt echter niet consequent toegepast.
  Leuk om weten, en even terzijde, is ook dat Paquot niet nalaat om zijn mening te uiten bij het inleiden van de bibliografie. Zo schrijft hij in het lemma betreffende Pierre van Bockenberg: ‘Ses ouvrages, mal écrits, mais assez méthodiques, & dont quelques-uns ont leur utilité pour l'histoire de Hollande, sont:...’
- Bij de opsomming van werken van een auteur in het bibliografische onderdeel maakt Paquot een onderscheid tussen enerzijds de gedrukte, uitgegeven werken en anderzijds de werken die in handschrift verspreid werden (vóór het ontstaan van de boekdrukkunst, of omdat ze nooit gedrukt werden), waarvan hij het

bestaan vermoedt of die verloren gegaan zijn. Het onderscheid blijkt duidelijk uit de manier van opsommen:

188 JAC. DE JONCHEERE. JAC. DE BROUWER. ELIE DE STE TÉRÈSE.

Belgio, illo regente. Liber III. cap. 1. Ven. P. Thomas de Firmo, ex Vicario Ordinis vigesimus quartus ejus Magister. Et memorabilia ejus tempore in Belgio.

☞ *De Jonghe, Belg. Dominic.* 185. 186.

Jacques de Brouwer,

NATIF de *Hoochstraet*, bourg du Brabant dans la Campine, prit l'habit de Dominicain à *Anvers*, & vint faire son cours de Théologie à *Louvain* sous les PP. *Hyacinthe Chocquet*, & *Thomas de Torrès*, après quoi il alla enseigner la Philosophie & la Théologie à *Douai*, où il prit le bonnet de Docteur en cette dernière Faculté le 14. Juillet 1620. Le Chapitre général de son Ordre, tenu à *Milan* en 1622., lui décerna de son côté le grade de Licencié. L'année suivante le P. *de Brouwer* se rendit en Danemare, par ordre de la Congrégation de la Propagande, en qualité de Commissaire Apostolique pour les missions de ce Royaume; après l'avoir parcouru, il choisit des Religieux zélés pour ces fonctions, qu'il plaça dans *Hambourg* & dans d'autres endroits. En 1624. il revint à *Louvain*, où il eut l'emploi de prémier Régent d'étude jusqu'en 1626. Il avoit été Régent à *Douai* quelque tems auparavant. En 1631. la Congrégation, dont j'ai déja parlé, & le Chapitre Provincial tenu à *Douai*, lui donnèrent l'inspection des missions de Hollande. Vers la fin de ses jours il fut nommé Définiteur de sa Province, & Prieur du Couvent d'*Anvers*, où il mourut le 4. Novembre 1637. Ce Pére a donné au public:

1. *Eruditissimæ atque utilissimæ in octo libros Physicorum Aristotelis, sapientissimi Magistri Patris Dominici Soto, Segoviensis, Ordinis Prædicatorum, Quæstiones. Nunc recenter à multis mendis castigatæ ac illustratæ operâ R. P. F. Jacobi de Brouwer, Ord. Præd., Philosophiæ Professoris. Duaci, Pet. Bortmans*, 1613. 4°. pp. 447.

2. *Clavis Apostolica, seu Theologica Demonstratio, quâ dilucidè ac solidè concluditur Divinâ fide credendum Paulum V. esse summum maximumque Pontificem. Duaci, Balth. Bellerus*, 1621. 12°. pp. 85. Le P. *de Brouwer* avoit préparé d'autres Ouvrages qui n'ont pas vû le jour.

☞ *Sweertius*, 358. *Val. André*, 404. *De Jonghe, Belgium Dominic.* 229. *Quetif, Scriptores Ord. Præd. II.* 495. *Liste Mi. des Dominicains Professeurs à Louvain.*

(a) *Een ghestelyck Palays der Beggyn-hoven in dry Boecken verdeylt. Waer van den eersten bevatt S. Begga wonderlyck der Beggynen fondateresse en Sy. Den tweeden hoe wonderlyck deze Princesse in alderley gaven ende deughden heeft uytgeblonken. Den derden wat grouwelycke getuygenissen Godt ende de gantsche werelt van de Beggynhoven gheschreven hebben. By een vergadert door den Eerw. Pater F. Elias van Sinte Teresia, Carmelist Discals van Antwerpen.*

Elie de Ste Tèrèse,

NOMMÉ dans le monde *Jean-Baptiste Wils*, nâquit à *Anvers* environ l'an 1580. Ayant achevé ses prémières études, il embrassa l'état Ecclesiastique, étudia en Théologie, & prit le grade de Bachelier; ensuite il fut pourvû de la Cure de *S. Willebrord* dans un fauxbourg d'*Anvers*; après avoir gouverné quelque tems cette paroisse avec beaucoup de zéle & d'édification, il entra dans l'Ordre des Carmes Déchaussés nouvellement établi dans la même ville, & continua dans cette nouvelle profession de travailler au salut du Prochain par les exercices de la chaire & du confessional. Il mourut à *Anvers* le 6. Septembre 1640. On a de lui:

1. *Epigrammata de Viris vitæ sanctimoniâ illustribus ex Ordine Præmonstratensi, juxta ea quæ è variis auctoribus collecta sunt per R. D. Aubertum Miræum, Antverpiæ Canonicum. Edidit J. B. Wils, Antverpiensis. Lovan. Joan. Masius*, 1615. 4°. pp. 18. non chiffrées. Ces Epigrammes sont assez bien faites; l'Auteur les dédie à *Adrien Stalpaeres*, Abbé de *Tongerloo*.

2. *Le Palais spirituel des Béguinages, divisé en 3. livres, dont le 1. montre que Ste Begge est la véritable fondatrice des Béguines;* (les preuves n'en sont pas démonstratives.) *le 2. fait voir que cette sainte Princesse a brillé en toute sorte des vertus; le 3. rapporte les témoignages que le ciel & tout l'Univers ont rendus en faveur des Béguines.* En Flamand. (a) *Anvers, Jérôme Verdussen*, 1628. 12°. pp. 237. Goth. Le P. *Elie* adresse cet Ouvrage à l'Archevêque *Jacques Boonen*, qui étoit fort attaché à l'opinion que l'Auteur s'efforce de prouver dans le 1. livre.

3. *La vie de Ste Begge, Ducheſſe de Brabant, où l'on rapporte les évènemens les plus considérables des Pays-Bas, ainsi que ce qui regarde les Princes, & les Saints les plus illustres des mêmes Provinces. On y peut voir aussi comment se doivent conduire les personnes de tout état, & surtout comment Ste Begge a brillé en toute sorte de vertus.* Suivi de *l'Office de Ste Begge.* En Flamand. (b) *Anvers, Jérôme Verdussen*, 1631. 12°. Goth. pp. 557. Dédié à Mad. *Agnès de Locquenghien*, Prévôte d'*Andennes*.

4. *La vie de Sainte Thérèse de Jésus, Reformatrice de l'Ordre du Mont Carmel, tra-*

(b) *Het leven van Sinte Begga, Hertoghinne van Brabant, waer in verhaelt worden de principaelste geschiedenissen, Princen, ende Heyligen van Nederlant. Waer in men oock hare gaven, hoe alle soorten van menschen, manchfaldigh-heden ende wel-wesen moeten leven; ende principaelyck hoe wonderlyc Sinte Begga in alderley deughden ende gaven heeft uytgeblonken.*

Afb. 3: Illustratie van de microstructuur (Nederlandse titels in de voetnoten, verwijzingen naar andere bibliografische werken, o.a. Sweertius, inspringing van de genummerde items, gebruik van romein en cursief) (Volume I, p. 188) (SBA A 86 [S2-860 a])

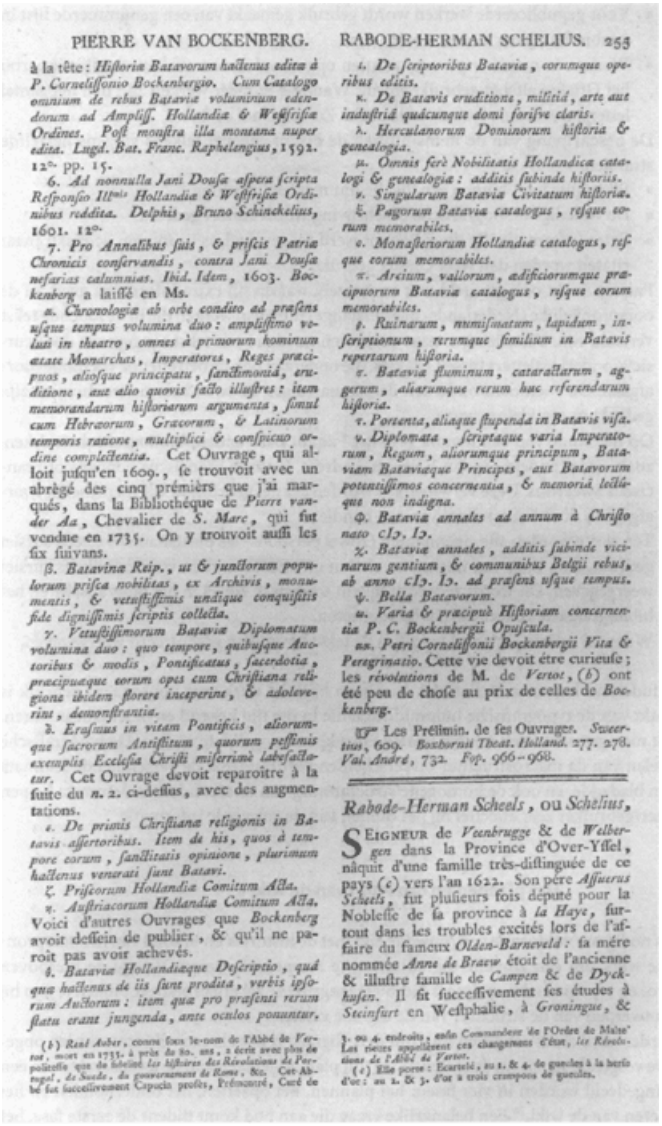

PIERRE VAN BOCKENBERG.

à la tête : *Historiæ Batavorum hactenus editæ à P. Cornelissonio Bockenbergio. Cum Catalogo omnium de rebus Batavicis voluminum edendorum ad Ampliss. Hollandiæ & Westfrisiæ Ordines. Post monstra illa montana nuper edita. Lugd. Bat. Franc. Raphelengius*, 1592. 12°. pp. 15.

6. *Ad nonnulla Jani Dousæ aspera scripta Responsio Illmis Hollandiæ & Westfrisiæ Ordinibus reddita. Delphis, Bruno Schinckelius*, 1601. 12°.

7. *Pro Annalibus suis, & priscis Patriæ Chronicis conservandis, contra Jani Dousæ nefarias calumnias. Ibid. Idem*, 1603. Bockenberg a laissé en Ms.

8. *Chronologiæ ab orbe condito ad præsens usque tempus volumina duo : amplissimo voluti in theatro, omnes à primorum hominum ætate Monarchas, Imperatores, Reges præcipuos, aliosque principatu, sanctimoniâ, eruditione, aut alio quovis facto illustres : item memorandarum historiarum argumenta, simul cum Hebræorum, Græcorum, & Latinorum temporis ratione, multiplici & conspicuo ordine complectentia.* Cet Ouvrage, qui alloit jusqu'en 1609., se trouvoit avec un abrégé des cinq premiers que j'ai marqués, dans la Bibliothéque de *Pierre vander Aa*, Chevalier de *S. Marc*, qui fut vendue en 1735. On y trouvoit aussi les six suivans.

9. *Batavinæ Reip., ut & junctorum populorum priscæ nobilitas, ex Archivis, monumentis, & vetustissimis undique conquisitis fide dignissimis scriptis collecta.*

10. *Vetustissimorum Bataviæ Diplomatum volumina duo : quo tempore, quibusque Auctoribus & modis, Pontificatus, sacerdotia, præcipuæque eorum opes cum Christiana religione ibidem florere inceperint, & adoleverint, demonstrantia.*

11. *Erasmus in vitam Pontificis, aliorumque sacrorum Antistitum, quorum pessimis exemplis Ecclesia Christi miserrimè labefactatur.* Cet Ouvrage devoit reparoître à la suite du *n.* 2. ci-dessus, avec des augmentations.

12. *De primis Christianæ religionis in Batavis assertoribus. Item de his, quos à tempore eorum, sanctitatis opinione, plurimum hactenus venerati sunt Batavi.*

13. *Priscorum Hollandiæ Comitum Acta.*

14. *Austriacorum Hollandiæ Comitum Acta.* Voici d'autres Ouvrages que *Bockenberg* avoit dessein de publier, & qu'il ne paroît pas avoir achevés.

15. *Batavia Hollandiæque Descriptio, quæ hactenus de iis sunt prodita, verbis ipsorum Auctorum : item quæ pro præsenti rerum statu erant jungenda, ante oculos ponuntur.*

(b) *René Aubert*, connu sous le nom de l'Abbé de *Vertot*, mort en 1735. à près de 80. ans, a écrit avec plus de politesse que de solidité *les histoires des Révolutions de Portugal, de Suede, du gouvernement de Rome*, &c. Cet Abbé fut successivement Capucin profès, Prémontré, Curé de

RABODE-HERMAN SCHELIUS. 253

1. *De scriptoribus Bataviæ, eorumque operibus editis.*

2. *De Batavis eruditione, militiâ, arte aut industriâ quâcunque domi forisve claris.*

3. *Herculanorum Dominorum historia & genealogia.*

4. *Omnis ferè Nobilitatis Hollandicæ catalogi & genealogiæ : additis subinde historiis.*

5. *Singularum Bataviæ Civitatum historiæ.*

6. *Pagorum Bataviæ catalogus, resque eorum memorabiles.*

7. *Monasteriorum Hollandiæ catalogus, resque eorum memorabiles.*

8. *Arcium, vallorum, ædificiorumque præcipuorum Bataviæ catalogus, resque eorum memorabiles.*

9. *Ruinarum, numismatum, lapidum, inscriptionum, rerumque similium in Batavis repertarum historia.*

10. *Bataviæ fluminum, cataractarum, aggerum, aliarumque rerum huc referendarum historia.*

11. *Portenta, aliaque stupenda in Batavis visa.*

12. *Diplomata, scriptaque varia Imperatorum, Regum, aliorumque principum, Bataviam Bataviæque Principes, aut Batavorum potentissimos concernentia, & memoriâ tellâque non indigna.*

13. *Bataviæ annales ad annum à Christo nato CIↃ. IↃ.*

14. *Bataviæ annales, additis subinde vicinarum gentium, & communibus Belgii rebus, ab anno CIↃ. IↃ. ad præsens usque tempus.*

15. *Bella Batavorum.*

16. *Varia & præcipuè Historiam concernentia P. C. Bockenbergii Opuscula.*

17. *Petri Cornelissonii Bockenbergii Vita & Peregrinatio.* Cette vie devoit être curieuse ; les révolutions de M. de *Vertot*, (b) ont été peu de chose au prix de celles de *Bockenberg*.

☞ Les Prélimin. de ses Ouvrages. *Sweertius*, 609. *Boxhornii Theat. Holland.* 277. 278. *Val. André*, 732. *Fop.* 966-968.

Rabode-Herman Scheels, ou *Schelius*,

SEIGNEUR de *Veenbrugge* & de *Welbergen* dans la Province d'Over-Yssel, naquit d'une famille très-distinguée de ce pays (c) vers l'an 1622. Son père *Asserus Scheels*, fut plusieurs fois député pour la Noblesse de sa province à *la Haye*, surtout dans les troubles excités lors de l'affaire du fameux *Olden-Barneveld* : sa mére nommée *Anne de Brauw* étoit de l'ancienne & illustre famille de *Campen* & de *Dyckhusen*. Il fit successivement ses études à *Steinfurt* en Westphalie, à *Groningue*, &

3. ou 4. endroits, selon Commanderie de l'Ordre de Malte. Les rieurs appellèrent ces changemens d'état, *les Révolutions de l'Abbé de Vertot*.

(c) Elle portoit : Ecartelé, au 1. & 4. de gueules à la hersse d'or : au 2. & 3. d'or à trois crampons de gueules.

    - Voor gepubliceerde werken wordt gebruik gemaakt van een genummerde lijst in Arabische cijfers.
    - Werken in manuscriptvorm worden opgesomd in een alfabetische lijst, waarbij het Griekse alfabet gebruikt wordt. Wanneer er méér werken zijn dan het aantal letters, worden de letters verdubbeld. Zo volgt ‘αα’ op ‘ω’.

- De beschrijving van de items binnen de lijsten gebeurt telkens volgens hetzelfde stramien:
    - Elk nieuw item binnen een lijst begint met een insprong.
    - De volledige bibliografische beschrijving wordt cursief gedrukt.
    - Extra informatie die door Paquot werd toegevoegd, is in romein gedrukt, maar citaten worden dan weer cursief gedrukt.

- Paquot werkt ook geregeld met voetnoten, waarin hij extra informatie geeft, of de oorspronkelijke (Nederlands- of Duitstalige) titels van werken die in de lopende tekst vertaald zijn. Verwijzingen naar voetnoten worden in de tekst aangegeven door cursieve onderkastletters tussen haakjes, die onderaan ook de betreffende voetnoot voorafgaan. De voetnoten onderaan de pagina volgen de twee-kolom-structuur en zijn gedrukt in een kleiner corps.
- Op het einde van een lemma verwijst Paquot naar andere bibliografische werken, zoals onder andere die van Valerius Andreas, Joannes Franciscus Foppens of Franciscus Sweertius. Deze verwijzingen worden cursief gedrukt en erg toepasselijk voorafgegaan door het symbool van een handje.
- Ten slotte worden alle eigennamen (zowel persoons- als plaatsnamen) steeds cursief gedrukt. Ook titels van werken en citaten uit andere werken worden telkens cursief weergegeven. Dit wordt zeer consequent toegepast: zowel in het biografische en het bibliografische gedeelte als in de voetnoten.
- Wanneer poëzie geciteerd wordt, is de tekst bovendien gecentreerd weergegeven.

Concluderend kan men stellen dat doorheen heel dit werk zeer consequent gebruik is gemaakt van de typografische hulpmiddelen die in die tijd bekend en beschikbaar waren, en dat men getracht heeft om het werk zo bruikbaar mogelijk te maken. De typografische middelen van de macrostructuur onderscheiden zeer duidelijk de verschillende lemmata op een bladzijde, en ook de homogene structurering van de afzonderlijke lemmata helpen de lezer/gebruiker zeer effectief bij het duiden van de geleverde informatie.

Het plannen en opzetten van de wiki

Het is nodig om voldoende vertrouwd te zijn met de historiek en inhoud van het oorspronkelijke werk om een zinvolle digitalisering te kunnen uitvoeren. Vooral de hierboven besproken typografische analyse is hierbij belangrijk: ze zal erg bruikbaar blijken te zijn bij het ontwerpen van de structuur van de digitale versie.

Eerder werd reeds aangeven waarom deze digitale versie als een wiki zou worden opgezet. De volgende stap is nu de realisatie van dit plan. Algemeen kan de levenscyclus van een wiki ingedeeld worden in vier fasen: het plannen, het opzetten, het onderhouden en het evalueren van de wiki.[24] Een belangrijke vraag die aan bod komt tijdens de eerste fase, het

24 J. Klobas, *Wiki's: Tools for collaboration*, Londen 2006.

plannen van de wiki, is wat de doelstellingen van de wiki zijn en wie het doelpubliek is. Met name moet men nagaan welke verwachtingen het publiek heeft met betrekking tot de inhoud en mogelijkheden van de wiki, en ook wat de achtergrond, de kennis en vaardigheden zijn van dit publiek. Deze laatste elementen zijn van belang, omdat een wiki grotendeels tot stand komt door het leveren van bijdragen van de zogenaamde gebruikersgemeenschap, die zal ontstaan uit het doelpubliek van de wiki.

De wiki die voor het huidige project werd opgezet, beoogt de inhoud van een achttiendeeeuwse bio-bibliografie digitaal toegankelijk en doorzoekbaar te maken. De wiki zal zich vooral richten tot studenten en onderzoekers op het terrein van de geschiedenis en de literatuur en tot specialisten uit de bibliotheek- en informatiesector zoals bibliografen en catalografen, maar ook antiquaren, boekhandelaars en boekverzamelaars. De wiki zal daarom een betrouwbaar werkmiddel van academisch niveau moeten zijn en aan een aantal kwaliteitseisen moeten voldoen, vooral wat de authenticiteit van de aangeboden informatie en de beveiliging van de gegevens betreft. Een ander belangrijk punt dat samenhangt met het doelpubliek is de gebruiksvriendelijkheid van de wiki. Hoewel men er nu mag van uitgaan dat ongeveer iedereen vertrouwd is met de meest elementaire computertoepassingen, zoals een tekstverwerker, webbrowser of e-mailprogramma, is een wiki een toepassing die zich nog maar erg recent op grotere schaal verspreidt. Omdat onbekend vaak ook onbemind is, zal het er bij het opstarten op aankomen de drempel zo laag mogelijk te maken.

Eens de doelstellingen van de op te zetten wiki duidelijk gesteld zijn, dient men een keuze te maken betreffende de software die men zal gebruiken. Deze keuze is nauw verbonden met de middelen die men ter beschikking heeft, waarbij vooral financiële middelen, tijd, beschikbare technologie en vaardigheden een belangrijke rol spelen. Een grondige evaluatie van criteria en randvoorwaarden leidde tot de conclusie dat de wiki-software *pbwiki* in de huidige omstandigheden de beste keuze was. Het was dan ook met deze software dat de wiki werd opgezet. De Paquot-wiki kan worden bezocht op het webadres *http://paquot.pbwiki.com.*

Resultaat: de Paquot-wiki

In de volgende paragrafen zal ik een overzicht bieden van de informatie die op de wiki terug te vinden is. Ook zal ik toelichten hoe deze informatie gestructureerd is en hoe de wiki gebruikt kan worden. Net zoals de structuur van het oorspronkelijke, gedrukte werk belangrijk was om de lezer tot bij de gezochte informatie te brengen, is dit ook het geval voor de digitale wiki-versie. Daarom is het nuttig na te denken over de wijze waarop de wiki gestructureerd moet worden.[25]

Naast de eigenlijke inhoud (in dit geval de gedigitaliseerde *Mémoires*) is het zeker nuttig om ook enige randinformatie over het project te verstrekken. Op de startpagina van de wiki [afb. 5] wordt verwezen naar de verschillende onderdelen ervan. Om de gebruiker bij een

25 M. Angeles, 'Using a wiki for documentation and collaborative authoring' op *LLRX.com*, 2004 http://www.llrx.com/features/librarywikis.htm [laatst geraadpleegd op 23 mei 2007].

Paquot's Mémoires | FrontPage
search here
Home
Edit page
New page
Comments
Files
Log out
Add features
Settings
Help
Welkom op de 'Paquot'-wiki!
Het doel van deze wiki is om een gedigitaliseerde en geannoteerde versie aan te bieden van de achttiende-eeuwse bibliografie "Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la principauté de Liège, et de quelques contrées voisines", samengesteld door Jean-Noël Paquot en gepubliceerd door de Academische Drukkerij te Leuven tussen 1765 en 1770.
U kan de inhoud van deze wiki op verschillende manieren verkennen:
Door te bladeren naar de auteur van uw keuze, aan de hand van de index van auteursnamen.
Door rechts bovenaan in het zoekvenster één of meerdere zoektermen in te geven.
Recent Activity
Sidebar
Home
Index
Richtlijnen voor lezers
Richtlijnen voor bijdragers
Zandbak
Contact
[edit]
Welke informatie biedt deze wiki nog?
Wat is een wiki?
Gegevens met betrekking tot het ontstaan en de doelstellingen van de wiki.
Achtergrondinformatie met betrekking tot de oorspronkelijke uitgave.
Technische informatie met betrekking tot de digitalisering.
Afb. 5: Schermafdruk van de startpagina van de Paquot-wiki

eerste bezoek niet meteen te overdonderen, is dit bewust kort gehouden. Via verwijzingen kan men dan doorklikken naar pagina's met uitgebreidere informatie. Concreet verwelkom ik de bezoeker en stel ik kort de inhoud van de wiki voor. Ook geef ik aan op welke manier men door de wiki kan navigeren. Via een hoofding 'Wat vindt u nog meer op deze wiki?' vermeld ik welke randinformatie op de wiki te vinden is.

In de volgende paragraaf zal ik eerst dieper ingaan op deze randinformatie en het 'hoe' en 'waarom' ervan toelichten. Vervolgens bespreek ik de inhoud en structuur van de eigenlijk informatie waarrond de hele wiki opgebouwd is.

De randinformatie

Wanneer voldoende achtergrondinformatie verstrekt wordt, zal een website doorgaans meer vertrouwen inboezemen bij de bezoekers. Het betekent namelijk dat het geheel goed doordacht en uitgewerkt is. Voor deze wiki is een indruk van betrouwbaarheid van essentieel belang. Enkel wanneer de doelgroep vertrouwen heeft in het initiatief, zal men geneigd zijn zelf te investeren en actief mee te werken. Via het aanleveren van zoveel mogelijk randinformatie tracht ik daarom te anticiperen op mogelijke vragen bij lezers, zodat zij de antwoorden ook onmiddellijk op de wiki kunnen terugvinden.

Via de verwijzing 'Wat is een wiki?' wordt de gebruiker vertrouwd gemaakt met het fenomeen 'wiki', terwijl ik onder 'Ontstaan en doelstellingen' toelicht welke informatie bezoekers mogen verwachten en op welke manier ze eventueel een bijdrage kunnen leveren. Verder wordt op deze pagina ook het kader geschetst waarbinnen de wiki tot stand is gekomen. Omdat niet alle bezoekers even vertrouwd zijn met wiki's, is het nodig om hen op weg te helpen en een leidraad aan te bieden onder de vorm van 'Richtlijnen'. Ik heb er bij deze

wiki voor geopteerd om die op te splitsen in een onderdeel voor ‘lezers’ en een onderdeel voor ‘bijdragers’. Waar ik in het onderdeel voor ‘lezers’ toelicht hoe de wiki gestructureerd is met betrekking tot het oorspronkelijke werk (en waarover verder meer) en hoe lezers er informatie op kunnen terugvinden, tracht ik in het onderdeel voor ‘bijdragers’ een antwoord te geven op drie vragen, namelijk ‘Wat kan u bijdragen?’, ‘Waarom zou u bijdragen?’ en ten slotte ‘Hoe kan u bijdragen?’. Verder probeer ik via de randinformatie nog te anticiperen op vragen betreffende de beveiliging van de gegevens op de wiki en de noodzaak van het werken met een wachtwoord. Tot slot is ook de contactinformatie een belangrijk element: duidelijkheid over het kader van het project en over de oprichters van de wiki komt de betrouwbaarheid van de wiki ten goede.

Naast deze inlichtingen over het fenomeen ‘wiki’, geef ik nog bijkomende informatie over dit concrete project: de achtergronden van Paquots *Mémoires* en enige technische informatie met betrekking tot het digitaliseringsproces.

De eigenlijke inhoud

De eigenlijke inhoud valt uiteen in drie belangrijke onderdelen, namelijk de gedigitaliseerde versie van de oorspronkelijke *Mémoires*, de gescande afbeeldingen van de originele pagina's en tot slot de annotaties. Hierdoor wijkt de wiki toch enigszins af van de doorsnee wiki. De informatie van de eerste twee onderdelen ligt immers al op voorhand vast en kan daarenboven niet door gelijk welke gebruiker worden ingevoerd. De geannoteerde informatie kan daarentegen wél door iedereen vrij worden aangevuld en voor dit onderdeel is de wiki dan weer wel een wiki ‘pur sang’.

Een boek is uiteraard iets totaal anders dan een wiki. Een eerste vraag die beantwoord moest worden, was dan ook hoe de vertaling van ‘boek’ naar ‘wiki’ zou gebeuren. Een eerste aspect van de vertaling betrof de omzetting van analoge naar digitale karakters. Een tweede belangrijk aspect van de vertaling was de structurering van de digitale tekst.

Voor de conversie van analoge naar digitale tekst heb ik geopteerd voor Optical Character Recognition (OCR), waarbij ik de anastatische herdruk, gemaakt door het Algemeen Rijksarchief in Brussel, heb gebruikt als basis.[26] Eerste tests wezen namelijk uit dat de kwaliteit behoorlijk was, en ook vanuit praktisch oogpunt had deze beslissing voordelen.

Een standaard OCR-procedure volgt een vijftal stappen: het inladen van de beeldbestanden; het selecteren van de te herkennen tekst; het uitvoeren van tekstherkenning op de geselecteerde tekst; het proeflezen van de tekst; en het opslaan van de proefgelezen tekst. Nadat de OCR-procedure doorlopen werd, zijn de meeste fouten verbeterd, maar helaas niet allemaal. Het gebeurt namelijk dat de software bepaalde als foutief herkende woorden toch als ‘juist’ beschouwt en deze daarom overslaat bij het proeflezen. Het is daarom nodig de hele tekst nog eens nauwkeurig

26 J.-N. Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la principauté de Liège et de quelques contrées voisines*, anastatische herdruk van de in-folio editie, gemaakt door het Algemeen Rijksarchief, Brussel 1998.

na te lezen op over het hoofd geziene fouten. Vaak zijn dit verkeerd geplaatste accenten, en ook de ligatuur ‘ae’, die regelmatig voorkomt in de Latijnse zinnen, wordt meestal herkend als een gewone ‘a’.

Paquot's Mémoires | Kilianus
search here
Home
Edit page
New page
Comments
Files
Log out
Add features
Settings
Help
Corneille Kiel, ou Van Kiel, Corn. Kilianus,
(Tome I , p. 28)
1. Biografie
2. Gepubliceerde werken
3. Voetnoten
4. Verwijzingen
5. Afbeeldingen
6. Aanvullende informatie
a. Externe verwijzingen
Recent Activity
Selector
Home
Index
Richtlijnen voor lezers
Richtlijnen voor bijdragers
Zandbak
Contact
[edit]
Biografie
ETGIT de Duffle, bourgade de Brabant entre Matines & Lire, où il naquit avant le milieu du XVI. Siècle. Il s'appliqua aux belles-Lettres, surtout à la Poësie & à l'Eloquence, & fit une étude particulière de sa Langue maternelle; Christophe Plantin l'attira de Louvain à Anvers environ l'an 1557. & le fit Correcteur de son Imprimerie ; on est redevable à Van Kiel de la correction & de la beauté d'une bonne partie des Ouvrages qui sortirent de ces presses si célèbres. Theodore Pulman, Antoine Gheesdael, Victor Giselin, & François Hardouin furent ses compagnons dans cet emploi ; il continua de l'exercer sous Jean Moretus, & mourut le 15. Avril, Jour de Pâques, de l'an 1607. dans un âge fort avancé. Son corps repose dans le Cimétière commun de la Cathédrale d'Anvers ; Franciscus Sweertius, son ami, lui fit cette Epitaphe honoraire :
D. O. M. Cornelio Kiliano Dufflaeo, constantis laboris, & perennis industriæ laude ornato & amato Viro. L. ann. Plantin. Typographiæ Correctorem gessit. Quàm fideliter, peritè , doctè, ipsos rogate libros , elegantiâ , nitore, famâ aternæ artis primos. Nec semper alienos tractavit, cùm & suos
Afb. 6: Schermafdruk van de wiki-pagina betreffende Kiliaan

Wanneer de digitale tekst op de wiki geplaatst wordt, is het ook nodig om na te denken over hoe deze tekst het best gestructureerd wordt. Het vertrekpunt is het oorspronkelijke werk, dat bestaat uit drie volumes in-folio. De boven besproken structuur hiervan zal als basis dienen om een structuur voor de digitale wiki-versie uit te tekenen. Hierbij is het nodig om goed de doelstellingen in het achterhoofd te houden. Wat bij deze digitalisering vooral van belang is, is het toegankelijk maken van de inhoud. Ook de structurering van de afzonderlijke lemmata, de microstructuur, is belangrijk omdat deze de gebruiker wegwijs maakt in de inhoud. Van ondergeschikt belang zijn echter de opmaak van de oorspronkelijke pagina's en de volgorde van de lemmata in het boek. Zo is het feit dat het lemma betreffende Kiliaan in het eerste volume van de *Mémoires* begint in de tweede helft van de tweede kolom op pagina 28 en eindigt onderaan de tweede kolom van pagina 29, onbelangrijk voor wie geïnteresseerd is in wat Paquot over Kiliaan te vertellen heeft. Ook het feit dat het lemma over Kiliaan voorafgegaan wordt door dat over Louis de Dieu en gevolgd wordt door dat betreffende Paul Van Merle is onbelangrijk. Het is dan ook onnodig deze volgorde aan te houden in de gedigitaliseerde versie. Ik heb er daarom voor gekozen om de verschillende lemmata uit het oorspronkelijke werk te beschouwen als onafhankelijke entiteiten en heb dit idee overgenomen in de structurering van de wiki. Zo zal elk lemma uit het boek overeenkomen met een afzonderlijke wiki-pagina. Voor onderzoekers kan het echter interessant zijn om een digitaal lemma te linken aan een oorspronkelijke pagina, bijvoorbeeld om correct te kunnen verwijzen naar het originele werk. Om hieraan tegemoet te komen, wordt bovenaan elk digitaal lemma de plaats ervan in het originele werk (volume en paginanummer) gegeven.

Om de pagina van een welbepaalde auteur te vinden, werd een index-pagina aangemaakt, naar analogie van de ‘Table générale des auteurs’ uit de oorspronkelijke uitgave. Het betreft

een lijst van auteursnamen, alfabetisch gerangschikt op familienaam. Voor de wiki heb ik voor elke naam de conventies van de oorspronkelijke uitgave overgenomen.

De *interne* opbouw van elk lemma is echter minder vrijblijvend. Uit de typografische analyse van het originele werk bleek reeds dat de microstructuur en de gebruikte typografie zeer consistent toegepast werden over de hele uitgave. Zo kon ik in het algemeen per lemma zes belangrijke onderdelen onderscheiden:

1. de titel van het lemma, d.i. de naam van de behandelde auteur,
2. een biografische beschrijving,
3. een opsomming van de gepubliceerde werken,
4. een opsomming van de niet gepubliceerde of verloren gegane werken,
5. voetnoten,
6. verwijzingen.

De eerste twee onderdelen komen voor bij elk lemma, terwijl dit voor de andere onderdelen niet steeds het geval is. Het onderscheid tussen 3 en 4 wordt gemaakt, omdat hiervoor verschillende stijlen van opsommen werden gebruikt.

Voor de wiki heb ik bovenstaand lijstje van onderdelen onveranderd overgenomen. Bovenaan elke wiki-pagina [afb. 6] komt de auteursnaam, en ook de titel van de wiki-pagina weerspiegelt deze naam. Verder volgen de biografie en een opsomming van de (al dan niet gepubliceerde) werken. Waar in het oorspronkelijke werk voor gepubliceerde werken Arabische cijfers werden gebruikt en voor niet-gepubliceerde werken het Griekse alfabet, gebruikt de wiki in het eerste geval eveneens Arabische cijfers en in het tweede geval het Nederlandstalige alfabet. Dit gewone alfabet werd in de oorspronkelijke uitgave gebruikt om voetnoten aan te geven, waarbij de letters tussen haakjes geplaatst werden. Deze conventie heb ik onveranderd overgenomen. Tot slot maakte Paquot voor de verwijzingen gebruik van een handje (☞). Ook dit symbool heb ik in de wiki opgenomen.

Om het onderscheid tussen de verschillende onderdelen te verduidelijken, heb ik ervoor gekozen om elk onderdeel een titel te geven, en bovenaan elke pagina een inhoudstafel aan te maken. Via deze inhoudstafel kan men bovendien snel navigeren naar een bepaald onderdeel, iets wat vooral bij uitgebreide lemmata een voordeel is.

Naast de gedigitaliseerde versie van de analoge tekst worden op de wiki bij elk lemma de gescande afbeeldingen van de bewuste pagina's getoond. Enerzijds biedt dit liefhebbers de mogelijkheid om ook de oorspronkelijke opmaak en typografie te bewonderen. Anderzijds wil ik hiermee inspelen op de vraag naar authenticiteit. Het is voor de gebruikers van deze wiki erg belangrijk dat de digitale tekst die beweert een ‘exacte kopie’ te zijn van de oorspronkelijke analoge tekst dit ook daadwerkelijk is. Gebruikers die hierbij toch twijfels zouden hebben, kunnen dankzij de gescande afbeeldingen de twee versies met elkaar vergelijken.

Zowel de gedigitaliseerde tekst als de gescande reproducties betreffen informatie die rechtstreeks uit het oorspronkelijke werk afkomstig is. Dit is niet het geval voor het laatste onderdeel van een wiki-lemma, de later toegevoegde annotaties. Deze informatie kan zeer divers zijn. Zo kan men denken aan verwijzingen naar uitgebreidere bibliografische beschrijvingen van vernoemde werken, verwijzingen naar externe websites waarop men informatie over auteurs of drukkers kan vinden,

correcties van of aanvullingen op de oorspronkelijke informatie... Ook de historische annotaties van Van Hulthem zouden hier opgenomen

kunnen worden. Op de wiki-pagina is deze informatie onderaan terug te vinden, onder de rubriek ‘Aanvullende informatie’, die ook in de inhoudstafel verschijnt. Voor het aanleveren van deze geannoteerde informatie zal een beroep worden gedaan op de bezoekers en gebruikers van de wiki.

Evaluatie

In deze sectie zal ik in de eerste plaats de voor- en nadelen bespreken die het gebruik van een wiki voor een dergelijk digitaliseringsproject met zich meebrengt, terwijl in een tweede deel het belang van de gebruikersgemeenschap aan bod komt.

Het sociale aspect van wiki's kan beschouwd worden als het grootste voordeel, maar wordt door sommigen ook als het grootste nadeel aanzien. De gedachte dat iedereen constructief meewerkt aan het opbouwen van een ‘kennispool’ lijkt op het eerste zicht immers erg utopisch. Bijna iedereen die nog niet vertrouwd is met wiki's maakt aanvankelijk dan ook dezelfde tegenwerping: ‘Als iedereen mijn tekst kan bewerken, kan iedereen mijn tekst ook verprutsen!’. Toch heeft de praktijk uitgewezen dat dit zeker niet zo hoeft te zijn. Lamb verwoordt het als volgt:[27]

> Je kan een open wiki beschouwen als een huis waarvan de voordeur niet op slot gaat, maar waarin toch niet wordt ingebroken omdat de buren allemaal op hun stoep staan babbelen, een oogje in het zeil houden en alles zien wat er gebeurt.

Het concept ‘soft security’ staat hier centraal: niet de technologie, maar de gebruikersgemeenschap zorgt ervoor dat alles in goede banen loopt. Belangrijke principes hierbij zijn het eerder vertrouwen dan wantrouwen van de medemens (de meeste mensen zullen op een positieve manier willen meewerken) en ‘vergeven en vergeten’ (iedereen kan fouten maken, maar die zijn niet onherstelbaar).

De fundamentele eigenschap van wiki's om aan versiecontrole te doen, is hierbij van essentieel belang. Fouten kunnen verbeterd worden en schade hersteld. Een voorwaarde hiervoor is wel dat de gebruikersgemeenschap voldoende groot is (men spreekt ook wel over ‘kritische massa’). Wanneer dit het geval is, zullen gemaakte fouten snel worden opgemerkt en verbeterd. Het feit dat het lot van de wiki in grote mate in handen ligt van de gebruikersgemeenschap, maakt van de samenstelling van deze gemeenschap een van de belangrijke elementen bij het opzetten van een wiki, en onderstreept het maatschappelijke, sociale aspect ervan. Ook moet hierbij worden opgemerkt dat zo'n gebruikersgemeenschap de kans moet krijgen om te groeien: voor het oprichten van een gebruikersgemeenschap en het opbouwen van een kritische massa wordt doorgaans rekening gehouden met een aanloopperiode van een viertal jaar.

Een naar mijn mening meer fundamenteel nadeel van een wiki is het feit dat zoekmogelijkheden binnen een wiki relatief beperkt zijn. In de hier beschreven wiki is een fulltextopzoeking mogelijk, waarbij de resultaten gerangschikt worden in

27 B. Lamb, ‘Wide open spaces: wikis, ready or not’ in *EDUCAUSE Review* 39(5) (2004), 36-48; eveneens digitaal beschikbaar op http://www.educause.edu/ir/library/pdf/erm0452.pdf [laatst geraadpleegd op 9 september 2007].

afnemende mate van relevantie. Deze zoekmogelijkheid is uiteraard een groot voordeel van de digitale versie.

Een beperking is echter dat dit de enige zoekmogelijkheid is. Geavanceerde zoekmogelijkheden of zoeken binnen bepaalde velden is bij de meeste wiki's niet mogelijk.

Het werken met een wiki heeft als bijkomend voordeel dat er zeer snel informatie online beschikbaar is, zonder dat hiervoor gesofisticeerde software of een doorgedreven informaticakennis nodig is. Het aanleveren van de digitale informatie kan bovendien gradueel gebeuren, in functie van het effectieve digitaliseringsproces.

Een essentiële eigenschap van een wiki is dat de inhoud ervan tot stand komt via gezamenlijk bewerken ('collaborative editing'). Hij biedt gebruikers met diverse achtergronden de mogelijkheid hun kennis en expertise te delen met anderen. Een wiki staat of valt dus met de gebruikersgemeenschap, en het opzetten van deze gemeenschap is daarom erg belangrijk voor de levensvatbaarheid van de wiki. Een gebruikersgemeenschap bestaat de facto uit vrijwilligers, en het slagen van het project hangt dan ook grotendeels af van de welwillendheid van de gebruikers. Het op vrijwillige basis meewerken aan een dergelijk project vormt voor de meeste mensen uit de doelgroep een bijkomende belasting, en is derhalve allesbehalve evident. Ook dát is de realiteit van de wiki.

Toekomstperspectieven

De hier besproken wiki kwam tot stand als een afstudeerproject en is, onder meer door de beperkte beschikbare tijd, te beschouwen als een experiment waarvoor slechts enkele lemmata uit Paquots *Mémoires* werden gedigitaliseerd. Mocht het kunnen uitgroeien tot een volwaardig project van de digitalisering van volledige werk van Paquot, dan dringen enkele aandachtspunten zich op.

Het opstarten van een gebruikersgemeenschap is een essentieel element bij het opzetten van de wiki en hierin investeren loont dus zeker de moeite. De beste manier is om promotie- en trainingssessies op te zetten. Bovendien is het noodzakelijk om grondiger na te denken over de wijze waarop de conversie van analoog naar digitaal materiaal het best gebeurt. Een uiterst professionele aanpak dringt zich op, en de uitbesteding van de conversie is dan zeker het overwegen waard.

De bio-bibliografie van Paquot is niet de enige in zijn genre. Alleen al in de Nederlanden kennen we verder nog de *Bibliotheca Belgica* van Valerius Andreas, het werk met dezelfde naam van Joannes Franciscus Foppens, de *Illustrium scriptorum religionis Societatis Jesu catalogus* van Petrus de Ribadeneira, de *Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu* van Philippus Alegambe... Vele van deze naslagwerken kunnen ook vandaag nog nuttige diensten bewijzen, maar worden weinig gebruikt omdat de zoekmogelijkheden ervan beperkt zijn of omdat ze niet makkelijk toegankelijk zijn. Bovendien biedt geen enkel van deze werken een *volledig* overzicht van de in de Nederlanden gepubliceerde of geschreven boeken, evenmin als de *Mémoires* van Paquot. Digitalisering kan dan een oplossing zijn; door de gedigitaliseerde versie via een wiki open te stellen voor correctie en aanvulling, kan de informatie gaandeweg worden geactualiseerd. Het lijkt weinig waarschijnlijk dat Jean-Noël Paquot zich tegen een dergelijke gang van zaken zou hebben verzet.

Samenvatting

Dit artikel beschrijft een methode om een historisch bio-bibliografisch naslagwerk, met name de *Mémoires* van Jean-Noël Paquot, digitaal beter toegankelijk te maken. Hierbij wordt gebruik gemaakt van een wiki, die de gedigitaliseerde informatie wereldwijd beschikbaar en doorzoekbaar maakt, en daarenboven gebruikers de mogelijkheid biedt om annotaties toe te voegen. Het artikel schetst de historische achtergrond van het werk en toont hoe de structuur van de wiki werd ontworpen op basis van de typografische kenmerken van het oorspronkelijke werk.

Summary

In this paper, we describe a method to create a digital version of a historical bio-bibliography (the *Mémoires* by Jean-Noël Paquot) using a wiki. This makes the digitised information worldwide available and searchable, and allows users to annotate the original content. The article provides a historical background of the original work and shows how its typographic structure is used as a basis for designing the structure of the wiki.

Compte-rendu

L'auteur de cet article propose une méthode pour numériser et rendre largement accessible le contenu d'un ancien ouvrage bio-bibliographique bien connu, les *Mémoires* de Jean-Noël Paquot. La méthode comprend le développement d'un wiki, qui non seulement publie les données numérisées et permet de les consulter à travers le monde, mais permet en plus d'y ajouter des notes de toutes sortes. L'article décrit le contexte historique des *Mémoires* de Paquot et leur importance, et montre comment les charactéristiques typographiques de l'ouvrage sont à la base de la structure du wiki.

Stijn van Rossem

Leve(n)detaal!
Cornelis Kiliaan (ca. 1530-1607) herdacht

In 2007 is het vierhonderd jaar geleden dat Cornelis Kiliaan overleed. De Provincie Antwerpen en de Onderzoeksgroep Boekwetenschap van de Universiteit Antwerpen grijpen deze gelegenheid aan om de verwezenlijkingen van deze bescheiden proeflezer van Christoffel Plantijn voor het voetlicht te plaatsen met een heuse reeks activiteiten. In deze bijdrage bieden we een beknopte schets van het leven en werk van Kiliaan en stellen we de vele projecten voor die tijdens het Kiliaanjaar werden gerealiseerd.*

1607. Dood van een proeflezer en baanbrekend lexicograaf

Op woensdag 18 april 1607 wordt Cornelis Kiliaan begraven op het kerkhof van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal. Onder de rouwdragers bevinden zich zijn drie dochters Catharina, Maria en de zwangere Anna. Waarschijnlijk was ook Jan Moretus aanwezig, de zaakvoerder van De Gulden Passer - het drukkersbedrijf waar Kiliaan bijna een halve eeuw had gewerkt - die een deel van de begrafeniskosten voor zijn rekening nam. De eredienst voor de bijna 80-jarige Kiliaan was bescheiden maar verzorgd. Op dat moment wijst niets erop dat deze man een afspraak met de geschiedenis heeft en dat zijn naam tot vandaag zal blijven voortleven. In het grafschrift dat de bevriende humanist Franciscus Sweertius (1567-1629) voor hem schrijft, wordt Kiliaan geroemd om zijn noeste arbeid, voor zijn kwaliteiten als proeflezer bij de Officina Plantiana en voor de poëzie die hij zelfvervaardigde. Dat Cornelis Kiliaan nu, 400 jaar na zijn overlijden, wordt herdacht heeft echter voornamelijk te maken met een ander facet uit zijn professionele loopbaan, en wel met zijn baanbrekend werk als woordenaar of lexicograaf.

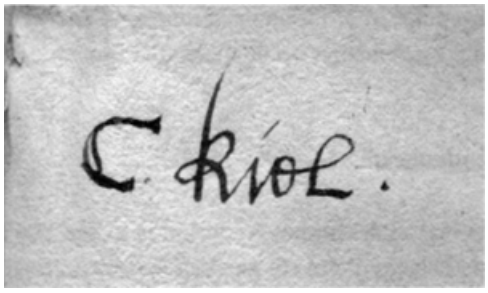

Afb. 1.: Eigendomsmerk van Kiliaan (Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, A 230)

Over de jeugd van Cornelis Kiliaan is weinig bekend. We weten dat hij omstreeks 1530 in Duffel geboren werd als Cornelis Abts alias van Kiele, zoon van Henrick Abts van Kiele en Anna Rechtstraets alias sDrossaeten [sic]. Zelf gebruikte hij vooral de naam Cornelis (van) Kiel(e). Later latiniseerde hij zijn naam tot Cornelius Kilianus, naar de gewoonte van die tijd. Aangezien de doopregisters van Duffel slechts vanaf 1605 bewaard zijn, kennen we de geboortedatum van Kiliaan niet

* Met dank aan Maartje De Wilde voor het persklaar maken van deze tekst.

met zekerheid. Ook zijn biograaf Sweertius vermeldt die niet en een aantal onrechtstreekse verwijzingen naar Kiliaans leeftijd brengen hierover evenmin uitsluitsel.

Bekend is wel dat Cornelis Kiliaan in 1548 naar de Leuvense universiteit trok, waar hij zich inschreef aan de Artesfaculteit. De kans dat hij ooit een academische titel behaalde is klein, aangezien zijn naam nergens voorkomt bij de promovendi. Studenten moesten hier echter extra voor betalen en daarom gebeurde het wel vaker dat ze deze 'formaliteit' aan zich voorbij lieten gaan. Na zijn studies keerde Kiliaan niet terug naar Duffel, maar vond hij werk in de grootste en rijkste stad van de Nederlanden, Antwerpen.

In dienst van Plantijn

Kiliaan ging aan de slag in De Gulden Passer of Officina Plantiniana. Zijn naam komt voor op de oudst bewaarde rekeningen van de drukkerij, die dateren van 5 februari 1558. Het is zeer aannemelijk dat Kiliaan zelfs al vroeger bij Plantijn in dienst was, misschien wel van bij de oprichting van diens Officina in 1555. Op 6 maart 1558 werd Kiliaan immers gepromoveerd tot meesterknecht en het is onwaarschijnlijk dat een nieuwe werknemer na slechts één maand met zo een zware vertrouwensfunctie werd belast.

Kiliaan begon zijn loopbaan onderaan de ladder, als letterzetter. Daarna klom hij op tot meesterknecht, een functie die erin bestond om het werk van anderen te controleren en te verbeteren. Hij kreeg een extra vergoeding voor overwerk en ging voortaan inwonen in de drukkerij. In 1565 maakte hij alweer promotie en werd hij benoemd tot proeflezer of corrector. Dit was een van de bestbetaalde functies van de drukkerij, voorbehouden voor wetenschappers. Een proeflezer moest waken over de juistheid van de teksten. De Officina Plantiniana beroemde zich erop dat ze niet alleen de hoogste drukkwaliteit afleverde, maar ook dat ze foutloos drukte. Dit was een belangrijk middel om auteurs ervan te overtuigen hun werk door Plantijn te laten publiceren.

De voornaamste reden van het succes van de drukkerij was zonder twijfel het zakelijke talent van Christoffel Plantijn zelf. Hij had een fijne neus voor de markt en durfde nieuwe genres te lanceren als hij er brood in zag. Het is duidelijk dat Plantijn, zelf een ingeweken Fransman, van bij het begin gefascineerd was door woordenboeken. Mogelijk was deze interesse oorspronkelijk een pure noodzaak. Als buitenlander wilde hij zo snel mogelijk de taal van zijn nieuwe thuishaven leren. Omdat hij merkte dat er geen goede Nederlandse woordenboeken bestonden, besloot hij ze zelf uit te geven. De internationale handelsstad Antwerpen was bovendien de uitgelezen plek om dergelijke publicaties op de markt te brengen.

Het eerste Nederlandse woordenboek

Het streefdoel van Plantijn was om de volledige taalschat van het Nederlands in één boek samen te brengen. Kiliaan zou hierin een steeds belangrijkere rol gaan spelen. Een eerste aanzet was de *Thesaurus Theutonicae linguae* (1573), een vertaalwoordenboek dat vertrok vanuit het Nederlands en waaraan Franse en Latijnse equivalenten toegevoegd werden. Dit werk verscheen anoniem. In zijn inleiding lichtte Plantijn slechts toe dat het werk was samengesteld door vier auteurs; vermoedelijk was Kiliaan één van hen.

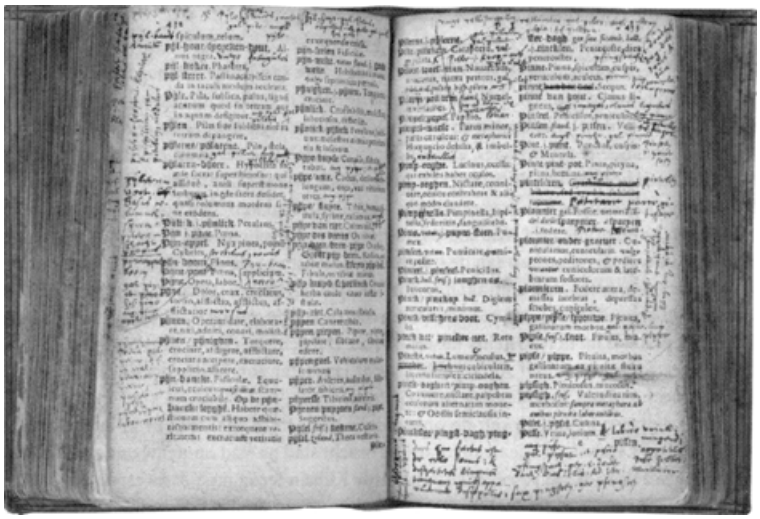

Afb. 2: In dit exemplaar van het *Dictionarium Teutonico-Latinum* (Antwerpen: Christoffel Plantijn, 1588) heeft Cornelis Kiliaan zelf aantekeningen gemaakt ter voorbereiding van de derde editie van zijn woordenboek, het *Etymologicum Teutonicae linguae* van 1599. (Antwerpen, Museum Plantin-Moretus: R 55.13)

Kiliaan wilde echter verder gaan en woordenboeken samenstellen volgens zijn eigen inzichten. Met de goedkeuring van Plantijn publiceerde hij in 1574 een Nederlands-Latijns woordenboek. Het *Dictionarium Teutonico-Latinum* was met 12.000 ingangen nog redelijk beknopt van opzet, maar betekende toch een grote methodologische vooruitgang omdat Kiliaan bij de Nederlandse ingangen verwante vormen uit verwante talen opnam. Hij was hiermee de eerste in Europa die taalvergelijking in de praktijk bracht. Hoewel het boek nog werd voorgesteld als een Nederlands-Latijns woordenboek, bood het dus toch meer dan dat. Het Nederlands werd niet meer gezien als een middel om een andere taal te leren, maar als een zelfstandig gegeven dat alle aandacht verdiende.

Kiliaan zou dit woordenboek voor de rest van zijn leven blijven uitbreiden en verbeteren. In 1588 had hij een tweede editie klaar, die bijna driemaal zo omvangrijk was als de eerste. Naast deze inhoudelijke uitbreiding paste hij hier opnieuw een aantal vernieuwingen toe. Hij gebruikte niet alleen andere woordenboeken als bron, maar putte ook uit niet-lexicografische werken. Bij een aantal woorden gaf hij aan in welke streek ze gebruikt werden, en ten slotte nam hij ook etymologieën op.

Aan deze woordverklaringen hechtte Kiliaan zoveel belang, dat hij de derde editie van zijn woordenboek *Etymologicum Teutonicae linguae* (1599) doopte. Hierin werden nog meer Nederlandse woorden beschreven (40.000 lemmata) en werden de methodologische vernieuwingen uit de vorige versies verfijnd en aangevuld. Met het *Etymologicum* van 1599 realiseerde Kiliaan het eerste moderne Nederlandse woordenboek. Door zijn innovatieve aanpak was het werk een unicum in Europa.

Overleven

Tussen het verschijnen van de eerste en de derde editie van Kiliaans woordenboek ligt een periode van bijna 30 jaar. Deze lange tijdsspanne heeft te maken met de tumultueuze politieke situatie in de Nederlanden in de tweede helft van de zestiende eeuw. Vanaf 1568 kwamen verschillende provincies, waaronder Brabant, Vlaanderen en Holland, in opstand tegen de harde politiek van de hertog van Alva. Ook Kiliaan raakte bij de politiek betrokken. Door de oorlogssituatie was er veel minder werk in de drukkerij dan voordien en de Generale Staten konden mensen met een talenknobbel goed gebruiken. Vanaf 1574 verleende Kiliaan dan ook zijn diensten aan de inlichtingendienst van de opstandelingen om onderschepte brieven, plakkaten en traktaten van de Spanjaarden te vertalen. In 1579 verliet hij Antwerpen om in Lier voltijds voor de Staten aan de slag te gaan. Daar ontmoette hij Marie Bosmans, met wie hij in 1580 in het huwelijk trad. Het echtpaar kreeg drie kinderen: Catharina (1582), Maria (1584) en Anna (1586). Acht jaar later zou Marie overlijden en moest Kiliaan alleen instaan voor de zorg voor zijn dochters.

Vanaf de jaren 1580 verloren de opstandelingen echter snel terrein in de Zuidelijke Nederlanden. Landvoogd Alexander Farnese bracht stad na stad opnieuw onder de Spaanse kroon. Net voor de val van Lier (1582) keerde Kiliaan terug naar Antwerpen, het laatste grote bolwerk van de protestanten, waar hij opnieuw aan de slag kon in de Officina Plantiniana. Christoffel Plantijn wilde de uitkomst van de onzekere politieke situatie niet afwachten en trok naar Leiden om daar een nieuwe drukkerij op te richten. Zijn schoonzonen Jan Moretus en Franciscus Raphelengius namen de leiding van De Gulden Passer in Antwerpen voorlopig over. Inmiddels werd de stad belegerd door de troepen van Farnese. De werkzaamheden in de drukkerij vielen zo goed als stil en in de zomer van 1585 waren er nog nauwelijks vijf werknemers, onder hen Kiliaan. Enkele maanden later, op 17 augustus, capituleerde Antwerpen.

Hierna trokken handelaars, bankiers, kooplieden en kunstenaars massaal naar het Noorden. De Val van Antwerpen markeerde de neergang van de Zuidelijke Nederlanden en was de voorbode van de Gouden Eeuw van de Noord-Nederlandse Republiek. Plantijn keerde terug naar Antwerpen zodra de rust hersteld was en wist zich opnieuw in de gunst van de machthebbers te werken.

Rustiger aan?

Na ongeveer 50 jaar trouwe dienst ging Kiliaan in 1604 op rust. Kiliaan en zijn dochters, die na al die jaren zo goed als deel uitmaakten van de familie Moretus, bleven ook toen nog inwonen in de drukkerij. Het is echter zeer twijfelachtig of Kiliaan na 1604 daadwerkelijk opgehouden is met het verzamelen en beschrijven van woorden. De Koninklijke Bibliotheek van Nederland bezit immers een exemplaar van het *Etymologicum* waarin Kiliaan, toen reeds ruim voorbij de 70, toevoegingen en verbeteringen heeft aangebracht met het oog op een volgende uitgave van zijn woordenboek. Hieraan is hij waarschijnlijk blijven doorwerken zolang hij een pen kon vasthouden, al heeft hij het werk niet meer kunnen voltooien. Die vierde editie is er uiteindelijk wel gekomen, maar pas in 1981, bezorgd door Frans Claes S.J.

2007. Het Kiliaanjaar

Vierhonderd jaar na het overlijden van Kiliaan herdenken we niet langer een verdienstelijk humanist, maar een grensverleggend lexicograaf. Vele van de woorden die hij voor het eerst neerschreef, worden nog dagelijks gebruikt, en zijn werk vormt tot vandaag de basis voor alle Nederlandse woordenboeken. Vierhonderd jaar na zijn dood is zijn intellectuele erfenis met andere woorden nog steeds springlevend. Wat hier volgt, is een beknopt overzicht van de activiteiten die in het kader van het Kiliaanjaar werden georganiseerd.

Het Kiliaanpad. Een historische wandeling door Duffel

Het Kiliaanjaar startte op 19 mei 2007 met de opening van het Kiliaanpad in Duffel. Speciaal voor deze gelegenheid verscheen een uitgebreide en rijkelijk geïllustreerde wandelbrochure met informatie over Cornelis Kiliaan en de band met zijn geboorteplaats: Stijn van Rossem (red.), *Het Kiliaanpad, een historische wandeling door Duffel.* Antwerpen: Provincie Antwerpen, 2007.

Tentoonstelling ‘Iedereen woordenaar’

De gemeente Duffel was op 9 september 2007 eveneens de startplaats voor de tentoonstelling ‘Iedereen woordenaar’. Dankzij de steun van het Provinciaal Bibliotheekcentrum Vrieselhof is deze reizende tentoonstelling tot eind 2008 in verschillende bibliotheken van de provincie Antwerpen te zien. Op www.corneliskiliaan.be leest u wanneer de reizende tentoonstelling op welke locatie halt houdt. Deze tentoonstelling is bedoeld voor een ruime doelgroep van jong tot (wat) oud(er) en voor iedereen die van taal houdt.

Cornelis Kiliaan op de Boekenbeurs in Antwerpen

Op de Dag van de Provincie (7 november 2007) - tevens Dag van de Taaltovenaars - publiceert Ada (vrouwen en nieuwe technologieën), in samenwerking met bolwerK en Constant vzw, een bijzonder lexicon. Gedurende de 71ste Boekenbeurs in Antwerp Expo stellen zij met behulp van de bezoekers een verklarende woordenlijst van neologismen samen. Deze woorden worden tijdens de ‘Publiactie’ op de Dag van de Taaltovenaars gebundeld en omgetoverd tot echte woordenboeken.

Tentoonstelling ‘Portret van een woordenaar. Cornelis Kiliaan (1530-1607) en het woordenboek in de Nederlanden’

Hét hoogtepunt van het Kiliaanjaar is de overzichtstentoonstelling ‘Portret van een woordenaar. Cornelis Kiliaan (1530-1607) en het woordenboek in de Nederlanden’ die vanaf 10 november 2007 tot 6 januari 2008 plaatsvindt in de Koningin Fabiolazaal in Antwerpen. Deze expositie vertelt het levensverhaal van Cornelis Kiliaan en belicht de geschiedenis van het Nederlandse woordenboek. Aan de hand van oorspronkelijke exemplaren en archiefdocumenten toont ‘Portret van een woordenaar’ het ontstaan van Kiliaans woordenboeken. Hoe stelde hij de woordenlijsten samen, hoe verbeterde hij ze en hoe vulde hij ze aan om na meer dan 40 jaar studie het *Etymologicum* te kunnen uitgeven?

Er wordt aandacht besteed aan het culturele en humanistische klimaat van de 16de eeuw, het belang van het toenmalige taalonderwijs in Antwerpen en het reilen en zeilen in de drukkerij van Christoffel Plantijn, maar centraal in deze tentoonstelling staan het ontstaan

Wm SEWELS
ENGLISH and LOW-DUTCH DICTIONARY.
NEDER-DUYTSCH en ENGELSCH WOORDENBOEK.
t Amsterdam by de weduwe van Steven Swart. 1691.

Afb. 3: Een woordenaar aan het werk. Gegraveerde titelpagina van Willem Sewel, *A New Dictionary English and Dutch = Nieuw woordenboek der Engelsche en Nederduytsche taale.* Amsterdam: weduwe van Steven Swart, 1691. (Leiden, Universiteitsbibliotheek: 721 C 12)

en de evolutie van het (Nederlandse) woordenboek van de middeleeuwen tot vandaag; een verhaal waarin Cornelis Kiliaan een zo prominente rol speelde.

Bij deze tentoonstelling verschijnt een catalogus onder redactie van Stijn van Rossem met bijdragen van Nicoline van der Sijs (over Kiliaan als lexicografisch vernieuwer), Piet van Sterkenburg (over het maken van woordenboeken), Dirk Sacré (over de gedichten van Kiliaan), Hubert Meeus (over taalonderwijs in Antwerpen), Dirk Imhof (over Kiliaan in de Officina Plantiniana), Tom Deneire (over Kiliaan als humanist), Toon van Hal (over taalwetenschap in de zestiende eeuw), Frank Keersmaekers (over Kiliaans band met Duffel) en Marcus de Schepper (selectieve bibliografie over Cornelis Kiliaan): *Portret van een woordenaar. Cornelis Kiliaan (1530-1607) en het woordenboek in de Nederlanden.* Antwerpen: Provincie Antwerpen, 2007.

Kiliaansymposium ‘Verleden, heden en toekomst van het Nederlandse woordenboek’

Als afsluiter van het Kiliaanjaar wordt op vrijdag 14 december 2007 in het Sint-Bernarduscentrum in Antwerpen een symposium over lexicografie georganiseerd met lezingen van Tanneke Schoonheim en Fons Moerdijk waarna het Instituut voor

Nederlandse Lexicologie het derde deel van het *Groot Etymologisch Woordenboek van het Nederlands* in primeur komt voorstellen.

Summary

Cornelis Kiliaan (approx. 1530-1607) was the first great lexicographer of what is now the Dutch Language. For most of his life, he worked as a corrector at the famous printing house of Christophe Plantin. It was on the instigation of the latter, that Kiliaan started compiling the first explaining dictionary of the Dutch language. The third and most important edition of this dictionary appeared in 1599 and was titled *Etymologicum Teutonicae linguae.* In 2007 the Province of Antwerp and the University of Antwerp commemorate the 400th anniversary of the death of this important, but relatively unknown scolar. Among the realisations of the Kiliaan year are two exhibitions, an extensive catalogue and a symposium.

Samenvatting

Cornelis Kiliaan (ca. 1530-1607 was de eerste grote lexicograaf of woordenaar van de Nederlandse taal. Het merendeel van zijn leven werkte hij in dienst van de bekende Antwerpse uitgever Christoffel Plantijn. In opdracht van zijn werkgever begon Kiliaan te werken aan het eerste verklarende woordenboek van het Nederlands. De derde en meest bekende editie van dat woordenboek verscheen in 1599 met de titel *Etymologicum Teutonicae linguae.* In 2007 herdenken de Provincie Antwerpen en de Universiteit Antwerpen de 400ste verjaardag van het overlijden van Kiliaan, met onder meer twee tentoonstellingen, een uitgebreide catalogus en een symposium.

Dirk Imhof
Aanwinsten van oude drukken en archieven voor het Museum Plantin-Moretus in 2005 en 2006

Archieven

Men zou het niet verwachten, maar soms duiken archiefdocumenten uit de collectie van de Moretussen toch nog te koop op. Net vóór de verkoop van het Plantijnse huis aan de stad Antwerpen schonk Edward Moretus een groot aantal stukken aan zijn neef, baron Ferdinand de Renette, als dank voor zijn hulp bij het opruimen van alle documenten die over het huis verspreid lagen. Na diens dood in 1947 geraakte de collectie verspreid in privé-bezit. Een groot aantal brieven van correspondenten van de Moretussen kocht de Koninklijke Bibliotheek van België aan (Ms. M 1483), terwijl enkele jaren geleden het Museum Plantin-Moretus zelf een aantal brieven uit deze collectie kon aankopen van de dochters van Plantijn en hun familie en van leden van de familie Moretus. In de map brieven van de Raphelengiusfamilie ontbrak toen één brief van Marguerite Plantin, de echtgenote van Franciscus I Raphelengius. Die brief kon het museum eind 2006 ook aanschaffen. Het is een brief van Marguerite aan haar vader van 29 oktober 1587 en het is de enige van haar hand die bewaard bleef. Hoewel het een kort briefje is van slechts 15 lijnen, gaat het om een zeer interessant document. Over haar schreef Plantijn immers aan De Zayas, de secretaris Van Filips II, dat zij zeer mooi kon schrijven en dat hij haar daarom op 12-jarige leeftijd naar Parijs had gestuurd om er lessen in kalligrafie te volgen. Zij had er echter problemen met haar ogen gekregen en was naar huis moeten terugkeren. Vanaf dan kon zij geen activiteiten meer ontplooien waarvoor een goed zicht nodig was. Met deze unieke brief hebben wij nu een voorbeeld van haar mooie handschrift op latere leeftijd.

Het briefje is geschreven toen Marguerite al meer dan een jaar in Leiden woonde. Zij vroeg haar vader om de kunstenaar Peeter vander Borcht te vergoeden voor de levering van een hoeveelheid boter. Marguerite schreef verder dat het niet goed ging met haar gezondheid en dat ze voortdurend pijn leed. Zij was ook niet erg gelukkig in Leiden. Enkele jaren later schreef haar man inderdaad dat zij na een bezoek aan Antwerpen met tegenzin naar Holland was teruggekeerd, temeer omdat de lucht er niet zo geschikt was om in te ademen als in het goede oude Brabant.

Eerder op het jaar had het museum nog drie andere documenten uit de collectie van baron de Renette kunnen aankopen. Die had dus blijkbaar niet alleen brieven uit het archief meegenomen, maar ook stukken uit de bedrijfsboekhouding en andere documenten met betrekking tot het huishoudelijk leven van de Moretusfamilie. Eén stuk is een grootboek met transacties van de *Officina Plantiniana* en Antwerpse boekhandelaren uit de zeventiende eeuw, getiteld *Grand livre des libraires d'Anvers signé MM* (nu gecatalogiseerd als nr. 1449). Het tweede stuk is de inventaris van alle goederen van Maria Theresia Mechtildis Moretus, de in het klooster ingetreden dochter van Jean Jacques Moretus (1722-1802; nu

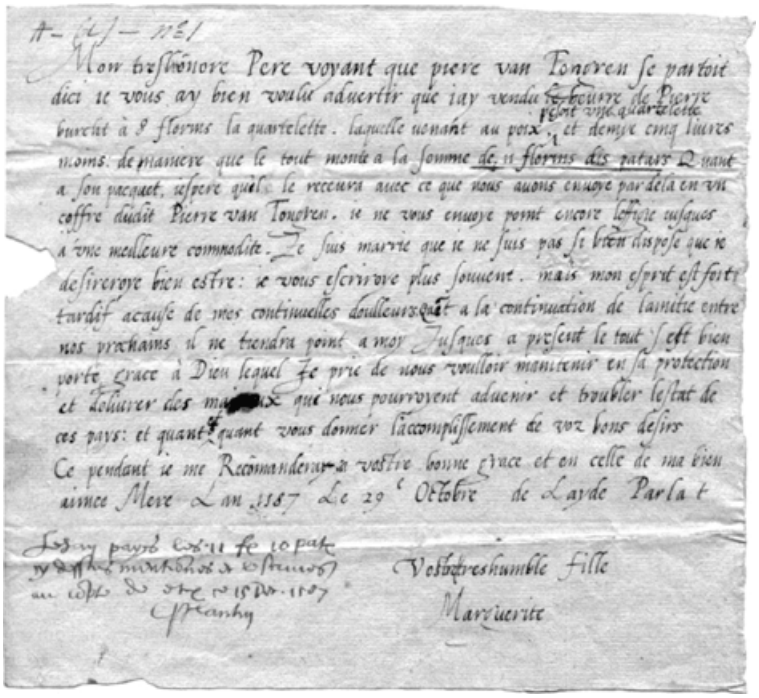

gecatalogiseerd als nr. 1451). Het derde stuk is een verzameling van 39 brieven en andere documenten van de achttiende en vroege negentiende eeuw, *Archives familiales 1734-1819* (nu gecatalogiseerd als Arch. 1450).

Het is verder afwachten wat er nog kan opduiken uit de collectie-de Renette. Van de brieven is nu het overgrote deel terecht in een openbare instelling behalve het *pièce de résistance*, namelijk de map met enkele brieven van Christoffel Plantijn zelf. Hopelijk vindt ook die haar weg naar de plaats waar ze thuishoort, namelijk in het archief van het Museum Plantin-Moretus. We hopen dat de eigenaar hiervan contact zal opnemen met het museum!

Gedrukte werken

Christoffel Plantijn

In 2005 en 2006 kon het museum ook weer een aantal drukken van de Officina Plantiniana aankopen. Van klassieke auteurs, uitgegeven door Plantijn, zijn er nog een groot aantal edities waarvan geen exemplaar in de bibliotheek aanwezig is. De voorbije twee jaar kocht het museum werk van Cicero, Ovidius en Lucius Florus:

- Cicero, *Epistolae familiares.* Edit. Paulus Manutius, Dionysius Lambinus en Gulielmus Canterus. C. Plantijn, 1568 (PP 943); cat. nr. 8-713 (in MPM was tot zover alleen de titelpagina en 2 katernen bewaard);
- Ovidius, *Metamorphoseon libri XV.* Edit. Victor Giselinus. C. Plantijn, 1578 (PP 1852); cat. nr. 8-703;
- Lucius Annaeus Florus, *Rerum a Romanis gestarum libri IIII.* Edit. Joannes Stadius, Altera editio. Leiden, C. Plantijn, 1584 (PP 1181A) samen met Joannes Stadius, *In L. Julii Flori historiarum libros IIII commentarii.* Editio altera. Leiden, C. Plantijn, 1584 (PP 2227A); cat. nr. 8-702 (van deze editie van 1584 was reeds een exemplaar met het impressum Antwerpen MPM (A 150), maar nu is er ook een met een Leids impressum).

Van de preken van de Brabants dominicaan Aegidius Topiarius, gestorven in Antwerpen in 1579, kon het museum ook enkele edities aankopen. Topiarius, Latijnse vorm voor Vanden Prieele of Prieels, verzamelde deze preken aan de hand van de *Tabulae* van Laurentius a Villavicentio. Plantijn publiceerde drie collecties van zijn preken in verschillende edities in de jaren 1566 tot 1574, waarbij een deel van de oplage werd gedrukt met zijn eigen impressum op de titelpagina, dat van de Antwerpse uitgever Anthonis Thielens of dat van de Parijse boekhandelaar Michael Sonnius. Het zijn de *Conciones in Evangelia et Epistolas quae dominicis diebus...* (in 1566 in één deel, in 1568, 1569 en 1574 in twee delen uitgegeven), de *Conciones in Evangelia et Epistolas quae festis... diebus* (in 1566 in één deel; in 1568, 1569 en 1574 in twee delen uitgegeven), en de *Conciones in epistolas et evangelia, quae per sacram quadragesimam populo in ecclesia proponi solent* (in één deel gedrukt in 1566, 1568 en 1573). De latere edities legde Plantijn daarbij niet zelf ter perse, maar liet hij over aan zijn Leuvense collega Joannes Masius. Een ingewikkelde zaak dus voor catalografen. De twee convoluten die het museum aankocht, bevatten deze edities:

Cat. nr. 8-708:

- Aegidius Topiarius, *Conciones in evangelia et epistolas, quae festis totius anni diebus populo in ecclesia proponi solent... pars hyemalis.* Antwerpiae, apud Antonium Tylenium, 1569 (PP 2329 B);
- Aegidius Topiarius, *Conciones in evangelia et epistolas, quae festis totius anni diebus populo in ecclesia proponi solent... pars aestivalis.* Antwerpiae, apud Antonium Tylenium, 1569 (col.: excudebat... Christophorus Plantinus), 1569 (PP 2329 B);
- Aegidius Topiarius, *Conciones in epistolas et evangelia, quae per sacram quadragesimam populo in ecclesia proponi solent.* Antwerpiae, apud Antonium Tilenium, 1568 (PP 2333 B).

Cat. nr. 8-709:

- Aegidius Topiarius, *Conciones in Evangelia et Epistolas, quae dominicis diebus populo in ecclesia proponi solent.* Antwerpiae, ex officina Christophori Plantini, 1569 (PP 2324 A);

- Aegidius Topiarius, *Conciones in evangelia et epistolas, quae festis totius anni diebus populo in ecclesia proponi solent... pars aestivalis.* Antwerpiae, ex officina Christophori Plantini, 1569 (PP 2329 A).

Via deze theologische werken komen we bij bijbeledities en liturgische werken. Het Nieuwe Testament van 1574 in 24° dat werd aangekocht, is zeker waard om verder onderzocht te worden (*Novum Jesu Christi Testamentum.* C. Plantijn, 1574 (PP 707; cat. nr. 8-704). Leon Voet schreef hierover dat Plantijn dit al begon te drukken in 1573 vóór hij aan een octavoeditie begon in het daaropvolgende jaar, omdat hij het Nieuwe Testament eerst van de theologen van Leuven ontving en dit zo gauw mogelijk op de markt wou brengen. In dat geval zou de tekstcompositie van deze 24°-editie van 1573 gebruikt zijn voor de octavoeditie van 1574. Ook het *Breviarium Romanum* van 1571 (cat. nr. 8-710) in sedecimo dat het museum van Eric Speeckaert kocht, roept veel vragen op. Deze editie stemt immers met geen enkele beschrijving in *The Plantin Press* overeen en vraagt dus verder onderzoek.

Ten slotte kocht het museum nog twee drukken uit de Leidse periode van Plantijn: de derde editie van *De conservanda valetudine liber* van de Deense staatsman en humanist Henricus Rantzovius, uitgegeven in 1584 (PP 2126; 8-701) en een verzameling Latijnse gedichten van de Friese humanist Joannes Fungerus, *Sylva carminum*, *in qua varia epigrammata et epitaphia doctorum ac illustrium virorum patriae continentur*, uitgegeven in 1585 (PP 1227 A; 8-706). Het museum verzamelt immers ook ontbrekende drukken van de Leidse en Parijse *Officinae Plantinianae.* Zo werd ook een werk van de arts Petrus Forestus over ziekten van de lever en de milt aangekocht, de *Observationum & curationum medicinalium liber XIX de hepatitis malis ac affectibus & XX de lienis morbis*, gedrukt door Franciscus I Raphelengius in 1595 (cat. nr. 8-707).

Jan I Moretus

Van Jan I Moretus kocht het museum een editie die gedrukt is om moderne catalografen het leven zuur te maken. Het gaat om het *Promptuarium morale super evangelia dominicalia totius anni*, een verzameling preken van de Engelse theoloog Thomas Stapleton, gedrukt in 1593 (cat. nr. 8-705). Jan Moretus gaf dit werk uit in 1591 en 1592. Deze tekst, uitgegeven in octavo in twee delen, een *pars hiemalis* (het deel voor de winter) en een *pars aestivalis* (het deel voor de zomer), waren in 1591 en een tweede maal 1592 gedrukt op de eigen Plantijnse drukpersen. Een jaar later verschenen weer nieuwe edities, een met het impressum ***Ex** Officina Plantiniana*, *apud viduam*, *& Ioannem Moretum* (in feite een nieuwe uitgave van de editie van 1592 waarbij enkel het Romeinse cijfer I is toegevoegd bij het jaar van uitgave op de titelpagina) en één met als impressum ***In** officina Plantiniana*, *apud viduam*, *& Ioannem Moretum.* Deze laatste editie verschilt grondig van de editie met als impressum ‘ex officina Plantiniana...’ Die werd niet in de Plantijnse drukkerij gedrukt zoals het impressum op de titelpagina laat uitschijnen, maar wel in Duitsland en aan Jan Moretus geleverd door de Keulse uitgever Arnold Mylius. Om het nog ingewikkelder te maken werd deze editie in Duitsland verschillende keren na 1593 herdrukt hoewel het jaar 1593 steeds als jaar van uitgave behouden bleef op de titelpagina, zodat verschillende varianten bekend zijn. In hun repertorium van werken van de Engelse Contrareformatie onderscheiden Allison en Rogers vier varianten voor het *pars hiemalis* en drie voor het *pars aestivalis.*

Een tweede druk van Jan I Moretus die het museum aankocht, is de *Regla de la orden y cavalleria de S. Santiago de la Espada*, uitgegeven in 1598 (cat. nr. 8-712). Jan Moretus drukte de regel van deze Spaanse orde op vraag van Franciscus de Portilla, een kapelaan van aarts-

hertog Albrecht. Samen met deze editie is een werkje van de Spaanse jezuïet Pedro Ribadeneira ingebonden, namelijk het *Tratado de la religio* (1597).

Balthasar I Moretus en later

Behalve een mooi ingekleurd exemplaar van de *Af-beeldinghe van d'eerste eeuwe der Societeyt Jesu voor ooghen ghestelt door de Duyts-Nederlantsche provincie der selver Societeyt* (uitgegeven in 1640; cat. nr. 2-242) kocht het museum ook het volgende werk gedrukt door Balthasar I Moretus: *Chronographica gratulatio in felicissimum adventum serenissimi cardinalis Ferdinandi Hispaniarum infantis a collegio Soc. Jesu Bruxellae publico Belgarum gaudio exhibita* (uitgegeven in 1634; cat. nr. 4-243). Het is een merkwaardig werkje van Latijnse verzen met een spel van Romeinse getallen, samengesteld door het Brussels jezuietencollege. Tenslotte verwierf het museum een achttiende-eeuwse druk *Canon Missae* (cat. nr. 2-166).

Daarmee is het aantal exemplaren van edities de Officina Plantiniana in het Museum Plantin-Moretus weer wat volledi ger. Het catalogiseren van alle oude drukken in de Anetcatalogus gaat intussen verder. Op dit ogenblik (augustus 2007) zijn meer dan 9.200 edities ingevoerd van werken gedrukt vóór 1800.

Kristof Selleslach

Authority control van de drukkers en uitgevers van de collectie oude drukken van het Museum Plantin-Moretus

In de herfst van 2005 ging het Museum Plantin-Moretus met de steun van de Vlaamse Gemeenschap van start met een nieuw project. De ambitie was de substantiële verhoging van de kwaliteit van het ontsluitingsapparaat van de collectie oude drukken. In de online catalogus werden unieke identiteitsbestanden *(authority records)* van de drukkers en uitgevers van de oude drukken gecreëerd. In één adem schiep het project orde in de bestaande authority records.

Een authority record identificeert de drukkersnaam met alle vormen die in de impressa van de oude drukken voorkomen. Dankzij de authority records kunnen alle drukken van eenzelfde drukker in de catalogus geïsoleerd worden. Een lezer die bijvoorbeeld met de zoeksleutel 'uitgever' zoekt met de zoekterm '*Nutius*', vindt automatisch alle drukken van de Antwerpse uitgever Martinus I Nutius (werkzaam 1540-1558), inclusief de drukken met de verwijzingen '*Meranu*' en '*Vermeere*'. Zonder de authority records zou een lezer die niet over de informatie beschikt dat de namen Martinus Nutius en Martinus Meranus dezelfde persoon betreffen, nooit alle drukken van deze uitgever gevonden hebben.

Dit betekent bijvoorbeeld ook een enorme stap vooruit in het geval van Gillis I Coppens van Diest (werkzaam te Antwerpen van 1533 tot 1572). Zijn authority record telt 43 uiteenlopende verwijzingen, gaande van het summiere '*impr. typ. Ae. D.*' tot het uitvoerige '*de l'imprimerie de Gilles Coppenius de Diest*'.

Bovendien bewerkstelligen de authority records de eenduidige identificatie van de drukkers. De authority records bevatten immers ook een beknopte biografie met de periode en de plaats van de activiteit van de drukker in kwestie. Vooral bij drukkersdynastieën waarbij vader en zoon dezelfde voornaam delen, is dit een belangrijk hulpmiddel. De familie Verdussen bijvoorbeeld telde zeven Hiëronymussen die in verschillende perioden van de zestiende tot de achttiende eeuw werkzaam waren. Dankzij het project zijn zij nu vlot van elkaar te onderscheiden.

Niet alleen lezers maar ook catalografen kunnen van de authority records profiteren. De creatie en de vernieuwing van de authority records van de drukkers geeft de catalografen een efficiënt instrument om drukken te beschrijven. Behalve de opgave van alle varianten van de drukkersnaam, bevat het authority record ook de periode en de plaats van de activiteit van de drukker in kwestie. Op deze wijze kunnen de catalografen vlot deduceren door welke uitgever de druk in hun handen werd gepubliceerd.

De teller stond eind augustus 2007 op 1.870 authority records. Om dit aantal te creëren of te vernieuwen, werden bijna 11.000 oude drukken geconsulteerd. Het project startte bij de verhoudingsgewijs grote groep van Antwerpse drukkers. Vervolgens kwamen de drukkers uit de overige steden van de Zuidelijke Nederlanden aan de beurt. In september 2006

werd een aanvang genomen met de authority records van de Noord-Nederlandse drukkers. Nadien volgden de Franse drukkers. Begin augustus 2007 werd het laatste authority record van de Parijse drukkers voltooid. De rest van Frankrijk en de overige landen staan op het programma voor het najaar van 2007. In de *Bibliotheek- & Archiefgids* verscheen onlangs een artikel dat een grondige uiteenzetting geeft over de context en het productieproces van het project.[1]

Het museum heeft dankzij het project een stevige basis om alle oude drukken systematisch in Anet te catalogiseren. In de toekomst zal in uiteenlopende richtingen voortgebouwd worden op de resultaten van dit project. Concreet wordt onder meer gedacht aan een repertorium van de initialen en ornamenten die gebruikt werden door de Antwerpse drukkers in de periode 1541-1640.

De productie van de authority records is niet de enige stap vooruit in de Anet-catalogus. Het Museum Plantin-Moretus heeft een eigen *Online Public Access Catalogue* (OPAC) ontworpen. Deze toegang tot de Anet-catalogus is afgestemd op het specifieke lezerspubliek van het Museum Plantin-Moretus. Men kan de OPAC bereiken via de URL http://moto.cst.ua.ac.be/desktop/mpm/ of via de hyperlink op de homepage van het Museum Plantin-Moretus.

1 K. Selleslach, 'Authority control van oude drukkers: de verzorging van een bloeiende tuin', in *Bibliotheek- & Archiefgids*, 83 (2007), 10-15.

Recensies

Boekgeschiedenis: algemeen

Stefan Bollmann, *Vrouwen die lezen zijn gevaarlijk. Lezende vrouwen in de schilderkunst en de fotografie.* Met een inleiding door Kristien Hemmerechts. Amsterdam: Amsterdam University Press; Brussel: Mercatorfonds, 2006. 152 pp., ill. - isbn 978-90-5356-915-3. €24,95

De afbeeldingen van lezende vrouwen zijn prachtig, soms adembenemend mooi, de uitvoering is verzorgd, de schutbladen zijn gebruikt om de schilderijen *Na het bal* (1895) van Ramón Casa y Carbo en *Lezende vrouw* (1880-90) van J.-J. Henner in volle breedte over twee pagina's af te beelden, en ook elders in het boek worden de vrouwen in luisterrijke tuinen, op divans, in comfortabele fauteuils of in studieuze vertrekken al lezend gepresenteerd. Zelfs inleidster Kristien Hemmerechts probeert bij het begin van het boek de lezer te verleiden 'binnen te komen' door zich verkleed als dame van lichte zeden met een boek boven haar hoofd, achter het raam in het roze licht van Verversrui 20 (Antwerpen) te laten fotograferen. Het contrast tussen de diverse pastelgekleurde pagina's zorgt voor extra accentuering van de full colour afgedrukte afbeeldingen en toch... Wie, net als de afgebeelde vrouwen, eenmaal begint met te lezen, zal worden teleurgesteld. Stefan Bollmanns opstel 'Een geschiedenis van het lezen in de kunst van de 13de tot de 21ste eeuw' valt tegen. Nu zal het ongetwijfeld als naïef worden bestempeld iets doorwrochts te verwachten in een bestek van 15 pagina's. Maar als zelfs de meest elementaire noties over de afbeelding als bron voor vrouwelijke leescultuur achterwege blijven, dan mag toch van een gemiste kans worden gesproken. In vijf paragrafen met de titels 'In stilte lezen', 'Vrouwelijk lezen', 'Anarchistisch lezen', 'In bed lezen' en 'De intimiteit van het lezen' stipt hij wat facetten aan, maar hij gaat nergens echt diep op in. Het is een mengelmoes van impressionistische beschrijvingen van wat de kijker zou moeten zien op enkele schilderijen, gecombineerd met een paar psychologiserende passages over wat lezen precies inhoudt. Wat daar dan precies het vrouwelijke aan is, blijft geheel onbesproken. De vraag of er verschil bestaat tussen lezende mannen en lezende vrouwen komt in Bollmanns verhaal evenmin aan de orde. Het feit dat Kate Flints *The Woman Reader 1837-1914* in de bibliografie ontbreekt, is veelzeggend.

Hemmerechts stelt, in mijn ogen nogal teleurstellend, in haar beschouwing 'Over boeken, mannen en vrouwen. Een onverwachte driehoeksverhouding' dat de afbeeldingen van vrouwelijke lezers ons 'alleen iets over mannen en vrouwen leren, iets wat we allang wisten: mannen kijken graag naar vrouwen en vrouwen laten graag naar zich kijken. De man is het oog, de vrouw is het lichaam.' Als ze het boek louter als rekwisiet ziet en het lezen als een alibi voor voyeurisme presenteert, scheert ze echter wel wat al te gemakkelijk bijvoorbeeld de *Annunciatie* uit 1333 van Simone Martini, de *Lezende vrouw* van P.J. Elinga uit 1668-70 en *L'Arlésienne (Madame*

Ginoux) uit 1888 van Vincent van Gogh over één kam. Nee, dan de oorspronkelijke Duitse uitgave waarop de Nederlandse is gebaseerd. Daarin is de inleiding van de hand van de in Duitsland bekende journaliste, cabaretière en schrijfster Elke Heidenreich. Zij presenteert de lezende vrouw niet als mannenverleidster, maar zet haar neer als zelfbewuste persoonlijkheid die hongert naar de passie van het woord: 'Neben uns die langweiligen Männer, die wir anstoßen müssen und den wir sagen müssen: "Nun lies das doch auch mal!"'. Het feit dat sommige lezende vrouwen naakt zijn afgebeeld, heeft alles met de kracht van het boek te maken. Het boek kent geen schaamte en de inhoud kan op die manier direct door de huid het hart binnentreden.

De opgenomen afbeeldingen zijn geordend in zes afdelingen, met een weinig onderscheidende typologie van begenadigde, betoverde, zelfbewuste, fijngevoelige, gepassioneerde en eenzame lezeressen, alsof de ene karakterisering de andere uitsluit. Zo heeft Bollmann de Maria in de eerdergenoemde *Annunciatie* van Martini ingedeeld bij begenadigde lezeressen. Toch zou hij haar, zeker als hij haar karakteriseert als 'een intelli-

gente vrouw, allang niet meer de naïeve onschuldige zoals de theologen haar graag zagen' evengoed bij de zelfbewuste lezeressen hebben kunnen indelen. Het boek rammelt in dit opzicht aan alle kanten. Wie zich daardoor echter niet laat afleiden, en zich overgeeft aan de full colour afbeeldingen, met als uitsmijter Marilyn Monroe, ingespannen verdiept in *Ulysses* van James Joyce, kan een paar genoeglijke uren met dit boek beleven. Man én vrouw.

BERRY DONGELMANS

Annie Charon, Isabelle Diu, Élisabeth Parinet (réd.), *La mise en page du livre religieux XIIIe - XXe siècle.* Paris: École des chartes, 2004. 137 pp., ill. - (Études et rencontres de l'École des chartes, 13) - isbn 2-900791-62-6. €30,00

In 2000 verscheen Henri-Jean Martins studie *La naissance du livre moderne (XIVe - XVIIe siècles). Mise en page et mise en texte du livre français.* Hij ging daarin op zoek naar de achtergronden die meespeelden bij de vormgeving van het boek (de zogenaamde 'mise en texte') in de late middeleeuwen en de vroege nieuwe tijd. De studie verwierf snel een benijdenswaardige status. Al meteen in 2001 organiseerde het Franse Institut d'histoire du livre een viertal studiedagen waarop de door Martin gelanceerde onderzoeksperspectieven werden toegepast op concrete casussen: de impact van lokale tradities op het verschijnsel typografische vormgeving ('Géographies de la mise en page'), de vormelijke specificiteit van dichtbundels en van wetenschappelijke en technische werken, en het eigen karakter van religieuze boeken. De lezingen van deze laatste studiedag werden samengebracht in deze bundel, die er geen geheim van maakt: uitgangspunt is 'le maître-ouvrage d'Henri-Jean Martin'; geen auteur die er niet expliciet en met onverholen bewondering naar verwijst.

De centrale vraagstelling van de bundel is dus hoe religieuze teksten werden vormgegeven en wat dit ons vertelt over de uitgeversstrategieën die aan diverse edities ervan ten grondslag lagen, over de manier van lezen die men wilde aanmoedigen en over het publiek waarvoor de teksten bestemd waren. De bijzondere aandacht voor religieuze werken wordt niet verder verantwoord, tenzij tussen de regels: alle behandelde teksten hadden de ambitie om het religieuze bewustzijn van de lezer te vormen, en werden met dit doel voor ogen zo efficiënt mogelijk vormgegeven. Door hun wil om te overtuigen zijn religieuze werken dus interessante casussen voor het onderzoek naar de functies en de overtuigingskracht van typografische vormgeving.

Eenvoudig is dit soort vraagstellingen niet, en nog minder eenvoudig is het om een methode te ontwikkelen die naar een antwoord leidt. Bovendien is niet elke auteur in staat om een en ander op een overtuigende manier uit te werken en te verwoorden. Het losse verband tussen de bijdragen in deze bundel maakt het gelukkig mogelijk om een persoonlijke keuze uit de vijf artikelen te maken. De volgende teksttypes worden aan de vraagstelling van de 'mise en texte' onderworpen: de

handschriften van de *Somme le Roi*, een dertiende-eeuws moraliserend traktaat voor het leven van elke dag, thuis en op de werkvloer; de protestantse kalenders van de zestiende en zeventiende eeuw; vroegzeventiende-eeuwse Franse vertalingen van Spaanse mystieke werken; zeventiende- en achttiende-eeuwse verslagen van bekeringen van protestanten en intellectuelen met een libertijnse levenswandel; en ten slotte handboeken voor de religieuze vorming van kinderen in de negentiende eeuw. (Een zesde bijdrage valt buiten de historische invalshoek: het betreft enkele overwegingen van Luc Jocqué [Brepols Publishers] over de inspanningen die de uitgever van het *Corpus Christianorum* zich moet getroosten om zijn wetenschappelijke tekstedities zo efficiënt mogelijk vorm te geven.)

De bijdrage over de handschriften van de *Somme le Roi*, door Anne-Françoise Leurquin-Labie, toont hoe vruchtbaar de vernieuwde vraagstelling rond de impact van de vormgeving kan zijn. Het middeleeuwse traktaat werd zorgvuldig opgebouwd in logische onderdelen, en elk onderdeel werd niet alleen genummerd, maar kreeg ook een plaats in de hiërarchie van het geheel. Hiervoor hanteerde de auteur een terminologie die ontleend was aan de plantenwereld: stam, takken, twijgen en bladeren. Deze duidelijke structuur leende zich goed tot visualisering. Alle kopieën die van de tekst bestaan onderscheiden zich door hun aandacht voor de ‘architectuur’ ervan, en bedienen zich van decoratieve elementen en sierinitialen om de structuur te benadrukken, opdat de lezer steeds duidelijk zou weten waar hij zich precies bevindt. Met datzelfde doel voor ogen voegde de auteur trouwens ook regelmatig type-bijwoorden en -voegwoorden in, een aanpak die getuigt van een grote vertrouwdheid met de *Summa* van Thomas van Aquino. De auteur en de kopiisten die zijn tekst verder verspreidden, lijken er zich echter goed van bewust te zijn geweest dat ze schreven voor een publiek dat geen scholastieke vorming genoten had, en dat zelfs niet uitgesproken leesvaardig

was. Daarom werd er gekozen voor een klein formaat met een beperkt aantal regels per bladzijde, met talrijke visuele elementen en regelmatig terugkerende formuleringen die de lezer bij de hand leidden.

In zijn vormelijke analyse van Spaanse mystieke werken in Franse vertaling - een zwaartepunt in de Franse uitgeversactiviteit in de zeventiende eeuw - wijst Emmanuel Bury op de aanwezigheid van talrijke marginale referenties naar de bijbel en de kerkvaders. In de marges van *La lice chrestienne* van Pedro de Oña, vertaald door Jean Baudoin (Parijs 1612), werden bovendien korte samenvattingen van de paragrafen opgenomen, waardoor het mogelijk was om deze werken te *raadplegen* zoals een geleerde een naslagwerk gebruikte. Ook het quartoformaat wijst in de richting van het geleerde boek, en Bury concludeert: 'On a affaire ici à un ouvrage savant, à l'évidence plus tourné vers les facultés noétiques et vers l'usage technique que vers la méditation, vers le "savoir" que vers le "sentir".' Als contrast wordt een Franse vertaling van het *Manual de oraciones* van Pedro de Ribadeneira opgevoerd (Rouen 1616). Hier was de vormgeving nadrukkelijk gericht op het *continu* lezen: het formaat is veel kleiner, de tekst wordt amper onderbroken, en het aantal alinea's wordt tot een minimum beperkt. Een mooie illustratie van het gegeven dat typografie iets essentieels vertelt over de beoogde manier van lezen.

Zeer overtuigend vond ik ten slotte het verhaal van Yann Sordet. Hij onderzoekt 'la manière dont la conversion effective passe dans le livre par les relations qui en sont faites, et la capacité de ces éditions, par des dispositifs de mise en texte et en pages particuliers, à être investies ellesmêmes de la fonction d'instrument de conversion.' Zijn artikel vergt van de lezer opperste concentratie, zoveel is duidelijk. Maar het is boeiend te zien met welke typografische instrumenten de uitgevers van verslagen van bekeringen getracht hebben om hun teksten de nodige overtuigingskracht mee te geven: handgeschreven brieven met getuigenissen werden bijvoorbeeld zo getrouw mogelijk 'vertaald' in een typografische vorm, en attesten van geestelijken kregen de vorm van een juridisch document. De verslagen van bekeringen waren erop gericht om op hun beurt nieuwe bekeerlingen te maken. De overtuigingskracht van de verslagen was daarom uiterst belangrijk, en de vormgeving moest dit proces ondersteunen.

La mise en page du livre religieux bevat dus ten minste drie solide bijdragen die aantonen dat wijlen H.J. Martin in 2000 een vruchtbare bron aanboorde. De geschiedenis van de typografische vormgeving kan een bijdrage leveren tot een beter begrip van maatschappelijke ontwikkelingen die door drukwerken werden ondersteund of in drukwerken een neerslag vonden.

PIERRE DELSAERDT

*** *Bibliophilies et reliures. Mélanges offerts à Michel Wittock.* Réd. Annie De Coster et Claude Sorgeloos. Avec la collaboration de Marcus de Schepper. Bruxelles: Librairie Fl. Tulkens, 2006. 520 pp., ill. - (Studia Bibliothecae Wittockianae, 6). - Geen isbn. €300,00**

De Bibliotheca Wittockiana (BW) is in Brussel, in België en tot ver buiten de landsgrenzen een begrip geworden. Toen haar oprichter, Michel Wittock, nu welhaast een kwarteeuw geleden zijn bibliotheek toegankelijk maakte voor andere boekenliefhebbers, geloofde niet iedereen in deze opzet. 'Il faut être un fou pour faire une chose pareille' hoor ik de mij toen volslagen onbekende man nog zeggen, in een vergaderzaaltje van de afdeling Kostbare Werken van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel over de plannen van het gebouw in de Bemelstraat gebogen. Over de geschiedenis van de bibliotheek, het gebouw en de collectie is al heel wat verschenen (o.m. in de reeks 'Musea nostra'): tentoonstellingen worden georganiseerd, catalogi en andere publicaties zien het licht. De BW is tegelijk een schrijn van kostbare boekbanden en een oord waar elke liefhebber kan komen bewonderen, kijken, leren én werken. Het devies van de beroemde Franse bibliofiel had de erudiete (hij publiceert ook) bibliofiel 'pur sang', Michel Wittock, immers tot het zijne gemaakt: mijn boeken zijn ook van mijn vrienden. Een van de bijzondere vrienden is ongetwijfeld Pierre Lecuire, de Franse dichtertypograaf; voorin het boek staat een sprekend portret van beiden.

Een dertigtal vrienden hebben hem naar aanleiding van die verjaardag gehuldigd met een forse feestbundel die in de herfst 2006 is verschenen. Zoals het hoort is het een heel mooi boek geworden, qua vorm en inhoud. Twee aspecten van het boek, boekband en bibliofilie, staan centraal. De soms zeer uitvoerige bijdragen bespreken is niet de bedoeling, wel ze kort presenteren. Annie De Coster en Claude Sorgeloos, die de redactie waarnamen, hebben bij wijze van inleiding een portret geschetst van de verzamelaar en mecenas Michel Wittock, kleinzoon van de dichter Valère-Gille, terwijl Adrienne Fontainas met 'Autour de La Jeune Belgique: lettres d'André

Fontainas à Valère-Gille' aan de familiegeschiedenis bijdraagt. Vijftien jaar oud koopt Wittock zijn eerste oude druk! Via de genealogie, de heraldiek en de topografie is hij het domein van de boekband binnengestapt en van omstreeks 1970 legt hij zich intensief toe, eerst op de Italiaanse en Franse renaissanceband, later op de hedendaagse Franse en Belgische.

Van bindersalaam is niet zoveel overgebleven. Giles Barber brengt hier zijn jarenlange verzamelde informatie over boekbindersstempels op overzichtelijke wijze in vijf lijsten samen: publicaties over, eigentijdse beschrijvingen, rekeningen en inventarissen, bewaarde stempels en platen, oude verzamelingen tekeningen. Bernard M. Rosenthal heeft als antiquaar véél boeken in handen en onder ogen gehad. Hij belicht een al minstens even zeldzaam aspect in verband met het bindwerk, met name de meestal half verborgen en klein geschreven instructies van vroege bezitters ten behoeve van de boekbinder: type band, soort leer enz. De auteur laat elf drukken en handschriften de revue passeren, van 1490 tot 1761.

Walter Neuheuser is er in geslaagd een lacune te vullen in de activiteiten van de vijftiende-eeuwse boekbinder Christian Eriber. Ernst Kyriss had terecht een Eriber I (1444-1462) en Eriber II (c.1480-1511) onderscheiden, resp. in Beieren en in de streek van het Bodenmeer werkzaam. Stempelonderzoek (Eriber gebruikte o.m. een naamstempel) en archiefonderzoek wijzen nu uit dat Eriber I in de tussenperiode in Tirol actief is geweest en Eriber II een zoon zal zijn geweest. Resultaten van het uitgebreid stempelonderzoek, overzichtstabellen en afbeeldingen van wrijfsels maken van deze bijdrage een exemplarische studie. Hoe boeken in een bibliotheek gemakkelijk terugvinden is voor menig boekenverzamelaar wel eens een netelig probleem. Ook in de zestiende eeuw was dat al zo. De Amerikaanse bibliofiel T. Kimball Brooker heeft er systematisch onderzoek naar gedaan: zo is de kleur van de band (rug of snede) een middel om bepaalde teksten meteen herkenbaar te maken, of de taal, of de periode van ontstaan. Denise Gid geeft onder de vorm van een inventaris een reconstructie van de bibliotheek van François Guillebon (†1534) die de bibliotheek van de Sorbonne toevielen (maar zich nu grotendeels in andere Parijse bibliotheken bevinden). Anthony Hobson, gerenommeerd kenner van boekband en bibliofilie, oud-voorzitter van de AIB (Association Internationale de Bibliophilie) en van de BW, behandelt twee van zijn geliefkoosde onderwerpen uit de zestiende eeuw: drie onbekende exemplaren van 'plaquette'-banden en een jonge Duitse verzamelaar ontmaskerd: Seyfried Pfinzing von Henfenfeld. Franca Petrucci-Nardelli probeert een blind- en goudbestempelde band toe te schrijven aan de zg. Tweede binder van Achille Bocchi in Bologna, nu in de UB Pisa; het gaat om twee edities van Berengario da Carpi's *Isagoge breves*, gedrukt in Bologna door Benedetto Faelli di Ettore resp. in 1522 en 1523. Ėmile van der Vekene bespreekt een band rond een werk van Joannes Sleidanus (1556), gedrukt in Genève door Jean Crespin. De band is in Franse renaissancestijl, misschien in Genève uitgevoerd. De bibliotheek van de cartograaf Abraham Ortelius krijgt bijzondere aandacht van Bart Op de Beeck en Annie De Coster. Deze aanzet tot reconstructie van zijn bibliotheek is opmerkelijk, omwille van de inhoud én de band. Meer dan zeventig titels aanwezig in de KB Brussel, SB en MPM te Antwerpen en de UB Gent, zijn beschreven qua druk en exemplaar; achttien banden zijn gereproduceerd, blind- en goudbestempeld doorgaans met hoek- en middenstuk; andere banddecors komen later aan de orde. Mirjam Foot laat ons zien welke banden de zeventiende-eeuwse Engelse bibliofiel, John Evelyn in Parijs liet

maken en onderzoekt welke ideeën hij bij zijn Londense binders daarna aanbracht. Eric Speeckaert, al geruime tijd verzamelaar van Moretusdrukken, presenteert een prachtige roodmarokijnen goudbestempelde band met het wapen van G.G. Moffarts (graafschap Loon, 1680) rond een missaal uit 1677. Jan Storm van Leeuwen heeft uit zijn inmiddels verschenen standaardwerk over de Nederlandse boekband in de achttiende eeuw, een hoofdstuk gelicht dat voor de gevierde van deze bundel zeer geëigend bleek: 'A passionate collector, the Amsterdam bibliophile Goswin Uilenbroek [†1740], his collections and his bindings', een man met uitgesproken ideeën, ook over de bandversiering zelf. Zo goed als Charles van Hulthem bekend is, zo weinig weet men over diens beschermeling, de bibliofiel Pierre Lammens (1762-1836). Albert Derolez heeft een lijst aangelegd van middeleeuwse handschriften uit Lammens' bezit, aanwezig in de KB Brussel, de UB Gent, de BL te Londen en enkele andere bibliotheken. Marie-Pierre Lafitte van de Bibliothèque nationale de France laat ons zien welke Parijse binders welke westerse handschriften tijdens de periode 1789-1848 gebonden hebben. Zij doet dit door de banden te confronteren met de registers en boekhoudkundige documenten. Dé Hongaarse bandendeskundige Marianne Rozsondai geeft een uitgebreid becommentarieerd literatuuronderzoek aangaande de studie van de boekband in Hongarije, een voortzetting op wat ze eerder in *De libris compactis miscellanea.* (Ed. G. Colin, Brussel 1984) publiceerde. Nu levert zij

een bijdrage aan de geschiedenis van de (historische) Hongaarse band, waaronder die voor Matthias Corvinus, de binder Lucas Coronensis (c. 1515-1520), de Bijbeluitgaven in Amsterdam (door Nicholaus Misztótfalusi Kis, 1650-1702) gedrukt en meestal ook gebonden, Debrecen als centrum van beschilderde perkamentbanden. Ook de in de laatste twintig jaar in Hongaarse collecties ontdekte niet-Hongaarse banden worden in herinnering gebracht.

De negentiende en twintigste eeuw hebben terecht veel aandacht gekregen. Werner Adriaenssens leert ons, in een op archiefonderzoek gebaseerde bijdrage dat de bekende juwelier Philippe Wolfers (1858) zich ook aan de boekbandversiering heeft gewaagd ('Quand la reliure devient bijou...'); zeven gelegenheidsbanden daterend van de laatste jaren van de negentiende eeuw. Zelf geen boekbinder heeft hij het bindwerk toevertrouwd aan Paul Claessens. Claude Sorgeloos kon gebruik maken van het sedert enkele jaren in de BW bewaarde archief van de binders Laurent en Paul Claessens, bestaande uit registers met ontwerpen en wrijfsels van banden en documentatie over banden: hun inspiratiebronnen! De auteur bespreekt twee voorbeelden, een in renaissancestijl, een met versiering 'à dentelle'; de banden naar deze ontwerpen uitgevoerd kon hij er naast leggen. De BW bezit archief van nog een andere binder, met name Berthe van Regemorter (1879) uit Antwerpen. Sedert enkele jaren met het onderwerp bezig, heeft schrijver dezes uit een puzzel van ontwerpen en wrijfsels elementen samengebracht bestemd voor gelegenheidsbanden (bv. huldealbums). Georges Colin bestudeert al geruime tijd de wereld van de vrouwelijke boekbinders in België in de negentiende en twintigste eeuw; hier bezorgt hij een uitgebreid 'biografisch woordenboek' voor de Art-Décoperiode. Dominique Courvoisier heeft het over de ondergang van het Franse Huis Cuzin einde negentiende, begin twintigste eeuw en Paul Culot put uit zijn enorme documentatie om enkele banden van het Parijse atelier Lemonnier te bespreken. Christian Coppens interpreteert en bespreekt diepgaand en uitgebreid prijslijsten van boekbinders in het midden van de negentiende eeuw, uitgaande van het bewaarde archief; het uitgeversbedrijf Hanicq-Dessain in Mechelen was bekend als producent van gebonden devotieboeken. Tot voor een paar jaar werkzaam in het Deutsches Buch- und Schriftmuseum te Leipzig, heeft Helma Schaefer zich het grootste deel van haar loopbaan ingelaten met de studie van de Duitse boekband in de negentiende en twintigste eeuw. In een lang stuk dat leest als een roman, brengt zij Leopold(o) Berger (1886-1974) voor het voetlicht, als binder én als mens: ingeweken in Brazilië, is hij in epistolair contact gebleven met de grote Duitse binders van zijn tijd; hierdoor werd het de auteur mogelijk het beeld van de Duitse boekbinderswereld in die periode gevoelig bij te stellen.

Het kunstschildersboek en het boekobject hebben zijdelings met de band te maken. De titel van Pierre-Jean Foulons bijdrage, '"Ceci n'est pas un livre" ou Du bon usage du livre-objet dans le royaume de Belgique' vraagt niet meteen nadere duiding. Foulon is de deskundige bij uitstek wat betreft de meest recente boekvormen (kunstschildersboek, kunstenaarsboek, boek-object...). In dit artikel gaat het om boeken die men niet kan lezen, boeken die geen boeken zijn. Jan van der Marck, voormalig directeur van het Institute of Art te Detroit, is een gepassioneerd verzamelaar van onder meer moderne boekbanden en hedendaagse grafiek; hij wijdt een studie aan de recent overleden 'Enrico Baj: faber librorum', maker van [kunstschilders]boeken. De kunstboekbinder August Kulche heeft enkele

‘onwetenschappelijke’ maar wel lezenswaardige, soms revolutionaire, heel persoonlijke gedachten op papier gezet in ‘De la beauté de la reliure du XXe siècle’: een pleidooi voor de suprematie van het artistieke boven het artisanale, een stelling die hij vorig jaar op een tentoonstelling in Parijs nog duidelijk gestalte heeft gegeven. Een uitgebreid namenregister, samengesteld door Marcus de Schepper, bevordert het zoeken in deze mijn van gegevens.

ELLY COCKX-INDESTEGE

Marieke van Delft, Frank de Glas, Jeroen Salman (eds.), ***New Perspectives in Book History: Contributions from the Low Countries.*** **Zutphen: Walburg Pers, 2006. 222 pp., ill. - (Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel. Nieuwe reeks, 7). - isbn 90-5730-431-7. €29,95**

In juli 2006 vond in Den Haag en Leiden het veertiende congres plaats van de internationale *Society for the History of Authorship, Reading and Publishing* (SHARP). Bij die gelegenheid verscheen ook een bundel waarin twaalf boekhistorici uit de Nederlanden een staalkaart presenteren van hun onderzoeksaanpak. In de inleiding (p. 7-15) stelt Marieke van Delft het boekhistorisch onderzoek en onderwijs in Nederland en Vlaanderen bondig voor. De twaalf artikels volgen dan in alfabetische volgorde (van hun

auteurs). Dat zorgt voor afwisseling, maar niet voor enig chronologisch of thematisch overzicht. Vanwege hun diversiteit en vaak originele invalshoek komen ze hier alle aan bod. In ‘Surviving the Publishing Dilemma. Financial and Cultural Strategies in Post-War Publishing’ (p. 16-30) geeft Helleke van den Braber een boeiende kijk achter de schermen van de grote ‘culturele’ uitgever Geert van Oorschot. Die ambieerde geen winst op zich, maar zorgde er wel voor dat vele uitgaven met subsidie konden verschijnen. Het succes van de ‘Russische Bibliotheek’ kon slechts worden bereikt met de volgehouden inspanning van enkele investeerders, die slechts na twaalf jaar een flinke winst konden boeken. Dorien Daling verkent in ‘The Encyclopaedia as Pioneer of the Journal. The Early Years of Elsevier's Scientific Publishing Company, 1936-1956’ (p. 31-48) de ontwikkeling van ‘Elsevier’ tot een wereldspeler op het terrein van (exact-)wetenschappelijke publicaties. Dat liep van succesrijke handboeken (vaak Engelse vertalingen van oerdegelijke Duitse werken) en thematische encyclopedieën en (polyglotte) woordenboeken tot toonaangevende periodieken. In ‘Printers and Printing Policy at Leuven University, 15th-18th centuries’ (p. 49-64) belicht Pierre Delsaerdt de wisselende verhouding tussen de universiteit en de Leuvense drukkers. Hoewel van elkaar afhankelijk, hadden ze toch een verschillende kijk op de productie en het aanbod van boeken in de oudste Nederlandse universiteitsstad. Berry Dongelmans analyseert in ‘The Prestige of Complete Works. Some Editions of Joost van den Vondel (1587-1679) Discussed’ (p. 65-82) het concept ‘Volledige Werken’ (in tegenstelling tot ‘Verzameld Werk’) aan de hand van Nederlands ‘nationale’ dichter. Frank de Glas vraagt zich in ‘Business History and the Study of Publishing Houses’ (p. 83-99) af wat de bijdrage zou kunnen zijn van de (sociaal-economische) bedrijfsgeschiedenis tot het onderzoek van uitgeverijen. Is een uitgeverij wel een atypisch bedrijf? En waarom zijn zovele uitgeverijen familiebedrijven? Met ‘Lotteries for Books in the Dutch Republic in the Late 18th Century. A New Method of Marketing’ (p. 100-116) vraagt Hannie van Goinga aandacht voor een onbekend merkwaardig fenomeen in het laatachttiende-eeuwse Nederland: boekenloterijen. Er viel alvast geld mee te verdienen, met name voor bijbeluitgevers. José de Kruif onderwerpt in ‘Poetry as a Commodity. The Practical Application of Network Analysis’ (p. 117-136) de publicatie van Nederlandse poëzie in de jaren 1800-1850 aan een netwerkanalyse, met verhelderende boekhistorische resultaten. ‘The Earthly Race One Family. The Interconnection of the Dutch and German Book Trade, 1750-1840’ (p. 137-156) is het onderwerp van Inger Leemans. Duitse uitgevers zagen kansen in het revolutionaire en Napoleontische Nederland. Na één generatie waren ze echter al geassimileerd en verzetten ze zich met hun collega's tegen verdere toenaderingspogingen van Nederlands oosterburen. Edwin van Meerkerk schetst in ‘Echoes of France. Translation from French into Dutch in 1759’ (p. 157-171) de rol van vertalingen uit het Frans in de Nederlandse Verlichting. In ‘Across the Borders... and Back Home Again. Publishing Dutch Literature at the Turn of the 20th Century’ (p. 172-189) belicht Jan Pauwels het fenomeen van literaire publicaties in perifere taalgebieden. Uitgeven van Franse en Nederlandse literatuur uit België was een locale activiteit, en kon pas succes verwerven wanneer dat vanuit het echte centrum van een taalgebied werd aangepakt (in casu Parijs en Amsterdam). De publicatiegeschiedenis van het werk van Guido Gezelle illustreert perfect ‘the making of a (national) author’: L.J. Veen heeft Gezelle (als auteur populair) gemaakt... Jeroen Salman toont met ‘Between

Reality and Representation. The Image of the Pedlar in the 18th Century Dutch Republic' (p. 188-202) aan dat het negatieve beeld van de rondreizende boekverkoper (marskramer) niet geheel met de werkelijkheid overeenstemde. Tot slot verkent Adriaan van der Weel in 'Scouting for Popular Fiction Between the World Wars' (p. 203-218) de pogingen van uitgeverij De Spaarnestad (Haarlem) om Engels populair proza in het Nederlandse taalgebied uit te geven - wel binnen de eigen ideologische kring (in casu het katholieke deelpubliek). Een erg gevarieerde bundel dus, die toch wel een goede kijk geeft op nieuwe methoden en onderzoeksdomeinen in de Nederlandse boekgeschiedenis.

MARCUS DE SCHEPPER

Paul Hoftijzer, Kasper van Ommen, Geert Warnar en Jan Just Witkam (red.), ***Bronnen van kennis. Wetenschap, kunst en cultuur in de collecties van de Leidse Universiteitsbibliotheek.*** **Leiden: Primavera Pers, 2006. 280 pp., ill. - isbn 978-90-5997-028-1. €29,50**

Iedere bibliotheek heeft haar bijzondere schatten, haar topstukken. Aan bezoekers worden ze getoond in spaarzaam verlichte vitrines, op kleurrijke websites, in fraai vormgegeven koffietafelboeken. Hoe kostbaarder het handschrift of boek, des te moeilijker het in de leeszaal ter inza-

ge op tafel te krijgen. Steeds vaker moet de onderzoeker zich tevreden stellen met raadpleging op microfiches, microfilm of digitale opnames waarbij behoud van het origineel en raadpleging op afstand de grote voordelen zijn. Wat het verlies aan fysiek contact met de boeken als gevolgen heeft voor de betrokkenheid, de gevoeligheid van de onderzoeker, is moeilijk te meten.

De Universiteitsbibliotheek Leiden verzorgde in 1967 een tentoonstelling in het Stedelijk Museum De Lakenhal onder de titel *Schatten uit de Leidse bibliotheek.* Twintig jaar later bij het vierhonderdjarig bestaan van de bibliotheek werd expliciet niet meer gekozen voor het laten zien van topstukken, maar voor één thema dat op een tentoonstelling in het Rijksmuseum van Oudheden en in de bijbehorende catalogus werd uitgediept: de waarneming in dienst van de wetenschap. *Goed gezien. Tien eeuwen wetenschap in handschrift en druk* liet 120 voorwerpen uit de collecties zien. Sindsdien kwam de rijkdom van de bibliotheek aan de orde in het boek *Magna commoditas*, *Geschiedenis van de Leidse Universiteitsbibliotheek*, *1575-2000* van Christiane Berkvens-Stevelinck (in 2004 verscheen een beknopte versie in het Engels) en in een bonte verscheidenheid van tentoonstellingen gehouden in de Tiele-hal in de bibliotheek, vaak voorzien van een begeleidende catalogus in de reeks *Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek.* Inmiddels verschenen reeds 75 titels in deze reeks, waarvan een aantal via de website van de bibliotheek als 'webpresentaties' te raadplegen is.

Om het onderzoek naar haar collecties op structurele wijze nieuwe impulsen te geven, richtte de Leidse Universiteitsbibliotheek in 2000 het Scaliger Instituut op, genoemd naar de Leidse hoogleraar Josephus Justus Scaliger (1540-1609), een van de grootste geleerden uit zijn tijd. Het Scaliger Instituut neemt initiatieven tot onderzoek van de collecties, organiseert colleges en lezingen, helpt individuele onderzoekers. Directeuren van het instituut waren achtereenvolgens Bart Westerweel, Paul Hoftijzer en momenteel Marika Keblusek. Er is een Scaligerhoogleraar (Wim Gerritsen die in 2007 werd opgevolgd door Harm Beukers) en er zijn Scaliger-fellowships. Er zijn uitgaven van de *Scaligerlectures* en er is een reeks *Publications of the Scaliger-Institute.* En het instituut gaf het hier besproken boek uit: *Bronnen van kennis. Wetenschap*, *kunst en cultuur in de collecties van de Leidse Universiteitsbibliotheek.*

Bronnen van kennis wil, volgens het woord vooraf, geen catalogus van pronkstukken of hoogtepunten zijn, maar laten zien dat de verschillende bibliotheekcollecties (handschriften, boeken, prenten, foto's) 'nog voortdurend aan waarde winnen doordat ze geraadpleegd worden vanuit nieuwe interesses, verse inzichten en voortdurende nieuwsgierigheid.' 28 auteurs hebben elk een bijdrage over hun vondst in de collecties geschreven: 23 medewerkers en oud-medewerkers van de Universiteit Leiden, vier Scaliger-fellows en één vreemde eend in de bijt. Aan hun artikelen gaat een inleiding, 'De dingenkeer' vooraf van de hand van Willem Otterspeer. Zijn bijdrage is een fraaie bespiegeling over het verzamelen van dingen, van voorwerpen, en hoe het verzamelen leidt tot classificeren, tot wetenschap. In de wetenschap wordt het ding - in deze bundel zijn dat het handschrift, het boek of de prent - op afstand bestudeerd, maar er is tot opluchting van Otterspeer ook weer plaats voor de hartstocht van de onderzoeker, waardoor een voorwerp meer dan louter voorwerp, tot Ding wordt. In veel van de 28 bijdragen spreekt de liefde van de auteur voor het door hem gekozen Ding. Dat maakt de bundel in zekere zin dan toch weer

tot een catalogus van hoogtepunten, maar dan van persoonlijke topstukken van de auteurs.

Afzonderlijke bespreking van de 28 bijdragen, chronologisch op onderwerp geordend, is hier ondoenlijk. De onderwerpen lopen chronologisch uiteen van een Arabische papyrus uit de negende eeuw tot en met een foto van Henri Berssenbrugge uit 1915. Onderweg komen we langs Perzische, Javaanse, Turkse, Latijnse en Russische handschriften, Punische inscripties, zestiende-eeuwse pamfletten, zeventiende-eeuwse kaarten, een vroegachttiende-eeuwse monumentale uitgave van Romeinse monumenten, Leidse dissertaties, negentiende-eeuwse brochuurtjes, plakboeken van rond 1900, brieven van Lipsius en van Nicolaas van Wijk. En dan is nog niet alles genoemd. Kortom: een rijke en bonte verscheidenheid.

In veel bijdragen wordt geprobeerd het besproken document te situeren binnen de ontwikkeling van het wetenschapsterrein waarop het document betrekking heeft. Dat levert fraaie miniaturen van wetenschapsgeschiedenis op, zoals die van de bestudering van het Punisch aan de Universiteit van Leiden. Sommige bijdragen - helaas, niet alle - bieden ook nieuw materiaal voor de geschiedenis van de Leidse bibliotheek en de totstandkoming van haar collecties, doordat verteld wordt op welke wijze het betreffende document in de collectie is gekomen. We lezen over aankopen in het verleden op veilingen, over schenkingen, legaten, verwerving door het privilegedepot in het verleden, maar er zijn ook recente aanwinsten door oplettendheid van conserva-

toren en door vondsten van niet-gecatalogiseerd materiaal.

Het boek is zeer rijk geïllustreerd en prachtig uitgegeven door de Primavera Pers te Leiden. Op het omslag staan vijf afbeeldingen, waaronder een tekening van Cornelis van Kittensteyn (1598-1653): 'Een reiziger en zijn hond laven zich aan een bron'. Aan deze tekening is de dertigste bijdrage van het boek gewijd, 'Bij de omslag'. Wellicht was het aanvankelijk de bedoeling dat deze tekening als enige het omslag zou sieren. Dat zou een gelukkige keuze zijn geweest, want zoals de jonge man met knapzak en de hond zich laven aan de bron, zo laven auteurs van het boek en bezoekers van de Universiteitsbibliotheek Leiden zich aan de bronnen van kennis die in de Leidse collecties zijn opgeslagen.

OTTO S. LANKHORST

Claire Lesage, Ève Netchine, Véronique Sarrazin, *Catalogues de libraires 1473-1810.* Paris: Bibliothèque nationale de France, 2006. 632 pp., ill. - isbn 2-7177-2347-1. €65,00

Voor de reconstructie van de geschiedenis van de boekhandel zijn weinig bronnen zo informatief als gedrukte catalogi van boekverkopers. Ze geven een overzicht van het boekenaanbod in een bepaald segment van de markt en documenteren soms ook de prijzen die ervoor gehanteerd werden, evenals de diensten die een boekverkoper aan zijn klanten kon bieden. Bekend is het onderscheid tussen fonds- en assortimentscatalogi: fondscatalogi zijn lijsten met boeken waarvan een boekverkoper aanzienlijke aantallen in huis had omdat hij ze zelf gedrukt had of omdat hij ze bij het mangelen met een collega als betaling had aanvaard; assortimentscatalogi zijn lijsten met titels die een boekverkoper kon leveren, ongeacht het aantal dat hij ervan in voorraad had. Boekhandelscatalogi werden soms afgedrukt op de blanco bladzijden van de laatste katern van een boek, maar werden ook als afzonderlijke brochures de wereld ingestuurd. De Bibliothèque nationale de France (BnF) bewaart niet minder dan 3240 van dergelijke catalogi (in meer dan 4000 exemplaren) uit de periode van het handgedrukte boek. In dit verzorgde naslagwerk worden ze uitvoerig beschreven.

De inleiding op de catalogus bevat nuttige inlichtingen over de herkomst van de beschreven collecties en verantwoordt de gehanteerde beschrijvingsmethode. Verder brengen de auteurs er verslag uit van hun voornaamste bevindingen. Het fenomeen van de boekhandelscatalogus blijkt bijna even oud te zijn als de boekdrukkunst zelf (het oudste beschreven exemplaar is een catalogus van Mentelin in Straatsburg, uit 1473 of kort nadien), maar kende zijn grootste expansie in de tweede helft van de achttiende eeuw, zowel in Frankrijk als daarbuiten. Gedrukte catalogi waren voornamelijk bedoeld om het boekenaanbod bekend te maken buiten de onmiddellijke omgeving van de boekwinkel, maar versterkten ook het imago dat (grotere) boekhandels van zichzelf wilden verpreiden. In de brochures werden de titels meestal alfabetisch op auteur gerangschikt, al dan niet gegroepeerd per bibliografisch formaat. Inhoudelijk werden de boeken het vaakst ontsloten volgens het zogenaamde 'système des libraires de Paris', al werd dit bij een meer gespecialiseerd aanbod wel eens aangepast en uitgediept. De bibliografische beschrijving van de titels zelf liet veel

te wensen over: de redacteur hield het meestal bij de naam van de auteur en een afgekorte titel, wat erop wijst dat zulke catalogi hoofdzakelijk bestemd waren voor een publiek van kenners. Vóór de achttiende eeuw waren gedrukte prijzen een grote zeldzaamheid.

De 'catalogus catalogorum' van de BnF biedt een sterk staaltje van beschrijving in de diepte: de duizenden brochures werden gecatalogiseerd volgens de regels van de ISBD(A) en kregen heel wat aanvullende informatie mee: prijsgegevens, voorwaarden voor verzending, vermeldingen van bijkomende vormen van dienstverlening, de gehanteerde ordeningsprincipes, de inhoudelijke gerichtheid van het aanbod... De lemmata zijn gerangschikt op de naam van de uitgever-drukker en vervolgens chronologisch. Verschillende indices ontsluiten het corpus: het register op plaatsnamen maakt het bijzonder makkelijk om alle vertegenwoordigde boekverkopers van een stad terug te vinden, en ook alle namen van personen die geen uitgever-drukker waren, werden in een apart register opgenomen. Minder overtuigend is het zakenregister, met vele algemene ingangen ('Belles-lettres', 'Droit', 'Histoire'...) die gebukt gaan onder een niet te hanteren aantal verwijzingen. Interessanter is het deelregister op redactionele en commerciële praktijken, dat de gebruiker leidt naar catalogi met vermeldingen van boekhandelskortingen, ontmaskeringen van fictieve adressen of tarieven voor het binden en verzenden van boeken. Ook de herkomstgegevens en de exemplaarkenmerken werden in een afzonderlijk register samengebracht.

In de collectie van de BnF ligt de nadruk vanzelfsprekend op de Franse productie; 55 procent van het gehele corpus is zelfs van Parijse origine. Maar gedrukte catalogi dienden vooral om recla-

me te maken buiten de stadsmuren, en dus zijn er ook heel wat niet-Franse catalogi in de BnF terecht gekomen. Voor België kunnen catalogi worden genoemd uit Antwerpen (Bincken, Grangé, Moretus, Plantin en Verdussen), Bouillon, Brugge, Brussel, Gent, Luik, Leuven, Mechelen, Mons en Spa. Het belang van deze efficiënt vormgegeven catalogus overstijgt dus zeker de geschiedenis van de *Franse* boekhandel. Hij zal voortaan als referentiewerk dienen voor al wie oude boekhandelscatalogi beschrijft of er als boekhistoricus gebruik van maakt.

PIERRE DELSAERDT

Bruno Liesen & Claude Sorgeloos, *Le rayonnement des Moretus.* (Exposition à la Bibliotheca Wittockiana du 15 septembre 2006 au 27 janvier 2007). Bruxelles: Bibliotheca Wittockiana, (Eric Speeckaert), 2006. 287 pp., omslag, ill. - Geen isbn. €55,00

Voor de vierde maal stelt de Bibliotheca Wittockiana haar tentoonstellingsruimte ter beschikking van antiquaar Eric Speeckaert uit Brussel die weerom met een zelf gevormde collectie drukken of banden naar buiten treedt. Dat het ditmaal ook en vooral om boekbanden gaat, blijkt niet uit de titel. Toch is die goed gekozen: de uitstraling van de *Officina Plantiniana* ten tijde van de Moretussen, dus van het einde van de zestiende tot de tweede helft van de negentiende eeuw. Die uitstraling is natuurlijk veel groter geweest dan uit deze verzameling blijkt: Moretusdrukken bevinden zich in vrijwel alle grote bibliotheken in Europa en Amerika. Specifiek aan de hier gepresenteerde verzameling drukken is evenwel de invalshoek: alleen in bestempelde of anderszins versierde oorspronkelijke banden gestoken exemplaren kregen de aandacht van de bibliofiel Speeckaert. Vijftien jaar lang is hij op jacht geweest. De oogst mag hoogst interessant worden genoemd.

Bij wijze van algemeen kader schetst Dirk Imhof, die sedert geruime tijd zijn onderzoek toespitst op het archief van de *Officina Plantiniana* na Plantin, op uitstekende wijze ‘Trois siècles d'édition et d'impression à Anvers: l'Officina Plantiniana sous les Moretus (1589-1866)’, een heel goede bijdrage, géén compilatie van eerder gepubliceerde gegevens. Wist u dat de Bijbeledities van Jan Moretus tekstgetrouwer waren dan die van het Vaticaan? Behalve met theologen omringde hij zich ook met illustratoren van niveau. Die nauwe samenwerking ging ook na zijn dood met zijn zoons verder, tot het einde van de zeventiende eeuw. Vooral - en terecht - beroemd door de productie van liturgische werken, conform de beslissingen van het Concilie van Trente en waarvoor hij in de Nederlanden het monopolie had, bezorgde hij ook veel klassieke, humanistische (Lipsius!) en historische teksten. De kwaliteit kreeg gaandeweg wel een keerzijde: zijn boeken werden (te) duur en concurrenten daagden op. Imhof gaat verder in op de plannen en wisselvalligheden van de volgende Moretussen: Jan II, Balthasar I, II en III, deze laatste in de eerste plaats een zakenman met internationale allure. De productie van bijna exclusief liturgica betekende het begin van het debacle wegens het wegvallen van een van de belangrijkste afnemers, Spanje.

Claude Sorgeloos schrijft de inleiding tot de verzameling: niet eenvoudig want de collectie banden is niet homogeen. Ongebonden zijn de Antwerpse drukken her en der terecht gekomen waar ze aan binders werden toevertrouwd. De banden die we hier te zien krijgen komen voor een deel uit ons land en verder uit alle ons omringende landen: adel, geleerden en bibliofielen in Nederland, Duitsland, Frankrijk, Italië, het Iberische schiereiland, met wellicht een paar uitschieters verder weg. Dit illustreert prachtig waar Moretusdrukken uiteindelijk belandden. En het betekent vervolgens dat de bandversieringen die we te zien krijgen zeer uiteenlopende stijlen en stempelingen vertonen, én dat er ook heel eenvoudige bij zijn. De catalogus is chronologisch naar jaar van uitgave geordend, een *terminus a quo* voor de band. Omdat het in de regel om de oorspronkelijke band gaat, is aan te nemen dat de chronologische lijn voor de banden ongeveer gelijkloopt. Bij de beschrijving is terecht uitgegaan van de band maar even terecht is aandacht besteed aan inhoud en druk.

De typografische vormgeving van de catalogus blijft op dit punt in gebreke: de commentaar is één compact gezette tekst zonder structuur. De gegevens over de band zijn over drie plaatsen gespreid: het kopje (in de trant van 'Wapenband van...', 'Band met kader en stempels'), een technische beschrijving van twee à drie regels, en het begin van de commentaar. In dat kopje verwacht men graag, voor zover mogelijk, de lokalisering en datering van de band, ook al is dat slechts bij benadering: dit voorkomt vragen - of misvattingen (nummer 28 bijv. is een band versierd 'aux petits fers', terwijl het drukjaar 1609 op de staart van de rug de argeloze beschouwer zou kunnen menen dat de band uit dat jaar is; en als dat zo is, waar is de band dan gemaakt?). Soms, maar lang niet altijd, staat die informatie bij de commen-

taar. Behalve banden in leer zijn er in perkament en in fluweel. Het merendeel is met goud bestempeld wat gezien de periode niet zo verwonderlijk is. Evenmin verwonderlijk is het grote aantal *liturgica*: *breviaria*, *officia* en missalen. Bij de *officia* of getijdenboeken zijn enkele schitterende exemplaren (een fanfareband, een in geciseleerd zilver). Het allerinteressantste aandeel in deze collectie zijn wel de missalen. Twee eisen werden de binder voor dit soort boek gesteld: dagelijks gebruikt was dit liturgische boek aan sleet onderhevig en moest het tegen een stootje kunnen; vervolgens moest de officiant verschillende passages van het *ordinarium* en het *proprium* snel kunnen vinden. Het antwoord op de eerste eis was houten platkernen bekleden met leer, soms ook met een extra beschermrug (‘zemen broek’), en voorzien van metalen beslag en sloten; op de tweede eis werd ingegaan door leeshulpen aan te brengen, i.c. een kapittelstok, waaraan linten in verschillende kleuren hangen, en die aan de kopsnede in het boek wordt gelegd. Zowel beslag en sloten als kapittelstokken lenen zich tot extra versiering. Boekbeslag en -sloten, in messing of in zilver, in verzilverd of verguld metaal, werden ter versiering vaak gegraveerd of gedreven. Omdat een kapittelstok nergens aan het boek is vastgehecht, zijn ze in de loop der jaren vaak verdwenen en zijn ze dus eerder zeldzaam geworden en niet altijd met zekerheid aan een bepaalde band te koppelen. Maar hier waren prachtige voorbeelden te zien: in hout, in metaal, geborduurd.

Van elke band is voorplat met rug gereproduceerd, uitstekend van kwaliteit. Heel uitzonderlijk is een detail opgenomen, maar geen enkele fraai versierde snede of boekslot, of zeldzaamheden als de bijzondere leeshulpen. Wel is sporadisch de titelpagina gegeven maar te dikwijls is de onderste helft van de rechterpagina met de beschrijving blanco gebleven, waar veel mooie en interessante details hadden kunnen staan: een gemiste kans! Maar we kunnen dankbaar zijn voor alles wat er wel is, inclusief de uitvoerige bibliografie en een register waarin namen en titels zijn opgenomen.

ELLY COCKX-INDESTEGE

Stijn van Rossem & Maartje De Wilde (red.), *Boekgeschiedenis in het kwadraat: context & casus.* Brussel: Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, 2006. 122 pp., ill. - (Contactforum) - Geen isbn. D/2006/0455/16. €25,00

In 2005 vierde de Vlaamse Werkgroep Boekgeschiedenis zijn tienjarig bestaan met een studiedag getiteld ‘Boekgeschiedenis in het kwadraat: context en casus.’ Een jaar later verscheen de gelijknamige congresbundel. Hierin laten een achttal boekhistorici met verschillende achtergronden en vanuit uiteenlopende perspectieven zien wat er in de eenentwintigste eeuw zoal gebeurt in het vakgebied en hoe zij daar van binnenuit tegenaan kijken.

Stijn van Rossem en Maartje De Wilde redigeerden de bundel (evenals het congres) naar het ‘algemeen erkende schema van de productie, distributie en consumptie van het boek.’ Aan elk van deze thema's zijn twee bijdragen gewijd. Telkens ‘spreekt’ eerst een meer gevestigde auteur meer contextueel en algemeen, waarna een ‘jonge

onderzoeker' op hetzelfde gebied een casus uiteenzet. Dat de scheidslijnen tussen 'jonge onderzoekers' en 'gevestigde auteurs' enerzijds en tussen 'context' en 'casus' anderzijds niet al te rigide zijn opgevat is de leesbaarheid en variatie van de bundel zeker ten goede gekomen.

Alvorens deze zes artikelen te bespreken wil ik eerst aandacht schenken aan de eerste twee artikelen van de bundel, die niet in het productie-distributie-consumptie-schema pasten en onder 'theorievorming' zijn geschaard. Deze twee artikelen zijn ook meteen de meest kritische van het geheel. José de Kruif stelt al in haar titel 'waarom boekgeschiedenis te boekhistorisch is' en laat aan de hand van een analyse van artikelen uit twaalf jaargangen *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* zien hoe weinig methodologisch de (Nederlandse) boekgeschiedenis wordt beoefend. De Kruif pleit voor een meer kwantitatieve benadering en aandacht voor dynamische processen in de geschiedenis van het boek. De toekomst zal moeten uitwijzen of de aanwezigen (of haar lezers) zich iets van haar pleidooi hebben aangetrokken.

Heine Scholtens toont dat er in die toekomst plaats moet zijn voor Elizabeth Eisensteins even invloedrijke als bekritiseerde studie *The Printing Press as an Agent of Change* (1979). De enige manier waarop dit baken echter zou moeten functioneren is als het grootste 'voorbeeld van dat, wat elke boekhistoricus moet voorkomen.' Scholtens waarschuwt voor het begaan van de Gutenbergfallacy, waaronder hij verstaat het beschouwen

van de uitvinding van de boekdrukkunst als zoiets bijzonders in de geschiedenis, dat deze zelf geen verklaring meer nodig heeft.

Over boekproductie komt eerst Paul Dijstelberge aan het woord. Hij bespreekt in een mooi, maar nogal associatief en niet heel gestructureerd artikel verschillende benaderingen in de analytische bibliografie. De nieuwste en zijns inziens meest interessante benadering bestaat uit het gebruik van een geformaliseerd model van typografische kenmerken om de ontwikkelingen in de geschiedenis van de vormgeving van boeken te onderzoeken. Digitale databases en computerprogramma's zullen in de zeer nabije toekomst veel meer onderzoek mogelijk maken.

Dijstelberge noemt het artikel van Maartje De Wilde in deze bundel een proeve van de recent door beoefenaren van de analytische bibliografie ingeslagen weg. De Wilde zelf laat vervolgens in een wel wat lang uitgevallen verhaal zien dat er veel te winnen valt als de studie naar typografie gecombineerd wordt met een analyse van de inhoud van boeken, in haar geval zeventiendee-euwse liedboeken. ‘Het onderzoek is verre van afgewerkt’ besluit zij, dat is in de tekst ook wel te merken. Dat deze benadering interessant nieuw perspectief biedt is echter duidelijk.

Rietje van Vliet vertelt een anekdotisch verhaal over de achttiende-eeuwse Leidse boekverkoper Elie Luzac, waaruit goed duidelijk wordt dat de invloed van dergelijke mensen in de vroegmoderne geleerdenwereld niet onderschat moet worden. Van Vliet legt (terecht maar misschien voor veel boekhistorici overbodig?) de nadruk op het belang van een multidisciplinaire aanpak. Door het gebruik van gevarieerd bronnenmateriaal is zij in staat geweest bepaalde schijnimpressa op titelpagina's te ontraadselen. Het is te hopen dat Van Vliets constatering dat er op dit gebied diepgaand en breder onderzoek nodig is, wordt beschouwd als directe aanzet daartoe.

In een sterk artikel met als uitgangspunt de Antwerpse uitgeversfamilie Verdussen toont Stijn van Rossem met goed gebruik van (helaas zeldzaam) archiefmateriaal verschillende samenwerkingsverbanden tussen boekdrukkers en uitgevers in de zeventiende eeuw. In zijn tekst poogt hij een typologie van dergelijke compagnieën te initiëren. De verschillen zijn te vinden in de motieven voor de oprichting, de organisatie, de mate van samenwerking en het soort boeken dat werd geproduceerd.

De laatste twee artikelen richten zich op de consumptie van boeken. Pierre Delsaerdt analyseert een vijftal Nederlandse proefschriften uit het afgelopen decennium die over leescultuur handelen. Sinds het congres ‘Bladeren in andermans hoofd’ in 1994 is er het nodige gebeurd op dit gebied. Zonder echt oordelen te vellen bespreekt Delsaerdt de doelen van deze boeken, de gebruikte benaderingen, methoden, geciteerde auteurs en theorieën.

Eén van die proefschriften in Delsaerdts artikel is van de hand van Jeroen Blaak, die ten slotte in de bundel zelf zijn verhaal doet over wat hij heeft gevonden over lectuurconsumptie in vroegmoderne Nederlandse dagboeken. Blaak beschrijft verschillende vormen van leesvoer, boekdistributie en omgang met boeken. Opvallend noemt hij vooral dat de meeste lezers hun aandacht verdeelden over verschillende boeken tegelijk. Wie Blaaks proefschrift al heeft gelezen komt echter weinig nieuws tegen, wat overigens ook voor de tekst Van Vliet gezegd kan worden.

Boekgeschiedenis in het kwadraat is rijkelijk voorzien van (zelfs in zwartwit) mooie afbeeldingen. Voor de rest is het boek naar mijn smaak te groot (A4-formaat) uitgegeven. Waar de nadruk steeds wordt gelegd op de vorm van boeken, is het jammer dat aan de vorm van dit boek niet meer aandacht is geschonken. Het is echter

verschenen in een reeks ‘contactfora’ van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten en het standaard uiterlijk is de auteurs en de samenstellers dus niet te verwijten. Wel illustreren zij op overtuigende wijze met deze bundel de bloei van en de variatie binnen het hedendaagse Vlaamse en Nederlandse boekhistorisch onderzoek. De moeite waard om verder te lezen.

DJOEKE VAN NETTEN

Außen-Ansichten: Bucheinbände aus 1000 Jahren aus den Beständen der Bayerischen Staatsbibliothek München. (Ausstellung und Katalogredaktion: Bettina Wagner). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006. 200 pp., omslag, ill. - isbn 3-447-05434-4. €38,00

Dit is niet de eerste tentoonstelling(scatalogus) van boekbanden in het bezit van de Bayerische Staatsbibliothek, het laatste grote overzicht is van Ferdinand Geldner en dateert uit 1958. Maar deze bibliotheek is zo rijk, niet enkel aan handschriften en incunabelen (in 2005 werd de zesbandige incunabelcataloog voltooid), maar ook aan boekbanden van in de Karolingische tijd tot de kunstenaarsboekband van de twintigste eeuw, dat deze publicatie geen overbodige luxe betekent. Ingericht naar aanleiding van de elfde Jahrestagung van het Duitse Bandengenootschap (AEB),

heeft de jonge dynamische Bettina Wagner van de BSB ingestaan voor keuze en eindredactie; zij heeft er goed aan gedaan het accent niet in de eerste plaats bij de talrijke prachtbanden te leggen, maar 'interessante' banden te tonen - waarbij het mooie en het luxueuze zeker niet zijn uitgesloten. Een aantal collega's en deskundigen hebben beschrijvingen geleverd. De keuze is in een (iets mager uitgevallen) inleiding verantwoord. Grofweg in chronologische orde gepresenteerd, opent de rij met enkele liturgische prachtbanden (met goud, edelstenen, ivoor). Verder zien we typische laatgotische Duitse (blindbestempelde) banden, rijk vergulde exemplaren voor Frans I van Frankrijk en voor de Franse bibliofiel Jean Grolier, vorstelijke boekbanden voor hertog Albrecht V, paltsgraaf Ottheinrich en anderen, vervaardigd in Duitsland maar ook in Frankrijk en Italië. Banden uit kloosterbinderijen zoals de benedictijnenabdij van Tegernsee en uit stedelijke ateliers met Neurenberg als een van de belangrijkste centra, verleggen het accent van de bestemmeling naar de boekbinder. Interessante voorbeelden, want betrekkelijk zeldzaam, zijn een buidelband, een omslag met houtsnede bedrukt, banden geheel in gedreven zilverwerk, in brokaatpapier. Niet onaardig is dat ook de historische literatuur over het bindersvak (zoals J.G. Zeidler, een 'Verzeichnis' van Munchense meester-boekbinders) een opname in de catalogus waard bleek. Op het eerste gezicht misschien verrassend maar bij nader toezien al langer bekend, is de Vlaamse boekbinder Anton Ludwig (of beter: Antonius Lodoicus Flander zoals hij zichzelf noemt in een boek in de ÖNB Wenen), die in Venetië werkte in opdracht van Johann Jakob Fugger en aan wie hier twee schitterende banden van omstreeks 1560 worden toegeschreven.

Elke opening van de catalogus toont links de beschrijving met toelichting en bibliografie, rechts de (uitstekende) reproductie, standaard alleen van het voorplat, zonder een detail. Enkel een zg. 'fore-edge painting' of verdekt beschilderde snede is gereproduceerd, terwijl er ongetwijfeld nog andere fraai vergulde en geciseleerde sneden bij zijn. De blind bestempelde banden zouden baat gehad hebben met de afbeelding van wrijfsels van stempels; tot die slotsom ben ikzelf gaandeweg ook gekomen! In de literatuurlijst ontbreken een paar titels over banden die in een zo goed overzicht als dit, niet mochten ontbreken, zoals Quilici over de Romeinse band en Rozsondai over de Corvinusbanden. Als afronding van het geheel is een register van boekbinders en vroegere bezitters opgenomen evenals een concordantie van de boeknummers met de catalogus. Echter, de inhoud (auteurs, drukkers) is niet ontsloten en de banden zelf zijn dat niet op overzichtelijke wijze, bijvoorbeeld naar plaats van oorsprong, naar binder, naar soort versiering, naar onderwerp van stempeling; een zo grote waaier als ons hier geboden is maakte dat zeker niet overbodig. Dit boek hoort thuis in de bibliotheek van elke liefhebber van mooie boeken, én van de bandenvorser.

ELLY COCKX-INDESTEGE

Boekgeschiedenis: specifiek (chronologisch)

Christian Coppens, *Printers and Readers in the Sixteenth Century. Including the Proceedings from the Colloquium Organised by the Centre for European Culture, 9 June 2000.* Turnhout: Brepols, 2005. 517 pp., ill. - (Bibliologia. Elementa ad librorum studia pertinentia, 21). - isbn 2-503-51811-7. €89,00

Deze bundel, uitgegeven op initiatief van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, bestaat uit twee ongelijke delen. Hij opent met de teksten van vijf lezingen op het colloquium 'Aspects of Intellectual Migration in Sixteenth Century Europe: Printers and Publishers in Paris, Geneva and the Low Countries', dat op 9 juni 2000 in de Brusselse Academie werd gehouden. Hoewel vrij laat gepubliceerd, bieden deze lezingen van internationale experts een perfecte vakkundige kijk op het onderzoek naar de grote West-Europese drukkerscentra van de Renaissance. In 'Paris Printers in the Sixteenth Century: An International Society?' (p. 3-13) wijst Elizabeth Armstrong, kenner van de Estiennes, op de inbreng van 'buitenlanders' in het Parijse boekbedrijf. Onder hen talrijke namen uit de Nederlanden, zoals Arnold Sittart en Thomas van der Noot. Aan het begin van de eeuw konden zij zich nog ongestoord vestigen en een bedrijf uitbouwen. Aan het eind daarentegen was de religieuze (katholieke) en maatschappelijke inburgering (grondige kennis van het Frans) noodzakelijk geworden. Annie Parent-Charon onderzoekt in 'La pratique des privilèges chez Josse Bade (1510-1535)' (p. 15-26) de bedrijfsstrategie van wellicht de beroemdste buitenlander in het Parijse boekbedrijf. Gevormd te Lyon, vestigde Badius zich in 1499 te Parijs, waar hij tot zijn dood in 1535 een van de allergrootste uitgevers was, naast uiteraard de alomtegenwoordige Jean Petit. Hij gaf zo'n 750 werken uit. Voor een vijfde hiervan heeft hij een privilegie aangevraagd, vooral om het werk van de tekstbezorger te beschermen. Dat is hem gelukt binnen de grenzen van het koninkrijk. Daarbuiten werden zijn uitgaven onbeschroomd herdrukt. In 'Chrétien et André Wechel, "libraires parisiens"?' (p. 27-38) onderzoekt Geneviève Guilleminot-Chrétien de betrekkingen tussen Chrétien en André Wechel en het buitenland, hun integratie in de Franse maatschappij en hun religieuze overtuiging. Na de Sint-Bartholomeusnacht (1572) vertrekt de firma Wechel definitief naar Frankfurt. Hendrik D.L. Vervliet gaat in 'Paris Type Design in the sixteenth-century Low Countries' (p. 39-46) na hoe Parijse letterontwerpen in de Nederlanden terechtkwamen. Dat gebeurde door commerciële export (gotieken en Garamont-romein), door emigratie (François Guyot) en door tijdelijke activiteiten (Robert Granjon verbleef van 1563 tot 1569 in Antwerpen). Tot slot belicht Jean-François Gilmont in 'Les imprimeurs genevois du XVIe siècle originaires des XVII provinces' (p. 47-59) de aantrekkingskracht van Calvijns hoofdstad op drukkers, uitgevers en drukkersgezellen uit de Nederlanden, met bekende namen als Jean Crespin, Nicolas Barbier, Eustache Vignon en de firma Commelin. Allen hebben zij zich daar van Franstalige tot polyglot ontwikkeld...

Het leeuwendeel van het hier besproken boek bestaat uit twee omvangrijke studies van zestiende-eeuwse particuliere bibliotheken: die van de Kortrijkse kanunnik Jan de Hondt (p. 61-320!) en van de Antwerpse ambtenaar Dominicus Wagemakers (p.

321-500!). Beide teksten waren oorspronkelijk een onderdeel van het deels onuitgegeven proefschrift van de auteur uit 1992. Het is verheugend dat ze alsnog in toto konden verschijnen voor een internationaal publiek. Zij behoren tot de grondigste studies op hun terrein. De gedetailleerde uitwerking en de accuratesse waarmee de auteur te werk gaat getuigen van een zeldzame beheersing van het vak. Het onderzoek naar boekenbezit en -lectuur staat voor de zestiende eeuw nog in de steigers. Deze twee analyses tonen wat er zoal kan worden tevoorschijn gehaald uit een oude boekeninventaris. Een derde hoofdstuk over de bibliotheken van enkele in Leuven terechtgekomen Engelse katholieken had Coppens al eerder afzonderlijk gepubliceerd in *Reading in Exile: The Libraries of John Ramridge (d. 1568)*, *Thomas Harding (d. 1572) and Henry Joliffe (d. 1573)*, *Recusants in Louvain* (Cambridge 1993 = *Libri pertinentes*, 2). Nauwkeurig onderzoekt hij niet enkel de opleiding en de maatschappelijke positie van beide boekenverzamelaars, maar ook wat de boekenlijsten en de teruggevonden exemplaren zelf te vertellen hebben.

Jan de Hondt (1486-1571) was een typische geletterde kanunnik. Een aantal van zijn boeken is gelukkig bewaard gebleven en kon dus exhaustief worden bestudeerd: aanschaf, lectuursporen, ander 'gebruik' en vooral de boekbanden. Coppens publiceert de lijst uit De Hondts testament (p. 79-89) en analyseert de bewaarde exemplaren

(o.m. de 43 thans in de bibliotheek van de Campus Kortrijk van de Katholieke Universiteit Leuven, afkomstig van het Sint-Maartenskapittel). Boeiend is de genuanceerde vergelijking met andere bibliotheken van zestiende-eeuwse kanunniken (p. 111-176, met p. 130-154 de uitgave van de boekenlijst van Sebastiaan Baers uit Antwerpen). Voor boekbandhistorici zijn p. 177-295 van belang: 'The Bindings on the Surviving Books of Jan de Hondt and Other Sixteenth-Century Bindings in the St Martin's Collection'. Juist doordat er ruim vijftig banden bewaard zijn, reikt deze studie veel verder dan de geïsoleerde analyse van een afzonderlijke band. Enkele ateliers konden worden onderzocht: van Jan Rijckaert uit Gent (1529-1536) en van Simon vander Muelen uit Brugge (1550-1553). Gelukkig is de hele bandendocumentatie ook afgebeeld: wrijfsels van platten, sluitwerk enz. De studie wordt afgesloten met 'By Way of an Epilogue' (p. 297-305): mooie bladzijden die herhaalde lectuur verdienen. Aanbevolen inspiratie voor wie wil weten hoe men in vroegere tijden las. Een laatste bijlage (p. 306-318) bevat nog een boekenlijst: die van de Brugse kanunnik Jacob de Heere (1546-1602).

In de tweede 'monografie' verhuist de lezer van het rustige boekenvertrek van een kleinsteedse geestelijke naar dat van een hoge ambtenaar in de West-Europese metropool Antwerpen. Dominicus de Waghemakere (1539-1576) studeerde rechten te Leuven, huwde Margareta Gillis, kleindochter van de beroemde Pieter Gillis, en stapte in de ambtelijke sporen van zijn schoonfamilie. Hij overleed onverwachts op 4 november 1576 (de eerste dag van de 'Spaanse Furie'!). Zijn album amicorum is bewaard gebleven (Houghton Library, Harvard) en wordt hier voor het eerst bestudeerd en uitgegeven (p. 331-347). Een uitvoerige analyse van zijn bibliotheek (p. 349-414) wordt gevolgd door een geannoteerde uitgave van de inventaris met 448 titels (p. 415-478). Ook hier volgt weer een lezenswaardige 'By Way of an Epilogue' (p. 491-500).

Slotsom: een belangwekkende bundel met lezenswaardige en toch diepgravende studies die de titel ten volle rechtvaardigen. Met name het historisch lezersonderzoek komt eindelijk tot zijn recht. Deze overtuigende studies verdienen de ruime belangstelling van elke cultuurhistoricus, (nog lezende) bibliothecaris en bibliofiel. Zijn we niet allen lezers van het grote boek der geschiedenis? Tolle, lege...

MARCUS DE SCHEPPER

Jean-François Gilmont, *Le livre réformé au XVIe siècle.* Paris: Bibliothèque nationale de France, 2005. 151 pp., ill. - (Conférences Léopold Delisle) - isbn 2-7177-2333-1. €22,00

Ce livre de Jean-François Gilmont sur le livre réformé en langue française est publié par la Bibliothèque nationale de France dans la série des Conférences Léopold Delisle. L'auteur a articulé son propos en trois grands chapitres chronologiques: avant Calvin (1520-1540), Calvin (1541-1564) et après Calvin (1559-1598), le tout précédé d'une introduction dans laquelle il définit le champ de son étude et quelques concepts de base.

La période 1520-1540 donne l'occasion d'étudier les diverses tendances du livre réformé et la production du livre évangélique à Genève, Neuchâtel et Bâle, mais

aussi à Alençon, Paris et Lyon, à Strasbourg. Une place importante est occupée par Anvers, qui avec 38 éditions évangéliques parues sans discontinuer de 1523 à 1539, dont la bible de l'imprimeur Martin Lempereur traduite par Lefèvre d'Etaples, se place ainsi avant Genève et Paris. L'auteur rappelle également quelle est la définition du livre réformé et de l'évangélisme, mot apparu en 1914 dans les *Origines de la Réforme* de Pierre Imbart de la Tour, définissant des opinions religieuses se situant entre orthodoxie et dissidence ouverte, des mouvements plus nuancés donc, qui sont généralement éclipsés par une historiographie traditionnelle, y compris calviniste, qui a toujours tendance à forcer le trait. Les hommes et les idées, les imprimeurs et les productions de leurs presses (bibles françaises, traités spirituels), la circulation des livres (Anvers et Londres) et le contrôle des autorités sont d'autres synthèses auxquelles se livrent Jean-François Gilmont. Celui-ci souligne au passage la rareté des témoins et des exemplaires conservés pour cette période, ce dont témoigne notamment la précieuse bibliothèque d'Anne Boleyn, qui accueille de rares survivants de cette période, venant de Paris et d'Anvers. Il met l'accent sur le problème de l'attribution à un imprimeur et la datation d'une édition, celles-ci n'étant pas toujours datées ni même signées.

La seconde période (1541-1564) correspond au séjour de Calvin à Genève. La production du livre traduit la disparition progressive des éditions évangéliques, qui se maintient toutefois à Anvers grâce à la veuve Lempereur, à Antoine des Gois et Antoine van der Haeghen. Cette période voit le déclin de Neuchâtel au profit de Genève grâce aux écrits de Calvin, pivot de la production du livre genevois, ce dont témoignent les statistiques typographiques. J.F. Gilmont analyse le contenu

des publications sur un plan statistique: texte de la Bible, travaux d'exégèse, théologie systématique (Calvin, Farel, Melanchthon, Zwingli) et les ouvrages de dévotion et de pastorale, qui sont majoritaires. Ce chapitre fait la part belle aux imprimeurs (Estienne, Crespin), aux caractéristiques physiques de leur production, à la censure aussi, ainsi qu'à la diffusion des écrits réformés vers les pays catholiques. Le chapitre se termine sur la production réformée à Lyon, Strasbourg et Anvers. Sont évoqués au passage la figure de Jean Loe, qui en 1548 réédite une nouvelle fois à Anvers la Bible de Lefèvre d'Etaples, et l'esprit tolérant de Christophe Plantin, qui imprime sous une fausse adresse de Lyon, en 1555, le *Baston de la foy* du protestant Guy de Brès.

La troisième période, enfin, s'étend de 1559, année du synode national des Eglises de France, à 1598, date à laquelle est signé l'édit de Nantes. Cette période connaît à la fois le déclin de Genève et l'éclosion d'imprimeries protestantes en France, à Lyon, en Normandie, à Orléans, à la Rochelle et dans quelques pays limitrophes, dont Sedan, Strasbourg et Montluel, refuge de quelques imprimeurs lyonnais. Il y a lieu de distinguer dans cette étude un avant et un après Saint-Barthélemy, de tenir compte des tensions entre le consistoire et le conseil de Genève, et entre Genève et les Eglises de France, tensions qui ne sont pas sans incidences sur la production et la diffusion du livre réformé, sur le déclin de la production genevoise.

Dans les conclusions, enfin, Jean-François Gilmont fait l'état de nos connaissances et méconnaissances sur le livre réformé et l'édition genevoise, tout en livrant un plaidoyer en faveur des statistiques bibliographiques, des bibliographies et des apports riches et variés de l'histoire du livre. L'ouvrage se termine par une série de graphiques mesurant la production du livre genevois, une bibliographie de travaux, une liste chronologique des ouvrages religieux de langue française imprimés de 1520 à 1539, et un index des noms de personnes. Ce livre répond donc parfaitement à la philosophie de la collection en mettant à la disposition du public spécialisé ou curieux une synthèse à jour et bien documentée sur un sujet précis, en l'occurrence le livre réformé. Le livre, enfin, est judicieusement illustré et agréablement mis en page, composé en caractères Plantin et Corporate et imprimé - à Gand - sur papier permanent Centaure naturel 110 gr.

CLAUDE SORGELOOS

Peter Sharratt, *Bernard Salomon, illustrateur lyonnais.* Genève: Droz, 2005. 536 pp., 260 ill. - (Travaux d'Humanisme et Renaissance: 400) - isbn 2-600-01000-9. chf 145. €87,75

In vrijwel alle studies over de Franse kunst van de renaissance wordt verwezen naar houtsneden van Bernard Salomon (1506/08, Lyon - 1561, [?]), een van de bekendste en invloedrijkste boekillustratoren van de zestiende eeuw. In de loop der tijd is over aspecten van zijn werk het nodige gepubliceerd, maar de enige monografie was *Bernard Salomon. Peintre et tailleur d'histoires á Lyon*, *au XVI siècle* van Natalis Rondot uit 1897. Nu is de bestudering van illustraties in het gedrukte boek, met uitzondering van de embleemliteratuur, altijd een ondergeschoven kind geweest. De

tamelijk recente aandacht voor beeldcultuur heeft daaraan weinig veranderd. In het specifieke geval van Bernard Salomon zal hebben meegespeeld dat zijn oeuvre omvangrijk is en uitermate complex om te reconstrueren omdat de houtsneden niet zijn gesigneerd. Daarbij komt dat wij wat betreft zijn biografie grotendeels in het duister tasten. Hoe lastig het is om zo'n project tot een goed einde te brengen blijkt wel uit het feit dat Robert A. Baron, die eind 1960 begon met een promotieonderzoek over Bernard Salomon, in 2002 zijn onderzoek nog niet had afgerond. Hij zette zijn bevindingen op http://www.studiolo.org/BSProject/ om de door hem verzamelde gegevens in ieder geval beschikbaar te stellen.

Het is bewonderenswaardig dat de literatuuren boekhistoricus Peter Sharratt, verbonden als *honorary fellow* aan de afdeling Frans van de sectie Europese talen en culturen van de universiteit van Edinburgh, in 2005, meer dan honderd jaar na Rondot, een boek over Bernard Salomon het licht liet zien. De auteur stelde zich niet alleen ten doel de productie en artistieke carrière van Salomon te reconstrueren, maar ook om zijn werk een plaats te geven in het culturele en literaire milieu van zijn tijd. Zowel Baron als Sharratt kozen voor een interdisciplinaire benadering. De kracht van Sharratt is echter dat hij in tegenstelling tot Baron in zijn gehele onderzoek het werk van Salomon in het centrum laat staan, ook in de hoofdstukken waarin boek- en cultuurhistorische aspecten aan de orde worden gesteld evenals in de hoofdstukken over de relatie tussen tekst en beeld.

Het boek is ingedeeld in vier secties die samen elf hoofdstukken beslaan waarin Sharratt steeds een ander facet van het werk van Salomon behandelt. Systematisch en uiterst gedetailleerd ont-

leedt hij stuk voor stuk de uitgaven waaraan Salomon een bijdrage leverde.

De eerste sectie betreft Salomon zelf en zijn relatie tot de wereld van uitgevers. Over het leven en het werk van Salomon treffen wij geen nieuwe inzichten aan, maar Sharratt analyseert met wetenschappelijke distantie de discussies in reeds gepubliceerd materiaal. Interessant is het hoofdstuk *Les oeuvres coissées* dat handelt over de intensieve samenwerking tussen de uitgever Jean I de Tournes en de illustrator Bernard Salomon die wordt vergeleken met die van hun tijdgenoten Pierre Eskrich en Guillaume Roville. Beide koppels hadden gemeenschappelijke belangstellingen, maar beconcurreerden elkaar eveneens, al spreekt Baudrier in zijn *Bibliographie lyonnaise* van een 'lutte courtoise'.

De tweede sectie behandelt de visuele en literaire bronnen waarop Salomon zich baseerde in zijn illustraties. De rode draad is de ontwikkeling naar een eigen stijl die de kunstenaar doormaakte. Zo blijkt uit de vroege houtsneden in *Le Theatre des bons engins* van Guillaume de la Perrière uitgegeven bij De Tournes in 1545 duidelijk dat Salomon teruggreep op de prenten in de eerste editie van Dénis Janot uit 1540, maar tegelijkertijd wordt zichtbaar dat hij zijn eigen stempel drukte op de voorstellingen. Opvallend is bijvoorbeeld dat hij meer aandacht heeft voor een natuurlijke omgeving, voor het landschap en voor de dieren die hij toevoegt.

Een intermezzo, maar niet minder interessant dan de boekillustraties, gaat over plechtige of blijde intochten. Het parcours van de intocht van een vorst of hoogwaardigheidsbekleder werd opgeluisterd door erepoorten, tableaux vivants, triomfbogen en allerlei andere versieringen. In veel gevallen werden de ontwerpen van kunstenaars en architecten uitgegeven in een serie prenten als aandenken aan de spectaculaire pracht en praal waarmee de stad kon pronken. Twee intochten zijn gedocumenteerd door zo'n uitgave waarvan de prenten werden vervaardigd door hem: de intocht van Henri II en zijn echtgenote Catharina de'Medici in Lyon in 1549 en de intocht van kardinaal Alessandro Farnese in Avignon in 1553.

Voor de analyse van de bekendste en invloedrijkste illustraties van Salomon: de bijbel en de *Metamorfosen* van Ovidius, is een apart hoofdstuk gereserveerd. Sharratt maakt ook hier weer duidelijk hoe Salomon meestal uitging van de eerdere Janot-uitgave uit 1538-1544, maar tegelijkertijd de ogen niet sloot voor andere edities, om vervolgens elementen te veranderen en te herschikken totdat hij uiteindelijk een 'originele en persoonlijke' voorstelling had geschapen.

In de derde sectie ontleedt en karakteriseert de literatuur- en boekhistoricus Sharratt met hetzelfde oog voor details als daarvoor kunsthistorische aspecten van stijl. Hij komt tot zes kenmerken van het werk van Salomon: 'luminosité, liquidité, l'effet spatial, le mouvement, l'expressivité, l'exquisité.' Dergelijke algemene termen helpen de beschouwer echter nauwelijks het specifieke van de composities van Salomon te doorgronden, want ze zijn kenmerkend voor alle kunst uit die tijd en ze doen geen recht aan de gedetailleerde observaties van de auteur.

Het is bekend dat de houtsneden van Salomon grote invloed hebben uitgeoefend op het werk van kunstenaars uit allerlei disciplines. Om dat te illustreren heeft Sharratt veel materiaal verzameld waaronder voorbeelden van slaafse kopieën door andere graveurs en voorbeelden van originele interpretaties door grote kunstenaars als Velázquez, Rubens of Poussin. Het is in dit hoofdstuk dat Sharratt nog ruimte laat voor verder onderzoek.

De vierde sectie is gewijd aan de relatie tussen tekst en beeld, hetgeen Sharratt in feite opvatte als een zoektocht naar de functie van het beeld in het boek. Het is niet verbazingwekkend dat hij tot de conclusie komt dat de in de renaissance op basis van de retorica geformuleerde drie doelen van de kunst - instrueren, beroeren en genoegen scheppen - in alle genres worden nagestreefd, al verschilt de mate waarin per uitgave. Andere aspecten, zoals het spanningsveld tussen tekst en beeld, laat hij buiten beschouwing. In deze sectie bespreekt Sharratt de uitgaven in dezelfde volgorde als in de tweede sectie over de bronnen en het is de vraag of het niet beter was geweest om beide in elkaar te weven waardoor een overtuigender totaalbeeld zou zijn ontstaan van een uitgave en de illustraties. Zo is het bijvoorbeeld veel te laat dat wij pas in de vierde sectie te weten komen dat de Italiaanse tekst bij de intocht van kardinaal Alessandro Farnese een documentair karakter heeft, terwijl de Franse tekst poëtisch is en vol zinspelingen.

Tot besluit is de eerste overzichtelijke beredeneerde oeuvrecatalogus van de werken van Salomon toegevoegd. Die wordt gepresenteerd als een appendix, ingeleid door een chronologisch overzicht van lijsten met werken van de kunstenaar die sinds de zeventiende eeuw zijn gepubliceerd waarvan de laatste die van Robert A. Baron is. In tegenstelling tot Baron is het de intentie van Sharratt geweest om de toeschrijvingen die in de loop der tijd zijn gedaan ter discussie te stellen.

De bibliografie is thematisch en uitvoerig. De illustraties zijn overvloedig en zoveel mogelijk op ware grootte afgebeeld, maar de kwaliteit laat te

wensen over. De inkt van oude houtsneden kan in de loop der tijd zijn vervaagd, maar in vele wetenschappelijke bibliotheken en prentenkabinetten zijn toch betere exemplaren te vinden dan die welke in dit boek zijn afgedrukt.

Afgezien van de reeds hierboven genoemde kritiek heeft Sharratt een belangrijke prestatie geleverd. Het is niet zo dat wij bij vergelijking met de uitgave van Rondot een totaal nieuw beeld krijgen gepresenteerd van Salomon, maar, dankzij de genuanceerdheid en de veelzijdigheid van benadering waarmee Sharratt steeds opnieuw per uitgave alle gegevens beschouwt, vormt de lezer zich naarmate het boek vordert, een beeld van de impact van Salomon en zijn werk op andere kunstenaars en dichters maar ook op de uitgeverswereld, ondanks het feit dat er weinig concrete gegevens over hem bekend zijn. Juist daarin ligt de kracht van deze studie.

Sharratts studie over Bernard Salomon verdient beslist een plaats tussen de standaardwerken over de (Franse) renaissance kunst- en cultuur.

NELKE BARTELINGS

Sybren Sybrandy, *Libben en wurk fan Aegidius Radaeus, de earste printer fan de akademy te Frjentsjer.* Ljouwert (Leeuwarden): Fryske Akademy, 2005. 72 blz., ill. - (Minsken en boeken, 25). - €18,00

Friese publicaties komen zelden aan bod in *De Gulden Passer*, maar deze korte monografie verdient onze volle aandacht. Gillis van den Rade, als geleerde drukker 'Aegidius Radaeus', was namelijk van 1570 tot 1585 uitermate actief in de Scheldestad als drukker van de protestantse intellectuelen. Na de verovering van Antwerpen door Farnese in 1585 moest hij natuurlijk opkrassen en zocht hij, als zovelen, zijn heil en broodwinning noordwaarts. Van 1586 tot 1614 was hij de eerste drukker van de jonge Friese universiteit te Franeker (Frjentsjer). In *De Gulden Passer 76-77* (1998-1999) heeft Paul Valkema Blouw aangetoond dat Van den Rade in 1580, na het wegvallen van Willem Silvius, de drukker werd van de anti-Spaanse propaganda van de Oranjepartij én van de daarbij aansluitende politieke geschriften van Filips van Marnix van Sint Aldegonde.

Gillis van den Rade werd rond 1541 in Gent geboren en was er leerling van Hendrik (I) van den Keere. In 1570 werd hij actief in Antwerpen, het typografische centrum van de Nederlanden. Hij drukte er meestal voor andere uitgevers, als T(h)ielens, Bellerus, Soolmans, Steelsius en Van Parijs. Op zijn actief staan bv. de *Civitates orbis terrarum* van Braun en Hogenberg, het *Theatrum orbis terrarum* van Ortelius en de *Sicilia et Magna Graecia* van Goltzius. In 1577 werd hij zeer actief als politiek drukker, onder meer van beide uitgaven van het beroemde *Sommier discours*. Tot 1585 zou hij dé drukker blijven van het verzet tegen Spanje. Hij publiceerde tevens verscheidene werken van Marnix van Sint Aldegonde, en met name diens *Psalmen* (1580). Ook drukte hij drie werken van Jan van der Noot. Als zovele protestanten wijkt ook Van den Rade uit naar het Noorden, niet naar Leiden, wel naar de kleine Friese universiteitsstad Franeker. Hij wordt er drukker van de Staten van Friesland en van de universiteit. Naast officiële publicaties drukte hij er vele werken van professoren, Friese geleerden en studenten. Tevens werkte hij voor grote, meest

Amsterdamse, uitgevers als Hieronymus Commelin, Zacharias Heyns, Cornelis Claesz en Laurens Jacobsz. Hij was ook present op de beurs van Frankfurt en liet zich op die van Leipzig vertegenwoordigen. Zijn zoon Abraham begon in 1603 een filiaal in Leeuwarden (Ljouwert). Een andere zoon, Jan, vestigde zich in 1606 als drukker te Groningen. In 1610 kende Radaeus' bedrijf grote problemen, vermoedelijk omdat een deel van zijn lettervoorraad versleten was. Hij stierf in 1615 en werd als Statendrukker opgevolgd door Rombertus Doyema, die echter zelf einde 1616 overleed. Jan Lamrinck werd daarop de nieuwe overheidsdrukker. Onder de Franekerdrukken vallen vooral de publicaties op van de hebraïcus Johannes Drusius (afkomstig uit Oudenaarde), van de dogmatische en (dus) polemische theoloog Sibrandus Lubbertus en van de historicus Ubo Emmius. Radaeus' drukwerk is zeer verzorgd en vele boeken bevatten passages in verschillende lettertypen, inclusief civilité en Hebreeuws.

Sybrandy heeft zijn scriptie uit 1970 aangevuld met gegevens uit recentere bronnen als de STCN, de *Belgica Typographica* en de *Typographia Batava.* Zo komt hij nu tot een lijst van 760 publicaties: 166 in Antwerpen (en Gent) en 594 in Franeker (199 ‘gewone’ boeken en 375 academische disputaties en gelegenheidsdrukjes). Hij heeft zich wijselijk onthouden van een te nauwe identificatie tussen drukker en drukken. Radaeus' protestantse overtuiging en zijn vriendschapsbanden met een bijbelfiloloog als Drusius spreken voor zich, maar het gaat niet op een drukker te vereenzelvigen met een door hem gedrukt of uitgegeven boek. Daarvoor is hij in de eerste plaats zakenman. Sybrandy heeft dat goed gezien en de feiten voor zich laten spreken. De lijst van Radaeus' drukken 1569-1614 (p. 21-54) bevat

korte titels en een verwijzing naar een referentiewerk (BT, TB, BB enz.) of naar een bibliotheek. Formaat, collatie, paginering, liminaria enz. zijn dus niet vermeld. Een aangenaam extraatje zijn de fondslijstjes van Abraham (44 titels 1608-1620), Jan (7 titels 1607-1613) en Jan & Pieter Radaeus (7 titels 1640-1644, Leeuwarden). Een literatuurlijst en een namenregister ronden dit handige overzicht af, dat in geen collectie rond het oude boek uit de Nederlanden mag ontbreken. Aanbevolen dus voor 'Antwerpse bibliofielen'.

MARCUS DE SCHEPPER

Jan Storm van Leeuwen, *Dutch Decorated Bookbinding in the Eighteenth Century.* (Translation: Nancy Forest-Flier, Anna E.C. Harvey-Simoni). 't Goy-Houten: Hes & De Graaf, 2006. 3 dln., 4 bdn. (XXII, 831; XII + XVI, 1243; VIII, 922 pp.) - isbn 90-6194-369-8 (set). Introduction price (until January 1st 2007) € 250,00

Vier fraai ogende, forse quartobanden: het standaardwerk over de Nederlandse gedecoreerde boekband in de achttiende eeuw; het levenswerk van Jan Storm van Leeuwen (verder: SvL). De op dit gebied ongemeen rijke collectie in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag vormde aanleiding en uitgangspunt tegelijk. Na de dissertatie in 1976 aan de Haagse boekband uit die periode gewijd, was de basis gelegd. Gestimuleerd - als dat al nodig was - door de toenmalige directie van de Koninklijke Bibliotheek, werd het plan opgevat bibliotheken en collecties in vrijwel alle belangrijke Nederlandse steden te onderzoeken om het panorama uit te breiden tot heel Nederland.

Terwijl de laatmiddeleeuwse, de vroegmoderne en de zeventiende-eeuwse band in Nederland geen onbetreden terrein meer is, was dit voor de achttiende-eeuwse hoegenaamd niet het geval. Nu het onderzoek is afgerond en de kennis erover toegankelijk is, mag men gerust stellen dat de kwaliteit en de kwantiteit van de Nederlandse band in de achttiende eeuw hoge toppen scheren. Franse boekbandkenners op de tentoonstelling van een selectie van de hier beschreven banden in de Bibliotheca Wittockiana in Brussel stonden verbaasd naar al dat onbekende moois te kijken. In deze bespreking wil ik mij in hoofdzaak beperken tot een presentatie van dit in alle opzichten magistrale werk. De titel van het boek heeft het enkel over de gedecoreerde boekband. Om geen scheefgetrokken beeld van de realiteit te krijgen, besteedt SvL ook kort aandacht aan de niet-gedecoreerde band of gebruiksband. De enorme hoeveelheid informatie in dit boek opgeslagen is dermate helder en overzichtelijk samengebracht en gepresenteerd dat de gebruiker niet riskeert verloren te lopen of door het bos de bomen niet te zien. Het bestaat wezenlijk uit drie delen, om praktische redenen in vier banden ondergebracht: de historische inleiding (deel I) beslaat zowat een vierde van de eerste band; het corpus of de geschiedenis van de binders en binderijen per regio is fysiek gespreid over de eerste drie banden (delen I, IIA en IIB); het imposante, essentiële nawerk (deel III) beslaat geheel de vierde band.

De historische inleiding bevat vijf hoofdstukken. (1) In de **verantwoording** van opzet en methode van dit boek is duidelijk geformuleerd dat (combinatie van) stempels het fundament van bandenonderzoek uitmaken. Dit is in deze studie des te belangrijker gebleken omdat vrijwel geen enkele band uit de bewuste periode eenduidig kon worden gelokaliseerd of gedateerd, laat staan geïdentificeerd. Een aantal, veelal externe elementen, kan hiertoe bijdragen: algemene stijlontwikkeling, archivalia voor zover bewaard en met voldoende detailinformatie, bindtechnieken voor zover te detecteren, de (school)prijs in de band, de band als geschenk, de gelegenheidsband, de band met wapenstempel en zo meer. Maculatuur speelt in de achttiende eeuw een veel geringere rol dan voor de middeleeuwse en moderne band. SvL, en wij met hem, vinden het natuurlijk jammer dat tegenover het weinige dat in archieven wordt aangetroffen, nauwelijks de overeenkomstige band kan worden gelegd - een algemeen zeer.

In hoofdstuk (2) worden **verzamelaars en klanten** opgevoerd, waarbij de huidige collecties van de Koninklijke Bibliotheek (KB) en het Museum Meermanno-Westreenianum (MMW) centraal staan: de stadhouders - van Johan Willem Friso tot en met Willem V, groot bevorderaar van wetenschap en kunst, vader en zoon Meerman, Joost Romswinckel, om slechts deze te noemen. Het aantal bandenverzamelaars in de achttiende eeuw in Nederland is indrukwekkend; alleen, ze hebben lang niet altijd hun naam in de exemplaren achtergelaten, zoals Pieter Burman dat heeft gedaan! De meeste namen van bibliofielen zijn, zeker bij het niet-Nederlandse publiek, goeddeels onbekend. De inhoud van de banden is niet beperkt tot drukken uit de achttiende eeuw; heel veel oudere drukken zijn immers in die tijd herbonden (zie Catalogus en Lijst in deel III). Uit de universitaire wereld (Leiden, Utrecht, Franeker, Groningen, Harderwijk) komen voornamelijk dissertaties in aanmerking én alba amicorum

(denk aan de rijke verzameling in de KB), terwijl de Latijnse en andere scholen de promotoren van de prijsbanden zijn. Allerlei verenigingen, kerkelijke en literaire genootschappen, vrijmetselaarsloges gaven opdrachten aan binders: de VOC-banden, of die welke in opdracht van 'Kunst wordt door arbeid verkregen', of 'Les Vrais Bataves' zijn uitgevoerd! Dit levert dan weer een aantal bijzondere categorieën van banden op als bijvoorbeeld prijs- en dissertatiebanden, boekverkopers- en uitgeversbanden - te veel om hier op te noemen, maar ze passeren allemaal de revue.

Hoofdstuk (3) is gewijd aan de **binder** en de **band.** SvL zet alle essentiële aspecten, determinerend voor de context waarin de boekband ontstaat, op een rijtje: de historische achtergrond, de kunsthistorische en de boekhistorische, de gilden. Over de sociale conditie van de binder zijn de bronnen uitermate schaars. Bekend is dat hij ook als boekverkoper en of uitgever is opgetreden. Het lijkt wel tegen de trend van het moment in: immers, precies in de achttiende eeuw worden de beroepen die van in de vijftiende eeuw heel dikwijls in één persoon verenigd waren, zelfstandig - niet dus zo bij de boekbinders. Waar de binder het vak leerde, daar bestaan geen concrete gegevens over. De gilden zullen niet te betuttelend zijn opgetreden; ook buitenlanders konden tot het gilde toetreden, waaruit blijkt dat Nederland een zekere aantrekkingskracht heeft uitgeoefend. Vergeleken met vroeger ging de verhouding tussen opdrachtgever, verzamelaar en boekbinder zich wijzigen: het standsverschil verdween goeddeels en zij konden bijvoorbeeld elkaar terugvinden in een van de talrijke tekenacademies.

De laatste twee hoofdstukken behandelen (4) **materiaal en techniek** en (5) **stempels en stempelsnijders.** Interessant zijn bijzonderheden over de werkverdeling: wie vouwde, naaide, enz. Extra was bijvoorbeeld het vervaardigen van dozen en etuis, én van sierpapier. SvL's kunsthistorische vorming is zeker niet vreemd aan de benadering van het onderwerp, met name de wijze waarop motieven en patronen op boekbanden te 'lezen' zijn. Behalve het technische aspect (rol, plaat of losse stempel) is er het formele (figuren, dieren, ranken, bloemen, enz.) en daardoor de relatie met artistieke uitingen in andere kunsttakken, zoals de zilversmeedkunst en de meubelkunst. Eerstgenoemde kunsttak vertoonde bovendien raakpunten met de boekbindkunst: graveerders van stempels zijn immers te zoeken bij de zilversmeden en misschien ook bij de lettersnijders (die men trouwens ook stempelsnijders heet). Om de relatie met laatstgenoemden na te gaan, heeft SvL naar overeenkomsten van gedrukte ornamenten in Nederlandse drukken en gestempelde ornamenten op boekbanden gezocht; ook al heeft hij er geen aangetroffen, blijft de vraag of er überhaupt zijn, onbeantwoord en was de zoektocht ongetwijfeld de moeite waard. Het stempelmateriaal zelf is vandaag schaars. Pas sedert de vorige eeuw is men belang gaan hechten aan het bewaren ervan. Daarom is de vondst van een set stempels in het kasteel Twickel in Delden een schot in de roos, compleet mét de rekening van stempelsnijder David Coster, die de stempels in opdracht van de bibliofiel (niet van de binder!) Johan Hendrik, graaf van Wassenaer, had gesneden. Overigens kan van de om en bij 10.000 gemaakte wrijfsels, slechts een veertigtal naast banden gelegd worden met de bewuste stempels versierd. De kunsthistoricus heeft uiteraard oog gehad voor de stijlevolutie in het grote aantal losse stempels; die gaat van een gestileerde, symmetrische lijnvoering naar een naturalistische en asymmetrische waarin het florale motief veruit de bovenhand heeft. Met de stempels worden patronen samengesteld en ook hierin zijn bepaalde stijlen te onderscheiden, als daar zijn het

bekende hoeken- en middenstukpatroon, het kantwerkpatroon (uit Frankrijk overgewaaid), om slechts de bekendste te noemen. Ook over de onderdelen van de band die versierd kunnen worden, als daar zijn rug, kanten en inslagen, sneden, doublures, schutbladen en omslagen van sierpapier, verneemt de lezer van alles.

Bij de lectuur van deze lange, substantiële inleiding hóórt men de bevlogen docent. Ze is als een op zichzelf staand stuk dat het brede kader schept waarbinnen zich het hele artistieke boekbindbedrijf heeft afgespeeld. Weerom de niet-Nederlander moet beseffen dat de grote zelfstandigheid die de Noordelijke Provinciën of de Republiek voornamelijk vanaf het midden van de zeventiende eeuw (Vrede van Münster) had ontwikkeld, afstraalde op de provincies (met eigen Staten) en de steden. SvL toont duidelijk aan hoe de productie van banden niet losstaat van de *Umwelt* (zo had de import van de Verenigde Oost-Indische Companie een gevoelige weerslag onder meer op de boek- en bandproductie). Inmiddels is al wel duidelijk geworden dat dit boek weliswaar in de eerste plaats een geschiedenis van de Nederlandse band in de achttiende eeuw is, maar tegelijk een waaier aan algemene informatie over de boekband geeft die een houvast kan bieden voor andere boekbandhistorici die zich geroepen voelen!

Het eigenlijke corpus is, zoals eerder aangegeven, ondergebracht voor een deel in de eerste band en

verder in de tweede en de derde. De indrukwekkende hoeveelheid informatie is op heldere wijze gepresenteerd: de twee productiefste regio's, Noord-Holland (I) en Zuid-Holland (IIA) zijn eerst behandeld; in IIB volgen Zeeland, Utrecht, Friesland, Groningen, Drente, Overijsel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg, telkens stad per stad en binnen elke stad per binder(ij). In wezen hanteert SvL hetzelfde stramien als voor de algemene inleiding, inclusief een schets van de historische achtergrond en de geografische ligging. Voor de Nederlander betekent het een opfrissing in een notendop van de vaderlandse geschiedenis, voor de niet-Nederlander een node te missen kader waardoor verbanden kunnen worden gelegd, verklaringen zich opdringen.

Hoewel er archivalisch heel wat namen van binders bekend zijn, is de identificatie van een binderij vrijwel steeds met een noodnaam gebeurd. De verklaring is simpel: binders signeerden slechts sporadisch hun werk, én niet alle geciteerde namen zijn binders van niveau, of zelfstandig gevestigd. Het betekent dat SvL weloverwogen criteria van historische, technische of artistieke aard heeft moeten hanteren en vervolgens zijn verbeelding heeft laten werken om zinvolle noodnamen aan de binderijen te geven. Zo ontleent de Amsterdamse Vierpasbinderij haar naam aan een typische vierpasstempel die op een aantal banden voorkomt. Laten we er echter op bedacht zijn: niet alle banden uit één binderij vertonen datzelfde stempel! In een ander geval vindt de naamgeving haar oorsprong in de connectie met een verzamelaar zoals de De-Wildebinderij naar Jacob de Wilde, of in de titel van een boek waarvan verscheidene exemplaren door dezelfde binder(ij) zijn gebonden, de Minnewit-binderij, naar een uitgave van een populair geworden bundel liefdesgedichten, *Thirsis Minnewit.* Wat dan weer niet wil zeggen dat de Minnewit-binderij geen andere boeken heeft gebonden!

Bij het identificeren van binderijen vond SvL het nuttig een onderscheid te maken tussen een bepaald atelier, ‘Binderij’ geheten en een ‘Groep’. In het eerste geval zijn er duidelijk gemeenschappelijke stilistische kenmerken en stempelgebruik, in het andere geval zijn er te weinig en is het aantal banden te gering. Eén voorbeeld onder de vele is de Houbrakengroep, genoemd naar de auteur Arnold Houbraken; behalve banden aan deze groep toegeschreven zijn ook publicaties van Houbraken in andere binderijen vervaardigd. Uit het leggen van de nodige relaties naar andere binderijen blijkt hoe diepgaand SvL zijn onderzoek heeft gevoerd en merkt men hoe groot zijn vermogen is tot observeren, zien en onderscheiden.

De systematische bespreking van de banden die SvL aan een bepaalde binderij kan toeschrijven, de verwijzing naar de inhoud, het stempelgerei, de versieringspatronen, het materiaal en de bindtechniek is een goed gestructureerd levendig verhaal dat uitnodigt tot lezen. De bespreking van elke binderij wordt afgesloten met afbeeldingen van wrijfsels van de meest relevante rollen, losse stempels en platen. Dat is gebeurd zowel voor het kleine Tholen waarvan enkel een vrijmetselaarsband is bekend, als voor het bloeiende Amsterdam waar een zeventigtal binderijen actief was.

Men kan opwerpen dat deze piramidale constructie bij momenten een zekere redundantie teweegbrengt. Ook al is dat zo, ben ik toch van mening dat dit, gezien de omvang van het hele werk, niet schaadt. Integendeel. Dit boek zal nooit van voor tot achter in één ruk worden gelezen, maar deelsgewijs geconsulteerd; dan biedt het alle voordeel de informatie, van algemene en van specifieke aard, in één onderdeel

samen aan te treffen. De zoveel behandelde steden zijn als even zoveel grote of kleine monografieën te beschouwen. Hierdoor wordt dit boek erg aantrekkelijk én, niettegenstaande de omvang, probleemloos te raadplegen; de uitvoerige inhoudsopgave draagt daar zeker toe bij.

Maar er is meer. Deel III (in band 4) ontsluit op diverse wijzen de inhoud zodat doelgericht naar auteurs, titels, bibliotheekbezit, verzamelingen, persoonsnamen allerhande, én wrijfsels kan worden gezocht. De eerste bijlage is een (uitvoerige) *Catalogus* van de betreffende banden in de KB en het MMW, in dezelfde orde als in het corpus: 1944 banden beschreven, met opgave van inhoud en provenances, literatuur en verwijzing naar de bespreking van de binder(ij), die trouwens ook het 'kopje' van elke notitie uitmaakt, in een chronologische ordening. De tweede bijlage, *Lijst* geheten, is op analoge wijze aangelegd: 1255 banden in andere collecties, zijn minder diepgaand beschreven. Bijlage 3 bevat een overzicht van wrijfsels die belangrijk zijn bij de identificering van stempels, het 'album' bij bespreking en beschrijving te gebruiken. Niemand die dit boek gebruikt, zal beseffen dat bij de binderijen om en bij de 10.000 stempels ter sprake komen (hierin is begrepen het duizendtal uit de dissertatie over de Haagse boekband)! Een dusdanige hoeveelheid vatten en hieruit oordeelkundig kiezen om tot een relatief beperkte hoeveelheid (vele honderden) te komen, gespreid over bijna 200 pagina's, verdient meer dan respect en bewondering. De gebruiker een visuele index als 'zoekmachine' aanreiken, was slechts haalbaar wanneer, zoals

hier, al de stempels door dezelfde ogen zijn gezien, ontleed en in een systeem ondergebracht; de eerste grote onderverdeling in dit systeem bestaat in plaatstempels, rolstempels en losse stempels. Ik durf te zeggen dat ik geen ander boekbandhistoricus dit zie nadoen. Dat (eerder uitgewerkte) systeem is duidelijk toegelicht en van een synopsis voorzien: daar moet de gebruiker mee beginnen wanneer hij/zij in de afbeeldingen wil zoeken. Bovendien weze hij gewaarschuwd: één vogel maakt de lente niet, of: niet één maar alle stempels op een band moeten vergeleken worden met álle stempels toebehorend aan een binder(ij); pas dan kan een band aan een binder(ij) worden toegeschreven. Voor wie al met het systeem heeft gewerkt, is het prettig te merken dat het niet als zodanig te nemen of te laten is, maar in functie van de onder te brengen stempels, kan worden verfijnd, of andersom. In bijlage 4, diagrammen genoemd, gaat het om typen van kapitalen en schema's van schutbladconstructies (het is mij niet duidelijk waarom die niet doorlopend zijn genummerd) en codes die in de beschrijvingen van de banden gehanteerd zijn voor de stempeling op platten en in rugvelden. Hier mis ik enige helderheid. De verkort geciteerde literatuurlijst (bijlage 5) heeft voor de bibliograaf soms vreemd ogende afkortingen. Maar dit is spijkers op laag water zoeken. Laatste sleutel zijn de registers (bijlage 6) met onder andere een kostbare concordantie van de signaturen in de KB en het MMW, en het catalogusnummer. De gebruiker zal ook hier zijn voordeel doen met de toelichting te lezen: de gegevens uit de tekst zijn in één register opgenomen, die uit *Catalogus* en *Lijst* in een andere. Uit de talrijke publicaties van SvL in deze lijst vermeld, wordt meteen duidelijk hoe die goeddeels als nevenproduct van het grote werk te zien zijn: een rem op de voortgang van het grote werk maar tegelijk een bijdrage daartoe.

Dit boek zou in het Engels verschijnen - om voor de hand liggende redenen - maar is in het Nederlands geschreven! Al tijdens het schrijven (lees: de computerredactie) werd aan de vertaling begonnen. Twee even noeste als bekwame vertaalsters hebben zich van deze gigantische taak met succes gekweten. Een waslijst geschreven instructies op het gebied van de te hanteren termen was, mede in overleg met de Engelse bandenspecialiste Mirjam Foot, vooraf vastgelegd. Waarop nog geregeld overleg met de vertaalsters is gevolgd. Een en ander zijn een blijk van de grote bekommernis van zowel Anna Harvey-Simoni en Nancy Forest, als uiteraard van SvL zelf, de juiste term te gebruiken die de exacte lading dekt. Goede vaktermen zijn nooit onberedeneerd; zij zitten in een structuur en worden in beginsel op een consequente manier gedefinieerd. Diezelfde bekommernis impliceerde het nalezen door de auteur van de complete vertaling. Van een sisyfusarbeid gesproken... De formidabele investering die er in bestaat Nederlandse termen voor het beschrijven van de achttiende-eeuwse boekband grotendeels te hebben gecreëerd, betekent tegelijk een rijke oogst voor het Belgisch-Nederlands Bandengenootschap. Daarvoor mogen de boekbandhistorici SvL wel extra dankbaar zijn. En wat zouden SvL's leermeesters, Herman de la Fontaine Verwey en Howard M. Nixon, zich over dit boek hebben verheugd!

Wat zal ik ten slotte zeggen over de uitvoering van dit werk? Ook voor de vormgevers (Graphic Invention, De Meern) en voor Drukkerij wc den Ouden (Amsterdam), betekende het een gigantische uitdaging: de hiërarchische structuur van de tekst

visualiseren, plaatjes met onderschriften in tekstpagina's inpassen, voetnoten en gelede voetregels voorzien, een overzicht van wrijfsels aan het eind van elke binderij samenbrengen. De vier banden zijn met schitterende kleurplaten doorschoten. (Waar is de lijst hiervan?) Het bindwerk is van Boekbinderij Van Waarden te Zaandam. Gebonden in linnen van een geraffineerde kleur - oud-roze of lichtkarmijn - met rode kapitaaltjes, zijn band- en stofwikkelontwerp van Fred van den Berg, Vreeland; op voor- en achterzijde van elke stofwikkel, in dezelfde kleur, is een verschillende band gereproduceerd: héél fraai. Een boek met vele afdelingen en onderafdelingen zoals dit, zou in de middeleeuwen uitgerust zijn met klavieren of een kapittelstok met linten; het is jammer dat de moderne uitvoering daarvan, met precies dezelfde functie, te weten leeslinten, hier ontbreekt. Maar ach, wat heeft dit te betekenen tegenover al de rest! Uitgever Hesselink mag zich om meer dan één reden een pluim op de hoed steken.

ELLY COCKX-INDESTEGE

Piet J. Buijnsters, *Geschiedenis van het Nederlandse antiquariaat.* Nijmegen: Vantilt, 2007. 480 pp., ill. - isbn 978-90-77503-70-6. €45,00

Wie na ruim vierhonderd pagina's lectuur dit boek dichtslaat, blijft achter met het gevoel alsof hij zojuist met Alice in Antiquaria is geweest. Hij heeft kennis gemaakt met tientallen wonderlijke, verbazingwekkende en excentrieke figuren die vanaf 1750 tot heden de wereld van het Nederlandse antiquariaat hebben bevolkt en/of dat nog steeds doen. Buijnsters stelt ze allemaal aan ons voor en geeft er tegelijk een treffende karakteristiek bij. We maken kort of wat langer kennis met de geduldig opererende negentiende-eeuwse 'tempelbouwer' Frederik Muller (1817-1881), met de gentleman-dealer F.C. Wieder (1874-1943), de bibliomane orchideeënkweker A.P.M. de Kluys (1905-1973), wonderboy Frits Lugt (1884-1964) en met de altijd in het zwart geklede, stijfdeftige vrijgezel S. Gouda Quint (1835-1915). Ze hebben één ding gemeen: hun tomeloze liefde voor het boek, of het nu is in hun hoedanigheid van veilingmeester, van bibliofiel, van ramsjhandelaar in boeken, van verzamelaar of van eenvoudig catalogusmaker. Daarmee is gelijk duidelijk dat Buijnsters het begrip 'antiquariaat' ruim heeft geïnterpreteerd. Hoewel in het spraakgebruik antiquaar vaak staat voor iemand die boeken (veel) duurder verkoopt dan hun nieuwprijs en de term tweedehands boekverkoper wordt gebruikt voor iemand die ze (veel) goedkoper verkoopt dan hun nieuwprijs, is van dit onderscheid in Buijnsters' boek weinig te merken. Behalve aan handelaren in oude boeken, marktkooplui in tweedehands boeken en antiquaren besteedt hij ook aandacht aan de ramsjhandelaar en het moderne antiquariaat, waarbij het in de laatste gevallen gaat om het *nieuwe* incourant geworden boek. Hij beperkt zich daarbij niet alleen tot de winkels met oude boeken, handschriften, prenten en kaarten, maar schenkt ook uitvoerig aandacht aan daarmee gerelateerde zaken als veilingen en veilinghouders, de bibliofiele verzamelaars en hun genootschappen, de Nederlandsche Vereeniging van Antiquaren, de boekenbeurzen, het internet en de handel in het oude boek. Door zo'n ruime invulling van het begrip 'antiquariaat' zou *Geschiedenis van de wereld van het Nederlandse antiquariaat* een betere titel zijn geweest.

Wie zich door Buijnsters laat meeslepen, krijgt een duizelingwekkende hoeveelheid informatie over zich heen gestort. In 21 hoofdstukken licht hij de doopceel van zijn helden. Bekende firma's als de negentiende-eeuwse Jacob Radink, D. Groebe, J.L. Beijers, W.P. van Stockum, Burgerdijk & Niermans, Nijhoff (Martinus, Wouter en Wouter Pz.) worden gevolgd door de bekende twintigste-eeuwse bedrijven van bijvoorbeeld de drie broers Israël (Max, Nico en Bob), Meyer Elte, A.L. van Gendt, Jan de Slegte en Antiquariaat Brabant, gedreven door de tweelingzussen Ans van Pagée-Selis en Miep Selis. Maar ook de thans geheel vergeten Piet Schippers (1928-1978) - een van de mannen achter uitgeverij Rodopi - wordt met veel egards door Buijnsters neergezet. De hoofdstukken zijn min of meer chronologisch geordend en dragen titels als 'Een schemerachtig begin: van antiquariaat tot antiquaar', 'Drie negentiende-eeuwse prijsbrekers: Koster, Cohen, Bolle', 'Het Nederlandse antiquariaat tijdens de Tweede Wereldoorlog', 'De gouden jaren zestig' en 'Het onzekere heden'.

Buijnsters presenteert zijn boek als een geëngageerd ooggetuigenverslag. Behalve dat hij uitgebreid onderzoek heeft gedaan op basis van overgeleverd materiaal, heeft hij veelvuldig gesprekken gevoerd met personen uit de hedendaagse antiquarische

wereld. De beroepsgroep staat er niet om bekend dat hij veel van zijn wederwaardigheden aan het papier toevertrouwt. Het materiaal haalde Buijnsters uit de meest uiteenlopende bronnen, waaronder de *Gaykrant*, het blad *Safe* van de ABN-AMRO en *De Ingenieur*.

Veel aandacht gaat voor de negentiende eeuw terecht naar de Amsterdamse firma van Frederik Muller en zijn opvolgers, maar daarmee blijft bijvoorbeeld Leiden ten onrechte wat mager vertegenwoordigd, met alleen aandacht voor de firma's Luchtmans en Brill. Op veilinggebied moeten zeker ook de firma's genoemd worden van J.W. van Leeuwen (opgevolgd door zijn zoon C.P. van Leeuwen), C.C. van der Hoek, H.W. Hazenberg Jr. etc. die in de negentiende eeuw alleen of in combinatie met elkaar vele honderden veilingen hebben gehouden. Ook de verkoop van het Luchtmans-bedrijf waarvan de voorraad boeken en het fonds tussen 1848 en 1850 in vier sessies van meerdere dagen werden geveild, was spectaculairder dan Buijnsters het nu weergeeft. Vooral de vierde veiling met 50 incunabelen en 700 drukken uit de 16de eeuw (waaronder 89 van Aldus Manutius, 78 van de Estiennes en 23 van Junta) stak de andere drie in volledigheid, kostbaarheid en zeldzaamheid duidelijk naar de kroon. Wat onderbelicht blijft ook het fenomeen dat de combinatie van oude en nieuwe handel tot aan het begin van de twintigste eeuw een veelvoorkomende figuur is geweest. In feite had de nieuwboekhandelaar altijd wel een afdeling oude boeken in zijn winkel. De omloopsnelheid was

nu eenmaal veel en veel langzamer dan tegenwoordig.

Omdat Buijnsters zoveel aandacht geeft aan de personen die de antiquarische wereld bevolken, komt hij niet echt toe aan een expliciete beschrijving van het historische veranderingsproces van het fenomeen antiquariaat. Geen statistische overzichten en tabellen over bijvoorbeeld omzet, aantallen, verschillen per plaats, specialisaties etc. Alleen de Tweede Wereldoorlog levert - dankzij de zucht van de Duitsers om alles van iedereen, vooral van de joodse bedrijven, te willen weten - wat vergelijkingsmateriaal op. Menno Hertzberger, met een bedrijfskapitaal van *f* 70.000 was de grootste, op afstand gevolgd door Junk (ruim *f* 42.000), Ludwig Rosenthal (ruim *f* 22.000) en Horodisch' Erasmus (ruim *f* 20.000). Voor Simon van Kollem uit de Oudemanhuispoort in Amsterdam stond *f* 400 genoteerd en voor de Rotterdamse marktkoopman in oude boeken A.D. Pronkhorst slechts *f* 120: 'Zo ergens, dan treedt hier aan het licht hoe groot het verschil soms was tussen de ene en de andere antiquaar', schrijft Buijnsters.

Nieuwe beschrijvingsmodellen in de catalogi, zowel in die van de veilingen als die in verkoopcatalogi komen evenmin expliciet aan bod. Wordt de overgang van alfabetische ordening naar systematische als majeure verandering beschreven, de verdere ontwikkeling blijft zo goed als onbesproken. Uit de prijzende woorden voor antiquaren als Bob de Graaf en de lof voor de catalogi van Max en Wilma Schumacher mogen we afleiden dat slechts deze antiquaren via het cultuurhistorische (De Graaf) dan wel het technisch-bibliografisch (Schumacher) beschrijven van hun aanbod in hun catalogi de traditie van Muller hebben voortgezet: de Schumachers hebben zich voor de wetenschappelijke neerlandistiek zeer verdienstelijk gemaakt. En daar moet de lezer het mee doen.

Buijnsters schrijft in een prettig leesbare en onderhoudende stijl. Zo overlijdt Muller niet zomaar op de leeftijd van 63, maar voegt Buijnsters eraan toe, 'het gevreesde doodsjaar volgens de regels van het ganzenbord.' Hij lardeert de informatieve stukken met aardige *petite histoire* en *bons mots*. Over de Amsterdamse antiquaar Menno Hertzberger (1897-1982) - de zelfbenoemde keizer van het Nederlandse antiquariaat - schrijft hij dat deze altijd vele ijzers tegelijk in het vuur hield: 'Ik heb hem pas in zijn nadagen leren kennen. Maar zelfs toen maakte hij nog een uiterst levendige en strijdbare indruk. Klein van gestalte ("maar in een klein bijbeltje staat ook alles"), charmant en tegelijk gewiekst, kon hij elk gezelschap electrificeren.' Ronduit ironisch wordt Buijnsters als hij de Tweede Wereldoorlog ter sprake brengt in verband met de roof van allerlei kunstschatten: 'Hoewel vaststaat dat Hitler en Goering allebei lezen konden, lieten ze het oude boek ongemoeid.' En als hij de duidelijke hiërarchie in de antiquarenwereld ter sprake brengt, heeft die volgens Buijnsters iets weg van een apenrots, 'waar de hegemonie van grote gevestigde bedrijven verdedigd moet worden tegen jongere rivalen.' Ook compositorisch is hij erin geslaagd de wederwaardigheden van bedrijven die soms over vele tientallen jaren heen lopen op de meest geëigende plaatsen te bespreken. Met de verwijzingen naar wat verderop nog komen gaat, geeft hij het boek een extra spanning mee.

De veranderingen die het antiquariaat de laatste jaren ondergaat (veel winkelsluiting in de binnensteden als gevolg van het internet) komen in het laatste hoofdstuk aan de orde. Buijnsters beschrijft ze in termen van een terugkeer naar hoe de handel in het oude boek ooit is begonnen: op markten en boekenbeurzen. Hij noemt die

ontwikkeling ‘ironisch’, en daarmee lijkt hij impliciet deze veranderingen te betreuren. In één adem worden de bijna-uitroeiing van het joodse antiquariaat tijdens de Tweede Wereldoorlog én de recente bedreiging door het internet tot dramatische gebeurtenissen verheven. Over het eerste zal iedereen het eens zijn, ten aanzien van de nieuwe kansen die het internet biedt lijkt ‘dramatisch’ me wat overdreven. Sommigen noemen het, zoals de typografie ooit is aangeduid, een ‘uitvinding van de duivel’, anderen erkennen dat het veel nieuwe kopers aantrekt. De verzakelijking die het gevolg van het internet zou zijn, beschrijft Buijnsters echter ook al als hij de boekveilingen bij C. Weddepohl in de jaren twintig van de vorige eeuw bespreekt. Aanvankelijk bevolkt door boekenjoden, die het *Nieuwsblad voor den boekhandel* aanduidde als ‘de zigeuners van den boekhandel’, verdwenen deze van het toneel. Hun zonen werden deftig en maakten catalogi van hun voorraad. Er waren toen al haast geen ‘koopjes’ meer te halen, ‘als die keer toen per abuis een kostelijke collectie “Erotica” onder de rubriek “Catholica” terecht was gekomen.’

Wie nu het internet afstruint, kan die koopjes weer wel en veel gemakkelijker scoren. Behalve het duurdere segment in bijvoorbeeld Antiqbook.com vinden we er ook de amateur-scharrelaars die vroeger fysiek in de Amsterdamse Oudemanhuispoort zaten. Ze bieden nu hun ‘schatten’ aan op www.boekwinkeltjes.nl. En daar zitten best nog wel eens aardige koopjes tussen. De transparantie die het internet biedt - voor eenzelfde titel varieert de vraagprijs van €20 tot €450 - legt óf de onkunde bloot van de 20-euro-

aanbieder óf de overschatting van 450-eurovrager. Het is niet meer wat een gek er voor geeft, maar wat een ‘gek’ er na zorgvuldige vergelijking nog voor wíl geven.

Het enigszins pessimistisch getoonzette laatste hoofdstuk eindigt hoopvol, als Buijnsters de persoonlijkheid en de inventiviteit van de individuele handelaar als een van de grote constanten in de geschiedenis van het Nederlandse antiquariaat aanwijst: ‘Niemands meester, niemands knecht’, placht Nico Israël (1919-2002) te zeggen. De huidige antiquaren zullen - inventief als ze zijn - de traditie van hun voorgangers ongetwijfeld weten voort te zetten, alleen anders.

Het boek is mooi vormgegeven en rijkelijk geïllustreerd, in zwart-wit en kleur. We kunnen stellen dat dankzij Buijnsters' speurzin, documentaire arbeid en zijn veelvuldige gesprekken met het veld in elk geval *een* geschiedenis van de antiquarische wereld in Nederland is geschreven. De beroepsgroep mag hem dankbaar zijn.

BERRY DONGELMANS

Adriaan van der Weel, *Alle boeken die er geschreven zijn.* Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 2007. 32 pp. - isbn 978 90 313 50261. Niet meer verkrijgbaar.

Adriaan van der Weel, *Onbehagen in de schriftcultuur. Leesrevoluties in de negentiende en twintigste eeuw.* Amsterdam: Leiden University Press, 2007. 32 pp., ill. - isbn 978 90 8728 016 1. €8,25

Op de zorgvuldig gekozen datum 7-7-7 opende het nieuwe centrale filiaal van de openbare bibliotheek in Amsterdam haar deuren. Het prachtige gebouw op het Oosterdokseiland, ontworpen door Jo Coenen, wil iedereen ‘vrije toegang [bieden] tot informatie, kennis en cultuur, door het leveren van hoogwaardige bibliotheekdiensten voor educatie, participatie, ontmoeting en cultuurbeleving.’ Een bezoek is inderdaad een beleving, en met musea, diverse horeca en maar liefst 50 multimediale werkplekken zou je bijna vergeten er een boek te lenen. De nieuwe Amsterdamse bibliotheek is een mooi voorbeeld van hoe de spelers in het literaire veld omgaan met de veranderingen die het digitale tijdperk met zich mee brengen. Het is in de eerste plaats een plek geworden waar een ontstellende hoeveelheid informatie wordt aangeboden, en het lijkt om het even in welke vorm dat gebeurt. Naast bibliotheken worden uitgevers en zelfs teksten met nieuwe wensen en verwachtingen tegemoet getreden. De spelers in het boekenvak bezinnen zich vervolgens op hun functie, en boekwetenschappers volgen dit proces op de voet. Eén van hen is Adriaan van der Weel, Bohn-hoogleraar in de moderne geschiedenis van het Nederlandse boek aan de Universiteit Leiden vanwege de Dr. P.A. Tielestichting. Afgelopen jaar verschenen er van zijn hand twee boekjes die dergelijke veranderingen in het boekenvak van de laatste twee eeuwen als onderwerp hebben: *Onbehagen in de schriftcultuur. Leesrevoluties in de negentiende en twintigste eeuw* en *Alle boeken die er geschreven zijn.*

In *Onbehagen* vergelijkt Van der Weel de verschuivingen in het boekenvak van de laatste decennia met de situatie in het midden van de negentiende eeuw. Ontwikkelingen van buiten, bijvoorbeeld verbetering van het kunstlicht en toename van vrije tijd, zorgden er voor dat naast de gegoede burgerij het gewone volk dat had leren lezen, ook daadwerkelijk aan het lezen sloeg. Deze toename aan leescompetentie, zoals Van der Weel het noemt, en niet te vergeten de enorme groei van het aanbod aan drukwerk, maakte dat een nieuw publiek als het ware op de deuren van de boekhandelaars bonkten. Maar er werd niet opengedaan. Uit angst voor verandering en verlies van status quo bleven de verkopers hangen in pessimisme - in termen als 'verval' en 'kwijning' verwoord - omdat vermeende 'glorieuze tijden' waren vervlogen. Het duurde nog een halve eeuw voordat de boekhandelaar het aanbod, dat altijd op de *upper class* was afgestemd, met aanpassingen toegankelijk had gemaakt voor deze nieuwe lezers. Dat gebeurde door goedkopere uitgaven en populairdere genres aan te bieden, te experimenteren met formaten en prijzen en met de nodige ondernemerszin nieuwe afzetkanalen aan te boren.

Groeide de potentiële lezer in de negentiende eeuw naar het boek toe, vanaf de jaren tachtig van de twintigste eeuw keren grote groepen zich juist van het boek af. Deze ontlezing is te wijten aan de drukte op de markt van verschillende media - internet, computerspelletjes, televisie - die allemaal de aandacht van de consument opeisen. Maar er is ook een overeenkomst tussen deze periodes, schrijft Van der Weel: beide verschuivingen dwingen de uitgever en boekhandelaar om zich in de wensen van de koper te verdiepen. Nu teksten met een sneltreinvaart van drager wisselen, van boek naar het internet, verandert de rol van de uitgever. In plaats van het produceren en distribueren van teksten, zal de uitgever volgens Van der Weel meer dienstverlener zijn, met selectie, kwaliteitsbewaking, verrijking (met

betrekking op de zoekfunctie) en ook archivering als taken.

In *Alle boeken die er geschreven zijn* zet Van der Weel de voordelen van digitale teksten, de nieuwe vorm dus, op een rij. Ze zijn eenvoudig doorzoekbaar, minder kwetsbaar, beter kopieerbaar en in grote mate toegankelijk. Ook hier maakt hij een vergelijking met een overgang uit het verleden: de ontwikkeling van handschrift naar druk bracht eveneens allerlei nieuwe aspecten aan het licht en deze beschrijft hij helder en nauwkeurig. De meeste waren tevoren niet voorzien, zoals het gemak van paginering bij gedrukte tekst, en daarom is het volgens Van der Weel te vroeg om een negatieve balans op te maken over de hedendaagse gedaanteverwisseling van teksten, omdat we de meeste eigenschappen van de digitale vorm simpelweg nog niet kennen.

Toch schemert er in beide boekjes weemoed door over het afscheid van de monopoliepositie van het boek. Op het niveau van het world wide web, een grote bak met tekst waarin Google als 'politieagent' optreedt, is er weinig plaats voor de individuele auteur, de afzonderlijke tekst en de individuele uitgever, schrijft Van der Weel, en 'pas wanneer de gebruiker gevonden heeft wat hij nodig heeft, komen deze met enig geluk weer in zicht'. Maar is het niet zo dat een grote groep auteurs met hun eigen websites en hun eigen columns juist een gezicht krijgen? De zoekfunctie wordt bovendien net zo lief op teksten als op hun auteurs toegepast, als je het mij vraagt. Hun sterstatus is, ontlezing of niet, nog steeds rijzende en zorgt er deels voor dat het aantal gekochte boeken in ieder geval nog in de jaren negentig bijna elk jaar is toegenomen, waarbij het literaire genre steeds de meest favoriete categorie is. Ook de definitieve doorbraak van de internetboekhandel heeft (nog) niet plaatsgevonden, en het leespubliek lijkt het snuffelen in een boekhandel te verkiezen boven het boekwinkelen op internet. Maar dat het landschap verandert, kunnen we met elkaar eens zijn.

Printing on demand, webteksten, Lulu.com, iReaders: Van der Weel vraagt zich af wat een boekhistoricus tot zijn domein moet beschouwen. Maar door de nieuwe ontwikkelingen in historisch kader te plaatsen werpt hij in ieder geval nieuwe vragen over heden en verleden op en legt daarbij onontgonnen onderzoeksterrein bloot.

JANNEKE WEIJERMARS

Ernst Bruinsma, *Kwaliteit als credo. Een geschiedenis van Uitgeverij Manteau (1938-1953).* Amsterdam: Meulenhoff; Antwerpen: Manteau, 2005. 438 pp., ill. - isbn 90-5990-027-8. €24,95

Kevin Absillis (m.m.v. Annelies van Uytsel), *Een kleine uitgeverij van stand. Fondslijst Uitgeverij A. Manteau / Les Editions Lumière 1956-1970.* Antwerpen: L.P. Boon-documentatiecentrum; Antwerpen: Demian (verkoop), 2005. 223 pp. - isbn 90-804548-8-5. €29,90

Deze twee publicaties verschenen in 2005 in het kader van het door het Antwerpse Louis Paul-Booncentrum groots opgezette onderzoeksproject over de geschiedenis van het roemruchte Vlaamse uitgevershuis Manteau (zie voor meer informatie:

www.lpbooncentrum.be). De studie van Bruinsma is de handelsuitgave van zijn dissertatie. De publicatie van Absillis is het vervolg op de fondslijst van de jaren 1938-1955 van uitgeverij Manteau die Ernst Bruinsma al in 2000 met Jan Stuyck samenstelde onder de titel *Kwaliteit was de enige norm.* Behalve een fondslijst van de uitgeverij over de jaren 1956-1970 biedt Absillis ook een lange inleiding over de geschiedenis van de uitgeverij in deze periode. Deze inleidende schets bij de tweede fondslijst gaat dus verder waar Bruinsma's verhaal ophoudt en moet ook worden begrepen als de eerste (stevige) aanzet voor een uitgebreider onderzoek naar de geschiedenis van de firma in deze periode.

Ernst Bruinsma heeft zijn leesbare geschiedenis van de uitgeverij van 1938 tot 1953 geconcentreerd rond Manteaus verhouding tot één van de eerste auteurs uit haar fonds: Louis Paul Boon. Bruinsma laat duidelijk zien hoe het betrekken van de jonge Boon bij haar fonds deel uitmaakte van een beleid om een kwaliteitsuitgeverij van internationale allure te vestigen. Het acquireren van aanstormend jong talent als dat van Boon was één van de pijlers van dit beleid. Anderzijds poogde Manteau haar fonds ook op te bouwen met gevestigde reputaties, goede non-fictie en met vertalingen.

Uit het boek van Bruinsma blijkt welke spanningen noodzakelijk moeten voortkomen uit het beleid van een uitgever als Manteau: enerzijds ging zij er prat op ‘literaire kwaliteit’ te bieden, anderzijds moesten er natuurlijk wel boeken verkocht worden. Manteau liet daarom zelfs pulp uitgeven onder een andere firmanaam. Ook blijkt dat de inkomsten vooral moesten komen van zaken als wetteksten en schoolboeken of van fictiewerken waarbij het begrip ‘literaire kwaliteit’ zeer ruim moest worden opgevat. Dit is allemaal niets bijzonders, want het komt bij alle literaire

uitgeverijen voor. Het behoort tot het standaardrepertoire van elke uitgeverij van enige pretentie om de eigen hoge culturele normen breed uit te dragen en de noodzakelijke aanpassingen aan economische wetmatigheden te verdoezelen. Dit soort spanningen wordt vaak blootgelegd door het (uitgeverij-)onderzoek dat zich baseert op de veldtheorie van Pierre Bourdieu, in de Nederlandse en Vlaamse geesteswetenschappen een ondertussen stevig verankerd paradigma. Zowel Bruinsma als Absillis baseert zich in zekere zin op Bourdieus veldtheorie en daarom vind ik het enigszins merkwaardig hoe Bruinsma er steeds op blijft hameren hoezeer Manteau toch streefde naar 'literaire kwaliteit'. Het is vanuit het perspectief van de veldtheorie immers volstrekt voorspelbaar dat een uitgever dit telkens beweert. Het zou pas vreemd zijn als een uitgever zou adverteren met een tekst als 'Wij verkopen alleen rotzooi!' of 'Wij doen het alleen voor de poen!' (In huidige postmoderne tijden is dit misschien minder onvoorstelbaar dan tijdens de jaren veertig en vijftig, maar dit terzijde). Bruinsma herhaalt te pas en te onpas het kwaliteitscredo van Manteau en probeert het beleid van de uitgeverij steeds onder die noemer te brengen. Naar mijn mening bewaart hij hier te weinig afstand, want het leidt er enkel toe dat het begrip 'literaire kwaliteit' zeer vaag wordt en aldus cirkelredeneringen uitlokt. Op p. 144 bijvoorbeeld zegt Bruinsma: 'Om te beginnen was "literaire kwaliteit" naar mijn stellige indruk iets dat Angèle Manteau terug zag bij het jonge talent dat ze uitgaf.' De redenering die hier en ook op andere plaatsen in het boek wordt gegeven - Manteau stond voor kwaliteit en daarom vond ze wat ze uitgaf waarschijnlijk ook kwaliteit - is eigenlijk in het geheel niet informatief. Het overnemen van dit credo *van* Manteau als richtsnoer voor het onderzoek *naar* Manteau is uiteindelijk niet zo vruchtbaar.

Meer afstand tot de (veronderstelde) opvattingen van Manteau was dus op zijn plaats geweest. Volgens mij hoeft bovendien helemaal niet te worden beklemtoond dat Angèle Manteau zich niet uitsluitend naar economische wetten voegde, maar ook vanuit culturele opvattingen opereerde. Uit Bruinsma's schets van de breuk tussen Manteau en Boon blijkt dat heus niet kan worden geconcludeerd dat Manteau alleen uit angst voor de onverkoopbaarheid terugschrok voor de uitgave van het manuscript van wat later *De Kapellekensbaan* zou worden. Want Bruinsma maakt in zijn stukken over de verhouding Manteau-Boon duidelijk dat de opvattingen tussen uitgever en auteur zeer verschilden. Angèle Manteau was haar bedrijf begonnen als opvolger van de bibliofiele uitgever Alexandre Stols. Diens Brusselse vestiging vormde de basis van de Uitgeverij Manteau. Angèle Manteau werd cultureel volwassen in de tamelijk elitaire kringen van Stols, waar Kunst en Literatuur met een hoofdletter werden geschreven. 'Aristocratisch' noemt Bruinsma deze kringen, dat wil zeggen aristocratisch naar de geest. Het contrast met de opvattingen van de jonge communist Boon kon niet groter zijn, want Boon was allesbehalve een auteur die een stropdas droeg of een zegelring. Als Boon dan kracht zet achter zijn pogingen om de Vlaamse romankunst te vernieuwen na de Tweede Wereldoorlog zie je het conflict al gauw aankomen. Bruinsma laat dit allemaal mooi zien. Wel vind ik dat de pagina's over Boons ontwikkeling te talrijk zijn. Vooral omdat Bruinsma snel duidelijk weet te maken wat de essentie is van die ontwikkeling. Soms wordt bladzijden lang de naam van Manteau niet genoemd en dat is gek in een studie die toch Manteau als onderwerp heeft.

Bezwaarlijker vind ik echter dat Bruinsma ook bij de behandeling van de verhouding Manteau-Boon vaak te weinig afstand neemt. Uit alles blijkt dat hij zeer

op de hand van Boon is en maar moeilijk kan verkroppen dat Manteau het nu canonieke boek *De Kapellekensbaan* weigerde uit te geven. In de conclusie van het hoofdstuk over de ontwikkeling van Boon en de ontstaansgeschiedenis van *De Kapellekensbaan* zegt Bruinsma: 'Als Manteau in 1949 echt het grote talent in Boon had herkend, als ze de kwaliteiten van dat onmogelijke boek had gezien, dan had ze hem ongetwijfeld wel uitgegeven, ook als ze daarvoor eigenlijk geen geld had. Maar ze zag het niet.' Dit is een zeer merkwaardige, uiterst subjectieve en uiterst speculatieve conclusie. Het meest stoort mij bovendien dat deze conclusie niet logisch voortkomt uit het voorafgaande. Uit het voorafgaande heeft Bruinsma immers een dermate goed beeld geschetst van de grote verschillen in opvatting tussen Boon en de kringen van Manteau dat je eerder verrast zou zijn als Manteau *De Kapellekensbaan* wél had uitgegeven. Een bladzijde eerder (p. 351) zegt Bruinsma dat de 'poëticale ontwikkeling' van Manteau achterbleef bij Boon. Ik zou hier eerder eenvoudig stellen: Manteau had een volstrekt andere literatuuropvatting dan Boon en die kloof werd uiteindelijk onoverbrugbaar.

Absillis is in zijn inleiding bij de fondslijst 1956-1970 afstandelijker en naar mijn mening levert dat meer op. Anders dan Bruinsma hanteert hij het begrip 'literaire kwaliteit' niet als richtsnoer, maar ordent hij eenvoudig en helder de uitkomsten van indrukwekkend uitgebreid archiefonderzoek. Het archief Manteau, waarvan

delen zich zowel in Antwerpen (AMVC) als in Den Haag (Koninklijke Bibliotheek) bevinden, toont overigens duidelijke lacunes. Absillis heeft echter ook archieven van de fusiepartners van Uitgeverij Manteau doorgespit en heeft tevens talloze vroegere medewerkers van de uitgeverij geïnterviewd.

Wat bij Bruinsma in diens schets van de ontwikkeling van de uitgeverij tijdens de Tweede Wereldoorlog al is beschreven, krijgt bij Absillis nog meer gewicht. Dat is namelijk de overduidelijke conclusie dat de uitgeverij alleen tijdens de oorlog goed rendeerde. De leeshonger was groot, maar vooral de geblokkeerde grenzen van Nederland en Frankrijk boden mogelijkheden voor een Vlaamse uitgeverij. De Vlaamse auteurs van faam moesten noodgedwongen hun heil zoeken bij Manteau omdat de banden met hun vaste Nederlandse uitgevers werden verbroken. Manteau kon dankzij allerlei licentie-uitgaven profiteren van het wegvallen van de Nederlandse concurrentie. Na de oorlog was het echter gauw gedaan met deze 'bloeitijd' voor de uitgeverij. Waar de Uitgeverij Manteau in de door Bruinsma behandelde periode nog relatief autonoom kon opereren, daar is het verhaal dat Absillis moet vertellen er vooral één van overnames en fusies door grote concerns.

Het verhaal van Absillis vind ik vooral goed omdat hij enkele paradoxaal ogende complexiteiten uit de geschiedenis van het uitgeverijwezen in het algemeen en dat van Manteau in het bijzonder goed weet bloot te leggen, zoals de opkomst van de *pocket.* Voor aristocratisch-elitaire types als Angèle Manteau was een ongebonden boek in eerste instantie een gruwel, maar toen zij het succes zag van de Vijftigers-bloemlezing *Nieuwe griffels*, *schone leien* uit 1954, waarvan door Uitgeverij Bert Bakker 80.000 exemplaren werden verkocht, ging zij overstag en kwam zij zelf met de *Marnixpockets*, grote en kleine, die een groot succes werden. Het is zeer boeiend om te lezen hoe Manteau, die geen binding kreeg met het vernieuwende werk van Louis Paul Boon wel een band wist te smeden met de Vlaamse jonge auteurs uit de jaren vijftig en zestig, via het populaire pocketboek. Daarbij toont Absillis evenwel duidelijk de belangrijke rol aan van jonge adviseurs van Manteau, met name Jos Vandeloo. Boeiend is ook de verrassende eensgezindheid die optreedt tussen de *babyboomers* van de protestgeneratie enerzijds en de oude 'geestelijkaristocratische' ouderwetse culturele elite anderzijds waar het gaat om het verzet tegen de concernvorming en commercialisering in het uitgeverijwezen.

De geschiedenis van Uitgeverij Manteau als 'overnameprooi' van het grote Nederlandse Van-Goorconcern is zeer goed gepresenteerd. Via de Haagse firma van W. Hoeve wordt Uitgeverij Manteau in de jaren zestig overgenomen door dit uitdijende concern dat eveneens Den Haag als thuisbasis had. Deze overname liep uiteindelijk faliekant mis voor Manteau en het eindige er zelfs mee dat Angèle Manteau de door haar zelf opgerichte uitgeverij in 1970 verliet. Uit Absillis' betoog blijkt echter dat het clichéverhaal van het kwetsbare en zuivere kleine uitgevershuis dat wordt opgeslokt en naar de afgrond gevoerd door kapitalistische schoften wel enigszins kan worden bijgesteld. Dit beeld lijkt gedeeltelijk een product van het bespelen van de media door Angèle Manteau en later ook door medewerker Jeroen Brouwers. Uit deze inleiding blijkt dat in de top van het Van Goor-concern wel degelijk enkele lieden zaten met hart voor de culturele zaak. Deze mensen zagen in dat de fameuze firma Manteau cultureel aanzien verschafte aan het concern en dat was ook van grote - symbolische - waarde. Maar uiteindelijk is het toch het proces van fusies en specialisaties dat Manteau de das omdoet, ze verliest in het Van

Goor-concern de controle oververtegenwoordiging en distributie. Het gaat echt mis als er zich gevallen van fraude voordoen met de auteursafrekeningen ten burele van het hoofdkantoor. Dit is fascinerende lectuur, omdat Absillis met zijn archiefmateriaal de ontwikkelingen van binnenuit weet te schetsen. De grote kwaliteit van deze inleiding doet bijna de eigenlijke fondslijst vergeten, maar het spreekt voor zich dat die zeer nauwgezet samengestelde fondslijst natuurlijk van het grootste belang is voor verder onderzoek, zoals ook de eerdere lijst van Bruinsma en Stuyck dat is.

De toon en de nuchterheid van Absillis spreken mij meer aan dan de vaak wat al te gekleurde betrokkenheid van Bruinsma, maar beide boeken roepen veel vragen op en dat is eigenlijk altijd een pré. In die zin zijn beide boeken een aanwinst voor het uitgeverij-onderzoek in het algemeen.

ARNO KUIPERS

Hans Renders, Lisa Kuitert & Ernst Bruinsma (red.), ***Inktpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekenbedrijf in Nederland en Vlaanderen.*** **Amsterdam: De Bezige Bij, 2006. 431 pp., ill. - isbn 90-23419-48-0. €39,90**

‘De directeur van De Arbeiderspers verhing zich in 1940 op de zolder van zijn uitgeverij, toen hij

besefte dat zijn bedrijf in handen van de nazi's zou vallen. Bij uitgeverij Contact moest de vertegenwoordiger op een fiets met lekke banden Nederland door om toch nog titels te kunnen aanbieden. En uitgever A.W. Bruna metselde een voorraadje verboden boeken in, om ze na de oorlog alsnog te kunnen verkopen. Deze en andere verhalen zijn te vinden in *Inktpatronen*, het overzichtswerk waarin voor het eerst structureel verslag wordt gedaan van de rol van de verschillende typen uitgeverijen tijdens de Duitse bezetting. Een keur van kenners schreef voor dit boek gedetailleerde en openbarende portretten van dertien verschillende uitgeverijen - van de foute uitgeverij De Lage Landen tot de illegale De Bezige Bij. Van elke uitgeverij is een fondslijst opgenomen van de tijdens de oorlog verschenen titels.'

Alle uitgeversretorica op het stofomslag ten spijt ('voor het eerst', 'structureel'), voor een deel sluit dit boek aan en vormt het een vervolg op publicaties die al eerder verslag deden van het reilen en zeilen van Nederlandse en Vlaamse uitgeverijen in de Tweede Wereldoorlog. De toon daarvoor was immers al gezet in bijvoorbeeld Adriaan Venema's vijfdelige magnum opus *Schrijvers*, *uitgevers & hun collaboratie* (1988-1992), waarin deze ook op systematische wijze Nederlandse uitgeverijen uit de Tweede Wereldoorlog aan een kritische analyse onderwerpt. Gerard Groenevelds studies *Nieuwe boeken voor den nieuwen tijd* (over De Amsterdamsche Keurkamer; 1992) en *Zwaard van de geest. Het bruine boek in Nederland 1921-1945* (2001) belichten eveneens de nodige discutabele uitgeverijen en ook de oorlogsgeschiedenis van bijvoorbeeld De Bezige Bij (Richter Roegholt *De geschiedenis van De Bezige Bij* en Hans Renders, *Gevaarlijk drukwerk*) en Manteau (Greta Seghers, *Het eigenzinnige leven van Angèle Manteau*, 1992) is al eerder min of meer uitvoerig beschreven. En wie de publicatie van Peter Manasse *Boekenvrienden Solidariteit* (1999) kent, zal in zijn bijdrage die in *Inktpatronen* onder meer aan deze uitgeverij is gewijd weinig nieuws tegenkomen. Ook de toegevoegde overzichten van alle door deze uitgeverijen uitgebrachte titels in de periode 1940-1945 bieden - hoewel handig als onderling vergelijkingsmateriaal in deze bundel - een herhaling van titellijsten die vaak veel uitvoeriger in de eerder verschenen studies zijn opgenomen.

Echt nieuw zijn wel onder meer de bijdragen over De Arbeiderspers (door Sjaak Hubregtse), over uitgeverij De Lage Landen (Marnix Beyen), over Lannoo (door Romain Vanlandschoot), over de uitgeverijen van Julien Bernaerts (De Burcht, Deutscher Verlag - Die Osterlingen, De Phalanx en La Phalange (door Michel Fincoeur)) en het stuk van Hendrik Edelman over de wetenschappelijke uitgeverijen Tiefland en Pantheon Akademische Verlaganstalt. Heel vers is het verhaal over uitgeverij Contact. Lisa Kuitert moest de achttien archiefdozen met ongeordend materiaal zelf provisorisch nummeren. Ook Otto Lankhorst heeft zich in zijn bijdrage nog moeten behelpen met het grotendeels ongeïnventariseerde archief van Het Spectrum. Concludeert Lankhorst dat er over de verzetsactiviteiten van Het Spectrum niets met zekerheid te zeggen is 'zolang er geen nader onderzoek is verricht', Kuitert is wat suggestiever. Ze vraagt zich af in hoeverre het archief dat tot de dood van Contact-directeur Chris Blom bij hem heeft berust, betrouwbaar is: 'Niet dat we nu moeten gaan denken dat er allerlei duistere zaakjes zijn geweest: het gaat er alleen om dat ook niet definitief kan worden vastgesteld dat ze er niet geweest zijn' (p. 194).

Nog suggestiever is Beyen die in het fonds van De Lage Landen 'inderdaad nauwelijks iets [aantreft] wat directe verwantschap met het nationaal-socialisme

verraadt.' Hij aarzelt echter niet De Lage Landen een collaborerende uitgeverij te noemen. Hij kapittelt zelfs Bart Nuyen die eerder twijfelde aan het etiket 'collaborerend'. In tegenstelling tot Lankhorst laat Beyen zich niet storen door 'het slecht bewaarde uitgeversarchief van De Lage Landen of door het feit dat de Belgische overheidsarchieven hierover geen duidelijke gegevens bevatten.' Hij richt zijn pijlen op Guido Eeckels, de drijvende kracht achter De Lage Landen, en probeert hem niet als Lage Landen-uitgever te treffen, maar vooral als mens. Een karakterologische analyse op grond van Eeckels geschreven kronieken in *Le Nouvelle Journal* en diens causerieën voor Radio Bruxelles brengt hem tot zijn negatieve oordeel. Het veelvuldige gebruik van 'lijkt hij', 'zou kunnen', 'is mogelijk', 'had kunnen', 'kon hebben' getuigt echter van een zwakke onderbouwing van zijn etikettering en doet denken aan wat tegenwoordig een tunnelvisie wordt genoemd.

Onder de titel 'Wij zijn geen collaborateurs' proberen Sjoerd van Faassen en Salma Chen systematisch alle bekende uitspraken die Alexandre Stols over zijn oorlogsgedragingen heeft gedaan door te prikken. Waar rook is, moet vuur zijn (geweest) en als Stols het in een brief aan Greshoff over circa 70 clandestiene uitgaven heeft, dan weten de auteurs te vertellen dat het er eigenlijk maar 64 zijn geweest. Tot tweemaal toe gebruiken ze ook mededelingen uit prospectussen als uitgangspunt om hun twijfel over Stols' handelen te uiten. De vraag is of we hier Stols'

uitlatingen allemaal wel zo letterlijk moeten nemen als Van Faassen en Chen doen, en of er ook hier geen sprake is van uitgeversretorica. Ook deze bijdrage overtuigt niet echt.

De kracht en de verdienste van deze bundel zijn, behalve het wederom vestigen van de aandacht op deze voor de uitgeverij zo bijzondere periode, vooral gelegen in de comparatieve benadering van het uitgeversbedrijf in Nederland en Vlaanderen. Er blijken daartussen grote verschillen te bestaan die met name samenhangen met de manier waarop het gedachtegoed van de bezettingsmacht in de beide gebieden werd ingebed. Renders beschrijft de situatie in Nederland, waarbij hij zich vooral richt op de organisaties die de persvrijheid beknotten, die censuur uitoefenden en papier aan drukkers en uitgevers toewezen.

Ernst Bruinsma laat zien dat de Duitsers in Vlaanderen hun doelstellingen vooral trachtten te bereiken door een tactiek van geleidelijke aanpassing te hanteren. Gedwongen nazificatie zoals in Nederland, vond in Vlaanderen veel minder direct plaats. Het boekenbedrijf dat zich in het Vlaamse langzaam aan het organiseren was, functioneerde alsof er geen oorlog aan de gang was. Censuur van verboden boeken werd in Vlaanderen aan de handel zelf overgelaten en preventieve censuur was er, in tegenstelling tot Nederland, in het geheel niet. Van de kant van de schrijvers was er nauwelijks van collaboratie of verzet te spreken. De kool en de geit sparen, dat was wat bijvoorbeeld Maurice Roelants deed als voorzitter van de Vereniging voor Letterkundigen. Bruinsma oordeelt vervolgens dat Roelants' ‘pragmatische houding en zijn afkeer van “ontbindende” elementen wel getuigden van een naïeve politiek houding. Die de Duitse bezetter alleen maar in de kaart speelde.’ Wat meer (openlijk?) verzet ware, volgens hem, dus wenselijk geweest (p. 33).

Uitgevers hadden het in Vlaanderen, zoals gezegd, minder moeilijk dan hun Nederlandse collega's, maar ook zij moesten - om aan papier te komen - hun geprojecteerde uitgaven voorleggen aan het Referat Schrifttum van de Propaganda Abteilung te Brussel. Heel veel last blijkt men er niet van gehad te hebben, aangezien op de vrije markt aanvankelijk nog genoeg papier te krijgen was, al kostte dat zesmaal zoveel als ‘legaal’ verkregen papier.

Het boek sluit af met een gedegen bespreking van Gerrold van der Stroom en René Kruis van ‘Het K-nummer’ (dat niets van doen heeft met de Kultuurkamer!!). Behalve een informatieve bundeling is *Inktpatronen* vanuit menselijk oogpunt ook een triestmakend boek: Y.G. van der Veen, algemeen directeur van NV Drukkerij en Uitgeversmaatschappij De Arbeiderspers pleegde in 1940 zelfmoord; Doeke Zijlstra, uitgever van Nijgh & Van Ditmar, kwam om bij het bombardement op Rotterdam in mei 1940; Robert Leopold van de gelijknamige uitgeverij pleegde zelfmoord; Bruna-auteurs Walter Brandligt, Antal Szerb en Friedrich Reck-Malleczewen stierven respectievelijk door het vuurpeleton, in het concentratiekamp Balf en in Dachau; uitgever Em. Querido kwam om in Sobibor en Andries Blitz in 1942 in Auschwitz; Lex Althoff, chef nachtredactie bij *Het Volk* werd gefusilleerd en Walter Landauer, werkzaam bij Allart de Lange, is in 1944 omgekomen in Bergen Belsen, enz. enz. Alle slachtoffers zijn - maar dat is misschien toeval - Noord-Nederlanders.

Het boek is bijzonder fraai uitgegeven en rijkelijk geïllustreerd; het omslag schrijft terecht, dat *Inktpatronen* vele afbeeldingen bevat van uitgaven uit de oorlog die nooit

tevoren aan het publiek werden getoond. Een ‘Literatuurlijst’ en een uitvoerig personenregister completeren het boek.

BERRY DONGELMANS

Ludo Simons, *Over koninklijke en andere bibliotheken. Het boek als erfgoed in de 21ste eeuw.* Den Haag: Dr. P.A. Tiele-Stichting; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006. 32 pp. - (Tiele-lezing, 5) - isbn 978-90-5356-906-1. €14,50

In deze vijfde Tiele-lezing, door Ludo Simons uitgesproken op 18 mei 2006 in de aula van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, maakt de auteur zich geen zorgen over het voortbestaan van het boek. Google Books, elektronische tijdschriften en andere digitale ontwikkelingen, ze vormen volgens Simons slechts de zoveelste vernieuwing in de manier waarop wij met elkaar communiceren. Ze betekenen nauwelijks een bedreiging voor de bestaande media, maar vullen deze ‘op bijzonder gelukkige wijze’ aan.

Ondertussen is het wel zaak het gedrukte culturele erfgoed te verzamelen, te bewaren en beschikbaar te stellen voor wie daar belangstelling voor heeft. Dat gebeurt in Nederland door de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en dat zou in België ook het geval moeten zijn in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel, maar die vervult haar taak ten aanzien van het nationale gedrukte patrimonium niet optimaal. Met het nodige gevoel voor understatement schrijft

Simons, dat het met de KB Brussel ‘ietwat anders gesteld’ is. Federalisering, het inadequaat functioneren van het management, gebrekkige interne en externe communicatie, een weinig bijdetijdse visie op de evolutie van de informatievoorziening, Simons schroomt niet de KB Brussel op gezag van diverse rapporten flink de oren te wassen. Desondanks blijkt ook dat hem de unieke rijkdom van de collecties en de hoogwetenschappelijke studie die op basis van deze collecties door medewerkers van de bibliotheek wordt verricht, zeer ter harte gaan.

Zijn grootste zorg blijft echter dat er ten aanzien van het veiligstellen van het nationaal gedrukte erfgoed een oplossing moet komen, daar waar de kb Brussel het - in elk geval met betrekking tot het Vlaamse erfgoed - lelijk laat afweten. Hij refereert aan een onderzoek uit 1986-1988 dat uitwees dat nagenoeg een kwart van de publicaties uit de jaren 1982-1983 over lokale en regionale geschiedenis in de provincie West-Vlaanderen niet in het wettelijk depot (in casu de KB Brussel) aanwezig was. En hoewel hij anno 2006 wil geloven dat de toestand intussen substantieel verbeterd is (maar ook hier proeft de lezer eufemistisch taalgebruik), zoekt hij toch naar een meer structurele uitweg uit de impasse.

Geïnspireerd door buitenlandse voorbeelden (Verenigd Koninkrijk, Spanje, Duitsland, Oostenrijk) en de uitspraak van de Amerikaanse bibliothecaris Fred Kilgour ‘The National Library is the nation's libraries’ ziet Simons veel meer heil in een duidelijk samenwerkingsverband. En wel tussen de KB Brussel en ‘een bibliotheek binnen een van de gemeenschappen, in casu de Vlaamse, die voor Vlaanderen zou doen wat bibliotheken in Edinburgh, Aberystwyth, Barcelona en vele andere plaatsen ter wereld deden en doen voor hun regio, ter ondersteuning van de nationale bibliotheek van hun land.’ De Antwerpse Stadsbibliotheek is daarvoor de aangewezen instelling. In samenwerking met diverse andere bewaarbibliotheken in Vlaanderen kan de SB Antwerpen - in duidelijke samenspraak met de KB Brussel die tenslotte toch het belangrijkste repositorium van het Vlaamse erfgoed blijft - een wettelijk Vlaams depot op afstand worden. Ook de KB Den Haag zou hierbij vanwege de overlap in taakstelling ten aanzien van het gedrukte erfgoed op het gebied van de Nederlandse geschiedenis, taal en cultuur een duidelijke gesprekspartner moeten zijn.

Simons voorziet zijn pleidooi van de nodige historische uitweidingen, maar stelt en passant ook enkele essentiële vragen waarop hij binnen het bestek van zijn voordracht geen antwoord kan geven. De hamvraag hierbij is of ‘je een nationale bibliografie nog altijd een nuttig werkinstrument vindt.’ Volgens Simons is die vraag een denkoefening waard. Die oefening zou, hoe kort ook, inderdaad vooraf hebben moeten gaan aan zijn voorstellen. De ideeën daarover van Simons zouden nog wel eens, afhankelijk vanuit welk perspectief hij denkt of moet denken (als voormalig bibliothecaris, als wetenschapper, als Vlaming, als Belg, als ‘Heelnederlander’) met elkaar kunnen botsen. Want al citeert hij volmondig Arie Willemsen - het boekje is aan hem opgedragen - die vond dat voor Vlaams-Nederlandse samenwerking altijd meer verbeelding dan geld nodig was, uiteindelijk draait toch alles om geld, ook bij het Vlaamse gedrukte patrimonium.

BERRY DONGELMANS

Humanisme

Renaud Adam & Marcus de Schepper (red.), *Bibliotheca Lipsiana Bruxellensis. Boeken van Justus Lipsius bewaard in de Koninklijke Bibliotheek van België.* Catalogus uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling *Constanten in roerige tijden* gehouden in het Erasmushuis van 1 december 2006 tot 4 februari 2007. z. pl., Erasmushuis & Koninklijke Bibliotheek van België, 2006. 270 pp. - (Farrago, Philologie et typographie néolatines, IV) - isbn 2-930414-16-4. €33,02 + BTW. (Franstalige editie: isbn 978-2503-52538-9)

De herdenking van het overlijden van Justus Lipsius (1547-1606) vormde in 2006 de aanleiding voor een tentoonstelling in het Erasmushuis in Anderlecht met materiaal uit de Koninklijke Bibliotheek van België. De KB heeft met het oog hierop een inventaris van haar Lipsiana samengesteld en die meteen in de onlinecatalogus opgenomen. Het resultaat van beide initiatieven is één boek met de catalogus van de tentoonstelling *Constanten in roerige tijden* (p. 11-71) en de inventaris onder de titel *Bibliotheca Lipsiana Bruxellensis* (p. 73-270).

Marcus de Schepper en Renaud Adam bieden in de inleiding een overzicht van de belangrijkste perioden uit Lipsius' leven en van zijn nawerking. Van de tentoongestelde werken blijven de bibliografische beschrijvingen beperkt tot titel, uitgever, plaats, jaar, formaat en plaatskenmerk met een verwijzing naar de inventaris. De illustraties staan hier niet allemaal op de juiste plaats, zo horen de prenten op p. 24 eigenlijk bij de beschrijvingen op p. 23.

De literair-filosofische werken, vooral de edities van *De Constantia*, krijgen extra aandacht. Ook zijn tegenstanders, die zoals Coornhert vooral in hun pen klommen als Lipsius zich op het politieke of religieuze vlak begaf, komen aan bod. De catalogus bevat ook boeken die Lipsius niet zelf schreef. Zo bezit de KB vijftien boeken die hij aan jezuïetenbibliotheken had geschonken, een veilingcatalogus uit 1722 met handschriften van Lipsius en een aantal publicaties verschenen naar aanleiding van zijn overlijden. De vriendschappen van Lipsius worden geïllustreerd aan de hand van de briefwisseling en met inscripties in alba amicorum zoals dat van Hugo Gramaye.

Vier nieuwe vondsten in de KB krijgen extra aandacht in een gespecialiseerde korte bijdrage. L. Smolderen beschrijft een portretmedaille door Jacob Jonghelinck en gaat in op het dateringsprobleem. M. Verweij transcribeert enkele korte Latijnse brieven van Lipsius die hij ontdekte in een bundel briefwisseling van Puteanus (cfr. *GP* 82 (2004)). Met het oog op een breder publiek zou je hier allicht een vertaling of toch op zijn minst een Nederlandse parafrase van de brieven verwachten. M. de Schepper editeert vier bijdragen van Lipsius in de alba amicorum van J. Hemelarius, O. Vaenius, H. Gramaye en baron Frederik von Waldstein. C. Sorgeloos buigt zich over een zeldzame negentiende-eeuwse lithografische prent (1823) van het nu verdwenen geboortehuis van Lipsius door Auguste-Prosper-André Basterot de la Barrière en Louis Haghe.

Het omvangrijkste deel van het boek is de inventaris onder de titel *Bibliotheca Lipsiana Bruxellensis* samengesteld door De Schepper en Adam met medewerking

van K. Pairon en M. Verweij. Het was niet eenvoudig om de werken van Lipsius op te sporen, maar deze doorgewinterde KB-kenners hebben alle catalogi uitgepuurd en hebben uiteindelijk een lijst samengesteld van niet minder dan 468 nummers. De inventaris bevat vijf onderdelen: manuscripten, edities van Lipsius' oorspronkelijke werken, edities van door Lipsius uitgegeven klassieke Latijnse auteurs, werken over Lipsius en een aantal boeken uit zijn bibliotheek. De beschrijving van de gedrukte werken biedt van elk boek een korte titel, het impressum in de oorspronkelijke bewoordingen en het formaat. De annotatie geeft bibliografische referenties (in alfabetische volgorde), exemplaarkenmerken (herkomst en bibliotheeksignatuur) en geeft ook aan met welke andere Lipsiana het een convoluut vormt.

De manuscripten zijn voornamelijk brieven, waarbij op p. 83 alleen wordt verwezen naar de nummers in *ILE (Iusti Lipsi Epistolae)* en op de volgende pagina's wel wordt gezegd wie geadresseerde en wie ontvanger is.

Naast een lijst van afkortingen met verwijzingen naar de geciteerde bibliografische werken is er ook nog een rubriek ‘De Justo Lipsia Studia’. Er wordt echter niet uitgelegd of het hier alleen over geciteerde werken gaat dan wel over een basisbibliografie met secundaire literatuur.

Op de tentoonstellingscatalogus zijn geen registers gemaakt, maar de inventaris wordt goed ontsloten. Een algemeen namenregister bevat alle persoonsnamen, die nog eens worden gegroepeerd in registers van drukkers en uitgevers, alfabetisch en per plaats, en van bezitters, met de kloosterbibliotheken ook op plaatsnaam en met de ordenamen allemaal onder ‘ordines religiosorum’, zonder kruisverwijzingen bij bv. ‘SJ’.

Waarom alle namen in de index op plaatsnamen verlatijnst zijn, is mij niet duidelijk. Zo staat ‘La Rochelle’, dat uitsluitend in het Frans voorkomt (nr. 300), in het drukkersregister per plaats alleen onder de naam ‘Rupella’. Alleen door de registers te combineren kan de lezer er wegwijs uit te worden. Zowel in de alfabetische als in de geografische lijst van drukkers en uitgevers staat de naam ‘Tresorier’ in Halle. Dit is geen drukkers- of uitgeversnaam, maar de schatbewaarder van de kerk zoals blijkt uit de vermelding bij nr. 208: ‘Dit boecxken is te bekomen bij den Heere Tresorier, in de kercke van Onse Lieve Vrouwe.’ Tot slot is er een concordantielijst tussen de biblotheeksignaturen en de catalogusnummers.

Voor de vormgeving tekent A. van Autgaerden. Hij opteert voor een ongewone aanpak door de bibliografische beschrijvingen in drie kolommen te plaatsen en de registers in één. Ik vind dit een minder gelukkige keuze want bij de beschrijvingen wordt de bladspiegel daardoor soms overladen wat ten koste gaat van de overzichtelijkheid. De registers tellen zeventig pagina's bij een inventaris die er zelf 110 in beslag neemt. Op p. 204 en p. 210 staan bovendien de letteraanduidingen verkeerd.

Als deze catalogus een poging is om Lipsius bij een breder publiek bekend te maken, is die niet helemaal geslaagd. Het is wel een wetenschappelijk verantwoord werk dat een van de grootste Lipsiuscollecties ontsluit, voor insiders met een redelijke kennis van het Latijn.

HUBERT MEEUS

Die deutschen Humanisten. Dokumente zur Überlieferung der antiken und mittelalterlichen literatur in der Frühen Neuzeit. Abteilung I: Die Kurpfalz. Bd. l/1: Marquard Freher; Bd. l/2: Janus Gruter; hrsg. und bearbeitet von Wilhelm Kühlmann, Volker Hartmann und Susann El Kholi. Turnhout: Brepols, 2005. LX + 1222 pp. - (Europa Humanistica). - isbn 2-503-52017-0 (2 vols). €85,00

De bijdrage van de humanisten tot de klassieke filologie en de studie van de geschiedenis van de oudheid is van grote waarde geweest. Moderne edities van Latijnse en Griekse teksten laten echter nog maar weinig merken van de intense manier waarop geleerden van de vijftiende tot de zeventiende eeuw antieke teksten, vaak voor het eerst (editio princeps!) hebben gepresenteerd. Onder impuls van het Franse Institut de Recherche et d'Histoire des Textes werd een groots plan opgezet om de prestaties van de Europese humanisten nauwkeuriger te bepalen. Het humanisme was inderdaad een pan-Europees verschijnsel omdat het in essentie begaan was met de Latijnse (en in mindere mate Griekse) taaluitingen. Juist omdat heel geleerd Europa zich van de (vrij eenvormige) Latijnse taal bediende als instrument van wetenschap, kon het humanisme zo snel en zo ingrijpend teksten uit oudere culturen bekendmaken en intellectueel verwerken. Na het succesrijk repertorium *L'Europe des humanistes* (1995) ontstonden er allerlei nationale werkgroepen die op een gelijklopende wijze de editoriale arbeid van de humanisten gingen ontsluiten. De Franse werkgroep richtte zich in eerste instantie op de

‘hellénistes’, de graeci rond G. Budé. De Nederlanden, één der rijkste gebieden van humanistische geleerdheid (met name aan de universiteiten van Leuven en Leiden, en in de drukkerscentra Antwerpen en Amsterdam) zullen in drie grote banden worden belicht door een groep Belgische en Nederlandse onderzoekers onder leiding van het Huygens Instituut (Den Haag). In het grote Duitsland begon een werkgroep alvast met het voornaamste centrum: de Kurpfalz rond Heidelberg.

De twee omvangrijke banden die hier worden voorgesteld bieden een gedetailleerd overzicht van de edities van antieke en middeleeuwse teksten door twee belangrijke (types van) geleerden: de jurist-diplomaat-historicus Marquard Freher (1565-1614) en de filoloog-hoogleraar-dichter Janus Gruter (1560-1627). Freher vond in zijn drukke juridische en politieke praktijk de tijd voor een indrukwekkende serie uitgaven van Romeinsrechtelijke teksten (*Ius graeco-romanum*, 1596), en van Duitse middeleeuwse bronnen (*Germanicarum rerum scriptores*, 1600-1611), schreef over de *Origines Palatinae* (1599), gaf de *Opera* van Johannes Trithemius uit (1601), de *Scriptores rerum Bohemicarum* (1602) en *Moscovitarum* (1600), en had belangstelling voor oudere Germaanse taaldocumenten als de *Straßburger Eide* (1611). De ijver van de in Antwerpen geboren Janus Gruter (Jan de Gruytere) was zo mogelijk nog groter. Hij is vooral bekend gebleven om zijn enorme corpus van Neolatijnse poëzie (*Delitiae*, 1608-1614: ruim 17.000 bladzijden!). Minstens zo omvangrijk zijn de edities van Apuleius, de *Historiae Augustae Scriptores*, Cicero, Florus, Livius, Martialis, Plautus, Plinius de Jongere, Sallustius, Seneca Rhetor, Seneca Philosophus, Tacitus. Nog fundamenteler waren zijn grote bronnencollecties over de Oudheid: *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani*, *Lampas sive fax artium liberalium*, *Polyanthea* enz.

Van deze tientallen edities worden hier voor

het eerst de ‘parateksten’ samen uitgegeven en verklaard. Onder ‘parateksten’ verstaan de editeurs de voorwoorden, dedicaties en inleidingen van Freher en Gruter, én alle poëtische en andere liminaire teksten van hen beiden én van anderen. Al die teksten worden diplomatisch uitgegeven met aanduiding van de oorspronkelijke edities en de herdrukken waarin ze wel of niet voorkomen - ook dit laatste is aangegeven. De teksten krijgen een historische toelichting, d.w.z. dat namen en realia worden verklaard. Er is begrijpelijk afgezien van taalkundig of literair commentaar. De voorwoorden van Freher en Gruter zijn ook integraal in het Duits vertaald. Het resultaat is indrukwekkend. Pas nu wordt de enorme werkkracht en de invloed van beide geleerden duidelijk. Hun teksten zijn ook een verrijking voor Neolatijnse brieven- en verzencorpora. De annotaties bieden een panorama van honderden Europese humanisten en politieke personages. De filologische acribie en de degelijke bibliografische verwijzingen zorgen er mede voor dat deze delen (en hun geplande vervolgen) een *Fundgrube* worden voor de kennis van de geleerde wereld rond 1600. Wie een idee wil krijgen van de meesterlijke prestatie van Kühlmann c.s. moet maar eens kijken naar hun uitgave van Frehers opdracht aan keizer Rudolf II uit *Ius graeco-romanum* (p. 50-144) of van de liminaria in Gruters Cicero-editie (p. 875-990). Het is weinigen gegeven om een dergelijk commentaar te kunnen maken. Ook de omvang van de registers (p. 1107-1222) wijst op de grote rijkdom aan materiaal: er zijn registers op ‘kommentierte Personen und anonymen Werke’ (p. 1107-1181), op ‘tradierten Autoren und Editoren’ (p. 1183-1196), op ‘Gedichtbeiträger, Widmungsempfänger, Vorredner und sonstigen Paratexte’ (p. 1197-1207). En boekhistorici kunnen terecht bij die op ‘Drucker und Verleger’ (p. 1209-1218) en op ‘Druck- und Verlagsorte’ (p. 1219-1222). Gelijkaardige delen zijn in voorbereiding over Dionysius Gothofredus, Sebastian Münster, Jakob Wimpfeling, de uitgever Hieronymus Commelin enz. Als die hetzelfde niveau blijven houden, wordt de reeks *Europa Humanistica* een waardige evenknie van die andere grote editieprojecten rond Erasmus, Vives, Lipsius. Bibliotheken en liefhebbers van het oude boek zullen deze reeks weldra niet meer kunnen missen. Initiatiefnemers en bewerkers is grote dank verschuldigd.

MARCUS DE SCHEPPER

Signalementen

Herman Pleij, Joris Reynaert, e.a., *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar moderne tijd.* Gent: Academia Press, 2004. [6] + 244 pp., ill. - isbn 90-382-0548-1. €20,00

Deze bundel artikels vormt de neerslag van een drietal symposia die in Gent en Amsterdam rond hetzelfde thema zijn gehouden. Vanuit verschillende historische disciplines werd de overgang belicht van het handgeschreven naar het gedrukte boek in de tweede helft van de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw.

De auteurs stelden zich tot taak om zowel het voorwerp van onderzoek zelf als het chronologisch kader kritisch te onderzoeken en zo nodig te herdefiniëren. Dit heeft, enerzijds, tot gevolg dat de exclusieve associatie tussen boeken en drukken wordt losgelaten en dat de rol van het handschrift in de periode van de ontwikkeling van de boekdrukkunst opnieuw wordt geëvalueerd. Anderzijds wordt het onderzoek van de gedrukte boekproductie gevoerd vanuit de medievistiek, waardoor de boekdrukkunst als de verworvenheid bij uitstek van de moderne tijd, in vraag wordt gesteld.

De bundel, waarin de nadruk op de situatie in de Lage Landen komt te liggen, vangt aan met twee algemene bijdragen: H. Pleij en J. Reynaert lichten in de inleiding de thematiek toe en J. Biemans biedt een overzicht van 'Handschrift en druk in de Nederlanden rond 1500.'

Andere auteurs bakenen hun thema geografisch, sociologisch of thematisch af. J. Reynaert behandelt de Gentse boekproductie, terwijl J.W. Klein zich in de situatie in Gouda verdiept. Th. de Hemptinne en H. Brinkman wijden een artikel aan respectievelijk de vrouwelijke kopiisten in de late middeleeuwen en de publicerende rederijkers. H. Kienhorst buigt zich over eenkolomsboekjes, terwijl R. Resoort het volkstalig drukwerk rond 1500 onder de loep neemt.

Een derde categorie auteurs, ten slotte, behandelt de voorgestelde thematiek aan de hand van een concrete casus. In het boek vinden we een bijdrage terug van W. Waterschoot over Arend de Keysere, een artikel van S. Sutch over de Goudse incunabel met *Le Chevalier délibéré* van Olivier de la Marche, en een tekst van H. Pleij over de leesinstructies in de gedrukte proza-Reynaert (Gouda, 1479).

ANN KELDERS

***Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen 2005.* Amsterdam: De Buitenkant, 2006. 223 pp., ill. - isbn 90-76452-86-5; issn 1383-4584. €30,00**

Gebonden in linnen van een ongewone kleur, een oud-roze met titelopdruk in blauw, is het boekje op zich al een bibliofiele begerenswaardigheid, weerom verschenen dank zij de financiële ondersteuning van Isa de la Fontaine Verwey-le-Grand. Jan Storm van Leeuwen is opnieuw voorzitter van het genootschap, waarvan hij aan de wieg stond, en secretaris Corinna van Schendel verzorgt op de haar eigen prettig leesbare wijze het jaarverslag. Het boek van het jaar is gewijd aan Konrad Haeblers *Typenrepertorium der Wiegendrucke*, verschenen in 1905. Holger Nickel en Wolfram Kardorf ('Gesamtkatalog', in Berlijn) schrijven een zeer lezenswaardige bijdrage over een door louter incunabulisten gebruikt standaardwerk; de aandacht gaat terecht ook uit naar de pioniers Robert Proctor en Haebler zelf en zijn methode, én naar de voortgang van het incunabelonderzoek; de oorspronkelijk Duitse tekst is door Gerard Jaspers voorbeeldig vertaald. Wim Gielen bespreekt twee volledige handschriften en drie fragmenten van *Vanden Vos Reynaerde* naar aanleiding van een heel bijzondere tentoonstelling 'Unter Tieren. Fabelhafte Ausstellung um Reineke, Isegrim & Co.' in augustus 2005 in de Universitäts- und Landesbibliothek te Münster. Werner Waterschoot publiceert 'Het boek en de man. Karel van Mander en zijn *Schilderboeck* uit 1604', een onderwerp waarmee hij als geen ander

vertrouwd is. John Landwehr heeft het over ‘Satirische dwergengrafiek in Nederland’. De historiograaf van het Nederlandse antiquariaat, Piet Buijnsters geeft met zijn bijdrage een smaakmaker over het onderwerp; de in het vooruitzicht gestelde publicatie belooft uitermate boeiend te worden. ‘De hoekloze bibliotheek’ van Ewoud Sanders is zeer aan te bevelen voor de échte bibliofiel! Volgt nog een rubriek gewijd aan leden die over hun collectie schrijven; voormalig voorzitter van het Genootschap, Gerard Jaspers, wéét te boeien over welk onderwerp ook uit zijn collectie.

ELLY COCKX-INDESTEGE

Jan Storm van Leeuwen m.m.v. Jos. M.M. Hermans, *Van kalfsleer tot klatergoud: boeiende boekbanden in de Universiteitsbibliotheek Nijmegen.* Gids bij de tentoonstelling 20 april-17 augustus 2007. Nijmegen: Universiteitsbibliotheek, 2007.48 pp., omslag, ill. Zolang de voorraad strekt te verkrijgen in de ub Nijmegen.

Voorgesteld als ‘gids’ heeft dit in een recordtempo in eigen huis geproduceerde boekje toch de allures van een echte ‘catalogus’: een verantwoording, een algemene inleiding, specifieke inleidingen op elk van de twaalf hoofdstukken en beschrijving met korte toelichting van 84 boekbanden. Opgezet naar aanleiding van het symposium ‘Boekband en internet’ door het Belgisch-Nederlands Bandengenootschap, is het mogelijk gebleken een hele waaier aan voorbeelden van bindtechnieken, van sluitingen en beslag, materialen en leeshulpen, en van bandversieringen, gaande van de vijftiende tot en met de negentiende eeuw, samen te brengen. Ruitstempelbanden en paneelstempelbanden uit de Nederlanden, Duitse plaat- en rolstempelbanden in varkensleer, maar ook heel interessante handboekbanden en uitgeversbanden uit de negentiende eeuw (Mame in Tours!), deze laatste veelal rond christelijke of katholieke boekjes. Last but not least heeft de auteur enkele aanvullingen op zijn vorig jaar verschenen standaardwerk over de Nederlandse boekband in de achttiende eeuw, afgekort in verwijzingen tot DDB, (zie hiervoor) gevonden en besproken.

De collectievorming door de jaren heen van wat tot voor kort de Katholieke Universiteit Nijmegen heette én de ligging in het grensgebied met Duitsland, verklaren ongetwijfeld de aanwezigheid van heel wat banden herkomstig uit kloosters (zoals Soeterbeeck) en uit Duitsland, of met godsdienstige inhoud. De haast waarmee, in moeilijke omstandigheden (waarbij duidelijk niet de Nijmeegse ‘context’ is bedoeld), de teksten zijn verwerkt en nagelezen, laat sporen na onder de vorm van schrijf- en tikfouten, enkele inconsequenties en bibliografische omissies, een register. Daartegenover staat dat véél informatie is geboden over een bij velen vrijwel onbekende collectie banden. Spreken wij de hoop uit dat van deze ‘gids’ een volwaardige, eventueel met andere banden aangevulde catalogus binnen niet al te lange tijd het licht ziet.

ELLY COCKX-INDESTEGE

❦ *Door banden verbonden. Bundel ter herinnering aan het afscheid van dr. Jan Storm van Leeuwen van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.* Uitgegeven namens het Belgisch-Nederlands Bandengenootschap door Elly Cockx-Indestege, André Geurts en Jos. M.M. Hermans. Amsterdam: De Buitenkant, 2007. 293 pp., ill. - isbn 978-90-76452-975. €27,50

Op dezelfde dag als de hierboven gesignaleerde tentoonstellingsgids, te weten 20 april 2007, verscheen ook de neerslag van de toespraken en lezingen in januari 2006 gehouden n.a.v. het officiële afscheid van Jan Storm van Leeuwen. Uitgeverij De Buitenkant heeft, zoals gebruikelijk, gezorgd voor een mooi vormgegeven boekje, geïllustreerd met foto's en velerlei soorten documenten over de boekband, en waarin een bio- en bibliografie van de gevierde is opgenomen.

ELLY COCKX-INDESTEGE

❦ Ton Croiset van Uchelen, *Vive la Plume. Schrijfmeesters en Pennekunst in de Republiek.* Amsterdam: De Buitenkant, Universiteit van Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 2005. 64 pp., omslag, ill. - isbn 90-6125-194-x. €13,50

Deze fraaie brochure verscheen ter gelegenheid van de tentoonstelling in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam in de herfst 2005, onder de titel ‘Pennekunst. Vier eeuwen schoonschrijven in Nederland’. Overvloedig geïllustreerd (met fotografische opnamen van Paul Dijstelberge), onder andere met een paar schrijfmeestersportretten, is dit een aantrekkelijk, instructief boekje waarin vooral ook de tekst moet worden gele-

zen. De inleiding klinkt als een pleidooi voor een fraai leesbaar handschrift in het dagdagelijkse leven. De materiële bezigheid van schrijven nu is immers zeer ondergewaardeerd maar dat is niet altijd zo geweest. De (schoon)schrijfkunst werd in de Nederlanden ooit onderwezen, eerst in het zuiden, met Gerard Mercator als eerste, daarna in het noorden, met een bloeitijd in de eerste helft van de zeventiende eeuw. We lezen er over Judocus Hondius en Jan van den Velde, Samuel de Swaef en Anthoni Smyters, en anderen. Het begon met de in hout gesneden of in koper gegraveerde schrijfvoorbeelden en exemplaarboeken, de typografische schrijfvoorbeelden of -methoden, ten slotte de kapitaal-voorletterboeken (sierinitialen). Ton van Uchelen heeft sinds vele jaren dit onderwerp tot het zijne gemaakt en hierover op voortreffelijke wijze gepubliceerd.

ELLY COCKX-INDESTEGE

Juste Lipse (1547-1606), *Vesta et les vestales (De Vesta et Vestalibus).* Texte édité, traduit et annoté par Filip Vanhaecke. Préface de Rudolf De Smet. Paris - Louvain - Dudley, MA: Peeters, 2006. 212 + [xii] pp., ill. - (Translationes, 3) - isbn 978-90-429-1821-4. €28,00

Het belang van Justus Lipsius' verblijf in Rome in de periode 1568-1570 is nauwelijks te onderschatten. Het contact met de Italiaanse geleerden en de toegang tot hun bibliotheken en archeologische verzamelingen legden de basis voor zijn latere filologische en antiquarische werken. Op het einde van zijn leven plukte hij nog altijd de vruchten van dat studieverblijf. Terwijl Lipsius ijverig werkte aan zijn monumentale Senecaeditie, publiceerde hij in 1603 zijn laatste cultuurhistorische monografie: *De Vesta et Vestalibus Syntagma*, *Verhandeling over Vesta en de Vestaalse maagden.* Op basis van voornamelijk literaire getuigenissen probeert de humanist een zo volledig mogelijk beeld te geven van Vesta, haar tempel, cultus en priesteressen met hun uiteenlopende taken, gewoonten en privileges. Met zijn monografie, opgedragen aan de aartsbisschop van Mechelen, Matthias Hovius, wilde Lipsius niet alleen een bepaald facet van de Romeinse samenleving belichten en toelichten, maar ook bijdragen aan de verduidelijking van de eigen religieuze instellingen (p. 44). De studie van Vesta en haar cultus zal zelfs de luister van het christelijke geloof vermeerderen en er een stimulans voor zijn (p. 46).

Thans is het *De Vesta et Vestalibus Syntagma* beschikbaar in een mooi verzorgde editie met bijhorende Franse vertaling en enkele verklarende noten van de hand van Filip Vanhaecke. In de inleiding geeft hij een gedetailleerd beeld van de genese van het werkje, overloopt hij de verschillende edities, bespreekt hij het doel, de methode en bronnen van het traktaatje en verantwoordt hij ten slotte zijn editie en vertaling. Zowel de uitgave als de vertaling zijn accuraat. Van grote hulp is ook de bronvermelding van de vele citaten. Jammer genoeg laat het commentaar op sommige plaatsen wat te wensen over. Niet alleen zijn er bepaalde inconsistenties (bv, bij bibliografische referenties: op p. 47 is er een volledige referentie voor *Der Neue Pauly*, maar een onvolledige op p. 65 voor *Der Kleine Pauly*; verder zou *Roman Republican Coinage* voortaan afgekort worden als *RRC*, maar dat gebeurt niet altijd,

zie p. 85 en p. 103), ook had de lezer misschien graag een woordje uitleg gekregen bij figuren als Zonaras (p. 113) en Georgius Cedrenus (p. 139), net zoals dat bij de aanvang van het werkje over de kerkvaders gebeurt. Een gemiste kans is vooral het feit dat Vanhaecke nauwelijks aandacht heeft besteed aan de autografische addenda van Lipsius (slechts een korte verwijzing in noot 33 op p. 25 en een korte vermelding op p. 35).[1] Het gaat om het exemplaar van de eerste editie waarop Lipsius eigenhandig verschillende aantekeningen heeft gemaakt voor de heruitgave van het werkje (postuum, 1609). Dit neemt niet weg dat de lezer Filip Vanhaecke dankbaar is dat hij dit interessante traktaatje van Lipsius gemakkelijk toegankelijk heeft gemaakt en dat op een verzorgde manier.

ERIK DE BOM

1 Zie in dat verband J. De Landtsheer, 'Justus Lipsius' *De Vesta et Vestalibus Syntagmata*', in K. van Ommen, A. Vrolijk, G. Warnar (red.), *Aangeraakt. Boeken in contact met hun lezers. Een bundel opstellen voor Wim Gerritsen en Paul Hoftijzer.* Leiden: Scaliger Instituut, 2007, 71-80.

❦ *Vorstelijke vluchtelingen. William en Margaret Cavendish in het Rubenshuis 1648-1660.* O.l.v. Ben van Beneden en Nora De Poorter. [Antwerpen:] Rubenshuis & Rubenianum, 2006. 263 pp., ill. - isbn 90-8586-013-x. €35,00

In het Rubenshuis vond vorig jaar, van 1 oktober 2006 tot 31 december 2006, de tentoonstelling *Vorstelijke vluchtelingen* plaats. Zij liet ons kennismaken met William en Margaret Cavendish, twee uiterst boeiende en flamboyante persoonlijkheden die tijdens de zeventiende eeuw zelf in de kamers en gangen van het imposante Rubenshuis hebben rondgewandeld. Meer zelfs, in dit huis hebben zij namelijk twaalf jaar gewoond.

William Cavendish was een koningsgezinde militair die tijdens de woelige jaren '40 van de zeventiende eeuw, een periode waarin de Engelse monarchie wankelde, naar het vasteland was gevlucht. Hij verbleef onder meer in Parijs en leerde daar in 1645 Margaret Lucas kennen. Nog in datzelfde jaar trouwden ze. Nadien vestigden zij zich even in Rotterdam, en kort daarna, tussen 1648 en 1660 nam het echtpaar zijn intrek in het statige huis dat aan Peter Paul Rubens had toebehoord. Deze plek, die al door menig kunstenaar en kunstliefhebber was bezocht, paste perfect bij de Cavendishes, een dilettantenkoppel. Allebei hebben ze een omvangrijk en divers oeuvre bijeengeschreven. Margaret vervaardigde bijvoorbeeld poëzie, toneel, filosofische werken én schreef een biografie over haar echtgenoot. Bijzonder voor een vrouwelijke auteur in de 17de eeuw is dat haar werk tijdens haar leven in druk verscheen. William schreef ook toneelstukken én organiseerde in zijn huis in Antwerpen onder andere theatervoorstellingen (bv. ‘masques’) en muziek- en danspartijen waar leden van de upper class (waaronder andere royalistische bannelingen) niet ontbraken. Hij droeg de kunsten een warm hart toe en stelde zijn beurs ter beschikking om die te bevorderen. Zo was hij een gul beschermheer van onder meer de dichters en toneelschrijvers Richard Flecknoe, Sir William Throckmorton, Ben Jonson en John Dryden, en van de filosofen en wetenschappers René Descartes en Thomas Hobbes.

Daarnaast was William Cavendish, met zijn militaire en aristocratische achtergrond, een talentvol ruiter en had hij in het Rubenshuis een befaamde en drukbezochte paardrijschool ondergebracht. Hij gaf er zelf demonstraties en lokte daarmee bewonderende reacties uit. Over de paardrijkunst schreef hij het handboek *Methode et invention nouvelle de dresser les chevaux* dat in een luxe-editie verscheen in Antwerpen bij Jacob van Meurs in 1658. Dit boek is voorzien van talrijke illustraties, ontworpen door Abraham van Diepenbeeck en gegraveerd door o.a. Peter Clouwet, Pieter II de Jode en Lucas II Vorsterman.

Vorstelijke vluchtelingen zoomt in op het leven van William en Margaret Cavendish, met aandacht voor de familiegeschiedenis, voor het reilen en zeilen in Antwerpen in de tijd van Cavendish, maar het merendeel van de essays in het eerste deel van de tentoonstellingscatalogus (pp. 13-109) gaat over de brede interessesfeer van het paar. Daarna volgt de eigenlijke catalogus (pp. 110-249) met 87 bondige notities over de tentoongestelde stukken. Bij elke notitie wordt elk stuk bibliografisch beschreven, wordt nader ingegaan op de herkomst ervan en een beknopte bibliografie beëindigt

elke catalogusnotitie. Beide delen van dit boek - essays en catalogus - zijn rijkelijk geïllustreerd, de vele Engelse citaten zijn overal vertaald en er zijn handige kruisverwijzingen in de essays naar de catalogusnotities. Achteraan vinden we nog een chronologisch overzicht van momenten uit het leven van William Cavendish, van 1593 tot 1676, doorspekt met politieke gebeurtenissen die in Engeland en de Nederlanden plaatsvonden (pp. 251-255). Dan volgt een genealogie van de Cavendishes (pp. 256-257) en een verklarende woordenlijst met begrippen die de lezer zich eigenlijk vóór de lectuur van het boek eigen zou moeten maken (p. 258). Een index op persoonsnamen ontsluit de inhoud van dit boek.

Wie meer wil weten over Cavendish en zijn 'Mad Madge', over de intelligentsia en kunstminnaars die bij hem over de vloer kwamen, en over zijn prachtige handboek over paardendressuur, vindt hier zijn gading. *Vorstelijke vluchtelingen* is tegelijk ook een interessant vertrekpunt om het aristocratische netwerk van deze royalistische bannelingen te belichten.

MAARTJE DE WILDE

Pierre Delsaerdt (eindred.), *Het dagelijks boek. Zeventiende-eeuwse lectuur anders bekeken. Catalogus bij de rondreizende tentoonstelling maart - september 2007.* Antwerpen: Erfgoedbibliotheken Vlaanderen, 2007.103 pp., ill. - isbn 978-90-807-0794-8. €5,00

Van een handboek voor vroedvrouwen tot oorlogsjournalistiek en van een psychologische verhandeling tot een smakelijk receptenboek: het zeventiende-eeuwse gebruiksboek was er in allerlei soorten en maten. Blijkens het voorwoord van

Pierre Delsaerdt en An Renard waren het deze gebruiksboeken die het meest intensief gelezen en geraadpleegd werden, maar vandaag de dag het zeldzaamst zijn. Reden voor een rondreizende tentoonstelling in verschillende Vlaamse bibliotheken, die afgelopen zomer werd gerealiseerd uit de samenwerking tussen twee projecten: het overlegplatform *Erfgoedbibliotheken Vlaanderen* en de *Short Title Catalogus Vlaanderen.*

Naar aanleiding hiervan werd tevens de catalogus *Het dagelijks boek* uitgegeven, die de twaalf tentoongestelde boeken in woord en beeld toelicht. De gebruiksboeken zijn thematisch gerangschikt en worden telkens op twee manieren toegelicht. Eerst plaatst een deskundige het boek in zijn historische context, vervolgens koppelt een (soms bekende) Vlaming die betrokken is op het betreffende gebied het gebruiksboek aan de moderne tijd. Met deze originele combinatie van benaderingswijzen wordt van elk boek duidelijk hoe het vroeger en nu in gebruik is genomen.

Voor de koppeling van het gebruiksboek aan de moderne tijd zijn de auteurs zeer vrij gelaten, wat resulteert in interessante en verrassende inzichten. Zo werd uit het liedboek *Het Brabandts Nachtegaelken* (toegelicht door Maartje De Wilde) het lied *Laura* hertaald en op muziek gezet door Eva De Roovere. De fabel *Reynaert den vos oft Der dieren oordeel* (toegelicht door Rik Van Daele) ging vergezeld van een uitleg bij een hedendaagse cartoon van Karl Meersman. In deze cartoon wordt de politicus Johan Vande Lanotte afgebeeld als sluwe vos. Eén van de meest originele bijdragen kwam van de leerlingen van het Antwerpse Sint-Lievenscollege, die een bijdrage verzorgden bij het Latijnse schoolboek *Aeneidos liber IV.* De leerlingen maakten een fotoverhaal waarin het verhaal van Dido en Aeneas in een modern jasje werd gestoken: Aeneas verlaat Dido om in Amerika te gaan studeren.

Alle teksten in de catalogus worden begeleid door een beknopte biografie van de auteur, waaruit duidelijk wordt op welke manier hij of zij bij het onderwerp betrokken is. Bovendien worden de teksten van de deskundigen steeds gevolgd door een kort literatuuroverzicht over het betreffende onderwerp.

De catalogus is zeer mooi vormgegeven en royaal voorzien van foto's en illustraties. Van elk zeventiende-eeuws gebruiksboek zijn enkele pagina's afgedrukt, maar daarnaast bevat de catalogus nog vele prachtige foto's en tekeningen, in sommige gevallen van bekende Vlaamse kunstenaars. Een overzichtelijke indeling en bladspiegel zorgen er bovendien voor dat de catalogus prettig is om te lezen. Daarmee is *Het dagelijks boek* niet alleen een informatief, maar ook een zeer plezierig boek: het zeventiende-eeuwse adagium *lering en vermaak* blijkt nog niets aan populariteit te hebben ingeboet.

ROELAND HARMS

Bernard van Noordwijk, *Zondags zilver: drie eeuwen versierde kerkboekjes.* Met bijdragen van Hermine Pool & Jan Storm van Leeuwen. Heerenveen: Nederlands Bijbelgenootschap, 2006. 468 pp., omslag, ill, - isbn [10] 90-6126-681-5; issn [13] 978 90-6126-681-5. €24,95

Een juweel van een boekje: als een kerkboek uitziende catalogus waarin kerkboekjes van toen beschreven staan voor de boekenliefhebber van nu! Dat was het onderwerp van een heel bijzondere tentoonstelling in de zomer 2006 te zien in het Bijbels Museum te Amsterdam. Hiervoor stond een particulier verzamelaar een belangrijk deel van zijn collectie af, aangevuld met een aantal bijzondere stukken uit Nederlandse openbare instellingen, waaronder het Bijbels Museum zelf. Een zilveren armband, gemaakt van het slot van zo'n kerkboekje, die de echtgenote van de verzamelaar ten geschenke kreeg, stak het vuur aan de lont!

Het bijzondere aan deze kerkboeken, daterend van circa 1650 tot 1900, is immers het zilveren beslag en de zilveren sloten: een boek dat een hoge status had verworven en waaraan extra aandacht werd besteed. Om welke boeken gaat het precies? Wie waren de makers van dit bewerkte zilver en welke versieringsvormen en welke iconografie zijn erin te onderscheiden? En ten slotte, wie waren de opdrachtgevers, soms alleen door hun initialen bekend? Al deze vragen komen hier aan de orde. Het gaat vrijwel uitsluitend om Bijbels (Oud en/of Nieuw Testament), de psalmen, gezangen, gebedenboeken, voornamelijk van protestantse signatuur (calvinisme en kleinere kerkgenootschappen), maar er zijn ook joodse en rooms-katholieke teksten bij. Een en ander betekent dat deze catalogus dus niet enkel een boekhistorisch maar ook een kerkhistorisch belang heeft. Ze zijn afkomstig uit alle windstreken van Nederland, een enkel uit het buitenland. 170 in totaal werden geëxposeerd en zijn beschreven. De meeste banden zijn van al of niet bestempeld leer maar er zijn ook voorbeelden in textiel, borduurwerk, schildpad. Het boekbeslag (soms met draagketting) en de boeksloten werden door zilversmeden vervaardigd, doorgaans op maat van het boek: de klamparmen die scharnierend over

de frontsnede heen komen, varieerden uiteraard in lengte en langs de binnenzijde ervan werd vaak naam en datum van de opdrachtgever/eigenaar gegraveerd. Maar ook de andere onderdelen van het boekslot, muiter en aanzetstuk werden versierd. Het edel metaal kon worden gedreven, gegraveerd, geguillocheerd, geciseleerd, geajoureerd, met filigrein bewerkt, om de voornaamste te noemen. De motieven zijn van florale inspiratie, soms zuiver geometrisch, ook met een herkenbaar onderwerp als het kruis, een leeuw, een wapenschild, bijbelse en andere figuren, ja hele bijbelse taferelen.

De buitenkant van dit boek, ongeveer ter grootte van een kerkboek, doet denken aan een 'imitatie' zilveren band, en is met véél smaak uitgevoerd; daarvoor staan ook de goede fotografische opnamen borg, die precies het beslag en het sluitwerk in de kijker stellen. Een van de aantrekkelijkheden van dit boek zijn de enkele oude fotografische opnamen van vrouwen die, in klederdracht met hun kerkboek in de hand naar de kerk gingen. De verklarende woordenlijst zal voor velen geen overbodige luxe zijn; van verkorte-titelbeschrijvingen bij veel voorkomende titels zijn onder de rubriek 'Bibliografische gegevens kerkboekjes' de volledige titels gegeven. Tot slot volgt geraadpleegde literatuur, de eindnoten (het enige wat geen aanbeveling verdient) en een register van zilversmeden. Een heel mooi boekje dat in de kast van elke bibliofiel thuishoort!

ELLY COCKX-INDESTEGE

Ludo Vandamme (red.), ***Elke dag wijzer. Brugse almanakken van de 16de tot de 19de eeuw.*** **Brugge: Openbare Bibliotheek, 2006.48 pp., ill. - D/2006/0546/5 - €5,00**

Dit mooi vormgegeven boekje verscheen naar aanleiding van de gelijknamige tentoonstelling, die van 27 oktober tot 9 december 2006 liep in de Openbare Bibliotheek Brugge. De tentoonstelling, in hoofdzaak samengesteld uit de ruime collectie Brugse almanakken die de bibliotheek rijk is, viel niet alleen op door de - het moet gezegd - schitterende titel, maar ook door de scenografie. De boekensteunen waren namelijk met nylondraad aan het plafond bevestigd, waardoor de almanakken letterlijk als 'vliegende bladen' in de ruimte leken te zweven.

Een echte catalogus is deze publicatie niet, aangezien de tentoongestelde stukken niet worden opgelijst of beschreven. Wel zijn een aantal bijdragen opgenomen die bedoeld zijn als achtergrondinformatie en die de lezer een beknopte maar heldere inleiding bieden in de wereld van de (Brugse) almanak.

Vooral het artikel van almanakspecialist Jeroen Salman is zeer lezenswaardig. In enkele pagina's weet hij de essentie te vatten van het almanakkengenre in al zijn aspecten. Hij overloopt niet alleen de boekhistorische kant van de zaak (productie, distributie, consumptie), maar gaat ook dieper in op de inhoud en functie van dit populaire genre. Ludo Vandamme sluit hier mooi bij aan met een overzicht van de geschiedenis van de Brugse almanak. In vogelvlucht overloopt hij de belangrijkste almanakken die van de 15de tot de 19de eeuw in Brugge zijn uitgegeven. Ook heeft hij aandacht voor publiciteit en gebruikssporen in almanakken.

Daarna volgen er drie korte teksten van telkens slechts twee pagina's. Noël Geirnaert heeft het over de kalender, de kern van de almanak, en legt de link met de middeleeuwse psalters en de overgang van de cyclische kerkelijke kalender van de psalters, naar de elk jaar te hernieuwen kalender van de almanak. Interessant, maar een echt overzicht van wat die almanakkalender nu juist voorstelt, is het niet. Anja Gevaert geeft een samenvatting van haar licentieverhandeling, waarin ze een ander onderdeel van de almanak belicht: de kroniek. Ze herkent in de kroniek zowel het doorleven van een middeleeuws historisch genre als het doorsijpelen van de humanistische geschiedschrijving (waarop de kronieken zich baseerden) in bredere lagen van de bevolking. Pieter Mannaerts tot slot vermeldt vier almanakken die gebonden zijn in laatmiddeleeuwse muziekhandschriften. Zijn tekst is een gedetailleerde beschrijving van de teruggevonden handschriften en past qua opzet minder in het geheel.

De enige echte tekortkoming van deze publicatie is het ontbreken van bijschriften bij de afbeeldingen (twee uitzonderingen niet te nagesproken). Hierdoor wordt het beeldmateriaal gedevalueerd tot divertissement, en dat is jammer. Het boekje is rijkelijk geïllustreerd, en je krijgt als lezer zeker een goed beeld van hoe een almanak eruitziet, maar hebt je geen idee waar je nu eigenlijk naar aan het kijken bent. Toch kunnen initiatieven als *Elke dag wijzer* alleen maar worden toegejuicht omdat ze proberen gedrukt erfgoed bekend te maken bij een ruimer publiek, nu eens niet aan de hand van luxueuze topstukken, maar door populair drukwerk centraal te stellen.

STIJN VAN ROSSEM

Jeroen Salman, '*Zijn Marsie, en zijn stok*, *Aanschouwer sta wat stil*'. *Ontmoetingen met rondtrekkende boekverkopers.* Vijftiende Bert van Selm-lezing. Leiden: Stichting Neerlandistiek Leiden, 2006. 36 pp. - isbn - 10: 90-78531-01-0; isbn -13:978-90-78531-01-2. €11,00. De oplage van 250 exemplaren is uitverkocht.

Het boekje bevat de uitgebreide tekst van de vijftiende Bert van Selm-lezing die Salman op 5 september 2006 te Leiden heeft uitgesproken ter gelegenheid van de opening van het academische jaar van de Opleiding Nederlandse taal en cultuur. Met behulp van egodocumenten van Francois van der Linden, Harmanus Koning en Egbert Koning, drie rondtrekkende marskramers, schetst Salman de achtergronden, motieven en werkwijzen van deze ambulante boekverkopers in de achttiende en negentiende eeuw. Deze geschriften geven inzicht in de belevenissen, handelspraktijken en overlevingsstrategieën van enkele markante straatverkopers. Hoe zagen tijdgenoten deze rondtrekkende boekverkopers en hoe zagen marskramers en omlopers zichzelf? Het zijn deze vragen die de rode draad van deze voordracht vormen. En het antwoord op de eerste vraag is, niet altijd even positief, getuige een grafschrift van Van der Linden: 'Hier leit Franciscus vander Linden. Hy is gestorven zonder vrinden, Nu zal 't gewormte hem verslinden.' Het beeld dat ze van zichzelf gaven, was positiever. Fraai vormgegeven door De Ammoniet te Leiden.

BERRY DONGELMANS

***Mooi Marginaal 2004-2005. De mooiste Nederlandse en Vlaamse bibliofiele en marginale uitgaven.* Haarlem: Stichting Laurens Janszoon Coster, 2006. 124 pp., ill. - isbn 90-78231-02-5. €3,00 excl. verzendkosten (te bestellen bij Secretariaat Stichting Laurens Janszoon Coster, Slingerweg 6b, nl-2111 ah Aerdenhout)**

Voor de tweede editie van de wedstrijd 'Mooi Marginaal' maakte de Nederlands-Vlaamse jury een keuze van 50 'marginale' en bibliofiele drukwerken die verschenen in 2004-5. Daarbij schonk ze aandacht aan vijf criteria: vormgeving, drukkwaliteit, band en presentatie, originaliteit en 'uitgeefprestatie' (de inhoudelijke relevantie).

Alle 50 geselecteerde werken krijgen in deze zeer smaakvol uitgevoerde publicatie twee geïllustreerde pagina's met de technische gegevens en een samenvatting van het jurycommentaar. Dat laatste is soms speels (bijvoorbeeld: 'Dit boek niet opbergen, maar op tafel laten liggen om vrienden te laten meegenieten'), en altijd kritisch en informatief.

Voor deze editie zonden 63 verschillende persen/uitgevers uit Nederland en Vlaanderen niet minder dan 157 werken in. Daarbij is diversiteit troef, zowel in techniek als in stijl. Het juryverslag eindigt dan ook optimistisch: 'Hoge kwaliteit wordt op allerlei manieren bereikt. Dat is (...) het kenmerk van een bloeiperiode.' We kijken nu al uit naar de volgende uitgave van dit mooie initiatief.

PIERRE DELSAERDT

Bart Cornand, *Plantin-Moretusprijs voor de best verzorgde boeken van 2005.* Els De Ridder (red.). Borgerhout: Vlaamse Uitgevers Vereniging; Antwerpen: Plantin Genootschap, 2006. [24] pp., ill. Op aanvraag beschikbaar bij de Vlaamse Uitgevers Vereniging of het Plantin Genootschap, ook integraal als pdf beschikbaar op www.boek.be.

Lelijk zijn ze vaak, de stapels 'boeken' die men in Vlaanderen in grote winkelruimtes (eertijds 'boekhandels' genoemd) kan aantreffen. Gelukkig zijn er zelfs in deze commerciële woestenij af en toe oases van boekverzorging. Met de volharding en de kracht van trouwe liefde blijven het Plantin Genootschap en de Vlaamse Uitgevers Vereniging zich inzetten voor het 'echte' boek. Uit de productie van 2005 bekroonden zij een aantal fraaie publicaties: kunstboeken (Jan Locus, *Mongolia* door Désirée de Winter), non-fictie (La fille d'O, *Lingerie & lollipops* door Afreux), werk van Vlaamse vormgevers (Gerda Dendooven, *Soepkinders* door Gert Dooreman; Ronny Delrue, *A mind map* door Jean-Claude Desrousseaux), educatieve en wetenschappelijke uitgaven (Meike Wördemann, *Prik of pleister* door De Witlofcompagnie - Gert Degrande). En er waren ook nominaties voor Koen Bruyneel, Paul Boudens, Giovanni Desmit, Klaas Verplancke, Casier-Fieuws, Luc Derycke, en Dooreman & Houbrechts. De dertien uitgekozen boeken worden individueel besproken en met (kleine) illustraties toegelicht. Het spreekt voor zich dat het 'prijsboekje' zelf het goede voorbeeld geeft in een vormgeving van Van Looveren & Gobert, gezet uit de *Lexicon n° 2* en gedrukt op *Garda Pat 1.3 Kiara* (115 & 200 g).

MARCUS DE SCHEPPER

Index nominum

Abel, 69
Abraham, 69
Adam, 69, 96
Albrecht van Oostenrijk, aartsh., 63, 67, 149, 179
Alegambe, Philippus, 165
Alvarez de Toledo, Fernando, hertog Alva, 170
Andelot, Ferdinand d', 63, 67
Andreas, Valerius, 145, 151, 158, 165
Apollodorus, 70, 94
Apollonius van Rhodos, 70, 95
Archimedes, 71
Aristoteles, 22, 24, 71
Aubigné, Theodore Agrippa d', 44-45
Augustinus, bissch. van Hippo, 24

Baskerville, John, 152
Bernardus van Clairvaux, 24
Billy, André, 54
Bodoni, Giambattista, 152
Boethius, 24-25
Bonaventura, 33
Borcht, Peeter vander, 175
Borromeus, Carolus, 111
Boudewijn van Vlaanderen, 70
Boulduc, Jacques, 70, 96
Boyvin, Jean, 64
Brosse, Guillaume de, 30
Burg, Hermanus van den, 53, 58

Calvisius, Sethus, 72
Cappel, Louis, 152
Carrio, Ludovicus, 72, 95
Catullus, 73
Cedrenus, 70, 98
Censorinus, 71
Chifflet, Jean-Jacques, 62-66, 69, 71
    broer Philippe, 63
    zoon Jules Chiflet, 64

Christina van Zweden, 26
Cicero, 24-25, 47, 71, 176-177
Clemens I, paus, 62
Commelin, Jérôme, 94

Commenus, Isaac, keizer van Byz., 98
Cools, Reginaldus, 106-108, 111, 113, 130
Coppens van Diest, Gillis I, 179
Cunningham, Ward, 147

Daniël, 70, 100
Deucalion, 69
Devoghel, Philippe de, 57
Didot, Firmin, 152
Diodorus Siculus, 70, 94
Drusius, Johannes, 152
Ducaeus, Fronto, 72

Elewijck, Xavier van, 142
Empereur, Constantin l', 152
Erasmus, Desiderius, 99
Euclides, 71
Exaerde, Willem van, 52-53
Eyben, Arnoldus, 122

Farnese, Alexander, 170
Félix, Jeanne, 51
    echtg. Adam Du Puy, 51
    dochter Marguerite, 51

Filips II, kon. v. Spanje, 9, 175
Filips IV, kon. v. Spanje, 63
Filips de Goede, 67, 70
Filliou, Robert, 57
Firmicus Maternus, 70, 96
Flaccus, Valerius, 70, 95
Florus, Lucius, 176-177
Foppens, Joannes Franciscus, 145, 151, 158, 165
Forestus, Petrus, 178
Foulis, Andrew, 152
Francken-Sierstorpf, Petrus Josephus de, 122
Fruytiers, Philippe, 62
Fungerus, Joannes, 178

Garasse, François, 50
Genebrardus, Gilbertus, 72
Germain, Jean, 67
Gerson, Johannes, 36
Gevaert, François Auguste, 142
Gevartius, Caspar, 64
Gherardus Johannis, 35
Gideon, 67, 69

Godfried van Bouillon, 70
Goethe, Wolfgang von, 44
Granvelle, Antoine Perrenot de, 143
Gregorius I de Grote, paus, 24
Gresemunt, Hermann, 29
broer Gotschalc, 29

Guidi di Bagno, Giovanni Francesco, 63, 66
Gutenberg, Johannes, 9

Halévy, Léon, 45
zoon Ludovic, 45

Hassia, Henricus de, 36
Heinius, Nicolaas, 49
Henrotte, Nicolas, 141-144
Herodotus, 70, 97
Heyliger, Josephus Henricus, 124, 126, 131
Hipparchus, 71
Homerus, 72
Hoppferstat, Johannes, 28
Horatius, 47, 73
Howard, Henry, 46, 53
Hulthem, Karel Van, 146
Hyginus, 71
Hypsipyle, 74

Isabella Clara Eugenia, 63, 67, 149
Isidorus van Sevilla, 22

Jason, 67, 69-70, 74, 96
Jonson, Ben, 44
Josephus, Flavius, 70, 97
Jozua, 69
Jungermann, Gottfried, 97
Jupiter, 69
Justinus, 70, 97-98

Kepler, Johannes, 71, 72
Kiliaan, Cornelis, 167-172
vader Henrick Abts van Kiel, 167
moeder Anna Rechtstraets, 167
echtg. Marie Bosmans, 170
dochters Catharina, Maria, Anna, 167, 170

Le Jars de Gournay, Marie, 50

Lect, Jacques, 95
Lipsius, Justus, 47-48
Lopez, Martín, 9
Lucianus, 70, 99

Macrobius, 24, 70, 72, 96
Malherbe, François de, 41
Manilius, 74
Marguetel de Saint-Denis, Charles de, 49
Marot, Clément, 45
Mars, 69
Martialis, 44-46, 59
Masius, Joannes, 177
Maszewski, Henryk, 56-57
Medea, 74
Mesmes, Claude de, 50
Miraeus, Aubertus, 72
Mongrédien, Georges, 43-45
Montaigne, Michel de, 50
Moretus, Balthasar I, 61-62, 67, 73, 179
Moretus, Edward, 10, 175
Moretus, Jan I, 9-10, 167, 170, 178-179
    echtg. Martine Plantin, 10

Moretus, Jean Jacques, 175
    dochter Maria theresia Mechtildis, 175

Mozes, 69
Mylius, Arnoldus, 178

Nelis, Cornelis Franciscus, 149-152
Nény, Patrice François, 149-151
Nicéron, Jean-Pierre, 152
Noach, 69, 97, 99
    zoon Set, 97

Nutius (= Meranus), Martinus I, 181

Ogier, François, 50-51
Ogygus, 69
Orpheus, 70, 96
Ovidius, 73-74, 176-177

Pachtere, Felix, 106-108, 122-123
Palaephatus, 70, 98-99
Pancoucke, Charles-Louis-Fleury, 45
    vader Charles-Joseph, 45

Paquot, Jean-Noël, 145-166

Pareus, Daniel, 72
Pausanias, 71
Peraldus (Peyraut), Guilielmus, 21-39
Petavius, Dionysius, 72
Phrixus, 69, 98
Pindarus, 72
Pius V, paus, 111
Plantijn, Christoffel, 7, 9, 43, 45, 47-48, 52-53, 95, 142-143, 168-170, 175-178
Plato, 71
Plinius de Oudere, 70, 99
Plutarchus, 71, 99-100
Pompeius Trogus, 98
Pontanus, Johan Izaak, 96
Portilla, Franciscus de, 179
Propertius, 74
Pruckner, Nicolas, 96
Ptolemaeus, 71
Puteanus, Erycius, 61, 63, 65-66, 71, 72-73, 149
Putte, Hendrik van de, 152

Quinel, Charles, 55

Rantzovius, Henicus, 178
Raphelengius Franciscus I, 170, 175, 178

echtg. Marguerite Plantin, 175

Renette, Ferdinand de, 175
Rhodomannus, Laurentius, 72, 95
Ribadeneira, Pedro, 165, 179
Rogierus, Renault, 143-144
Rooses, Max, 10, 43, 54, 141-144
Rosart, Jacques-François, 152
Rovenius, Philippus, 105
Rovière, Pierre de la, 95, 97

Sabbe, Maurits, 43, 55
Saturnus, 69
Scaliger, Josephus Justus, 72
Schoepen, Jean-Baptiste, 144
Seldenus, Joannes, 72
Seneca, 24-25
Sercy, Charles de, 50
Sidonius Apollinaris, 74
Silius Italicus, 74
Soest, Joannes van, 106, 108, 115, 124-126, 128
Sonnius, Michael, 177
Spinoza, Baruch de, 49
Spoerri, Daniel, 57
Stapleton, Thomas, 178
Statius, 74
Suslyga, Laurentius, 72
Sweertius, Franciscus, 158, 167

Tabakowska, Irena, 55, 57
Terentius, 48
Thielens, Anthonis, 177
Topiarius (Prieels), Aegidius, 177

Ullens, Franciscus Godefridus, 122

Vallée Des Barreaux, Jacques, 50, 52
Van Roost, Willem, 115
Vauquelin, Nicolas, 49-54
vader Jean, 49

Verdussen, Hiëronymus, 61, 71, 73, 106, 108, 124, 126, 131
Vergilius, 70, 73-74, 96-97
Vergult, 115
Verveert, 115
Vervliet, Hendrik, 11
Viau, Théophile de, 50

Villavicentio, Laurentius a, 177
Vocht, Henry de, 146
Voet, Léon, 11
Voltaire (ps. François-Marie Arouet), 44
Vossius, Isaac, 49

Welbergen, Hendrik Willem van, 126, 131
Wendelinus (Wendelen), Godefridus, 61-104
broer Nicolaas, 71

Wetstein, Henricus, 66

Xylander, Wilhelm, 98

Zayas, Gabriel de, 175

Personalia

RENAUD ADAM is wetenschappelijk medewerker aan de afdeling Kostbare Werken van de Koninklijke Bibliotheek van België te Brussel. Hij bereidt een doctoraatsthesis voor gewijd aan de oorsprong van de boekdrukkunst in Brabant, Vlaanderen en Henegouwen (1473-ca. 1520), in het kader van de 'Pôles d'Attraction Interuniversitaire (PAI, VI.32)', gefinancierd door het Belgisch wetenschapsbeleid.

THEO CLEMENS (1948) is als universitair hoofddocent kerkgeschiedenis werkzaam aan de Universiteit van Tilburg en de Universiteit van Antwerpen. Hij is daarnaast onder meer redactiesecretaris voor Nederland van het Belgisch-Nederlandse kerkhistorische tijdschrift *Trajecta* en directeur van het Ruusbroecgenootschap.

CHRIS COPPENS is als hoofddocent aan de K.U. Leuven conservator handschriften en kostbare werken van de Centrale Bibliotheek. Zijn onderzoek richt zich voornamelijk op boekhandel en boekenbezit tijdens de zestiende eeuw en op de geschiedenis van de boekband.

KAREN JANSSENS is doctor in de Fysica en behaalde in 2007 het diploma van de Gespecialiseerde Studie Informatieen Bibliotheekwetenschap aan de Universiteit Antwerpen. Vanaf 1 oktober 2007 is zij als medewerker verbonden aan de bibliotheek van de Universiteit Antwerpen.

KRISTOF SELLESLACH studeerde geschiedenis (optie Nieuwe Tijd) aan de K.U. Leuven, en is consulent bij het Museum Plantin-Moretus / Prentenkabinet. Sinds 2005 werkt hij in de online catalogus / Anet / aan de de authority control van de drukkers van de collectie oude drukken van het Museum.

STIJN VAN ROSSEM studeerde geschiedenis aan de K.U. Leuven. Hij is voorzitter van de Vlaamse Werkgroep Boekgeschiedenis en doet onderzoek naar drukpersproductie en uitgeversstrategieën in het zeventiende-eeuwse Antwerpen. Hij was de coördinator van het Kiliaanproject en curator van de tentoonstellingen *Iedereen Woordenaar* en *Portret van een woordenaar.*

MICHIEL VERWEIJ is assistent-conservator op het Handschriftenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek van België te Brussel, waar hij zich o.m. toelegt op de handschriften van de oorspronkelijke bibliotheek van de Hertogen van Bourgondië en de vroeg-moderne handschriften.